

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN İKTİDARI
VE İKTİDARI KULLANMA BİÇİMİ (1908-1918)**

DOKTORA TEZİ

Burak ASLANMİRZA

KOCAELİ 2025

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN İKTİDARI
VE İKTİDARI KULLANMA BİÇİMİ (1908-1918)**

DOKTORA TEZİ

Burak ASLANMİRZA

**Danışman:
Prof. Dr. Funda SELÇUK ŞİRİN**

KOCAELİ 2025

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN İKTİDARI VE
İKTİDARI KULLANMA BİÇİMLERİ (1908-1918)**

DOKTORA TEZİ

Tezi Hazırlayan: Burak ASLANMİRZA

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 05.02.2025/06

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR	V
ÖNSÖZ	VII
GİRİŞ	1

1. Bölüm – Siyaset ve İktidar Bağlamında İttihat ve Terakki Üzerine	
Yeniden Düşünmek	21
1.1. İttihat ve Terakki’de İktidarın Nerede ve Nasıl Çalıştığı Üzerine	26
1.2. İktidarın Konumu Üzerinden Karar Alma ve İcra Mekanizmalarını Tartışmak	28
1.3. Yapısal Gücün Döngüsü: İTC’de Karar Alma ve İcra Mekanizmalarının İşleyişi	32
1.4. İktidar ve Failler: İTC ve Yönetici Elitlerin Kimliği	43
1.5. Eylem Üzerinden İktidar: İTC’nin Karar ve İcra Dinamikleri	56
1.6. Bireyden Topluma İktidarın Her Yerdeki İzleri ve İTC’nin Rolü	62
2. Bölüm – Karar Alma ve İcra Mekanizmalarının İlk Yüzü: İktidarın Güç Toplama Faaliyetleri Bağlamında İttihat ve Terakki	72
2.1. Muhalefetten Tek Parti İktidarına İTC	72
2.2. İTC’nin İktidar Araçları ve Toplumsal İktidarının Örgütselleşme Safhası	85
2.3. İTC’nin Toplumsal Örgütlenmesi ve Kurucu Elitler	110
3. Bölüm – Karar Alma ve İcra Mekanizmalarının İkinci Yüzü: İktidarı Tasarlama Faaliyetleri Bağlamında İttihat ve Terakki	132
3.1. İTC’de İktidar ve Yönetici Elitler	132
3.2. İTC ve İktidar Habitusu	139
3.3. İTC ve Resmi Yöneticiler	186
4. Bölüm – Karar Alma ve İcra Mekanizmalarının Üçüncü Yüzü I: İktidarı Yayma Faaliyetleri Bağlamında İttihat ve Terakki’nin Teşkilatı	214
4.1. İTC’nin Kolektif Bir Eylemci Örgüt Olarak İnşası (1905-1907)	216
4.2. Eylemin Toplumsallaşması: Paris ve Selanik (1907-1908)	230

4.3. İTC’de Güç ve İktidarın Dağılımı: Ordu, Fırka ve Cemiyet (1909-1913)	238
4.4. İTC’nin Tek Parti İktidarında Merkezîyet ve Teşkilat (1913-1918)	251
5. Bölüm – Karar Alma ve İcra Mekanizmalarının Üçüncü Yüzü II: İktidarı Yayıma Faaliyetleri Bağlamında İttihat ve Terakki’de İdeoloji ve Mücadele ...	263
5.1. İTC’nin İktidar Alanında Toplumsal Bir Uzlaşma Aracı Olarak Semboller, Anlam ve İdeoloji... ..	265
5.2. İTC İktidarının Kendini Yeniden Üretim Aracı Olarak Ordu, Siyaset, Ekonomi ve İdeoloji	300
5.3. İTC’nin İktidar İdeolojisi Olarak Müslüman-Türk Milliyetçiliği	324
SONUÇ	349
KAYNAKÇA	354
EKLER	393
ÖZGEÇMİŞ	399

ÖZET

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) karar alma ve icra mekanizmalarını konu edinen bu tez, cemiyetin tarihsel bağlamda siyasal, askeri, ideolojik ve ekonomik toplumsal yapılarla kurduğu ilişkileri ele almaktadır. Çalışma, İTC'nin iktidar yapılarının toplumsal katmanlardaki etkilerini, güç ilişkilerini ve bu yapıların dönüşümünü incelemek amacıyla farklı teorik yaklaşımlardan bir sentez elde etmektedir. İktidarın toplumsal alanlardaki dağılımı, sermaye türlerinin (ekonomik, sosyal, kültürel, simgesel) örgütleniş biçimleri ve bu sermayelerin iktidar yapılarına etkisi merkeze alınmıştır. Çalışmada, İTC'nin karar alma ve icra süreçleri doğrultusunda kendi iktidarını kurmasını, üretmesini ve sürekli yeniden üretmesini mümkün kılan bir iktidar mekanizmasını açığa çıkarmak için incelenmiş, bu sebeple İTC'nin kendi iç teşkilat yapısı olduğu kadar toplumsal örgütlenmesi de esas alınmıştır. Bu bağlamda, örgüt içindeki hiyerarşik yapının, sermaye dağılımına ve sosyal yapıdaki değişimlere bağlı olarak nasıl şekillendiği tartışılmış, iktidarların karar ve uygulamalarıyla ortaya çıkan iç dinamiklerinin topluma etkisi kadar, çok katmanlı toplumsal ağların iktidarların karar ve uygulamalarına olan etkileri de göz önüne alınmıştır. Bu eksende çalışma, iktidar yapılarını toplumsal dinamiklerin bağlı bir uzantısı şeklinde değerlendirerek, İTC'nin karar alma mekanizmalarının modern Türkiye'nin siyasal ve toplumsal yapısı üzerindeki etkilerini açıklamaktadır. Bu araştırma, iktidar kavramının tanımını çok katmanlı bir toplumsal fenomenoloji dahilinde tanımlayarak, bireylerin ve toplulukların sosyal ve siyasal sistemlerle kurduğu ilişkilerin tarihsel bağlamını genişletilmiş bir izlekle sunmaktadır. İTC'nin toplumsal dönüşüm süreçlerindeki rolü çalışma boyunca analiz edilen temel konu olup konunun incelenmesi ve tartışılmasında Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Türk Tarih Kurumu Arşivi, Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivleri, ATASE Arşivi, Britanya Ulusal Arşivleri, Britanya Parlamento Arşivi gibi resmi kurumlardaki evrakla birlikte, yayınlanmış ve/veya yayınlanmamış özel arşivlerden, hatıra ve günlüklerden, gazete ve mecmualardan yararlanmıştır. Çalışma, İTC'nin karar alma ve icra mekanizmalarının bir örgütün toplumsal meşruiyetini nasıl pekiştirdiğini ve iktidarını nasıl inşa ettiğini anlamak için sentez bir model kurmaya teşebbüsle araştırma ve tartışmalar için yeni bir zemin oluşturmaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İttihat ve Terakki Cemiyeti, Karar Alma ve İcra, iktidar, Osmanlı Modernleşmesi

ABSTRACT

This dissertation examines the decision-making and execution mechanisms of the Committee of Union and Progress (CUP) within the historical context of its relationships with political, military, ideological, and economic structures. The study synthesizes various theoretical approaches to analyze the impact of the CUP's power structures on different social strata, the dynamics of power relations, and the transformation of these structures. It focuses on the distribution of power across societal domains, the organization of various types of capital (economic, social, cultural, and symbolic), and the influence of these capitals on power mechanisms. The research investigates the decision-making and execution processes that enabled the CUP to establish, maintain, and continuously reproduce its power. In doing so, it considers both the internal organizational structure of the CUP and its broader social organization. The study discusses how the hierarchical structure within the organization was shaped by changes in the distribution of capital and social structures. It also examines the effects of internal dynamics, emerging through the CUP's decisions and actions, on society, as well as the influence of complex social networks on these decisions and actions. By evaluating power structures as relative extensions of societal dynamics, this dissertation explains the influence of the CUP's decision-making mechanisms on the political and social framework of modern Turkey. It defines the concept of power within a multilayered societal phenomenology, offering an expanded perspective on the historical context of relationships individuals and communities establish with social and political systems. The CUP's role in societal transformation processes serves as a central theme throughout the study. The research draws on official archives, including those of the Grand National Assembly of Turkey, the Turkish Historical Society, the Ottoman and Republican Archives, the British National Archives, and the British Parliamentary Archives. Additionally, it utilizes published and unpublished private archives, memoirs, diaries, newspapers, and periodicals. This study attempts to construct a synthetic model to analyze and understand how the CUP's decision-making and execution mechanisms reinforced organizational legitimacy and constructed its power. In doing so, it seeks to provide a new foundation for further research and discussions.

Keywords: The Committee of Union and Progress, Decision-making and Execution, power, Ottoman Modernization

KISALTMALAR

Sözcük Kısaltmaları

bkz.: bakınız
çev.: çeviren
ed.: editör
haz.: hazırlayan
HİF: Hürriyet ve İtilaf Fırkası
İTC: İttihat ve Terakki Cemiyeti

Arşiv Fon ve Dosyaları Kısaltmaları

110-9-1-5: Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912)
110-9-1-7: Balkan Harbi (1912-1913)
A.}AMD. : Sadaret Amedi Kalemî Evrakı
A.}MKT.MHM. : Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı
ATASE: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
BBC: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
BEO. : Bab-ı Ali Evrak Odası
BL: British Library
BOA: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
CAB: Cabinet Papers
DAV: Papers of John Campbell Davison
DH.EUM.EMN : Dahiliye Emniyet Şubesi
DH.EUM.MH. : Dahiliye Muhasabe Kalemî
DH.HMŞ. : Dahiliye Hukuk Müşavirliği
DH.İ.UM.EK. : Dahiliye İdare-i Umumiye Ekleri
DH.İD. : Dahiliye İdare
DH.MB. HPS.M. : Dahiliye Mütferrik
DH.MKT. : Dahiliye Mektubi Kalemî
DH.MUİ. : Dahiliye Muhaberat-I Umumiye İdaresi
DH.SYS. : Dahiliye Siyasi Kısım
DH.TMIK.M : Dahiliye Muamelat
DH.UMVM : Dahiliye Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü
FFT: Feridun Fazıl Tülbentçi Koleksiyonu
HHC: Hull History Centre
HPK: Hüseyin Hilmi Paşa Belgeleri Koleksiyonu
HO: Home Office
HR.İD. : Hariciye İdare
HR.SFR.04. : Hariciye Sofya Sefareti
HR.SFR.3. : Hariciye Londra Sefareti
HR.SYS. : Hariciye Siyasi

HSDHADB : Satın Alınan Evrak Hacı Adil Bey Evrakı
IOR: Indian Office Record
İ..DFE. : İrade Defter-i Hakani
İ..DUİT : İrade Dosya Usulü
İ..MF. : İrade Maarif
İ..RSM. : İrade Rüsumat
İ.MMS. : İrade Meclis-i Mahsus
İBBTAK: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Taksim Atatürk Kitaplığı
İSAM: İslam Araştırmaları Merkezi
KÜDK: Koç Üniversitesi Dijital Koleksiyonlar
LG: Lloyd George Papers
MAZC: Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi
MB.İ. : Mabeyn-i Hümayun İradeleri
MF.İBT. : Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi
MF.MKT : Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
MMZC: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MUZC: Meclis-i Umumî Zabıt Ceridesi
PRO: Public

ÖNSÖZ

Her anlatı, önce kişinin kendi anlam arayışları ile başlar ve her tarih kişinin kendi anlam arayışlarıyla biter. Bu bakımdan, bu çalışma da İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden önce benim kendi anlam arayışlarıma dayanıyor. Türkiye’de “siyasal” olanın, “gündelik/sıradan” olan üzerinde nasıl bu kadar belirleyici olabildiğini anlamak gibi, benim kuşağımın zihnini (ve muhtemelen benden sonrakinin de) fazlaca kurcalayan bir soru neticesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti üzerine çalışmaya başladım.

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümündeki lisans ve yüksek lisans serüvenimde entelektüel tarihi üzerine kafa yorarak düşünce tarihçiliğine giriş yapmıştım. Fakat, aklımdaki sorunun yanıtını yalnız entelektüel tarihi ile sınırlı bir alanda aramayacağımı fark ettim. Doktoraya başladığımda toplum ve siyaset arasındaki denklemi entelektüel tarihten biraz daha sıyrılarak propaganda faaliyetleri üzerinden aramaya çalıştım. Yalnızca yazılı ürünlere değil, fakat kamusal dolaşıma sokulan kartpostal, afiş, el ilanı, broşür, kilim, halı, resim, arma, gravür, fotoğraf, tabak, bardak, tabaka, kutu gibi gündelik ıvır zıvırlara (efemeraya) da bakmaya karar vermiştim. Bu maksatla, eşimin de desteği ile Meşrutiyet devrine dayanan kendi efemera koleksiyonumuzu genişletmeye çalıştığım gibi, Türkiye’de hatırı sayılır

Osmanlı Arşivi'nde karşılaştığım, henüz araştırmacılara yeni açılmış olan Hacı Adil Bey Evrakı bu çözümlemeyi kolayca yapamayacağımı gösterdi. Zira, bu evrak arasında, Talat Bey (Paşa), Hacı Adil Bey (Arda), Kara Kemal, Halil Bey (Menteşe), Dr. Nazım, Ziya Gökalp ve Hüseyin Cahit Bey (Yalçın)'den müteşekkil bir heyetin cemiyetin genel merkezinde 1916 Eylül ayından 1917 Nisan-Mayıs ayı dolaylarına değin kendi aralarında düzenledikleri toplantılara ait müsvedde tutanaklara ulaştım. Bu toplantıların amacı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin takip edeceği esasları saptamaktı. Toplantılarda kapitülasyonların lağvı, gayrimüslimlerin cemaat teşkilatının lağvı, Meşihat makamının statüsü, eğitim ve öğretim birliği, alfabe değişikliği, Meclis-i Mebusan mebus adaylarını belirleme kriterleri, Türkçülük ve Türkleştirmenin esasları, devlet ve din ilişkisi gibi İmparatorluğu kökten etkileyen siyasi, iktisadi, kültürel, dini ve sosyal politikalar masaya yatırılıyordu. Bu toplantılarda hazır bulunanların hangi sıfatla bu konuları ele aldıklarıysa tamamen belirsizdi. Zira, bu ne bir Meclis-i Mebusan komisyonuydu, ne de bir kabine toplantısıydı. Bu toplantılar İttihat ve Terakki'nin Genel Merkez Kuruluna (Merkez-i Umumi Heyeti) ait olmadığı gibi, Genel Parti/Cemiyet Meclisine (Meclis-i Umumi) de ait değildi. Öte yandan, toplantıda bulunanlar bu mercilerin her biri adına ve her birini arka planda bağlayan formülleştirmelerle meşgullerdi. Demek ki, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde iktidarı resmi yapı ve tanımlamalara göre çözümlemek mümkün olamazdı.

Çalışmamın temel problemi değişmemekle birlikte, bu defa problemi incelediğim alan değişime uğradı. Zira, İttihat ve Terakki özelinde bir iktidar çözümlemesi yapmaksızın, tartışmalı *a priori* verilerle propaganda üzerine çalışmaya devam edemezdim. Öyle ki elimdeki malzemenin niteliğinden dahi emin olamamaya başlamıştım: Yazılı ve görsel efemera kapitalist üretim ilişkilerinin bir unsuru muydu, yoksa sistematik bir siyasal propagandanın mı? Bundan sonra, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarını tek taraflı olarak topluma nasıl kanıksattığını aramak yerine, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni onun iktidar yapısını oluşturan karşılıklı toplumsal süreçler üzerinden anlamaya çalıştım. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin karar alma ve icra mekanizmalarını kurumsal bir yapı olarak görmek yerine, toplumsal bir iktidar düzeneği olarak ele aldım. Bu düzeneği üreten, çalıştıran ve yeniden üreten (ya da başka bir deyişle kuran, oluşturan ve yeniden kuran) toplumsal iktidar olgusunu araştırmaya yöneldim. Cemiyette resmi makam ve mercilerin dışına taşan iktidar ve

güç ilişkilerini açıklayabilmek için, alanın dışından birisi olarak siyaset sosyolojisi ve yönetim kuramları üzerine çalışmaya cüret ettim. Bu tez de bu arayışın sonucu olarak ortaya çıktı.

Denilebilir ki siyaset sosyolojisinden ivmesini alan bir toplumsal model kurmaya kalkışmadan da bu tezi yalnız tarihsel bir anlatıyla tartışıp bitirebilirdim.

pekiştirmek maksadıyla kullanmanın yöntem açısından uygun olmayacağına karar verdim. Bu tercihim söz konusu kaynakların meşrutiyet devri çalışmalarında kıymetsiz olduğunu kesinlikle göstermez. Fakat, çalışmam kapsamında sorduğum sorular bu kaynakların karakterine uygun değildi. İttihat ve Terakki'nin kendi iç yapısını çözümlemeye yönelik hareket ettiğim için, bu kaynakların kendi devrinde işlettikleri kamuoyu oluşturma stratejilerinin çalışmanın vereceği cevapları etkileyebileceği gerekçesiyle bu tercihte bulundum. Örneğin, eğer Şura-yı Ümmet'in verdiği bilgiye bağlı kalsaydım, Dr. Nazım'ın İttihat ve Terakki'nin üye sayısının 1909'da sekiz yüz binin üzerine çıktığı beyanını olduğu gibi kabul etmem gerekecekti. Halbuki, İngiltere Sefirinin raporlarına yansıyan İttihat ve Terakki Kongresine dair raporlarda, Dr. Nazım'ın cemiyetin üye sayısını yüz otuz beş bin olarak beyan ettiği iletiliyordu. Eğer, İttihatçı liderlerin daha önce cemiyeti kalabalık göstermek maksadıyla, on kurucuya verilen numaralardan sonra Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne kaydettikleri her üyenin üyelik numarasını yüzden başlatmış oldukları göz önüne alınırsa, Şura-yı Ümmet'in verdiği rakamdan duyduğum şüphe de sanıyorum olağan karşılanacaktır.

Bu maksatla, gazete, mecmua, risale gibi basılı birinci el kaynakların içeriklerine daha çok İttihat ve Terakki'nin iktidar stratejilerini anlama çabası olarak yaklaştım ve tezde de ağırlıkla bu tür iktidar teknik ve taktiklerini anlamak maksadıyla bu kaynakları kullandım. Aksi halde, cemiyetin iç yapısını çözümlerken daha çok arşiv malzemesine yöneldim. Babıali Baskını olarak adlandırılan olaya giden süreçte olduğu gibi, bazen bir tarih hatası dahi bütün anlatıyı değiştirmeyi gerektirecek boyutlardaydı. Bunun için, bazen halihazırda bilinen bir olayın teyidi için dahi kaçınılmaz olarak arşiv fonlarına yöneldim.

İttihatçıların arasındaki iktidar ilişkilerine odaklanırken -gayet tabii- hatıralardan bolca istifade ettim. Önceliği, -şayet varsa- üstünde durduğum bir olaya doğrudan tanıklık etmiş kişilerin geride bıraktıkları günlüklerine verdim. Bununla beraber, olaya tanıklık eden ya da tanıkların etrafında olan diğer aktörlerin hatıralarından da ele aldığım günlüklerdeki aktarımları kıyaslama olanağı elde ettim. Geliştirdiğim modelle çelişen anlatılarla karşılaşırsam bu anlatıları da ayrıca metinde ve/veya dipnotlarda tartışmaya açmaya gayret ettim. Özellikle, Ziya Şakir ve Ragıp Esatlı gibi gazete yazarlarının yazdıklarında okuyucu kitlesinin beğenisine hitap etme ve kitlelerin ilgisini çekme maksatlarıyla İttihatçıların arasındaki birtakım çatışmalara vurgulu bir yer ayıran yazılı unsurları kullanırken, İttihat ve Terakki üzerine ya da söz

konusu kişilerin karşılıklı ilişkilerine dair bu olayların ötesine varan dayanaksız genellemelerde bulunmamaya özen gösterdim. Zira, tezimi tamamlamadan önce, bu gibi birinci el kabul edilen kaynakların İTC'nin tarih yazımında oynadıkları politik rollerle ilgili, tez boyunca bana yol göstermesi için rehber mahiyeti taşıyacak bir makale de kaleme aldım.

Tezin son iki bölümünde ise iktidarın inşasında ideolojik toplumsal kaynakların rolü giderek vurgu kazanmaya başladı. Doğal olarak, bu bölümlerde gazete ve mecmua türü kaynakların kullanımı ve tartışılması da yoğunlaşarak arttı. *Genç Kalemler*, *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilürreşad*, *İslam Mecmuası*, *Türk Yurdu* gibi mecmualar dipnotlarda ön plana çıktı. İdeolojik ve politik kaynakların ilişkisinde ise Meclis-i Umumi, Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan zabıtlarını kullandım.

Bununla beraber İTC ile ilgili birinci el kaynakların azlığına dair süregelen önyargıların aksine ben arşivlerden son derece istifade ettim. İTC kulüplerine ait kayıtlardan, İTC'nin genelgelerine, nizamname ve tüzüklerden raporlara ve İTC Merkez-i Umumisine ait hatrı sayılır bir miktarda evraka Osmanlı Arşivi, ATASE, İSAM, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Türk Tarih Kurumu ve türlü kurumlardan ulaştım. Bundan başka, Birleşik Krallık'a ait arşivlerden de tamamlayıcı surette istifade ettim. “The National Archive”, “Parliamentary Archive” ve “British Library”deki “India Office” kayıtları bana yol gösterici oldular.

Tez sürecindeki en büyük eksiklik ATASE'nin I. Dünya Savaşı fonundan yoksunluğum oldu. Zira ilgili fonun Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı tarafından tasnifi henüz tamamlanmadı. Dolayısıyla, İTC'nin askeri kanadının kendi içindeki güç ilişkilerine dair Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı dönemine denk gelen evrakın bu teze çok önemli katkıları olabileceğini öngörebilmekle beraber, bu durum maalesef bu çalışmanın en büyük zaafı olarak geride açık bir kapı bıraktı. Altı senemi tamamlamış ve bir kez uzatma kullanmış olduğumdan, maalesef tezimi savunmak için evrakı görmeyi bekleyemedim. Umuyorum, ilerleyen günlerde, bu evrakla tezimi genişletip revizyondan geçirmek için ikinci bir şansım olur.

Bu açıklamalardan sonra, sanırım tezin tarihyazımında ortaya çıkan "tarihsici" ve "tarihselci" yaklaşımlardan ikincisini tercih ettiğini ayrıca açıklamaya gerek kalmamış olsa gerek. Tarihsel yöntem olarak ağırlıklı olarak bağlamsalcılığa (contextualizm) dayandım. Politik ve sosyolojik yöntem olaraksa eklektik ve sentezci bir yaklaşıma sahip olduğum zaten tez boyunca okuyucu tarafından görülecektir. Bu

yaklaşımında ne kadar başarılı olabildiğim ve ne kadar hata ve kusur işlediğim de tamamen okuyucunun takdirinde.

Çalışmanın bütün hata ve günahları şahsıma ait. Ama, tezin bütün olumlu görülebilecek yanlarında birbirinden kıymetli çok sayıda isimlerin eşsiz katkıları oldu. Akile Zorlu Durukan, Eyüp Murat Kurt, Ferdan Ergut, Selçuk Dursun, Kayhan Orbay, Gürer Karagedikli, Taner Zorbay başta olmak üzere bütün ODTÜ Tarih Bölümü ailesine; Alp Yenen, Talha Çiçek, M. Şükrü Hanioglu, Mehmet Ö. Alkan, Doğan Çetinkaya, Ali Birinci, Ali Akyıldız, Özge Aslanmirza, Serap Şimşek Padar, Ümit Kurt, Zafer Toprak (kendisini rahmetle anıyorum), Fatih Akbulut, Güneş Işıksel, Fatih Durgun, Sandor Papp, Serkan Yazıcı, Güney Çeğin, İsmet Akça, Azmi Özcan, Funda Selçuk Şirin, Serhat Arslaner, Özgen Özcan, Aykut Kansu, Gülsüm Polat, Zekeriya Türkmen, Fatmagül Demirel, Çağdaş Sümer, Ateş Uslu, Erol Ülker, Kaan Durukan, Nazan Maksudyan, Özgen Özcan, Akın Deveci, Sadi Öztürk, İlbey Özdemirci, Harun Töle, Cengiz Sunay, Ahmet Şimşek, Ahmet Özcan, Cenk Reyhan, Ceren Uçan, Turaç Hakalmaz, Mertcan Karaca, Barış Bahçeci, İrfan Ertan, Alp Eren Topal, Seçil Karal Akgün, Christopher Markiewicz, Esra Sazyek, Oya Gözel Durmaz, Kurtuluş Kıymet, Şengül Aydıngün, Haldun Aydıngün, Hakan Sazyek, H. Bartu Balcıoğlu, Agah Enes ve Bahadır Işık'a bu tezin inşası süresince bulundukları katkı ve tesirler için minnet borçluyum. Eren Eğilmez doktora sırası çalışmalarımın kamuoyuna duyurulması için davetleriyle bana türlü imkanlar tanıdı. O ve ekibi başta olmak üzere bütün Haber Türk ailesine de ayrıca şükranlarımı sunarım.

Doktora süresince karşıma çıkan büyük güçlüklerle baş edebilmemi sağlayan ve başta insanlığa ve sonra akademiye olan inancımı korumamı sağlayan Sadettin Hülagü, Nuh Zafer Cantürk, Nedret Karataş, Sedat Karataş, Songül Hülagü, Semra Ayçiçek, Candan Özmat, Erüment Çiftçi, Nilgün Fığlalı, Ahmet Küçük, Mehmet Yıldırım, Kerem Küçük, Mert Olcay, Erhan Gengeç, Mehmet Kodal, Elif Ögüt, Gürler Akpınar, Zeynel Kablan, Deniz Kablan, Ömer Faruk Çelik, Elşen Veli, Ayşe Tuba Ökse, Hakan Yazıcıoğlu, İlkay Çimen, Yılmaz Aygün, Banu Küçüksaraç'a ayrıca teşekkürü bir borç bilirim. Çiğdem Küçük, Belgin Tiryaki, Hacer Apaydın Tokgöz, Canan Temizer, Filiz Özdemir, Hatice Baltaş başta olmak üzere Personel Daire Başkanlığının bütün mümtaz çalışanlarına ayrıca teşekkür ederim.

Ayrıca, birlikte mesai yapma şansına sahip olduğum Emel Coşkun, Cihan Bayrak, Hüner Kan, Mustafa Adamol, Deniz Bozkurt, Şengül Çelik, Ayşegül Koç,

Filiz Kavak, Mahmut Mert, Uğur Nişancı, Tolga Nehbit, Ali Keser, Furkan Burak, Sadık Yalnız, Fatih Kayıkçı, Hamdi Yılmaz, Ayhan Güntekin, Samet Diri, Fatoş Gülün, Hülya Eyeoğlu, Yılmaz Aygün, Hüseyin Karaosmanoğlu, Özlem Akalın Uzun, Pelin Ünaldı Dolgun, Volkan Kaya, Zeynep Mutlu, Ahu Mertcan, Aslıhan Öksüz, Adem Öksüz, Suat Dursun, Sibel Aktaş, Erhan Üçüncü, Nermin ve Arif Çat, Ufuk Özdil ile bütün Rektörlük, Öğrenci İşleri Daire Başkanlığı ve İletişim Ofisi çalışanlarına varlıkları ve tüm destekleri için teşekkür ederim.

Tarihyazımı Topluluğu uzun süredir benim hem sığınağım, hem dert ortağım hem de akademik anlamda can suyum. Bu vesileyle, başta ağabeyim, hocam Eyüp Murat Kurt olmak üzere, Eren Yılmaz, Büşra Nur Topal, Sedef Öncel Albayrak, Özge Aslanmirza, Zeynep Yıldırım, Elif Şengül, Seven Taştan, Cahit Sarıkaya, Ege Tanıl, Şilan Keser’e sonsuz teşekkür ederim.

Doktora müddetince bu çalışmayı 2211-A Yurt İçi Genel Doktora Bursu ve 2214-A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Bursu programlarıyla destekleyen TÜBİTAK’a ve ayrıca, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı’na, Türk Tarih Kurumu, Birmingham Üniversitesi, British Library, the National Arhives ile SOAS Kütüphanesi çalışanlarına ayrıca teşekkür ederim.

Kadim dostlarım olmaksızın hiçbir şey kolay olmazdı. Bu vesileyle, tüm destekleri ve katkıları için Özgen Özcan, Selin Deniz, Oğuz Cabar, Metehan Karataş, Sena Karataş, Kerem ve Gamze Satı, Mustafa Emre ve Yeşim Selek, Arda Bozada, Büşra Mert, Melike Aker, Mine Çetin, Şükrü Özdemir’e şükranlarımı sunuyorum.

Kıymetli ve biricik ailem içinse söylenebilecek binlerce güzel şey var, ama buraya sığdıramam. Bal, Aslanmirza, Genca ve Mete ailelerine minnettarım. Zerrin ve Ümit Aslanmirza ile Ayşen ve Birol Mete’ye üzerimdeki emeklerinin karşılığını hiçbir zaman geri veremem. Hele ki bir tanecik sevgili eşim ve meslektaşım Özge’ye...

Son olarak, kendisini hiç tanıma fırsatı bulamadığım, ancak çalışmalarıyla sadece bana değil fakat bütün bu alanda çalışan araştırmacılara ışık tutan Tarık Zafer Tunaya’yı rahmetle ve şükranla anıyorum. Onun çalışmaları yanında, bu çok küçük bir araştırma. Fakat, “bana sorsanız on senesi ömrümün.” Bu çalışmayı en derin saygılarımla onun aziz hatırasına adıyorum.

GİRİŞ

Dünya tarihinin "neyin tarihi" olduğu sorusuna, iktidar açısından kısa ve öz bir cevap üretmeye çalışılırsa, onun, egemenlerin egemen konumlarını elde etmek ve meşrulaştırmak için toplumu ve toplumu oluşturan fertlerin politik eğilimlerini etkileyen her türlü oluşum etrafında yürüttükleri güç ve çıkar mücadelesinin tarihi oluşu söylenebilir. Bu gruplar iktidarı -eğer yapabiliyorlarsa- kendi meşruiyetlerini perçinleyen bir araç veya teknik haline koyarak kendi tekellerine almak, -eğer bunu yapamıyorlarsa- bu tür iktidar oluşumlarını toplumun geri kalanından soyutlayarak veya hapsederek görünmez kılmak ya da zor kullanarak toptan yok etmek üzere kendi aralarında ve toplumun geri kalanıyla rekabet halindedirler. Her iktidar erki, kendi "makbul" toplumsal konumunu, ancak bu konumu kendisine sağlayan toplumsal iktidar formu toplumun geri kalanı tarafından o ya da bu sebeple meşru görüldüğü müddetçe koruyabilir.

Bu vesileyle, iktidar yapılarını kuran, koruyan ve/veya değiştirip dönüştürerek geliştiren siyasal süreçlerin 19. ve 20. yüzyıllar boyunca giderek daha geniş toplumsal kesimlerin katılımıyla genişlemesi, egemenlerin bireylerin rasyonel ve irrasyonel tercih, alışkanlık, beğeni, eğilim, yönelim, inanış ve yaşayış tarzlarını daha iyi anlayıp analiz edebilmeleri gereğini ortaya çıkardı. Bu sırada, siyasal toplumun, toplumun her ferdi bünyesine kazandırana değin genişlemesi boyunca, devletin rolü ve görevleri, iktidar ilişkileri, iktisadi ve toplumsal düzen, din-toplum-devlet ilişkisi, devlet-fert ilişkisi, toplumsal ve bireysel özgürlükler, egemenlik hakkı gibi giderek daha fazla önem kazanan tartışmalar, basamak basamak modern sosyal bilimlere sahneye taşındı.

Siyaset bilimi ve kamu yönetimi alanında çalışan araştırmacıların siyasal iktidar ve muhalefet ilişkilerinin nasıl düzenlendiği, siyasetin faileri ve örgütlenme pratiklerinin toplumu ilgilendiren karar alma süreçlerine nasıl etki ettiği, toplumsal ve kültürel yapı ile siyasal aksiyonun devlete egemen olan eyleyicilerin karar ve uygulama süreçlerinde nasıl karşılıklı olarak birbirinden etkilendiği, netice olarak her bir toplumun geçirdiği siyasallaşma süreçlerinde insanların gündelik yaşantısını etkileyen yönetim biçimlerinin o topluma özgü siyaset ve iktidar denklemlerinde nasıl karakterize edilebileceği gibi soruların yanıtlarını aramaları neticesinde "politika yapımı" giderek bağımsız bir çalışma sahası halini aldı. Bu vesileyle, liderlerin,

devletlerin ve devlet ajanlarının, her türden örgütlerin, entelektüellerin, sermaye sahiplerinin, sivil toplumun; yani sosyal, iktisadi, askeri, coğrafi ve politik çok yönlü toplumsal dinamiklerin kitlelerin yaşayışına etki eden karar alma ve icra eylemlerinde oynadıkları roller ayrı ayrı tartışma konusu olduğu gibi, önceden bu gibi sorunlara cevap verme potansiyeli taşıyan öneri ve kuramlar da alanın temelini oluşturdu.

Monarşi ya da cumhuriyet olsun, bunların içinde de demokrasi ya da otokrasi olsun, bütün idare şekillerinde, politika yapımını örgütleyip düzene koymak adına devreye giren toplumsal iktidar mekanizmaları bulunur. Bu iktidar mekanizmalarının her biri kol kola geliştikleri idare şekillerine tabi olan diğer bütün sosyolojik, politik ve iktisadi sistemler ile iç içe geçmiş vaziyettedirler. Toplumu oluşturan insan topluluklarının siyasal yaşantısı, siyasal davranış ve tercihleri, içselleştirdikleri inanma ve anlama pratikleri gibi tarihsel süreç içerisinde (bütün olumlu ve olumsuz yanlarıyla birlikte) değişip dönüşerek varlığını sürdüren toplumsal sistemlere göre kurulur ve çalışırlar: Yani, toplumsal yapılar içerisinde varlık sürdüren bütün iktidar yapılarına göre. Karar alma ve icra eylemleriye, politika yapma sürecinin somut bir omurga üzerinden incelenmesini mümkün kıldığından, birbirini bağlayan karar alma ve icra eylemlerini kuran mekanizmanın incelenmesi toplumun siyasal yapısını kritik etmenin etkili bir yöntemi olarak belirir.

Politika yapım süreçlerinde her bir karar ve o karar sonrasında hayata geçirilen her bir uygulama, onu izleyen diğer bir karar ve uygulamayla bağlanır. Süreç içerisinde politika yapan birey ve/veya toplulukların aldıkları kararlar ve hayata geçirdikleri uygulamalar iç içe geçerek bütün bir zincirin halkaları görünümünü alırlar. Bu açıklama, eyleyenlerin zincirin bütününden ayıksı duran karar ve icralarının var olamayacağı anlamına gelmez. Neticede her karar ve uygulamanın rasyonel dayanakları olmaz. Fakat yine de, bu ayıksı halkalar ancak, politika yapımı sürecini açığa çıkaran uzun zincirin, yani belirli bir tarihsel süreç içerisinde oluşan toplumsal yapının formuna etki edebildikleri ölçüde yapının incelenmesinde bir değer taşırlar. Tarihçiler ve daha geniş anlamda sosyal bilimciler, anlamın ancak bir bütün -yani bağlam- içerisinde mevcut olabileceğinin farkındadırlar. Tarihsel anlatılarını da zincirdeki halkaların birbiriyle nerede buluştukları ve nerede birbirinden koparak yeni bir anlamın inşasına yaradıklarını siyasal, iktisadi, sosyal, kültürel, entelektüel, coğrafi ve askeri perspektifler gibi farklı pozisyonlardan açıklamaya çalışarak kurarlar. Fakat,

siyasal iktidarların politika yapımları odağa alındığında, karar alma ve icra eylemleri, genellikle, ilk bakışta yalnızca bu iki eylemin ortaya çıkmasını sağlayan aktör ya da kurumlarla sınırlı olarak anlaşılmaya çalışılmaktadır. Bu yaklaşım özellikle, tarihe, bir şekilde, akademik amaçların dışında ilgi duyanlarda fazlasıyla mevcuttur. Genellikle güncel politik argümanlarla iç içe giren bu tür tarihçiliklerde, tarih bir mahkeme sahnesine dönüşerek, geçmişte yaşanmış toplumsal başarısızlıkların ve asla yaşanmamış olması arzu edilen olayların günah keçilerini aramanın bir vasıtası haline alır. Ya da bunun tam aksi şekilde, toplumun bugün sahip olduğu düşünülen pozitif kazanımların faillerini bulmak ve anlatmak için işlevselleştirilen toplumsal motivasyon kaynaklarını pekiştirme aracı olurlar. 20. yüzyıl boyunca tarihyazıcılığı, bu iki yaklaşıma da son derece eleştirel yaklaşarak bugün kendisini bu tür politik ve "amatör" tarihlerden (büyük ölçüde) ayıştırdı. Bunun yerine, karar alma ve icra eylemlerini toplumsal yapıların tarihsel bağlamlarına göre açıklamaya başladı. Fakat, bu ayrılmaya rağmen, amatör tarihlerin tarihçiliği artık hiçbir şekilde etkileyemediğini söylemek, özellikle de konu yakın tarih olduğunda, gerçekten uzak olacaktır. Zira, tarihçilerin politika yapım süreçlerine dair irdeledikleri sorunlar, açıktır ki, çürütmek ya da desteklemek üzere olsun, bugün hala geniş çapta amatör tarihlerin yönlendirmesine dayanmaktadır. Bu bakımdan, konu Meşrutiyet devri olduğunda, literatürde politik karar alma ve icra eylemleri üzerine oluşan ilgi odaklarının, 1908'de Hürriyetin İlanı, II. Abdülhamit'in hal'i, Ermeni Meselesi, Osmanlı'nın Almanya yanında I. Dünya Savaşı'na girişi, Sevr Antlaşması gibi siyasal toplum tarafından sorunlu görünen olaylar etrafında yoğunlaşmış olması tesadüf eseri olmasa gerekir.

Halbuki, bütün bunlardan bağımsız olarak kararlar ve uygulamalar arasındaki ilişki, faillerin toplumsal beceri ve kabiliyetlerine, toplumsal iradelerine, kapasitelerine, kontrol ettikleri araçlara ve bu araçların her türlü toplumsal etkisi ile bütün bunlarla olan ilişkilerinin sürdürülebilirliği ile ilgilidir. Her bir karar bir gelecek öngörüsünü içkindir. Fakat, bu gelecek öngörüsünü gerçek kılabilmek için, faillerin söz konusu gelecek öngörülerini alakadar eden topluluklardan güç devşirmeye ve onları amaca/hedefe güdülemeye yarayacak kişisel becerilere, bu kişisel becerilerini kullanmayı mümkün kılacak ikna ve zor araçlarına, bu araçları yaratacak ve sürdürecektir maddi ve manevi kaynaklara gereksinimleri vardır. Bütün bunlar aynı zamanda faillerin toplumdaki müktedir konumlarını onlara sağlayan iktidar yapısının da parçalarıdır. Zira, hiçbir iktidar yoktan var olmadığı gibi, sonsuza kadar da aynı

kalmaz. İktidar bireylerin var olan toplumsal ve bireysel beceri, araç ve kaynaklara erişimleri ve bunları kullanma kabiliyetleri ölçüsünce edinebilecekleri, ama, zamana, mekana ve bağlama göre değişkenlik gösteren göreceli bir kuvvettir. Bu durumda politika yapımı bir iktidar fenomeni olduğu gibi, politika yapım sürecini ifade eden karar alma ve icra eylemleri de politika yapımının iktidar düzeneği/mechanizmasıdır. Gerekli altyapı ve koşullardan, yani öznelerin karar ve uygulamalarını mümkün kılacak çalışan bir toplumsal iktidar mekanizmasından yoksun olan bir eylem becerisi iktidar açısından söz konusu olamaz.

Bu yüzden, bu çalışmanın odağını oluşturan karar alma ve icra mekanizması olarak adlandırılan yapı, belirli bir toplumda politika yapımını belirleyen iktidar fenomeninin nasıl kurulduğunu, yapısallaştığını ve çalıştığını anlama çabasının bir ürünü olarak anlaşılmalıdır. Bu durumda iktidar, birey ve toplum arasındaki ilişkiyi tartışmaya açmak, toplumsal bir iktidar düzeneği olan karar alma ve icra mekanizmasını kuran ve çalıştıran kaotik düzeni deşifre etmeye yarayacak zemini açığa çıkarmaya yarayacaktır.

İktidarın ne olduğuna gelince, bu sorunun yanıtını iktidar olgusunu birkaç katmana ayırarak aramak faydalı olacaktır. İktidar en basit anlamıyla bir bireyin ya da bireyler topluluğunun başka biri ya da birileri üzerinde tahakküm kurması ve onun/onların rızasını kazanmasıdır. İktidarın buraya kadar olan anlamında, Althusser ya da Gramsci'nin iktidarı görme biçimlerinden fazlaca uzaklaşmaz. Dolayısıyla, iktidarın, belirli bir toplumsallıkta var olan gücün bireyler arasındaki eşitsiz dağılımına dayandığını kabul etmeli. Daha fazla muktedir olanlar ve daha az muktedir olanların hem birbirleri arasında hem de kendi içlerinde oluşturdukları güç ağları da bu durumda karar alma ve icra mekanizmasının temelini teşkil etmektedir. Peki bazı bireylerin diğerlerine göre daha muktedir olmalarını sağlayan "şey" nedir? Karl Marx'tan itibaren tüm yapısalcıların iddia ettikleri gibi "sermaye"nin belirleyiciliği şüphesiz ki eşitsiz güç dağılımının en başat sebebidir. Fakat, politika yapımında, sermayeyi yalnız ekonomik bir ölçütten ibaret görmenin çeşitli sakıncaları vardır. Zira, bir bireyin, üretim araçlarına erişimde kendisinden daha avantajlı başka bir bireyi harekete geçmeye zorlayacak gücü nereden bulduğunu anlamak için sermaye kavramına iktisadi anlamdan daha geniş bir perspektiften bakılması gerekiyor. İktidarı faillerin ilişkileri hususunda inceleyen Wright Mills'in ve sonra sınıf mücadelesi kavramını

alan mücadelesi kavramıyla zenginleştiren Pierre Bourdieu'nun insanın kendi bedeninde ve çevresinde oluşturduğu her türlü sosyal ve kültürel birikimi sermaye tanımının içine dahil ettikleri gibi, sermayeyi farklı kategorilere ayırarak bireylerin kolektif bir iktidar gücünü nasıl inşa edebildikleri ve ondan nasıl faydalanabildiklerini anlamak ve anlatmak mümkün olabilir. Fakat, iktidarı tikelden tümele çözümlemeye, yani iktidarın nasıl kurulduğunu anlamaya çalışmakla iş bitmez. Karar alma ve icra mekanizmaları politika yapımı ile ilgili belirli bir zaman dilimindeki bir dizi karar alma ve icra eylemleriyle, yani belirli bir süreç içerisinde belirlediğinden, iktidarın spesifik bir toplumsal konumda nasıl var olduğu, nasıl sürdüğü, nasıl dönüştüğü ve nasıl yeniden ürediğini de anlamak gerekir: Foucaultçu bağlamda söylenecek olursa, iktidarın bireylerin bedenlerinde ve zihinlerinde kurduğu tahakküm ilişkilerini temin eden toplumsallaşma sürecini çözümlemek. Bu, iktidar yapılarının üzerinde kurulduğu toplumsal alanlarda iktidarın nasıl dolaştığını, yani, özel ve kamusal toplumsal alanlarda siyasal özneyi ortaya çıkaran sosyal ve kültürel yapıların politika yapımı sürecini nasıl belirlediğini tartışmayı gerektiriyor.

Bireylerin sınıf ve/veya alan mücadelelerinde muktedir konumlarını belirleyen başka bir husus da kontrol sahibi oldukları toplumsal araçlardır. Bu araçlar gerek "zor" gerekse de "rıza" ile iktidarın başka bireyler tarafından tanınmasına yararlar. Michael Mann, bu araçların tarihsel süreçler boyunca yeteri toplumsal nedensellikler etrafında kurumsallaşması sonucunda ortaya çıkan -askeri, iktisadi, politik ve ideolojik- dört başat iktidar biçiminden söz ederek, iktidarın yalnız bir sınıf ya da alan mücadelesinin değil, aynı zamanda toplumun en alt kesimlerinden en muktedir konumda olan üst tabakalarına değin varan, bir kaynak rekabeti ekseninde belirlendiğini önerir. Onun bu önerisi, çok katmanlı ve çok boyutlu karmaşık ve çapraşık iktidar denklemlerini düzlemsel bir zeminde kategorize ederek anlatmayı ve anlaşılır kılmayı (Weberci bir deyişle idealize etmeyi) kolaylaştırmaktadır. Zira, belirli bir toplumsal alanda bireylerin diğerlerine zorla ya da rızayla olsun güç uygulamasını mümkün kılan iktidar araçlarının kolektif bir iktidar sermayesinin yaratımında sahip oldukları önem, bu araçlar etrafında kümelenen faillerin arasındaki güç ilişkilerini de daha rasyonel bir perspektifte anlamlandırmaya aracı olabilir. O zaman, bir örgütte iktidar sermayesi, toplumsal iktidar alanları ve toplumsal iktidar araçları arasındaki ilişkiler tanımlanabildiği takdirde, o örgütün karar alma ve icra düzeneğini tartışma imkanı artacaktır.

Görülüyor ki, “iktidar” kavramının sözü edildiğinde kavrama dair tanımlar oldukça geniş bir yelpazeye yayılır. Genellikle iktidara dair farklı öneriler geliştiren modernist, post-modernist, yapısal, post-yapısal kurumsal ve diğer yaklaşımlar birbiriyle rekabet ve çatışma içinde anlaşılır. Öte yandan, iktidara dair ileri sürülen farklı tanımlar, çoğunlukla onu farklı toplumsal boyutlardan ele aldıklarından, birbirine topyekün meydan okumaktan ziyade, politika yapımı alanında birbirlerini tamamlayan nitelikleri haizdirler. Marx, Althusser ve Gramsci'nin; Nietzsche ve Foucault'un; Weber, Russell, Durkheim, Elias ve Bourdieu'nun ve daha nice sosyal bilimci ve düşünürün iktidara bakış açılarında çatışmadan ziyade, politika yapımı süreçlerinde katmanlaşıp birbirini bütünleyen bir "iktidar" olgusu mevcuttur. Tahakküm/baskı, şiddet/zor, gözetleme/denetleme, rıza görme/onanma, manipülasyon, kurumsallaşma, yapılaşma, kurumların ve yapıların ötesine taşma gibi iktidar fenomenlerinin tamamı ve daha fazlası politika yapımı olgusunu birlikte inşa eder.

İktidar, en derin toplumsal katmanlarda dolaşırken mitolojik bir varlık gibidir. Ahiliğin kurucusu Hoylu Mahmud oğlu Nasureddin'e bilindik adını veren mitolojik yaratık "Evrân"a benzer. İnsanların bilinç ötesinde özgürce salınır. O, elle tutulmaz, çıplak gözle görülmez, kulaklarda onun sesi işitilmez. Ama o, insanların devamlı soluduğu havada salınır. Aldıkları her nefeste ciğerlerine teneffüs eder, bilinçlerini işler, zihinlerine şekil verir. Türk kozmogonisinde nefsi sembolize eden Evrân gibi, Foucault için iktidar da kılıç işlemeyen mistik bir ejderhadır. Foucault böylesine mitolojik bir iktidarın formunu doğrudan gösteremez ama iktidarın barındığı çeşitli inleri ifşa etmeye çalışarak insanları onun yaşadığına, nefes aldığına, ölümsüz olduğuna ve hatta farklı taktik ve tekniklerle herkesi esir aldığına ikna etmeye çabalar.

Bununla beraber, iktidar tabii ki yalnız insanı aşkın bir varlık değildir. Bir Mezopotamya tanrısı gibi kendisine inanan ve iman eden insanlardan beslenen ve sırf eğlence olsun diye onlarla uğraşan, onlarla uğraşabilmek için de onlar değişip dönüştükçe onlara göre (onları tuzağına çekebilmek için) yeni biçimler ve suretlere bürünen üstün bir varlık olarak işlemez. Aynı zamanda, iktidar, birilerinin başkalarına güç uygulaması ve/veya uygulama üstünlüğüne sahip olması sonucu ortaya çıkan, "zor/dayatma"ya veya daha vurgulu bir ifade ile "şiddet"e dayalı eşitsizlik üzerine kurulan tahakküm ilişkilerinin de kendisidir. Başta kaotik olan şiddetin yerini,

“şiddetin” organizasyonu alır. Bu organizasyon toplum tarafından idealize edilerek kutsanan yönetim ve idare sistemleri yaratır. Bu sistemler de “şiddetin” organizasyonunu kurumsallaştırarak toplumdaki meşru iktidar ilişkilerini düzenler. Sistem, organize edilmiş tahakküm yapılarını, yani iktidarı yeniden ve yeniden üretmeye devam eder. Bu bakımdan, iktidar, bir yandan da toplumsal hayatta bazı insanların, tarihsel süreç içerisinde başka insanlara karşı kalıtsal olarak ya da zapt ederek, zor/şiddet ya da rıza/ikna ile ellerine geçirdikleri maddi üstünlükler neticesinde ortaya çıkan eşitsiz güç ilişkilerinin de kendisidir.

Güçsüzün güçlüye olan bağımlılığı ölçüsünce iktidarın dayandığı tahakküm sistemlerinin karakteri de değişime uğrar. İster kapitalizmin "Görünmez El"i, ister Marxizm'in "emek ve değer"i olsun, üretim ilişkilerine dayalı olarak gelişen bağlar eşitsizliğin de toplumda yeniden ve yeniden üretilmesini kaçınılmaz kılar. Bu sırada üretim araçlarını kendi elinde toplayanlar toplumsal konumları itibariyle diğerlerini kendilerine bağımlı kılarlar. Güç eşitsizliğinin toplumda ürettiği realiteye göre temel mantığı değişiklik gösterecekse de, bireylerin rasyonel tercihleri güçlü ve güçsüz arasındaki kar-zarar hesabına dayalı sosyal, politik, kültürel, iktisadi ya da simgesel herhangi başka bir tür kazanç elde ederek en fazla faydayı sağlamaya yönelik olarak şekillenirken, orada da iktidar vardır. Duygular ve inançların yarattığı tercihler evreninin yaratabileceği irrasyonel yönelimler ise, muktedir olanın kurduğu ve koruduğu iktidar sistem ve mekanizmalarıyla yönetilmeye ve yönlendirilmeye çalışılır. Bu anlamda iktidar aynı zamanda bir insanın yapmaya muktedir oldukları ve olmadıklarını temin eden sistem ve mekanizmalar bütünüdür. Bu sistem ve mekanizmalar bütününde, iktidarın var olması için birinin mecburi olarak diğerlerine güç uygulaması gerekmez. Bir kişinin diğerleri tarafından bir güce sahip olduğunun (gerçekte illa öyle olması gerekmez) düşünülmesi de bir iktidar açığa çıkarır. Bu anlamda iktidar aynı zamanda bir değerler bütünü, yani ideolojinin kendisi olarak da açığa çıkabilir. (Demek ki iktidar aynı zamanda ideolojik yapının ta kendisidir. Fakat, şuna da dikkat çekilmeli ki ideolojiler iktidar yapıları üretseler de kendileri doğrudan doğruya, her zaman ve kaçınılmaz olarak birer iktidar değildirlir.) Bireylerin diğer bireylere karşı elde ettikleri iktidar üstünlüğü sembolik değerler ve inanış biçimleriyle örülüdür. Bir kişinin gerçekte ne ve kim olduğundan ziyade, o kişinin ne ve kim olduğuna dair diğerleri tarafından kanıksanmış inanış, bireyler arasında güç eşitsizliğinin üretilmesinde yeterli bir etken olabilir. Bu açıdan, iktidar aynı zamanda

duygusal/duyumsal bir sosyal eşitsizliktir. Bu eşitsizlik, topluma tepeden başlayıp aşağıya kadar bir zincir halinde yayılır. Bireylerin diğerleriyle ilişkileri doğrultusunda örülen sosyal ağlar iktidarın iletkeni işlevi görür. Mesela, muktedirlerle yakın ilişkide olduğu ve muktedirlerce takdir edildiği düşünülen (ya da bazen öyle olduğuna sadece inanılan) bir bireye diğerleri tarafından da muktedirlere atfettikleri değerin benzeri olan temsili/simgesel bir değer gösterilir.

Yalnız, bütün bu tanımlamalara rağmen, iktidar hala göreceli bir kavramdır. Öyledir, çünkü, "muktedir olma" hali oldukça geniş bir tanımla ihtiva eder: "Her zaman, her yerde ve her şeye", yani zamandan, mekandan ve olanaklardan azade bir güç mümkün olamaz. Aynı zaman diliminde dahi, bireylerin sahip oldukları toplumsal ayrıcalıkları üreten kaynakların etki sırası ve etki gücü bireyin bu kaynağı "güç" için işlettiği toplumsal alana göre farklılık gösterebilir. Tarımla uğraşan bir köyde, diğer köylüler için bir sabana ya da traktöre sahip olmak paha biçilemez bir öneme sahipse, ilgili aracı elinde tutan ve kendi rızasıyla bu aracı diğer köylülerle paylaşp paylaşmamaya karar verme iradesini elinde tutan kişi iktidar kazanacağı gibi, başka bir alanda "okuma yazma bilmek", başka bir alanda "etkili manipölasyon becerilerine sahip olmak", başka bir alanda ise "silaha sahip olmak" bir bireyin sahip olduğu toplumsal ayrıcalıkların aslî kaynağını teşkil edebilir. Belirli bir toplumsal alanda bireyin sahip olduğu üniversite diploması gibi bir kültürel sermaye göstergesi iktidar üretirken, bu kültürel sermayenin diğer bireylerin gündelik uğraşları açısından özgün bir değerinin olmadığı başka bir alanda, üniversite diplomasının hiçbir kıymeti olmayabilir (Mesela, dünyanın neresinde yaşıyor olursa olsun, sosyal bilimciler bu tür bir toplumsal göreceliği çok iyi bilmektedirler). Bu açıdan, iktidar, sosyolojik bir "oyun" olarak imlenebilir. Her oyun, bireylerin farklı beceri ve donanımlara sahip olmasını gerektirir. Ayrıca her oyunun kendine ait farklı kuralları olduğu gibi, bünyesinde farklı değer dünyaları da mevcut olabilir. Bireylerin oyunu kazanmaları için ihtiyaç duydukları stratejiler oyunun yapısına, diğer katılımcıların beceri ve kabiliyetlerine ve oyundaki aktörlerin sosyal ilişkilerine göre farklılık gösterir. Birey, girdiği her toplumsal alanda yeni bir toplum oyununa dahil olur.

Konu politika yapımı olduğunda, iktidar olgusunun farklı anlamlarını barındıran bütün boyutlar, toplumsal katmanda birbiriyle neredeyse tamamen iç içe geçer. Bireyin karar alma ve harekete geçme iradesi, onun kendi öz becerilerine olduğu

kadar doğuştan gelen ve sonra farklı toplumsal alanlara girerek geliştirdiği çevresiyle kurduğu bilinçli ve bilinçsiz, doğrudan ve dolaylı her türlü ilişki biçimince yontularak, zamanla şekillenir. Arzu, çıkar, menfaat, konfor, intikam, hırs, sevgi, özgürlük, her neyin peşinde olursa olsun, birey kendisi için kurduğu tahayyülleri ve aynı zamanda bu tahayyülleri gerçekleştirme kabiliyetini çevresindeki diğer bütün hakikat rejimlerine ve bu rejimlere etki edebilme gücüne borçludur. Bireyin iradesi çevreden bağımsız şekillenmez. Dolayısıyla, birey, kararları arkasında yatan kendi tercihler evrenini yaratırken ve bu tercihler evreninden seçimde bulunarak harekete geçerken kendisini içkin ve aşkın olan farklı iktidar fenomenleriyle doğrudan ve dolaylı ilişkiler geliştirir.

Bu anlamda, bu çalışma, İTC'de kimlerin hangi kararları nasıl aldıkları ve nasıl hayata geçirdikleri ile ilgili İTC'nin kuruluşundan yıkılışına değin süregelen kronolojik ve hikayeci bir anlatıya dayalı bir izlek peşinde değildir. Burada anlaşılmaya çalışılan, İTC'nin kendini kapatma kararı aldığı güne değin İmparatorluk nüfusunun yaklaşık dörtte birini nasıl bünyesine kattığı ve tüm farklılıklarına rağmen bünyesinde toplanan kalabalıkları belirli amaç ve idealler etrafında nasıl seferber kılabilirdiği soruları etrafında şekillenir. Yani, bu çalışma, İTC'nin iktidarını kitlelere nasıl benimsettiği, nasıl kabul ettirdiği, gücünü nasıl genişlettiği ve bireyleri harekete geçirmek hususunda nasıl güç uyguladığı ile ilgilenmektedir. Bu sebeple, bu çalışmada İTC'nin iktidar yapısının, karar alma ve icra yapısı ile tecessüm edip yalınlaşan bir politika yapımı düzeneği üzerinden tartışmaya açılması amaçlandı. Tezde kronoloji ve tarihsel konjonktür hiç de önemsizleştirilmeden bu düzeneğin takip edilmesine yarayacak belirli vakaların açıklaması yapılmaya çalışıldı. İktidar fenomeninin alan, sermaye ve kaynaklar üçgeninde açığa çıkan sosyal formu üzerinden İTC'nin içerisindeki güç grupları ve iktidar dinamiği anlaşılmaya çalışıldı. Bu bağlamda, tezin hem iktidar ilişkilerini hem de İTC'nin içerisindeki güç dengelerini *şayia*, *tevatür* ve *güncel politik söylemlerin* ötesinde yeniden tartışmaya olanak tanıyacak “rasyonel” bir zemin önerisi sunması amaçlandı. Bu kapsamda, tezde İTC'ye atfedilen failer arasındaki belli başlı örneklerle sınırlı iç çekişmelerin genelleştirilmesinin iktidarı kuramsal ve realist bir çerçevede değerlendirme imkanından duyulan yoksunluktan kaynaklandığı iddia ediliyor. Zira, İTC'nin içerisindeki güç ilişkileri, bireylerin farklı alanlardan ayrı ayrı örgüte sağlayarak oluşturdukları kolektif bir sermayenin paydaşları olduklarında toplumsal bakımdan elde ettikleri gücü de artırma imkanına

eriştikleri politik bir dinamik üzerine kuruluydu. İTC'deki çekişmeler alanlar arasında olmaktan ziyade alanların kendi ilerinde ortaya çıkıyordu. Genellikle, bir alanda muktedir konuma erişen failler bir diğeri alandaki g mücadelelerinden örgüt içindeki pozisyonlarını kuvvetlendirmek konusunda istifade ediyorlar fakat diğeri alanın örgütün iktidar sermayesine kazandırdığı paydan yoksunlaşmayla sonuçlanacak şekilde o alanın failleriyle bütüncül bir çatışmaya girmekten uzak duruyorlardı. Dolayısıyla, İTC'nin kararları ve icraatları askeri, sivil, iktisadi ve politik unsurların kendi aralarında yürüttükleri dengeli bir ilişki ağından yükseliyordu. Sivil-asker atışması yerine her iki alanda yer alan aktörlerin iş birliğine dayalı güç gruplarının birbirleriyle yürüttükleri egemenlik ve iktidar mücadeleleri söz konusu oluyordu. Bireylerin toplumsal artığa daha fazla ve daha geniş bir lkte uzanabilmeleri ancak alanlar arası kurulacak iş birlikleri ve ittifaklarla mümkün olabiliyordu. Aksi halde, 1908 Devrimi gibi bir kırılmanın ve bu kırılmanın getirdiğı toplumsal değişim ve dönüşümlerin kalıcı olması da mümkün olamayacaktı.

Enver, Cemal ve Talat ile zaman zaman Cemal'in yerini alan Halil'den müteşekkil bir *triumviradan* söz edilebilir mi? İTC'de nizamname ve tüzüklerde gösterilen resmi yönetim yapısı fiilen de aynen işliyor muydu? Birbirine benzemeyen g gruplarının tek çatı altında bir arada yer aldığı bir örgütte her türlü kararın alınması olası mıydı? Alınan kararları etkileyen örgüt içi g dinamikleri nelerdi ve nasıl şekillenmişlerdi? Askeri kanadın sivil kanat üzerinde tahakkümü gerçekten söz konusu muydu? İmparatorluğun kaderini bağlayan harp, tehcir, millileştirme gibi aksiyonlara yönelik kararlar hangi güç ilişkileri sonucu tesis edilebildi? Bu kararlar nasıl meşrulaştırılabilirdi ve nasıl meşrulaştırılamadı? Kararların alınmasını mümkün kılan toplumsal ve siyasal değişim ve dönüşüm nasıl yaşandı?

Literatürde sıkça çağırılan bu tür sorulara rasyonel cevaplar üretebilmek, İTC'nin eyleyicilerinin kendi aralarındaki toplumsal ve siyasal bağlara ve de cemiyetin diğeri örgütlü tabakası ve diğeri toplumsal kitlelerle kurup sürdürdükleri ilişkilere odaklanmayı gerektirdi. Bu doğrultuda, İTC'nin karar ve icra eylemleri tartışılarak kitlelerin siyasete katılımıyla tarihsel bir dönüm noktası teşkil eden 1908 sonrası Türkiye'sindeki siyasal iktidar dinamiğinin inşası, bu süreçte nc rol oynayan failler, toplumsal yapılar ve siyasal dinamikler üzerinden yeniden tartışmaya açıldı.

Çalışmanın bütün düzeni, İTC'nin karar alma ve icra mekanizmasını biçimlendiren ve çalıştıran iktidar süreçlerinin ayrı başlıklar altında incelenmesi sonucunda kuruldu. İlk bölümde, iktidarın sahip olduğu farklı toplumsal konumlardan İTC'nin iktidar yapısını çözümlmek ve cemiyetin karar alma ve icra düzeneğini modellemek için nasıl istifade edilebileceği inceleniyor. Literatürde İTC'nin politika yapımı üzerine dolaylı ve/veya doğrudan karşılık bulan argümanlar iktidar olgusunun farklı toplumsal konumlanışları nazarında kategorize edilerek, İTC'nin karar alma ve icra mekanizmasının öncülü olarak görülebilecek kurulu "hakikat rejimleri" tartışmaya açıyor. İkinci bölüm, İTC'nin karar alma ve icra mekanizmasının ilk bileşeni olarak iktidarın kuruluşunu ifade eden toplumsal "örgütselleşme/örgütsellik" pratiklerine odaklanıyor. Burada, İTC'nin siyasal iktidarının oluşumunu ifade eden toplumsallaşma süreci, cemiyetin toplumsal iktidarının kaynakları anlaşılmaya çalışılarak kritik ediliyor. Zira, Jön Türklerin (ve en örgütlü Jön Türk teşkilatı olan İTC'nin) Osmanlı siyasal hayatında getirdiği en büyük yenilik siyasal sistemi kurma ayrıcalığını üst düzey Osmanlı yönetici sınıfının tekelinden çıkararak geniş toplumsal kesimlere yayma çabası sonucu ortaya çıkan toplumu oluşturan kalabalıklara yüklenen siyasallaşma tecrübesi olmuştur. Siyasetin meşruiyet kaynağının sarayın etkisinden çok büyük ölçüde arındırılarak, İTC'nin seferber etmekte eski yönetici elitlerden çok daha başarılı olduğu sıradan toplumsal kesimlere bölüştürülmesi, Osmanlı-Türk tarihinin en önemli kırılma anlarından biriydi. Öyle ki, siyasal iktidarı elinde tutan eski elitler 1908 devriminden sonra konumlarını bir çırpıda kaybetmediler, ama, ellerindeki toplumsal ayrıcalıkları koruyabilmek için Jön Türk liderleriyle, yani yeni elitlerle, çeşitli uzlaşmalar geliştirmek zorunda kaldılar. Buna rağmen, eski güçlerine sahip olmaktan artık çok uzaktalardı. Zira, bazıları yeni rejimde eğer yeniden "makbul" bir konum edinebildilerse bile, bu konumu ancak diğer Jön Türk örgütlerinin (Hürriyet ve İtilaf'ın 1912'deki yaklaşık üç aylık siyasal iktidar süreci dışında yalnızca İTC'nin) kontrolü ve denetimi altında sürdürebildiler.

19. yüzyılın başından 1908'e değin eski ve yeni (başka bir deyişle diğerine kıyasla daha geleneksel ve diğerine kıyasla daha seküler olan) kamusalılıkların arasında süregelen siyasal rekabet, 1908 sonrasında karakteri itibarıyla tamamen değişti. Seçimlerin Osmanlı siyasal hayatının en önemli bileşenlerinden biri olması, iktidar gruplarını iki uçtaki keskin hatlara sahip kökten gelenekçi ve kökten reformcu ideolojik arayışlardan menetti. Bunun yerine siyasette, daha geniş toplumsal kesimleri

bir partinin ya da örgütün bünyesinde uzlaştırma ihtimali daha yüksek olan eklektik formülasyonlara daha fazla yer açıldı. Bu tabloda, Tanzimat düalizmi ile ortaya çıkan yeni ve eski çatışmasını bir diğeri lehine sonlandırmak tabii ki daha fazla güçleşti. 1918'de kendini feshine kadar geçen zaman zarfında en güçlü olduğu dönemde dahi İTC yeniyi eskiyle uzlaştırarak oluşturduğu temkinli bir politika izlemek baskısı altında hareket etti. Cemiyet, desteğine zorunlu olduğu toplumsal tabanının eğilimlerini göz ardı edebilme şansına çoğunlukla hiç sahip olmadı. 1908 sonrasında, kitlelerin topyekûn siyasete dahil olmasıyla yıkılan sosyal ve politik sistemin yerine ortaya çıkan yeni toplumsal dinamikler cemiyetin politika yapım süreçlerinde her zaman derin bir rol oynadı. Buna, 1908-1918 arasındaki büyük coğrafi değişimlerin yarattığı istikrarsızlık da eklendiğinde, İTC'nin kendisine baz aldığı toplumsal tabanın geçirdiği hızlı ve sert değişimler cemiyetin iktidar yapısını da sürekli değişmeye ve dönüşmeye zorladı. Öyle ki 1908-1918 yılları arasındaki on yılda, cemiyetin tüzüğü sekiz kez değişime uğradı. Bu değişimlerden çoğu doğrudan cemiyetin politika yapımından sorumlu idari ve siyasal teşkilatı hakkında kayda değer değişimler barındırıyordu. Yapılan sık kurumsal değişiklikler İTC'nin iktidar ilişkilerinin geçen on yıl boyunca bir türlü sabitlenmediğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu bilgi göz önüne alınırsa, karar alma ve alınan kararların hayata geçirilmesi süreçlerinin çoğunlukla cemiyetin yasal mercilerinin dışına taşarak gayrı resmî ilişki ağlarıyla yürütülmüş olması şaşırtıcı değildir. Bununla beraber, İTC çatısı altındaki yönetici elitlerin kendi konumlarını sürdürebilmeleri için ihtiyaç duydukları yapısal değişiklikler de aralıksız olarak sürdürülmüştü. İşte, tezin üçüncü bölümü de, İTC'nin içerisinde ortaya çıkan yönetici elitlerin arasındaki bu dinamik yapıyı çözümlemeyi hedefliyor. Cemiyetin toplumsal iktidar sermayesinin nerelerde ve nasıl sarf edileceğinin belirlenmesinde etkin olan sosyal ağlar vesilesiyle ortaya çıkan iktidar olgusu tartışmaya açılıyor. Dördüncü bölümde ise, İTC'nin kendi toplumsal iktidarını nasıl yeniden ürettiği ve bunu yaparken kitleleri nasıl harekete geçirdiği inceleniyor. Alınan kararların uygulama safhasına geçildiğinde cemiyetin iktidar yapısının nasıl etkilendiği tartışmaya açılarak, her uygulamanın iktidarın formunu nasıl dönüştürdüğü ve cemiyetin çatısı altındaki "iktidar oyununu" nasıl değiştirdiği kritik ediliyor.

Politika yapımını ayrı safhalara bölerek inceleyen bölümlerden sonra, karar alma ve icra mekanizması olarak ifade edilen iktidar düzeneğinin nasıl çalıştığı bütün üzerinden detaylandırılarak tartışılmaya başlanıyor. Zira, anlatımı kolaylaştırarak

analizi somutlaştırabilmek için her ne kadar üç ayrı safha olarak tartışmaya açılmışsa da, karar alma icra mekanizması bu üç safhanın aynı anda ve birlikte işlemesiyle çalışıyor. Bu anlamda beşinci ve son bölüm, mekanizmanın nasıl çalıştığına odaklanırken, İTC'nin politik iktidar yapısında ortaya çıkan sorunlara odaklanıyor. Cemiyette politika yapımının aktör ve elit failleri arasında rol oynayan sermayenin üretimi ve paylaşımı sürecini tartışarak, cemiyet içindeki güç oluşumlarını analiz ediyor. Cemiyetin 1908'den 1918'e kadar geçirdiği değişim ve dönüşümler ekseninde, İTC'nin karar alma ve icra mekanizmasının geçirdiği kritik safhalara ve politika yapımının altında süreç içerisinde ortaya çıkan etkenlerle bu etkenlerin sebep olduğu ideolojik yapılanmayı odağına alıyor. Böylece, 1908 öncesinde ortaya çıkıp meşrutiyet devri siyasal hayatında politika yapımının temel tartışma zeminini şekillendiren Osmanlıcılık, İslamcılık, Garpcılık ve Türkçülük tasavvurları doğrultusunda İTC'nin karar alma ve icra mekanizmasının kurulma ve çalışma biçiminin yani İTC'nin politika yapım süreçlerinin temel karakterini düşünce tarihçiliğinin saikleriyle mümkün olduğunca somutlamış bir iskelete dayanarak göstermeyi amaçlıyor.

Karar alma ve icra eylemleri politika yapımında nasıl kurulu bir iktidar sistemi yaratır? Bu sorunun yanıtını bir çırpıda vermek çok mümkün görünmüyor. Tez boyunca bu sorunun yanıtı Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte yeni bir siyasal düzenin kurulumuyla ortaya çıkan iktidar yapısı, kapasitesi ve iktidarın etki sahasına odaklanılarak aranıyor. Bu sebeple, bu çalışma, özellikle 1908 itibarıyla beliren yeni siyasal düzeni ve iktidarı inşa eden farklı askeri, politik, iktisadi ve ideolojik toplumsal konumlar doğrultusunda, İTC'nin güce erişimini ve kendi iktidar salâhiyetini inşa etmesini mümkün kılacak şekilde bu toplumsal konumlarla arasında geliştirdiği ilişki biçimlerini çözümlemeyi hedefliyor.

Yukarıda belirtildiği üzere 1908'in en önemli özelliği siyaset ve toplum arasındaki ilişkileri yeniden düzenlemiş olmasıydı. Bu sadece anayasal sürecin restorasyonu vesilesiyle olmadı. Kitlelerin kendilerini siyasal hayatın içinde bulmalarıyla sonuçlanan siyasal alanın diğer bütün özel ve kamusal toplumsal alanlar üzerinde hızla genişlemesinin ortaya çıkan her yeni iktidar gruplarınca kasıtlı olarak teşvik edilmesi neticesinde oldu. Zira, bu teşvik, II. Meşrutiyet devrinin en örgütlü siyasal teşkilatı olan İTC ve II. Abdülhamit rejimine karşıt diğer muhalifler tarafından sarayın iktidar alanına meydan okuyabilecek bir iktidar gücünün inşası maksadıyla

arşa çıkarılmıştı. İktidarın meşruiyet kaynakları 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında köklü bir dönüşüm geçirdi. Siyasal iktidara talip olan devlet içi yeni yükselmekte olan güç odakları (ki büyük ölçüde kalemiye/mülkiye sınıfı içinden yükseldiler), üretim araçları da dahil olmak üzere, iktidar araçlarını ve artık ürünü ellerinde tutan mevcut elitlere (yereldeki ayan ve eşraf gibi güç unsurları) meydan okuyabilmelerine imkan tanıyacak güç aparatları oluşturabilmek için yeni merkezi/modern unsurları devlete taşıyıp geliştirmeye gayret göstermişlerdi. Kalemiye/mülkiye adı verilen bu grup, devletin bekası ile kendi bekaları arasında kale değer bağlar kurdular. Devleti merkezileştirir ve bir yandan da kapitalist dünyaya İmparatorluğun adaptasyonunu teşvik ederken, bir diğer yandan devletin toplumla olan organik bağını güçlendirdiler ve kendi iktidar yeteneklerinin meşruiyet kaynaklarını Osmanlı kamusalıyla daha sıkı kurulmuş bir bağa dayandırma imkanı elde ettiler. Bu sayede, hem kendi toplumsal artığa erişim potansiyellerini artırdılar hem de eski elitlerin sahip oldukları üretim araçları üzerinde denetim kurarak onların toplumsal artığa erişimini kendilerine bağlı kıldılar.

19. yüzyılın özellikle ilk yarısı eski ve yeni elitlerin (ilmiye ve askeriye ile kalemiyeden oluşan egemen sınıfsal blokların) arasındaki mücadeleyle geçti. Fakat, yeni elitler kendi iktidar kaynaklarını geliştirirken eski iktidar kaynaklarını yıkmadılar. Bunun yerine eski iktidar kaynaklarından devletin merkezileşmesine yardımcı olabilecekler üzerinde denetim ve kontrollerini yoğunlaştırmayı denediler. Bu vesileyle, birtakım revizyonlarla da olsa eski kurumlar yeni ile birlikte var olmayı sürdürdüler (ilmiye teşkilatı ve vakıflar müessesesi gibi). Bu süreçte, toplumsal artığa erişimini sürdürmek adına eski elitlerden yeni elitlerle iş birliği geliştirenler de giderek arttı ve sınıfsal ayrımlar yüzyılın ortasına doğru giderek yeni elitler lehine önemsizleşti. Eski ve yeninin birbirine üleşmesiyle ortaya çıkan yeni egemen gruplar giderek bir blok halini aldı. Fakat, 19. yüzyılın ilk yarısında beliren yeni elitler bu defa da kendi pozisyonlarını kuvvetlendirmek adına siyasallaştırdıkları yeni toplumsal alanlardan yükselen, aşağıdan meydan okumalarla karşılaştılar.

Yeni elitlerin kendi siyasal söylem ve meşruiyetini kurmak için işlevselleştirerek ileri sürdükleri matbaa bu yeni kamusal alanın lokomotif görevini gördü. Bu meydan okumalar karşısında, egemen gruplar gelişimini başta kendileri teşvik ettikleri yeni kamusal alanlara karşı denetim ve kontrollerini sıkılaştırma yönünde

hareket ettiler. Aşağıdan şekillenen muhalif hareketler ise, kendi iktidar güçlerini artırmak için farklı toplumsal alanları kendi güdümlerinde siyasallaştırarak eylemci bir örgütlenme biçimine evrilebilmek stratejisi ile hareket ettiler. İşte İTC, bu eylemci toplumsal örgütlenmenin mihenk noktası oldu. Osmanlı İmparatorluğu birbirini takip eden egemen grupların teşviki ile merkezi/modern bir devlete dönüştürülürken devlet aparatlarının uzandığı kamusal alanlar da özel alanın üzerinde bir yayılma kaydetti.

Egemenlerin konumlarını sürdürebilmek adına toplum nazarında kendilerini meşru kılabilmeleri için ihtiyaç duydukları “makbul vatandaşın” inşa süreci, onların yeni ahlak, estetik ve sanat anlayışları geliştirip giderek toplumun farklı kesimlerini bu doğrultuda güdümlene stratejileri geliştirmeye çabalamalarıyla devam etti. Devletin kurumsal ve hukuki yapısı da bu gayeyle uyumlu bir şekilde sürekli bir değişim ve dönüşüm geçirdi. Şüphesiz Türkiye Cumhuriyeti de bu uzun reformasyon ve toplumsal dönüşüm sürecinin ürünü olarak ortaya çıkacaktı.

Kahvehaneler, birahaneler, meyhaneler, kafeşantanlar, meydanlar, camiiler, mescitler, tekke ve dergahlar ile bu alanları dolduran gazete ve mecmualar, hikaye, roman ve menkıbeler, hutbeler ve nutuklar gibi örnekleri çoğaltılabilecek kamusal alanın bütün unsurları hızla siyasal güç ve çıkar gruplarının meşruiyet araçları arasına katıldılar. Zamanla kurumsallaşarak birbirinden belirli bir özerklik kazanmış politik, iktisadi, askeri ve ideolojik dört iktidar kaynağı üzerinde egemenlik kurabilmek adına birbirleriyle türlü rekabet ve ortaklıklar geliştiren güç ve çıkar gruplarının toplumsal meşruiyet ve iktidar alanları arayışları neticesinde, 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı orta sınıfının varlığıyla giderek genişleyen kamusal alan da hızla siyasallaştı. Böylece orta sınıftan türeyen güç/iktidar gruplarının toplumsal kesimleri kendi siyasal amaçları doğrultusunda ortaklık kurmaya çağırarak seferber edebilmeleri de giderek kolaylaştı. İTC Osmanlı orta sınıfını temel alan bürokratik, dinî, seküler, askerî, kültürel, eğitimsel, sanatsal, iktisadî, finansal, politik, düşünsel/ideolojik farklı türden toplumsal alanlarla organik bağı olan ve bu alanları etkilemeye yarayacak iktidar araçlarına erişimi olan ya da yeni iktidar araçları üretme beceri ve kabiliyetine sahip yeni aktörler kazandıkça, kolektif bir örgütlenme pratiğinin sonucu olarak farklı toplumsal kesimleri II. Abdülhamit'in şahsıyla bütünleşen Yıldız rejimine karşı seferber edebilme potansiyelini güçlendirdi. Esnaflar, hamallar, arabacılar, müteşebbisler, imamlar, müderrisler, öğretmenler, asker ve sivil bürokratlar, yazar

edip ve mütefekkirler, çeteler ve komitacılar İTC'nin çatısı altında toplandıkça bu yeni katılımcıların faaliyetleri neticesinde toplumun siyasete dahil aynı derecede artış gösterdi. Hürriyet'in ilanından sonra baş gösteren boykot, nümayiş, grev gibi kitle gösterileri ile farklı toplumsal kesimler kendi taleplerini dile getirmeyi (üstelik bu defa İttihatçıları dahi rahatsız edebileceklerdi) sürdürdüler. İttihatçılar ise, farklı toplumsal kesimleri etkileme stratejilerini giderek genişletti. Bu sırada, kendi alternatiflerini ya büsbütün ortadan kaldırdı ya da onların kamusal görünürlüklerini engelleme yolunu izledi. Hürriyetin ilanı ardından İTC tayinler ve atamalar hususunda sivil bürokrasiye sirayet ve müdahale etmeye başladığı gibi, sokaklara dökülen kalabalıklar üzerindeki kontrolün kendi elinde olduğu var sayımıyla kabinenin dizginlerini de dışarıdan eline almakta gecikmedi. Üç dört sene zarfında hızla kurduğu özel mektepler, matbaalar, şirketler, bankalar, gazete ve mecmua etrafında belirginleşen yerel ve ulusal basın organları, eğitim faaliyetleri ve halka açık konferans tertipleriyle öne çıkan ve sayısı yüzleri bulan kulüpler vesilesiyle kamusal rolünü perçinledi. Bu sırada, kendi alternatifi olan siyasal teşekküllere karşı da yıldırma politikası izledi. Siyasi cinayetler, idare-i örfiye ilanı, sürgünler, siyasal partilere, cemiyetlere ve muhalif basına getirilen kapatma cezaları gibi uygulamalarla rakiplerini görünmez kılarken, Osmanlı Muavene-i Donanma Cemiyeti, Hilal-i Ahmer, Türk Ocağı, Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti ve paramiliter gençlik dernekleri gibi kendi güdümüne aldığı ya da kendi güdümünde kurdurduğu örgütler vesilesiyle kendi iktidar alanını devletin olanakları boyunca artırdı. Bütün toplumsal alanları kendi güdümüne sokabilmek için toplumsal iktidar araçlarını giderek kendi elinde toplayıp tekelleştirdi ve organik bir bağ geliştirme ya da üzerinde tahakküm kurma imkanı göremediği toplumsal alanları da elinde topladığı zor ve baskı araçlarıyla ile köklü değişimlere sürükledi. Böylelikle, Meşrutiyet devrinin tek hakim örgütlü gücü haline evrildiği gibi, Türkiye'de ortaya çıkan "demokratik" siyasal alanda çalışan iktidar mekanizmasının da asıl kurucu unsuru haline geldi.

Her demokratikleşme sürecinde olduğu gibi, egemenlerin kendi egemen konumlarını korumalarının yolu, birincisi, (aslen her sistemde olduğu haliyle) toplumsal kesimlerin sisteme olan inancını kurmak ve korumak, ve ikincisi, bireylerin beğeni ve tercihlerini kendi amaç ve menfaatleri doğrultusunda yönlendirme becerisine sahip olmaktır. Bireyler, dahil oldukları toplumsal alanın/alanların bir ürünüdür. Aile ve ailenin alanından başlayarak hayatı anlamlandırmaya çabalar ve

sonradan etkileşime girdiği diğer bütün toplumsal alanlar vesilesiyle kendi beğeni ve tercihler evrenlerini şekillendirirler. Siyaset sosyolojisinde işte bu evren *habitus* olarak adlandırılmaktadır.

Bütün toplumsal *habitus*lar, kurulu oldukları ve etkileşime geçtikleri toplumsal alan/alanlarla birlikte değişir ve dönüşürler. Bireyler toplumsal alanda *habitus*larıyla birbirine benzeşir ve birbirlerinden belirli ölçülerde ayrışırlar. Bireylerin karar ve icralarını belirleyen eylemleri de bu toplumsal alanın imkan ve sınırları dahilinde belirir. Belirledikleri hedef, amaç, çıkar, menfaat ve/veya isteklerini tatmin için harekete geçmelerini yani bunlara ulaşabilmesini mümkün kılacak kararlar alabilmek ve aldıkları kararları uygulamaya geçirebilmek için alanda yerleşik olana etki edebilecek bir iradeye gereksinirler. Bu irade ise, kendi alanlar arası yolculukları sırasında edindikleri sermayeleri ölçüsünce belirlenir.

Bireyler eğitim hayatları boyunca kültürel; kurdukları toplumsal ilişki ağlarıyla sosyal; nakde çevrilebilir her türlü varlıklarıyla iktisadi; başkalarının kendisine atfettiği anlam ve değerlerle de sembolik türde sermaye biçimleriyle donanırlar. Alanın gerekliliklerini yerine getirmekle kazandıkları bu sermaye biçimlerini kendi hedeflerine ulaşmak adına alana etki etmeye çalışmak için sarf ederler. Bu sırada, alanda birbirleriyle rekabet ve/veya mücadele eder ve türlü ortaklık, ittifak ve/veya iş birlikleri de geliştirirler. Alandaki bu ilişki biçimlerinin devamlılığı neticesinde örgütsel davranışları giderek örgütlü toplumsal yapıların inşasıyla sonuçlanır.

Bireyler alana etki etmek ve/veya alanı yeniden yapılandırmak adına harekete geçtiklerinde, uygulamayı mümkün kılacak araçlara ihtiyaç duyarlar. Bu araçlar vesilesiyle alanda yarattıkları etki ölçüsünce alan yapılanmayı sürdürür. Bu sırada, erişim sahibi oldukları araçlar üzerinde sarf ettikleri sermaye, adına hareket ettikleri örgütün sermaye havuzunda toplanır. Bireylerin irade temini için eriştikleri bu toplumsal iktidar araçlarını kontrol ve organize edenler örgütün elitler zümresine katılırlar. Bu aracı kullanan diğer bireyler de, kendi güç istençlerini tatmin için bir örgüt elitinin kendilerine sağladığı araca bağımlı oldukları müddetçe o araç etrafında bir çıkar grubu haline evrilirler. Elitler örgüt adına ellerinde tuttukları araçları organize ederlerken başka toplumsal alanlarda ihtiyaç duydukları iradeye ulaşabilmek için de kendi aralarında türlü ortaklık ve ittifaklar geliştirirler. Örgüt çatısı altında bir araya gelen iktidar araçlarının etki ettikleri toplumsal alanlar üzerinde de örgütün iktidar

alanı belirir. Elitlerin içerisinde bir diğer elite etki etme potansiyeline sahip olup üstün gelenler örgütün iktidar elitlerine/yönetici elitlerine evrilirler. Diğer iktidar araçlarının organizasyonu da yönetici elitlerin elinde merkezileşme görüntüsü ortaya koymaya başlar. Araçların organizasyonu süreci, bazen örgütte yükselen tek bir kişinin elinde toplanabileceği gibi, İTC'de olduğu gibi çok sayıda liderin ortaya çıkmasıyla da sonuçlanabilir (ki genellikle tek bir resmi liderin bulunduğu örgütlerde bile iktidar araçların organizasyonu farklı şahıslar elinde toplanmıştır). Sayısı ne olursa olsun yönetici elitler bir araya gelerek bir iktidar *habitusunun* bireyler topluluğu haline gelirler.

Örgütün iktidar *habitusu*, yönetici elitlerin birleriyle çatışmaları ve uzlaşları sonucu ortaya çıkan karar ve uygulama seçeneklerini belirleyen evrendir. Örgütün yönelimlerini tayin eden beğeni ve tercihler evreni ile örgütsel yönelimler bu *habitusun* karakterini tayin eder. Örgütün aldığı kararlar ve hayata geçirdiği uygulamalar bu *habitusun* sunduğu evrenin sınırları ve imkanları kadardır. Örgütün "ideal" resmi yöneticileri ise yönetici elitlerin birbirleriyle girdikleri etkileşim sonucu ortaya çıkan örgütün iktidar *habitusuna* en uyumlu sermaye donanımına sahip kişi kim ve/veya kimlerse onlardan müteşekkildir. Dolayısıyla, bir örgütün resmi yöneticisi/lideri her zaman cemiyetin en güçlü iktidar sermayesine sahip olanlar değildirler, fakat bazen de örgütün farklı toplumsal bileşenleri tarafından aynı anda benimsenmesinin mümkün olduğu, yönetici elitlerin üzerinde uzlaş gösterilebileceği sıradan örgüt mensupları da resmi yönetici pozisyonuna gelebilirler.

Örgütün teşkilatı ve iç hukuk sistemi, iktidar *habitusunun* ihtiyaçlarına göre yapılandırılır. Ortaya çıkan düzen, yönetici elitlerin kararlarını uygulamaya geçirebilecek işlevsel cezalandırma ve ödüllendirme stratejileriyle donatılmıştır. Resmi yönetici bu düzenin icracısı konumundadır. Aksi takdirde, yönetici elitlerin tatminsizliği örgütte güç çatışmalarına ve güç yapısının yeniden organizasyonuna sebebiyet verir. Yönetici elitlerin karar ve icra gücüyle her zaman için örgütün sermaye havuzunda toplanan güç kadardır. Yöneticiler aldıkları kararlar için örgütün geri kalanını harekete geçirecek reel gücü bu havuzdan devşirirler. Aldıkları kararlar vesilesiyle, sermaye havuzundan kullandıkları sermaye bileşenleri de örgütün iktidar sermayesini yaratır. Fakat örgütün iktidar sermayesi daima örgütün diğer bütün unsurlarıyla uyumlu çalışmaz. Bu kararlar doğrultusunda belirli toplumsal alanlarda

faaliyet gösteren çıkar grupları yöneticilerin iradesine kayıtsız kalabilir ve/veya kısmî ya da topyekûn direnç göstermek yoluna gidebilirler. Yönetici elitlerin birtakım kararlarını görmezden gelen çıkar grupları örgütten bir parça bağımsız hareket etmeye başlayarak örgütün telkinlerine aykırı veya bunlardan ayıksı telkinlerle toplumsal alanı başka bir yöne doğru biçimlendirmeye yönelebilirler. Bu durumda, söz konusu çıkar grubu bir güç grubu halini alır. Bu güç grubu ise her ne zaman iktidar *habitusuna* tamamen meydan okuyarak örgüt yönetimini yeniden yapılandırmak üzere hareket etmeye başlarsa, o zaman örgüt içi bir hizip halini alır. Bu sırada, örgütün aldığı kararları ve ayrıca kendi hedeflerini farklı toplumsal alanlara telkin ve tatbik eden farklı gruplar vesilesiyle örgütün faaliyet gösterdiği toplumsal alanlar da değişim ve dönüşüm geçirir. Böylece, örgütün sermaye havuzunun asıl kaynağı olan toplumsal *habituslar*, yani insanların beğeni ve tercih evrenleri de değişim ve dönüşüme uğrar.

Yönetici elitler değişen ve dönüşen toplumsal kaynaklara uyum sağlayarak bu değişim ve dönüşüme ayak uydurmak zorundadırlar. Aksi halde, ya örgüt toplumsal gücünden yoksunlaşarak zayıflamaya başlar ya da iktidar *habitusu* örgüt içi bir baskı neticesinde örgütün değişen ve dönüşen iktidar alanına uyumlu başka elitler tarafından yeniden kurulur. İşte bu halde yapılanan karar alma ve icra eylemleri de böylece toplumsal iktidarın çalışma düzeneğini kurar, yapılandırır, kurumsallaştırır ve çalıştırır. Bu sırada da, toplumsal iktidar bu düzeneğin çarkları arasında yeniden ve yeniden üretilir: Bittabi bütün diğer toplumsal iktidar yapılarıyla birlikte değişip dönüşerek.

Yukarıda sunulan tezin temel kavramları ve bu kavramların bu tezdeki çalışma prensipleri ilerleyen bölümlerde, yeri geldikçe, İTC ile kol kola detaylandırılarak açıklanacaktır. Ancak, şimdilik politika yapımını belirleyen karar alma ve icra mekanizmalarının iktidar fenomeninin toplumsal çalışma dinamiğinin temel yapısal unsuru olarak görüldüğü akılda tutulmalı. Toplumsal yapı ve iktidar karar alma ve icra mekanizması vesilesiyle politika yapımı sırasında birbiriyle etkileşime girer ve birbirlerini yeniden yapılandırmaya ve üretmeye yararlar.

Çalışma boyunca Türkiye siyasal hayatının İTC deneyimi ile iç içe aktarılan karar alma ve icra mekanizmaları üzerine kurulan modelleme, politika yapımında iktidarı kuran ve çalıştıran toplumsal hakikat rejimlerinin karşılıklı iletişim ve etkileşimlerinin rolü üzerine kuruludur. Toplumsal hakikatleri üreten ve yeniden

ürettime sokan toplumsal mercilerle, bu mercilerin birbiriyle karşılaşp çatışma, uzlaşp, ortaklık ve/veya düşmanlık geliştirdikleri, bu vesileyle birbirlerinin gidişatına yön verdikleri farklı toplumsal konumların tartışmaya açılması modelin özünü oluşturmaktadır. Her bir bölüm, bu modelin farklı saç ayaklarının tartışmaya açılması üzerine kuruldu. Dolayısıyla, İTC özelinden hareketle karar alma ve icra mekanizmalarının işlev ve işleyiş prensiplerine dayanan modelin inşasına çalışmanın sonuna değin devam edilecektir. Bu modeli kuran ve çalıştıran olguları açıklayabilmek için ihtiyaç duyulan kavram ve terimlerse büyük ölçüde farklı kuramcılarının katkılarıyla genişleyen siyaset sosyolojisinin söz dağarcığından ödünç alındı. Çalışmanın ilgili kısımlarında, yeri geldikçe bu kavram ve terimlerin modelin içerisinde nasıl yer aldıkları ve nasıl çalıştıkları gerekli detaylarla açıklanmıştır. Modelin üzerine inşa edildiğı temel kavram ve terimler arasındaki toplumsal iktidar ilişkisi için ayrıca tezde Ekler kısmında verilen *Şekil 1*, *Şekil 3* ve *Şekil 8*'deki diyagramlara da başvurulabilir. Zira, söz konusu diyagramlar, her izahtan sonra modelin anlaşılmasını mümkün kılacak bir sadelikte hazırlanmıştır.

1. Bölüm

Siyaset ve İktidar Bağlamında İttihat ve Terakki Üzerine Yeniden Düşünmek

Tarık Zafer Tunaya tarafından “Cumhuriyet’in laboratuvarı” olarak betimlendiğinden beri II. Meşrutiyet dönemi siyasal hayatı ve düşüncesi üzerine yapılan çalışmalar gün be gün ivme kazandı. Onun bu metaforu sonraki araştırmacılar tarafından bir analogi şeklinde algılanarak,¹ Türkiye’de laiklik, sekülerleşme, din ve söylem; militarist toplum, ordu ve devlet ilişkisi; ulus inşası; politik toplum; demokrasi gibi pek çok tartışmanın göbeğinde İttihatçılık ile İttihatçı düşünce ve pratikler kalıtsal birer köken olarak irdelenmeye başlandı. Özellikle, yüzüncü yıl dönümü vesilesiyle, 2008’de yeniden hatırlatılan “Hürriyet’in İlanı” alana yönelik bir ilgi patlamasının ortaya çıkmasıyla sonuçlandı. Netice olarak Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki devamlılıkların daha iyi anlaşılması mümkün oldu.

Bununla beraber, bir dizi çalışmada İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin (Bundan sonra İTC) Cumhuriyet devrinin temel paradigmaları ekseninde retrospektif bir izlikle incelenen gelmiş olması İttihatçılığa sonradan atfedilmiş birçok değer yüklü anlamı da literatürde dolaşıma soktu. Bu doğrultuda İTC’nin ve İttihatçılığın “ne”liği sorunu tarihsel bir sorun olmaktan da çıkıp giderek tarihyazımsal bir sorun olarak kendini göstermeye başladı. Üstelik, cumhuriyet devrinin toplumsal paradigmalarında bir siyasal söylem ve aynı zamanda politik bir motivasyon aracı olarak İttihatçılık olgusunun varlığını sürdürmüş ve bugün hala daha sürdürüyor olması bu sorunu çözüme kavuşturmayı daha da güçleştirmektedir. “Siyonist”, “emperyalist devletlerin iş birlikçisi”, “fesat”, “mason”, “imansız”, “katil” İTC ve de “kahraman”, “mukaddes”, “halaskar”, “nigehbân-ı hürriyet”, “fedakar”, “namuslu”, “vatansever”,

¹ Tarık Zafer Tunaya II. Meşrutiyet devri siyasal hayatı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti üzerine çalışmalarına başladığında, konu üzerine sosyal bilimcilerin kaleme aldıkları metinler pek azdı. Literatür tarih ve siyasetle büyük ölçüde amatör olarak ilgilenen gazeteci yazar, edip ve araştırmacıların yazılarından ibaretti. Tunaya’nın pozitivist çizgisi tarihi tevatür ve söylence ekseninde tetkik ve analiz etmesine izin vermemiş olmalıdır. Zira kanaatimizce onun burada kullandığı “laboratuvar” metaforu bu yüzden bir analogi olarak değil, fakat II. Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki Cemiyeti üzerine yapılan çalışmaların bilimselliğinin artırılmasına dair duyduğu arzu paralelinde okunmalıdır. Analogi, homoloji ve metafor kullanımlarının sosyal bilimlerde yöntem, metot, yaklaşım ve düşünme biçimleri ilişkisi için ayrıca bkz. I. Bernard Cohen, “Analogy, Homology, and Metaphor in the Interactions between the Natural Sciences and the Social Sciences, Especially Economics”, *History of Political Economy*, Cilt 25, Sayı 1, 1993, 5-44.

“anti-emperyalist” İTC gibi II. Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet devirlerinin siyasal atmosferinden kalma ajitatif iddia ve irrasyonel söylemlerin yanı sıra (ama kuvvetle de bunların etkisiyle), “Osmanlıcılık/ittihad-ı anasırı”, “Garpcı”, “İslamcı/ittihad-ı İslamcı” ve “Türkçü/milliyetçi” İTC; “otoriter”, “despotik”, “darbeci”, “anti-demokratik”, “militarist”, “burjuva”, “katılımcı” ve “demokratik” İTC; “ulus inşası” ve “Osmanlılığın ihyası”nı amaçlayan İTC; “seküler”, “çağdaş”, “modernleşmeci”, “reformist”, “devrimci”, “muhafazakar”, “dindar”, “statükocu”, “mutedil” İTC; “kurtarıcı” ve de “yıkıcı” İTC gibi anlatılar literatürde kol kola ve iç içe varlık göstermektedir.

1908 sonrasında, Osmanlı yönetilen sınıflarından oluşan sıradan toplumsal kitleler hızla siyasal hayatın yeni can damarı oldular. Yeni siyasetçilerin kitleleri seferber etme stratejilerinde, kendilerini biricikleştirirken karşıtlarını tahkir etme ve onları egemenlerin toplumsallaşan siyasal mecralarının dışına itme maksatlarıyla devreye koydukları yazılı ve görsel üretimlerin kılıfına girdikleri “politik dil”, tarihçinin birincil malzemesinin karakterini de biçimlendiren en temel yapı taşı olmuştur. Bittabi buna tarihçinin bizzat kendi dahil olduğu politik toplumsal ağlar da eklendiğinde, tarihçinin mevcut bulunan “dillerden” biriyle kendini özdeşleştirme ihtimali de meslekî bir tuzak olarak karşısına çıkmaktadır. Zira, sonradan inşa edilen her anlatı kendi altını yeteri ölçüde dolduran tarihsel arka plana uygun düşecek birincil kaynaklara o ya da bu ölçüde sahip buluna gelmiştir.²

Dahası, “yüksek” bir metodolojik farkındalıkla hareket ettiğinde dahi hiçbir sosyal bilimci herhangi bir dönem, olay ve/veya olguyu tartışırken kullandığı “dil”in gramatik sınırlılıklarından kaçamaz.³ Nitekim, hangi dilde olursa olsun, her anlatı kaçınılmaz olarak bir özne ve bir yüklem belirtmek zorundadır. Bu yüzden, her sosyal bilimci, anlatısı dolayısıyla kendi sorunsalı ve bağlamı ekseninde şekillenen belirli bir perspektif doğrultusunda biri(leri)ne aktif, diğer(ler)ine de pasif bir rol biçmek zorunluluğuyla baş etmek durumundadır. Bu vaziyet karşısında, anlatılar -*gerçekte öyle olmadığı tarihçi tarafından biliniyorsa da*- birilerini ya da bir şeyleri etken

² Burak Aslanmirza, “Historical Journey of the Term of Unionism: The Committee of Union and Progress in the Triangle of Perception, Preconception And Method”, *History Studies*, Cilt 13, Sayı 5, 2021, 1475-1498.

³ Jacques Derrida, *Writing and Difference*, çev. Alan Bass, Routledge, Londra ve New York, 2002, s. 224

durumuna koyarken, diğerlerinin de edilgen konumlara hapsedilmeleriyle sonuçlanıyor: Devlet-toplum dikotomisi, Osmanlı sınıf çatışmaları, çöküş paradigması, devamlılık-kopuş tartışmaları, eyleyen-eylenen ilişkileri, Ermeni meselesi tartışmaları, Osmanlıcılık / Garpcılık / İslamcılık / Türkçülük incelemelerinde olduğu gibi. Böyle düşünüldüğünde, farklı bağlamlarda çoklu perspektiflerin geliştirilmesi literatür için bir kazançsa da, bu anlatıların diyalektik ilişkisini gösteren bir zemin aranmadığı müddetçe, İTC'nin “ne”liği ile baş etmenin kolaylaşabileceğini düşünmek güçtür.⁴ İTC üzerine geliştirilecek herhangi yeni bir argüman, (İTC'nin dünden bugüne Türkiye’de kesintisiz olarak siyasal toplumun hafızasında ve siyasal partilerin politik argümanlarında yer tutan bir dolu anlama sahip olduğu göz önünde bulundurulacak olursa, belki de tarihçiliğin ilgilendiği bütün alanlardan daha fazla) “dil”in meydan okumalarıyla baş etme güçlüğü karşısında dikkatli olmayı ve bu güçlüğe karşı temkinli bir zeminde ilerleme zahmetine katlanmayı gerektirmektedir.

Bu çalışma, İTC üzerine gündemine aldığı argümanlar için ihtiyaç duyduğu zemini, Osmanlı toplumsal ve siyasal yapı ve karakteri, politika yapımı ve iktidarın sosyolojisi üzerine var olan literatür üzerinden kurmaya yöneliyor. İTC'nin iktidar yapılanmasını, bir örgütün iktidar varlıklarının örgütlenmesinde lokomotif işlevi gören “karar alma icra mekanizması” üzerinden tartışmaya açılıyor. Zira, karar alma ve icra mekanizmaları, en öz haliyle, iktidara mebni bir toplumsal örgütlemenin kuruluşunu, şahıslar tarafından bu toplumsal örgütlenme vesilesiyle devşirilen iktidar gücü ve kabiliyetinin diğerlerine kullanılmasını ve diğerleri üzerinde uygulanmasını mümkün kılan iktidar düzeneği olarak tanımlanabilir.

Birer eylem olarak karar alma, bireylerin sahip olduklarına kanaat getirdikleri alternatif seçenekler arasından yaptıkları tercihleri; icra ise bireylerin aldıkları karar/kararlar sonrasındaki hareketlerini tanımlayan tavidir. Birbirini bağlayan iki eylem olarak birlikte düşünüldüklerinde tahayyül etme, seçenekleri görme, tespit etme, tasarlama, tercihte bulunma, tavır alma, eyleme geçme ve etki yaratma şeklinde

⁴ ki bu hususta en önemli kazanımlardan biri de Cumhuriyet devrinde devletin dokasına yaslanan söylem ve paradigmaların açıkça yaslanmadığı II. Meşrutiyet’in alternatif fikir ve tartışma sahalarının da tarihçilik açısından taşıdığı kıymetin gündeme getirilmesi oldu. Bu tartışmalar, Meşrutiyet devrinin kendi bağlamında çözümlenmesi gerekliliğinin altını çizmiş oldular. Örnek olarak bkz. Alp Yenen, “Envisioning Turco-Arab Co-Existence Between Empire and Nationalism”, *Die Welt des Islams*, Cilt 61, Sayı 1, 2021, s. 72–112.

açıklanabilecek olan karar alma ve icra, bireylerin bir isteği veya kararı ortaya koyarak yerine getirebilme gücünü ifade eden iradî bir süreci betimler. Bireyler, isteklerini belirlemek, isteklerine uygun seçenekler oluşturabilmek, oluşturdukları seçenekler arasından karar vermek ve uygun koşulları oluşturarak kararlarını hayata geçirmek için iradeye (*will*) ihtiyaç duyarlar. Bireylerin iradelerini temin etmek, artırmak ve pekiştirmek için gereksinim duydukları güdüler (motivasyonlar), beceriler ve yetkinlikler adına geliştirdikleri toplumsal ilişkilerse farklı boyut ve ölçeklerde karmaşık yapıları toplumsal güç ağlarını oluşturur ki bu ağların her biri de bir iktidara mebnidir.

Bireyler, iktidar güçleri artıkça daha fazla iradeye sahip olurlar. İradeleri güçlendikçe de sonraki karar alma ve icra seçeneklerini daha fazla çeşitlendirebilme imkanına erişirler. Bu durumda, iktidar faaliyetleri yapılaşştıkça karar alma ve icra faaliyetlerini, karar alma ve icra faaliyetleri yapılaşştıkça iktidarı yapılaşştırmayı sürdürür. Her ikisi de mekânsal, zamansal ve uzamsal olarak birbirini belirleyen, biçimlendiren ve dönüştüren kavramlardır. Belirli bir bağlamda birbiriyle kesişip iç içe geçerek bütünleşirler. Bu durumda, karar alma ve icra mekanizmalarının, birincisi, spesifik veya geniş bir toplumsal ölçekte bir merkez etrafında derlenerek döngüsel bir bütün halinde çalışan her türlü güç ve iktidar ilişkilerinin formasyonuna, ve ikincisi, yeterince kurumsallaşmış toplumsal iktidar ilişkilerinden doğan iktidar yapılarının işleyişine dayandığı söylenebilir.

Toplumsal yapıyı incelemenin bir öncülü olarak iktidar kavramı, sosyal ve beşeri disiplinlerin her zaman merkezinde konumlanmıştır. Bu tartışmalarda, iktidarın ne olduğu, ortaya çıkışı, varoluşu, toplumsal konumu, öznesi, yapısı, tasarımı, yaratımı ve yeniden üretimi, gelişimi, değişimi ve dönüşümü⁵ gibi meseleler toplumsal olayları

⁵ Tarihsel anlamda “gelişim” teriminin kendisi örtülü olarak “modern” ve “Batılı” olana doğru ve de bir düzeyde doğrusal bir ilerlemeyi imlediğinden, onun yerine “değişim ve dönüşüm” terimini tercih etmenin çoğu zaman daha doğru olduğunu kabul etmek gerek. Fakat yine de ifade etmek gerekir ki, “değişim ve dönüşüm”, ya da başka herhangi bir deyiş, her zaman “gelişim” teriminin yerini yeterince tutamıyor. Çünkü gelişim, daha spesifik bir semantik dağarcıkla, toplumun toplumsal bir hedef veya hedefler doğrultusunda değişip dönüştüğünü ifade ediyor. Dolayısıyla, bir toplumda değişim ve dönüşüme inancı körükleyip diri tutan, yani değişimin ve dönüşümün öncülü olan toplumsal bir kastın varlığını da belirtiyor. Değişim ve dönüşüm ise bu kasıttan belli bir anlamda özerkliğe sahip. Zira, toplumsal değişim ve dönüşüm yalnız “gelişim”in barındırdığı kasıtlı değil, toplumu oluşturan farklı toplumsal grupların bu hedefin merkezi dışında gerçekleştirdikleri faaliyetlerin toplumsal yapı üzerindeki ortak etkisi sonucu ortaya çıkıyor. Bu sebepten, imgelediği olumsuz anlama rağmen, “değişim ve dönüşüm” ibaresinden farklı olarak “gelişim” terimini yeri geldiğinde buraya düştüğümüz şerh dahilinde kullanmayı sürdüreceğiz.

ve olguları tanımlama, anlama ve çözümleme çabalarıyla iç içe geçer. Bu anlamda iktidar sosyolojik, felsefi, siyasi, iktisadi ya da tarihsel olsun, toplumu ilgilendiren her çalışmada -kasıtlı ya da kasıtsız- temas etmekten kaçılmayacak bir olgu olarak belirir.

İktidara bilinçli ya da bilinçsiz olarak atfedilen anlam ya da anlamlar, İTC üzerine süren tartışmalarda olduğu gibi, her toplumsal çalışmanın kendisine dayanak olarak aldığı toplumsal paradigmanın omurgasının biçimlenişinde kritik bir rol oynar. Fakat, iktidar üzerine geliştirilen sayısız argümanı burada tek tek etraflıca izah etme imkanı bittabi olmayacaktır. Çalışmada yer verilmeyen daha pek çok düşünürün önermelerini de metne alıp tartışmanın mümkün olduğunu daha en baştan kabul etmek gerek. Ancak çalışmanın meselesinin iktidarın felsefi boyutlarını tartışmak olmadığının altı çizilmeli. Ayrıca, çalışma referans verilen düşünürlerin önermelerini bütün kapsamıyla etraflıca sunmak niyetinde bulunmamaktadır. Zira şimdiye değin bu işi hakkıyla yerine getiren araştırmacılar oldu (ki çözümlemelerde bu çalışmaların bir kısmına da başvuruldu). Keza, çalışmanın çerçevesi de karar alma ve icra mekanizmaları ile çizili. Ama yukarıda sözü edildiği üzere karar alma ve icra mekanizmalarını iktidarın türlü veçe ve suretlerinden ayırmanın mümkünatı da yok. Dolayısıyla, burada iktidar üzerine farklı yaklaşımlara yalnız bir örgütün (İTC'nin) karar alma icra mekanizmaları üzerine analizi çerçeveleyecek düzeyde, tarihsel ve siyasal bir sosyolojik bağlamdan hareketle temas etmekle yetinilecek: İhtiyaç duyulan yaklaşımları ve kavramları ödünç almayı sağlayacak kadar. Zira, gösterilmesi planlandığı üzere, karar alma ve icra düzenekleri iktidarın içinde ve çevresinde yapılanarak iktidarla dönüşüp değişir, ve bununla birlikte, iktidarı da biçimlendirmeye devam eder. Bu sebeple, konuyla alakalı olduğundan, burada iktidarın “ne” olduğu sorunuyla, bu düzeneği göstermeyi mümkün kılacak şekilde, iktidarın politika yapımı süreçlerinde “nerede ve nasıl” çalıştığı sorusu ekseninde ilgilenilecek ki, bu bölümün ikinci alt başlığı altında iktidar üzerine süregelen tartışmaları da karar alma ve icra mekanizması zemininde karşıtlıklar ve etkileşimler üzerine kurulu bir ilişki içerisinde yeniden inceleme fırsatı tanıyacaktır. Bu tartışmaların da İTC'nin iktidar yapı ve dinamikleri üzerine literatürde şimdiye değin ileri sürülen önermelerle kol kola götürülmesi amaçlandı ki hem sosyolojik hem de tarihyazımsal bakımdan İTC'nin farklı iktidar konumlanışlarına göre nasıl kategorilendirip çerçevelenebileceğini resmetmek mümkün olabilsin.

1.1. İttihat ve Terakki’de İktidarın Nerede ve Nasıl Çalıştığı Üzerine

İTC üzerine farklı perspektiflerden kaleme alınmış çalışmalar sorunsalları bakımından tasnif edildiğinde, İTC’nin politik, iktisadi, askeri, kültürel ve sosyal amaç, tahayyül, düşünce ve eylemlerine yönelik çok sayıda kategoriyle karşılaşılr.⁶ Fakat, doğrudan doğruya İTC’nin karar alma ve icra yapısı, dinamiği ya da mekaniği üzerine doğrudan eğilen bir çalışma henüz mevcut değildir. Yine de, İTC’de iktidarın örgütlenme biçimi üzerine şimdiye kadar araştırmacıların büyük çoğunluğunu dolaylı yollardan ikna etmiş olan iki genel tespite dikkat çekmek mümkündür: (1) *İTC’nin tek bir lidere değil çok sayıda liderden oluşan kolektif bir yönetim yapısına sahip olduğu* ve (2) *üyelerinin ne toplumsal kökenleri ne de dünyayı algılama ve tanımlama biçimleri bakımından monolitik değil kolejyal bir yapıda olduğu*.⁷

Liderlik yapısı faillerin kim olduğu açısından pek çok farklı olasılığa gebe olan ve üyelik yapısı neredeyse her türlü uygulamayı İTC’ye mal edebilmeyi olanaklı kılacak ölçüde çeşitlilik içeren bir siyasal örgütün kültürel, iktisadi, politik ve toplumsal formasyonu, projeksiyonu, hedefleri, düşüncü, fikirleri, önerileri, telkinleri, savunuları etrafında onun kararlarını ve eylemlerini anlamak ve anlatmak, bütün sosyal bilimcilerin kendi anlatılarını kurarken karşılaştıkları en büyük meydan okuma olmuştur. Çünkü en nihayetinde İTC’nin her türlü kararı alabilecek ve uygulamaya geçirebilecek, bütünüyle kestirilemez ve öngörülemez tipte bir örgüt olduğunu kabul etmek mümkün değildir. Zira böylesi bir varsayım ancak İTC’nin iktidar potansiyeli, kapasitesi ve becerisinin getirdiği toplumsal ve politik anlamdaki sınırlamaları ve de imkanları tartışmayı önemsizleştirmek, yok saymak ve onu gerçeklikten kopararak olağan dışı, açıklanamaz ve anlaşılamaz kabul etmekle

⁶ İTC ile ilgili öne çıkan soruları şu şekilde toplamak mümkün: 1908 öncesi için; Jön Türklük ve İTC, Yeni Osmanlılığın devamı mıydı? İTC hangi tarihte kuruldu? Kuruluş maksatları nelerdi? Bir seçkinler hareketi miydi, yoksa toplumsal bir hareket mi? 1906’da organize edilen Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Paris merkezli olan İTC farklı örgütler miydi? 1908-1913 arası için; İTC Osmanlıcı mıydı, İslamcı, Türkçü mü, ideolojik tahayyülü neydi? İktidarı neden üzerine almadı? Arka planda hükümetler üzerinde bir tahakküm kurmayı başarmış mıydı? Gayrimüslimleri ayırıştırıcı/dışlayıcı bir politika mı izledi? Gizli bir gündemi var mıydı? Ordu ile ilişkisi neydi? 1913-1918 arası için; İTC’nin İmparatorluğu dönüştürmek gibi bir misyonu oldu mu, yoksa onun sadece ömrünü mü uzatmak istedi? İmparatorluğu I. Dünya Savaşı’na nasıl soktu? Bundaki sorumluluk hangi tarihsel figürlere aitti? İTC’nin bir etnik mühendislik tasarımı var mıydı? Laikleşme maksadı güttü mü? Cumhuriyet devrine İTC’den miras neler kaldı?

⁷ [Vurgular bize ait] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler Cilt III – İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 207, 240-246.

sonuçlanır. Yine de, İTC'nin söz konusu karmaşık yapılanmasının İTC'nin iktidar erkini/erklerini, formunu ve karakterini tartışmayı zorlaştırdığı da aşıkardır. Dolayısıyla, şimdiye kadar İTC'nin iktidar ve/veya karar alma ve icra yapısı ancak (birkaç spekülâtif metin haricinde) II. Meşrutiyet devri üzerine eğilen öteki çalışmalarda satır aralarında beliren çeşitli varsayım ve/veya öneriler etrafında ele alınabilmiştir. Pek tabii, bu çalışmaların kendi temel sorunsalları etrafında iktidara biçtikleri sosyolojik anlamlar, İTC'nin iktidar yapısını tanımlama biçimlerine de etki etmiştir.

Bu durum karşısında, İTC ile ilgili sorunları çözebilmek için iktidarla alakalı daha temel birtakım toplumsal sorulara cevap vermeye ihtiyaç duyulduğu muhakkak: İktidar nasıl oluşur, nasıl çalışır, bireyleri nasıl kuşatır, bireyler iktidara nasıl sahip olur, onu nasıl kullanır, onu nasıl uygular? Bu nedenle, öncelikle çerçeveyi belirlemek adına iktidarı konumlandırmak üzere bu bölümde bir dizi tartışmaya girilecek. Çalışmanın sorularına yanıt verme potansiyeli taşıyan İTC ile ilgili literatürdeki mevcut öneriler de bu tartışmalara paralel olarak yeniden incelenecek. Tasnifi kolaylaştırmak için şu dört başlıktan hareket etmek uygun görünüyor: Bir nesne (imkanları kendisi dışında var olan sosyal iktidar yapıları tarafından biçimlendirilen ve sınırlanan varlık), bir özne (hedeflerini ve amaçlarını tayin eden, ve iktidarı kullanan fail), bir fiil/yüklem (failin iktidarı ölçüsünce uyguladığı güç doğrultusunda sosyal iktidar yapılarına etki eden eylem) ve son olaraksa, bir tümleş (iktidarın içinden geçtiği, disipline ettiği alışık cisim) konumundaki İTC. Bu tartışmaların burada verilmesinin önemi, karar alma ve icra mekanizmalarının incelenip tartışılacağı diğer bölümlerde, güç toplama, iktidarı tasarlama ve iktidarı yayma kısımlarında daha iyi anlaşılmış olacak. Zira, tartışmaların ele alınıp kategorilendirildiği bu dört düzlem, çalışmada önerilen düzeneği tartışabilmek için ileriki bölümlerde ihtiyaç duyulacak bileşenlere, zemine, bağlama ve yönetime ışıktutacak.

Aşağıda aktarılabilecek tartışmalar göz önüne alındığında, İTC'nin karar alma ve icra düzeneğini analiz ve kritik ederken, analizde iktidarın farklı konumlarını gözden kaçırmanın yaratması muhtemel olan çelişik ve sancılı durumlar da daha en baştan tahmin edilebilir olacaktır. Zira, görülecektir ki İTC'nin karar alma ve icra dinamikleri ne sadece onun resmi hiyerarşik kurumsal örgütlenmesine ne de sadece bireylerin arasındaki gündelik/pratik ve/veya pragmatik ilişkilere indirgenebilir. Aksi taktirde,

bu yapıyı tarif etmeleri istendiğinde, bizzat İttihat ve Terakki'nin önde gelenleri de yanıtlarında bu kadar zorlanmış olmazlardı.⁸

1.2. İktidarın Konumu Üzerinden Karar Alma ve İcra Mekanizmalarını Tartışmak

İTC'nin temel esas ve gayelerini tayin etmek üzere, bir grup İttihatçı elitin 1916 Ekim ayı ve 1917 Nisan-Mayıs ayları dolaylarına değin İTC'nin genel merkezi olan Kızıl Konak'ta gerçekleştirdikleri mahrem toplantılar sırasında, Halil Menteşe'nin şöyle bir parantez açtığına tanıklık ediliyor:

“Cemiyetimiz şirkettir, şehremanetidir, hem ihtilalcidir, hem hükümeti vardır. Bu nasıl bir teşkilattır? Bence biz böyle şekillere ehemmiyet vereceğimize esaslara ehemmiyet verelim ve doğru bir meslek-i siyaset tatbik edelim.”⁹

İTC'yi farklı konumlardan çok başka suretlerde görmek gerçekten mümkündür. İTC'nin toplumsal kesimleri seferber etme potansiyeli, devlet aygıtlarını kontrol ve denetimi altına alma becerisi, kendisine rakip ve alternatif olan ya da olma potansiyeli taşıyan diğer siyasal ve toplumsal oluşum ve hareketleri baskılaya kapasitesi, politik mecraları olduğu kadar sivil toplum mecralarını da tekelleştirmekte gösterdiği örgütsel başarı gibi hususlar göz önünde bulundurulduğunda, kendini “mukaddes” olarak gören ve üyelerini de aynı oranda kutsayan cemiyetin toplumsal konumunu tartışmaya açmayı, onun karar alma ve icra pratiklerinin kapasitesini tayin eden toplumsal konumunu ve iktidar salahiyetini tartışmak adına öncelmelidir. Bu bakımdan, İTC'deki karar alma ve icra eylemleri üzerine düşünürken onun çeşitli iktisadi, askeri, kültürel, siyasal ve sosyal konumlarını kaçınılmaz olarak göz önüne almak gerektiğinin altını çizmek gerekmektedir.

İTC ve iktidar arasındaki ilişki türevlerine dair yürütülecek tartışma özetlenecek olursa, bu bölümün göstergeleri başlangıç olarak şu maddelerle ortaya konabilir: (1) Osmanlı devlet ve toplum ilişkilerinde bireyler, yalnız İttihatçılar tarafından kendilerine dayatılan iktidara maruz kalan edilgen figürler olarak

⁸ Muhittin Birgen hatıralarında Talat Paşa'ya yönelttiği İTC'nin ne olduğu sorusuna kendisinden şu yanıtı aldığını belirtir: “Ne olduğunu ben de pek bilmiyorum... Ama idaresi pek müşkül bir şey!” Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene – İttihat ve Terakki Neydi*, haz. Zeki Arıkan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 63.

⁹ BOA/HSDHADB/4/2, s. 8.

görülemezler. Belirli bir iktidar kalıbının içerisinde faillikleriyle iktidarın dolaşımına, varlığına ve kendini yeniden üretmesine aracılık ederler. (2) İktidarın anlamını yapı-fail ilişkisine doğru daralttığımızda, İttihatçıların başka bireylere iktidar uygulamasını mümkün kılan toplumsal iktidar araçlarına sahip olduklarının varsayılması gerekir. Dolayısıyla, İTC'deki iktidar ilişkilerini çözümlemek isteniyorsa daha en baştan bu iktidar araçlarının tespiti yapılarak, bu araçlar etrafında gelişen güç ilişkileri tanımlanmalıdır. Fakat, ayrı ayrı bu iktidar araçlarının etrafında şekillenen bu güç ilişkilerinin de temelde toplumsal ilişki ağlarıyla birbirine bağlı ya da eklemli olduğu da akılda bulunmalıdır.

(3) İktidar toplumda üretim ilişkilerince belirlenen bir alt-üst yapı ilişkisine indirgenemez. O, çoklu ağlarla zincirleme olarak birbirine karışmış, birbirini etkileyen ve tetikleyen çok katmanlı toplumsal ilişkilerden oluşur. Bu durumda, İttihatçıların iktidar çözümlemesini yapmak, onların toplumsal kesimlerle sahip oldukları ve/veya sonradan geliştirdikleri organik bağların çözümlemesini gerektirir. (4) İdeolojiler iktidarı kurmaz, iktidara eşlik ederler. Dolayısıyla, iktidarın yanında ideolojiler teorik idealler olarak değil, söylemi mümkün kılan ve iktidarın bizatihi kendisiyle kurulan pratik ve işlevsel araçlar (aygıtlar) olarak iş görürler. İTC'nin iktidar ideolojisi de bu tespitten azade kılınamaz.

(5) İktidarı tepeden aşağıya doğru çalışan katıksız bir baskı makinesi olarak değil, aynı zamanda toplumsal sosyal ilişki ağları dolayısıyla yapılanan çok parçacıklı ve çok yönlü bir fenomen olarak anlamak gerekir. İttihatçıların farklı toplumsallara tepeden iktidar uygulamalarını mümkün kılan iktidar gücünün kaynağı, sadece onların siyasal iktidarı ele geçirmiş olmalarıyla izah edilemez. İTC'nin aldığı kararların ve hayata geçirdiği uygulamaların genel karakterini anlamak için aşağıdan yukarıya toplumsal örgütlenme fırsatlarını da tartışmak gerekir. İktidarı kullanmak için geliştirdikleri meşruiyet yöntemleri anlaşılaksızın, İttihatçıların İmparatorluğun on yılı boyunca giderek artırarak, nihayetinde tamamen tekellerine aldıkları siyasal güce nasıl eriştiklerini açıklayabilmek mümkün olmaz. (6) İktidar ilişkilerini çözümlemek için iktidarın ortaya çıktığı yerdeki/yerlerdeki uyruklaştırma ve güç uygulama stratejilerine dikkat kesilmek gerekir. Zira, siyasal iktidarı rakipleri karşısında başarıya ulaştıran şey onların tarihsel olarak var olan toplumsal iktidar yapılarını kendi menfaatlerine uygun olarak güdümlayebilmek adına devreye soktukları toplumsal ve

politik stratejilerdir. İTC'nin karar alma ve icra düzeneğinin su götürmez bir başarıyla nasıl çalıştığını anlamak için onun iktidarı güdümlene stratejilerine ayrıca odaklanmak gerekir.

Pek tabii karar alma ve icra mekanizmaları iktidar kavramıyla tamamen eş anlamlı değildir. Zira, iktidarın aksine bu mekanizmalar kurumsal ve örgütlü bir yapıya bağlı olarak gelişme gösterirler. Yalnız bu haliyle de, bir yapının iktidar ilişkilerinde kolektif bir eylemi mümkün kılan bir düzen olduğu varsayımını ima ederler. Halbuki, karar alma ve icra mekanizmaları çok parçalı bir toplumsal düzlemde bütünüyle karmaşık ve çapraşık iktidar ilişkilerinden oluşan sosyal ağlarla örülmüştür. İktidarın belli derece ve ölçüde bireyler tarafından kullanımını mümkün kılarak işler ve de bireyler tarafından toplumsal iktidar stratejilerinin işlevselleştirilip devreye sokulmasıyla örgütlü yapının hem içinde hem de dışında kurumsal bir görüntüye sahip olmaya başlar. Bu durumda, karar alma ve icra mekanizmalarını yalnız idari bir teşkilat yapısı dolayısıyla ortaya çıkan hiyerarşik bir hukuki düzene indirgemek doğru değildir.¹⁰ Bir düzen hali aramak yerine, bir düzenin varlığını ima eden söz konusu mekanizmaları anlamak için güç hiyerarşisinin gelişimine olanak tanıyan ve bu hiyerarşiyi biçimlendiren, onu işlevselleştiren, sonra onun işleyişini mümkün ve devamlı kılan, ve onu değiştiren ve dönüştüren toplumsal iktidar ilişkileri ve stratejileri (çatışmalar, direnç noktaları, uzlaşmalar ve çeşitli ittifaklar ve iş birliklerinde olduğu gibi) dikkate alınmalıdır.

Dahası, iktidar, onu elinde tuttuğu düşünülen bireylerin şahsı özelinde yapılacak bir incelemeye indirgenemez de. Türlü tarihsel veçhelerde iktidar erki bir konumda, bir makamda, bir şahsın ya da grubun elinde merkezileşmiş görünebilir. Gerçekten de, giderek merkezileşmiş olan devlet aygıtları iktidar erkinin böyle

¹⁰ Farklı bir bağlam ve bakış açısıyla da olsa benzer bir görüşü Niall Ferguson da savunmuş ve işlemiştir. Ferguson resmi hiyerarşileri toplumsal şebekelerin idealleşmiş tipleri olarak görür. Piyasa ve bürokrasiler de bu görüşten azade değildir. Ancak bir yerde bir hiyerarşik bir yapı tek başına bütün toplumsal güç/iktidar ilişkilerini düzenlemeye yeterli değildir. İnsanlar kurumsallaşmış hiyerarşilerin dışında toplumsal konumları gereği farklı şebekelere de dahil olmaya devam ederler. Her iktidar/güç şebekesi bir hiyerarşiye dönüşme potansiyeline sahiptir. Ayrıca, güçlü bir hiyerarşi zayıf bir şebekeye saldırdığında onu yıkıma uğratabileceği gibi, güçlü bir şebeke de zayıf bir hiyerarşiye saldırdığında benzer bir sonucu elde eder. Dolayısıyla, egemenler kendi konumlarını muhafaza etmek için yalnız kontrolleri altında olan hiyerarşiye güvenmezler. Türlü komplolar, casusluk faaliyetleri, rüşvet, iltimas gibi gayri resmi yöntemleri de işletirler. Böylelikle şebekeleri de denetlemeye çalışarak kendilerini güvence altına almaya çalışırlar. Bkz. Niall Ferguson, *Meydan ve Kule – Şebekeler, Hiyerarşiler ve Küresel Güç Mücadelesi*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, 2020, s. 42-44, 55-59, 63-64.

görünmesini ve bireyler tarafından da böyle kanıksanmasını kolaylaştırmıştır. Zira, C. Wright Mills'in de ifade ettiği gibi "üretim ve inşa araç ve olanakları gibi baskı ve sömürü araç ve olanaklarıyla şiddet ve yıkım araçları da gitgide gelişmekte, gitgide merkezileşmektedir. (...) Üstelik bu gelişim henüz doruğuna varmış ya da durulmuş da değildir."¹¹ Ancak, iktidar ne kadar merkezileşmiş görünürse görünsün, aslında bu resmi siyasal otoritenin merkezileşmesi sonucu ortaya çıkan toplumsal bir yanılsamadan ibarettir. Gerçekte, devlet sahip olduğu bütün disiplin araçlarına rağmen, tek başına bütün toplumu ve toplumsal iktidar yapılarını düzenleme kapasitesine hiçbir zaman yeteri kadar sahip olamamıştır. İktidar farklı toplumsal konumlara sahiptir ve yerleşik olduğu her yerde farklı suretlerde bulunur ki İTC'yi de farklı konumlardan farklı suret ve biçimlerde anlamak ve açıklamak tam da bu yüzden mümkün olabilmektedir. En nihayetinde, kökeni itibariyle, merkezi otoriteyi kuvvetlendirme stratejisi, egemenlerin modern devlet aygıtları vesilesiyle ellerinde tuttıkları üretim araçlarını meşrulaştırmak ve kendi toplumsal konumlarını perçinlemek adına sarf ettikleri çabanın bir ürünüdür. Bu durumda, politika yapımı ve/veya karar alma ve icra mekanizması açısından merkezileşmeden söz edilirken merkezileşmenin toplumsal bir kapasitesi olduğu akılda tutulmalı ve bir kişinin, gurubun ya da kurumun iktidarı merkezileştirme stratejilerinin iktidarın hangi toplumsal konumlarını hedef aldığı ve muktedir konumunu ve gücünü hangi toplumsal iktidar sathlarına borçlu olduğu anlaşılmalıdır.¹² Zira, iktidar her zaman, her yerde ve her koşulda sabit bir konumda olamayacağı gibi, son derece istikrarlı bir yapıya da sahip değildir. Bu sebeple, iktidarı kullanma yetisini hiyerarşik bir kontrol sistemiyle total seviyede merkezileştirdiği düşünen bir yapının (merkezi devlet kavramıyla varsayıldığı gibi) iktidar gücünün reel ve nominal değerleri de, o yapının farklı toplumsallıklar ve toplumsal alanlarla kurduğu ilişkilere bağlı olarak değişiklik gösterir.

Çoğunlukla kısa tarihsel zaman dilimlerinde dahi merkezileşmenin seviyeleri hızlı değişimler geçirir. Hatta, aynı bir zaman diliminde bile, farklı güç ilişkilerinin

¹¹ C. Wright Mills, *İktidar Seçkinleri*, çev. Ünsal Oskay, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2021, s. 49-50.

¹² Bu durum, toplumsal iktidar ilişkilerinin devlet eksenli formasyonunda da hatırı sayılır bir rol oynar. Avrupa dışı devletin merkezileşme kapasitesi ve özellikle taşrada merkezi devlet ve toplum arasındaki iktidar ilişkileri üzerine bir inceleme için ayrıca bkz. Joel S. Migdal, *Güçlü Toplamlar ve Zayıf Devletler – Üçüncü Dünya'da Devlet-Toplum İlişkileri ve Devlet Kapasiteleri*, çev. Onur İşçi, Vakıf Bank Kültür Yayınları, İstanbul, 2022.

görülebileceği farklı toplumsal alanlarda (eğitim, medya, askeriye, ekonomi gibi sivil toplum alanları; hükümet, parlamento ve bürokratikleşmiş farklı devlet kurumlarına dayanan politik alanlar gibi) gerçekleştirilecek iktidar uygulamalarında egemenin konumu aynı derecede merkezileşmiş olmayabilir. Bu durumda, farklı koşullar ve etkenler altında, iktidarı uygulamayı mümkün kılan her karar ve icra eylemi farklı iktidar pratiklerine ve bu pratikleri mümkün kılacak farklı toplumsal iktidar ilişkilerine bağlanır. Zira, despotların ve diktatörlerin verdikleri geneli ilgilendiren kararların ve onların siyasal uygulamalarının başarısı bile dayandıkları karar alma ve icra mekanizmasının iktidarın farklı toplumsal konumlarına sirayet etmekte elde ettiği başarısı kadardır. Bu mekanizmanın dayandığı toplumsal ve örgütsel iktidar ilişkilerinde edindikleri rol ve konumları ölçüsünce güce erişir, bu mekanizmanın erişemediği yerlerde toplumsal direncin kuvvetlendiği ölçüde de zayıflar ve hatta güçten düşerler. Yani, karar alma ve icra eylemlerini mümkün kılan toplumsal iktidar ilişkileri ne tamamen sabit bir egemenin şahsına ve konumuna, ne de tamamen bireyleri tepeden aşağıya doğru disipline eden (sıkı ya da gevşek) sabit bir hiyerarşik yapılanmayla ilintilidir. Aksine, çok katmanlı, çok aktörlü ve çok faktörlüdür.

Bu durumda, karar alma ve icra mekanizmalarını, bir kişinin biyografisi ya da bir kurumun kurumsal tarihi olarak değil; idari bir kurum/yapı etrafında gelişen ve o kurumun/yapının kendisini ve kurallarını üreten, yapılandıran ve dönüştüren iktidar ilişkileri ve bu ilişkilerle biçimlenip aynı zamanda bu ilişkileri de devamlı değiştirip dönüştürerek biçimlenen iktidarın yeniden üretimini sağlayan iktidar düzenekleri (dispositif)¹³ ekseninde bütünsel olarak ele alınmalıdır. İTC’de iktidarın çalışma disiplininin tartışılabilir düzeyde anlaşılabilmesi ve de İttihatçı liderlerin ve elitlerin aralarındaki *prosopografik* iktidar ilişkilerinin belirgin bir çerçevede incelenebilmesi için İTC’nin karar alma ve icra mekanizmasına daha yakından bakılması gereklidir.

1.3. Yapısal Gücün Döngüsü: İTC’de Karar Alma ve İcra Mekanizmalarının İşleyişi

İktidarın tanımlanmasında kilit rol oynayan yapının bütün sosyal bilimlerin sorunsallaştırıldığı ilk temel uğraklardan biri olduğu görülür. İTC üzerine yapılan tartışmaların kayda değer bir kısmı da bu tartışmayı tarih alanına taşıyarak, erken

¹³ Bkz. Judith Revel, *Foucault Sözlüğü*, çev. Veli Urhan, Say Yayınları, İstanbul, 2012, s. 64-66.

Cumhuriyet devrinin kurucu siyasal paradigmasının inşa ettiği tarihsel “hakikat” rejimlerine bir meydan okumayla Meşrutiyet ve Cumhuriyet devirlerinin politik, askeri, iktisadi, kültürel ve sosyal “yapıları” arasındaki sürekliliklere dikkat çekmeyi amaçlamışlardır. Bu tür çalışmaların başlıca ortak özelliği, her iki devrin devlet egemen gruplarının ve bu grupların devlet alanın dışına iterek marjinalleştirdiği karşıt toplumsal zümrelerin politik, kültürel ve sosyal çözümlemelerini incelemeleridir. Dolayısıyla, bu çalışmaların -doğrudan ya da dolaylı olarak- devlet ve toplum arasındaki ilişkiyi diyalektik argümanlarla çözümlemeye çalıştıkları görülür.

G. W. Friedrich Hegel, toplumun nasıl tanımlanması gerektiği sorusuna, toplumsal akıl ve ahlakın ideal varlığı olarak ileri sürdüğü devletin incelenmesi önerisiyle yanıt verir. Ona göre, bireysel akıl ve ahlakın aile ve sivil toplumdan sonra diğer ikisini de kapsayacak şekilde devlette tecessüm etmiş olması, devleti, toplum ve toplumsal yapının en ideal temsilcisi durumuna getirmiştir. Fakat, devletle birlikte tarihsel süreçlerden geçmeye devam eden diğer toplumsal örgütlenmeler bireylerin değişen şahsi menfaatleri doğrultusunda toplumsal ahlakı da aşındıran (yozlaşmış) mercilere dönüşme potansiyelini her daim bünyesinde barındırırlar. Bu durumda devlet ideal toplumsal düzenin varlığını ve genelin iyiliğini sürdürmek için bireysel çıkarlara dayalı bu karşı koyuşlara engel olabilecek yegane yapıdır.¹⁴ Karl Marx ise Hegel’in toplum ve devlet arasında kurduğu bu ilişkiyi ters yüz eder.¹⁵ Zira, Marx için toplum üretim ve mülkiyet ilişkileri temelinde tarihsel süreçte ortaya çıkan sınıfsal yapılar arasındaki çıkar ve sömürü ilişkilerine dayanır. Devlet ise üretim araçlarını elinde tutarak, sınıf çatışmasında diğerlerine galebe çalan hakim toplumsal sınıfların toplumsal baskı/tahakküm aracı olarak yapılanmıştır. Devletin rolü, egemen sınıfın kendi menfaati için idealize ettiği düzeni topluma sürekli geri dayatmak ve kurulu sistemi güvence altına almaktır. Bu yüzden, bütün devlet aparatları egemen sınıfın temel ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Sınıf mücadeleleri sonucu ortaya çıkan

¹⁴ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Hukuk Felsefesinin Presipleri*, çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1991; Anthony Giddens, *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori*, çev. Ümit Tatlıcan, İletişim, İstanbul, 2014, s. 34; Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Lectures on Natural Right and Political Science*, çev. J. Michael Stewart ve Peter C. Hodgson, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, California, 1996, 220-315, s. 294-295, özellikle s. 226.

¹⁵ Anthony Giddens, *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori*, s.32-35; Bob Jessop, “The Capitalist State and State Power,” *The Oxford Handbook of Karl Marx*, ed. Matt Vidal, Tony Smith, Tomas Rotta ve Paul Prew, New York, Oxford University Press, 2019, s. 301-302, 299-320; David A. Duquette, “Marx's Idealist Critique of Hegel's Theory of Society and Politics,” *The Review of Politics* 52, Sayı 2 (1989): 218-240, 219-232.

toplumsal kırılmalarla (devrimler gibi) egemen sınıf değişeceği için, eski egemenlerin gereksindikleri devletin baskı makinesi de değişime maruz kalacaktır. Hatta yeni egemenler üretim araçlarının adil dağıtımını hedefledikleri ölçüde, yeni bir toplumsal tahakküm mekanizmasına da ihtiyaç kalmayacağından devlet mekanizması da büyük bir değişime uğrayacak ve baskı makinesi ortadan kalkacaktır. Bu durumda, toplum ve devlet ancak toplumsal üretim ilişkilerine bağlı olarak birbiriyle karşılıklı bir etkileşim içerisinde ve her toplumsal sınıf mücadelesi temel olarak bir siyasal iktidar mücadelesini içindir.¹⁶

Max Weber ise, Marx'ın iktidarın biricik kökeni olarak mülkiyet ve üretim ilişkilerinden doğan toplumsal yapı savunusunu kusurlu bulur. Ona göre, Avrupa'da kapitalizmin yükselişi “ruhu bakımından Hristiyanlıktan (özellikle Protestanlıktan), kapitalist üretim biçimleri bakımından ise Avrupa hukuk sistemlerinin elverişliliğinden kaynaklanmıştır. Ekonomik gelişmelerin buradaki etkisi, artan ya da yeni ortaya çıkan ekonomik ilişkilerin yeni hukuki problemleri doğurması ve bunların çözümü için bir talebin doğmasıdır.”¹⁷ Bu gibi gelişmeler, çeşitli alanlarda uzmanlık bilgisine olan ihtiyacı artırmış ve profesyonel meslek gruplarını yaratmıştır. Dolayısıyla, Weber'e göre, devlet de sınıf mücadeleleri sonucu ortaya çıkan tarihsel bir zorunluluk değil rasyonel bir sonuçtur. Devlet rasyonel ihtiyaçlara rasyonel cevaplar üretebildiği müddetçe meşrudur. Bu yüzden de, odak noktası toplumun iktidara tabiiyetini mümkün kılan, yani tâbi konumda olanlara kendilerinin ve egemen olanların konumlarının meşru olduğunu düşündürten gücün merkezi, yani güç kullanımını rasyonelleştiren, başarılı bir şekilde tekeline alan, meşru statü ve gücü saklayan ve dağıtan unsur olarak merkezi devlet ve bir ideal tip olarak rasyonel bürokrasi olmalıdır.¹⁸

¹⁶ Karl Marx, *Kapital*, II. Cilt, çev. Mehmet Selik, Yordam Kitap, İstanbul, 2021, s. 60; Anthony Giddens, *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori*, s.75-79, 84-90; Hal Draper, *Karl Marx's Theory of Revolution I: State and Bureaucracy*, Monthly Review Press, New York ve Londra 1977, s. 240-245.

¹⁷ Engin Topuzkanamış, “Max Weber’de Ekonomi, Hukuk ve Rasyonalite”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 14, Sayı 2, 2012, 253-274, s. 257

¹⁸ Max Weber, “The Nature, Conditions, and Development of Bureaucratic Herrschaft,” *Weber's Rationalism and Modern Society: New Translations on Politics, Bureaucracy, and Social Stratification*, ed. ve çev. Tony Waters, Dagmar Waters, New York, Palgrave Macmillan, 2015, s. 72-127, özellikle s. 76-78; Michael A. Lutzker, “Max Weber and the Analysis of Modern Bureaucratic Organization: Notes Toward a Theory of Appraisal,” *American Archivist* 45/2 (1982): 119-130, s. 121; Anthony Giddens, *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori*, s. 250-251, 262-265.

Tarihsel materyalizmin ekonomik belirlenimciliğine getirilen eleştiriler sonrasında, toplumsal iktidar ilişkilerine yaklaşımlarda da ciddi dönüşümler ortaya çıkmıştır. Fakat, yeni tartışmalardan hiçbirisi de, bir daha toplumsal sınıfların ve üretim ilişkilerinin toplum ve devlet ilişkisi açısından oynadığı rolü bütünüyle yadsıyamamıştır.¹⁹ Bu eleştirilerden sonra Marxist kuramın restorasyonunda en belirgin adımlardan birini alt yapı ve üst yapı arasındaki ilişkiyi yeniden gözden geçirip iktidarın bileşenlerini ve niteliklerini tekrar tartışmamaya açan Louis Althusser atar. Ona göre, üretim ilişkileri neticesinde toplumsal sınıfların arasında beliren ilişkilerle şekillenen alt yapı, devlet aygıtlarından oluşan üst yapıyı belirler. Devletin baskı aygıtları üzerinde kontrol gücü olanlar, yani siyasal iktidarı elinde tutan egemen sınıf (ya da çoğunlukla olduğu gibi sınıflar ittifakı), ancak toplumsal sınıfların ve fraksiyonların mücadelesi ve aralarındaki yeni ittifak oluşumları neticesinde el değiştirir. Hakim/egemen sınıflar sahip oldukları devlet aygıtlarıyla (hükümet, ordu, polis, mahkemeler, hapishaneler vb.) alt yapıyı baskılar ve “düzenin” yeniden üretimini (yani sistemin sürerliğini) sağlamaya çalışırlar. Böylece alt yapı ve üst yapı dikotomisi yerini diyalektik bir ilişkiye bırakır. Buraya kadar Althusser, Marx’tan ayrılmaz. Fakat, ona göre, üst yapı, yalnızca siyasal iktidara bağlı olarak el değiştiren devletin baskı aygıtlarından mülhem değildir. Üst yapı, devletin baskı aygıtlarına ilave olarak, devletin ideolojik aygıtları (DİA) tarafından belirlenir.²⁰ Althusser, kuramında DİA’lar ile, “birbirinden ayrı ve [kamusal olandan ayrılarak belirli ölçülerde] özelleşmiş kurumlar biçiminde dolaysız olarak çıkan belirli sayıda gerçekliği” belirtir.²¹

Dinsel kurumların oluşturduğu sistemler, gerek özel gerekse devlet okullarıyla biçimlenen öğrenimsel sistemler, ailevi yapı, hukuki yapı,²² farklı partileri de içeren siyasal yapı, sendikal kurumlar, haberleşme ve enformasyon kurumları, ve de edebiyat, sanat ve spor gibi kültürel yapılar DİA’nın somut örnekleri olarak tezahür

¹⁹ Genel bir değerlendirmesi için bkz. Ateş Uslu, *Siyasal Düşüncenin Toplumsal Tarihi – Soyut Evrenselciliğe Karşı Eşitlik ve Talepleri (1789-1917)*, Cilt III, Yordam Kitap, İstanbul, 2022, s. 290-304.

²⁰ Louis Althusser, *Yeniden-Üretim Üzerine*, çev. A. Işık Ergüden, İthaki Yayınları, İstanbul, 2005, s. 112.

²¹ Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, İstanbul, 2003, s. 167-168.

²² Hukukun aynı zamanda ideolojik olmayan bir yanı da vardır ki bu yüzden devletin baskı aygıtları arasındadır da. Bkz. Louis Althusser, *Yeniden-Üretim Üzerine*, s. 79-95.

eder. “Kiliseler, partiler, sendikalar, aileler ve bazı okullar, gazetelerin ve kültürel kuruluşların çoğu, vb. vb.” özel ve devletin iktidar sahiplerinden ve de birbirlerinden belirli bir özerkliğe sahip olan toplumsal alanlarda gelişim gösterebilen yapılardır.²³ Bu durumda, devletin baskı ve ideolojik aygıtları arasındaki ayırım da netleşir: “Devletin (baskı) aygıtı zor kullanarak işler; oysa DİA’lar ideoloji kullanarak...”²⁴

Aslında, devletin bütün aygıtlarında hem ideolojiye hem de baskıya dayanan iki karakter birlikte mevcuttur. Zira, tıpkı polis ve orduda olduğu gibi, bütün baskı aygıtları kendi mensupları arasında bir birlik ve bütünlük oluşturmak, ve aynı zamanda toplumsal meşruiyetlerini pekiştirerek kendi sürerliklerini (yeniden-üretim) temin etmek üzere geliştirdikleri belirli “değer” algılarıyla açığa çıkan ideolojiyi kullanırlar.²⁵ Bununla birlikte, bütün ideolojik aygıtlar da (simgeselleşerek gizlenmiş dahi olsa) baskı kullanarak işler. Aileler, okullar ve partilerde olduğu haliyle, her biri kendi içerisinde belirli teamüller, ceza ve infaz yöntemleri ortaya koyarak, Althusser’in kendi deyişiyle “yalnız kendi çobanlarını değil, sürülerini de ‘yola getirirler.’”²⁶

Üst yapı yoluyla egemenlerin alt yapıya tam etki edebilmeleri, siyasal iktidarın yanı sıra, büyük bir kısmı siyasal iktidardan özerk, özel alanda yapılanan DİA’lar üzerinde güç sahibi olabilmelerine de bağlıdır. Althusser, “Bildiğimiz kadarıyla, hiçbir sınıf DİA’lar içinde ve üstünde kendi hegemonyasını uygulamadan devlet iktidarını kalıcı olarak elinde tutamaz.” der ve ekler:

“Bunun için tek bir örnek ve kanıt getiriyorum: Lenin’in, devlet iktidarını eline geçirmiş olan Sovyet proletaryası, ‘proletarya diktatörlüğü’nün geleceğini ve sosyalizme geçişi güvence altına alsın diye öğrenimsel DİA’da

²³ Bkz. Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s. 169.

²⁴ Althusser, çoğunlukla kamu statüsünde değil fakat özel olduklarını belirttiği ideolojik kurumların nasıl devletle ilişkilendirilebileceği sorusunu da cevapsız bırakmaz. Gramsci’nin kamu (devlet) ve özel ayırımından hareket ederek, özel ve kamu ayırımının egemen sınıfın iktidarını uyguladığı bağımlı alanlarda geçerli olduğunu ifade eder. Devletin alanıysa, egemen sınıfın hukukunca belirlenmiş ayırımın dışında kalır. DİA’ların da kamusal veya özel olmaları bu durumda önemsizleşir. Bir kurumun DİA olup olmadığına karar vermek için hangi alanda olduğuna değil, işleyişlerine bakılır. Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s. 170.

²⁵ Yaklaşımını bu konumdan belirginleştiren Osmanlı üzerine bir çalışma için bkz. Ferdan Ergut, *Modern Devlet ve Polis – Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004,

²⁶ Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s. 171; Louis Althusser, *Yeniden-Üretim Üzerine*, s. 112-113.

(daha başka DİA'lar yanında) devrim yapmak gerektiği konusundaki dinmek bilmeyen kaygısı.”²⁷

Ancak baskı aygıtlarının aksine ideolojik aygıtlar, devlet iktidarını ele geçirmeye birlikte, iktidardaki sınıf (veya sınıfsal ittifak) tarafından kolayca kontrol altına alınamazlar. Birincisi, uzun zaman boyunca eski egemen sınıfların DİA'larda edindikleri sağlam konumları bir çırpıda yıkmak kolay değildir. İkincisiyse, ilkinin de ötesinde, alt yapıda üretim ilişkilerinde ortaya çıkan “sömürülen sınıfların” ortaya koydukları toplumsal direniş ve mücadele, üst yapıdaki ideolojik formasyonu da etkiler. Bu sayede, diğer toplumsal sınıfların ortaya koydukları mücadelenin şiddetince ideoloji, iktidardaki egemen sınıflara karşı çevrilebilir de.²⁸ Bu bakış açısıyla Althusser, iktidar olgusunun tanımını üst yapıda birbirine alternatif teşkil edebilecek özerk toplumsal yapılar halinde genişleterek, iktidarı belirlemede rol oynayan üretim ilişkileri bazlı sınıfsal mücadelelerden mülhem bir alt yapı tanımlamasını daha kompleks bir sosyal yapı dahilinde çözümler.

Osmanlı ve Türkiye tarihyazımında politik ve toplumsal yapıya dair önermelerden söz edilince akla gelen ilk isimse şüphesiz Şerif Mardin olur. Mardin, İttihat ve Terakki'yi, onu iki devir arasındaki geçiş dönemine rastlayan başat siyasal aktör konumunda bulduğundan dolayı, makro ölçekte incelediği Türkiye'nin tarihsel sosyolojik dönüşümünün bir parçası olarak odakları arasına alır. Zira, Mardin'in asıl maksadı, Osmanlı/Türk modernleşmesinin bugüne kalan gerilimleriyle uğraşmak, siyasi ve sosyolojik açmazlarıyla ilgilenmektir. Bu maksatla, Mardin çalışmalarında iki temel karşıtlığa ve karşıt yapıların sosyal yapının dönüşümündeki karşılıklı etkilerine dikkat kesilir: (1) Devlet ve toplum ve (2) eski (gelenek yanlıları ve/veya din) ve yeni (reform yanlıları ve/veya laiklik)²⁹ ki Mardin'in sosyolojisinde bunların ilki, altyapı ve üstyapı tartışmasını hatırlatırken ikincisi ise ideolojinin toplumsal konumunu anımsatır. Zira, siyasal olanı kültürel farklar üzerinden okuyarak, yöntem bakımından kültüralizme yaklaşıp Marxizm ve türevlerinden ayrılıyor

²⁷ Loius Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s. 172.

²⁸ Loius Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s. 172.

²⁹ Şerif Mardin, *İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 178 ve devamı; Şerif Mardin, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm – Makaleler 5*, çev. Elçin Gen ve Murat Bozluolcay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017; Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, der. Mümtaz'er Türküne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 35-77, 145-167.

olmasına rağmen, Mardin'in ikiliklerin incelenmesinde öne çıkardığı “kültür”ü bir çeşit altyapı olarak düşündüğü görülür.

Osmanlı'da devlet, Batı karşısındaki yenilgiler ve ulusal/etnik hareketler karşısında uğradığı moral kaybı neticesinde nihayet Avrupa'da ortaya çıkan merkezileşmiş devletlerin politik yapısını kendisine örnek olarak almaya başlamış, 19. yüzyıl itibariyle kalkıştığı modernizasyon hareketiyle merkezî ve ulusal bir devlet yapısının inşasıyla meşgul olmuştur. 19. yüzyılda Osmanlı yönetici sınıfları arasında öteden beri yaşanan siyasal rekabet bürokrasinin lehine sonuçlanmış, devletin merkezileşme hareketi esnasında ihtiyaç duyduğu yeni homojen toplum, ulus yaratma çabasıyla bütünleşerek, yeni elit tarafından önce Osmanlı vatandaşlığı, sonra İslam çatısı ve nihayetinde de Türk milliyetçiliğiyle formüle edilmiştir. Bu esnada, merkezin taşradaki kontrolünü artırmaya yönelik kurumlar inşa edilerek taşrada devlet ve toplum arasında aracılık yapan yerel güç odakları sistemin dışına itilmeye çalışılmıştır. Fakat, bu teşebbüsler hem imkanlar çerçevesinde sınırlı kaldığından hem de yerel güç odakları merkezin iktidar stratejilerine direnç gösterdiklerinden, merkez ve taşra arasında tam bir bütünleşme sağlanamamıştır. Yine de, devletin altyapı imkanlarının gelişmesiyle, tedricen II. Abdülhamit devrinde rasyonel bürokrasiye dayalı bir devlet yapılanması belirlemeye başlamıştır. Yeni devlet düzeninin ihtiyaç duyduğu askeri ve sivil bürokratları yetiştiren yeni eğitim kurumları ve genç bürokratların tayinleriyle İmparatorluğun çeşitli coğrafyalarında dolaşmaya başlamaları vesilesiyle, -sınırlı sayıda olsa bile- siyasal bilince sahip olan eğitilmiş bir orta sınıf zümre sahneye çıkmıştır. Mardin'e göre, merkez ve taşra arasında anlamlı bir bütünleşme ancak esnaf ve tüccarlarla iyi ilişkiler kurmaya çalışan bu yeni zümrenin, Jön Türklerin 1908'den sonra taşradaki eşrafı da siyasal yaşama katmalarıyla görülmeye başlamıştır.³⁰ Fakat onlar da,

“ehliyetizlikleri ve henüz başlangıç seviyesindeki ulusalcılıkları yüzünden, yönetimleri için sağlayabilecekleri desteği ziyan ettiler. Bütünleşme eksikliği, merkezci olmayan yönetim konusunda ileri sürülen istek ve ayrıca Jön Türklerin laik düşünceleri olarak görülen şeye karşı taşranın direnişi, onların

³⁰ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2016, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

iktidardaki yıllarının başlıca ‘tema’sıdır ve Anadolu’nun dışında olduğu gibi içinde de kendini gösterir.”³¹

Çağlar Keyder ise Mardin’e alternatif olarak Osmanlı/Türk modernleşmesini analiz ederken Osmanlı ve Türkiye’de ortaya çıkan yeni sınıfsal oluşumlara daha kuvvetli bir vurgu yapar. Aslında her ikisinde de merkez-çevre paradigması etki uyandırmıştır.³² Fakat, Keyder Osmanlı’da toplumsal sınıfların gelişimini incelerken bağımlılık okulunun önerilerini Mardin’den daha sıkı sıkıya takip eder. Altyapı ve üstyapı tartışmasından ayrılmaz ve ayrıca, Wallerstein’in önerisine de sadık kalarak, sınıfların üstyapı rekabetinde, küresel iktisadi gelişmelerin belirleyici bir rolü olduğunu savunur. Onun ifadeleriyle;

“Sınıf mücadelesi, ülke içi gelişmeleri dünya ekonomisi bağlamında belirler. Kapitalist sistemin süreçleri içinde, iktisadi büyüme ve kriz dönemleri ülke arenalarına yansırken, bu devrevî değişimlere tekabül eden siyasi ve ideolojik gelişmeler yerel özgüllükler gösterir. Dünya ekonomisinin dönüm noktalarında, ülke içindeki belli güçlerin ve onların siyasi projelerinin, sonraki dönemlere hakim olacak dengeleri belirlemekteki şansları artar; dolayısıyla bu dönüm noktaları, tarihî gelişmeyi anlamak açısından temel bir önem taşır.”³³

Bu bakımdan, önce global iktisadi düzende karşısına çıkan fırsatlarla “laikleşen” Osmanlı bürokrasinin gelişim hattını takip eden Keyder, akabinde bu sınıf ile Jön Türklerin arasındaki organik bağlantılara dikkat çeker. Ona göre, İTC’nin kendi hegemonyasını kurmaya çalıştığı siyasal iktidarı boyunca bürokrasi toplumsal kontrol araçlarını çoğaltabilmeyi başarmıştır. Fakat, İTC devrinde yönetici sınıf, gayrimüslim ağırlıklı olduğundan dolayı devletin geleceğini ve dolayısıyla kendi varlığını da tehdit ettiğini düşündüğü burjuva sınıfı ile uzlaşamazdı. Ekonomik alanda bu sınıfla mücadele etmenin güçlükleri karşındaysa, sınıf mücadelesi “ideolojik olarak etnik ve dinsel çatışma alanına kaydırılmıştı. (...) Savaş döneminin kendine özgü koşulları bürokratik projenin ancak çokuluslu imparatorluğun ulusal devlete indirgenmesiyle

³¹ Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, s. 42.

³² Mardin üzerindeki etki için bkz. Edward Shils, *Center and Periphery: Essays in Macrosociology*, University of Chicago Press, Chicago, 1975.

³³ Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 11 [İlk baskısını 1887’de İngilizce olarak yapmıştır.] Dünya sistemleri için ayrıca bkz. Immanuel Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi – Bir Giriş*, çev. Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy, İmge Yayınları, İstanbul, 2011.

başarılabilirliğini gösterdi.”³⁴ Bu yaklaşımı doğrultusunda, yönetici elitlerin iktidar stratejileri bazında İTC ve Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) arasındaki devamlılıkları inceleyen Eric Jan Zürcher’i takip ederek (ki Zürcher’in önermesi sonraki alt başlıkta ayrıca değerlendirilecek), II. Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet devirlerini ayrıştıran dönemselleştirmeyi reddeder ve sınıfsal amaçları bakımından iki devrin siyasal iktidarlari arasında bir bütünlük ve süreklilik ortaya koyar.³⁵

Benzer şekilde, ivmesini modernleşme tartışmalarından alan Murat Belge ise Türkiye’de uzun yıllar devlet aygıtı üzerinde “rejimin muhafazası” vazifesini kendinde görerek demokratik siyaset ve demokratik toplumun gelişimine ket vuran askeri vesayetin köken arayışına yönelir. Ona göre, Türkiye’de modernleşmenin ideolojisini kuracak ve geliştirecek bir orta sınıftan ya da onun yerini karşılayabilecek toprak sahibi feodal bir yapıdan söz edebilmek mümkün değildir. Bunun yerine, Osmanlı’da ve Türkiye’de kendi ideolojisini kurabilecek kadar örgütlü olan tek zümre ordu olmuştur. Belge, İttihatçıların iktidar bileşenleri arasında ordunun rolünü tartışıp, 1908’in aslında eski devlet egemenlerinden farklı demokratik bir ideal ve maksat üzerine gerçekleşmiş bir devrim değil, asker-bürokratların devlet aygıtını ele geçirerek onu kendi lehlerinde düzenlemeye yönelik gerçekleştirdikleri bir darbe olduğunu savunur. Dolayısıyla, o, temel savıyla Keyder’den tamamen ayrılır ve bürokrat sınıfın değil, askeri sınıfın gelişimi paralelinde bir modernleşme anlatısı oluşturmaya koyulur. *Vaka-yı Hayriye*’den başlayarak Osmanlı askeriyesinin girizgahını yaptığı düzenlemeleri ve fakat, asıl İttihatçıların devlet aygıtını ele geçirerek uygulamaya koydukları ideolojik militarizasyonu inceler. Böylece Belge, Türkiye’de toplumu kuşatmış olduğunu ileri sürdüğü “militarist” ve “darbeci” zihniyetin kökenine İttihatçılık zihniyetini/olgusunu yerleştirir.³⁶

Çalışmaların ilerlediği diğer bir koldansa, ulus devletin inşasının ideolojik boyutları sorunsallaşmış ve Osmanlı düşünce tarihçiliğinin temelleri de burada atılmıştır. Niyazi Berkes Türkiye’deki siyasal eski ve yeni karşıtlığı üzerinden çağdaşlaşmanın (Batılılaşmanın) ana hatlarını din ve gelenek ile reform ve yenilik taraftarlığı üzerinden tartışmaya açarak Türkiye’deki entelektüel ve politik düşünce

³⁴ Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 88.

³⁵ Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*.

³⁶ Murat Belge, *Militarist Modernleşme – Almanya, Japonya ve Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, özellikle s. 569-606, 661-753.

hatlarının izini sürer.³⁷ Böylece, İTC'nin ideolojik iktidar bileşenleri ve ideolojik formasyonu üzerine tartışmalar da canlanır. Fakat, İTC'nin kolektif liderlik ve kolejyal üye yapısı, bu tartışmalarda da önemli bir sorun olarak belirir ve İTC'nin resmi iktidar ideolojisine dair söyleyebileceklerini yer yer ciddi ölçüde sınırlar. Kısa zamanda literatürde İslamcı, Türkçü, Pan-İslamcı ve Pan-Türkçü İTC üzerine alternatif anlatılar belirir. Ayrıca, Şerif Mardin (temel sorunsalı itibarıyla incelediği metinlerin devletin/politik iktidarın doksasını kuran/yansıtan yazılı siyasal pragmatik / ajitatif kaynaklardan oluşmasına rağmen genelleyici bir varsayımda bulunarak), Osmanlı'da Osmanlıcılık, Garpcılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi siyasal akımların ideoloji olarak görülmelerindeki zaafları ve Osmanlı entelektüellerinin Batılı düşünürleri anlamalarında bu zaafların bulunduğu negatif tesiri gündeme getirerek Osmanlı özelinde düşünce tarihinden değil olsa olsa yalnız düşünce sosyolojisinden söz edilebileceğini dile getirir.³⁸

Hiç şüphesiz, İttihatçıların gizlilik evresi olduğundan çözümlenmesinin en güç olduğu 1889-1908 evresiyle Şükrü Hanioglu ustalıkla ilgilenir. İttihatçılığın ilk evrede düşünsel/fikrî bir mücadele ekseninde yapılandığını gören Hanioglu, daha sonra, İTC'nin içerisine zamanla eklenen politik ve eylemci grupları etkileyip İttihatçıların iktidar yapısına (ve tabii aldıkları kararlar ve hayata geçirdikleri uygulamalara da) sirayet eden ideolojik oluşumun çözümlenmesiyle uğraşır. Ayrıca, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük önermelerinin siyasal yapıda birbiriyle iç içe geçen yapısına dikkat kesilip, her ne kadar pragmatik siyasal söylem (özellikle de 1906 sonrası) İTC'nin politik ve düşünsel grupları tarafından Osmanlıcılık ve İslamcılık üzerinden kurulmuş olsa da, İttihatçı önderlerin ideolojik tasavvurlarında açık ve/veya örtülü olarak Türkçülüğün baştan itibaren ön sırada yer aldığını gösterir. “İdeoloji” tanımını siyasal zeminde “zihniyet” tanımı ile genişleterek, İttihatçıların aksiyonları ve politik toplumsal algıları arasındaki bağlantıyı güçlendirir.³⁹

³⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018. Bununla beraber Niyazi Berkes, 1946 yılında Siyasi Partilerin tipolojileri üzerine de bir çalışma kaleme almıştır. Bkz. Niyazi Berkes, *Siyasi Partiler*, Yurt ve Dünya Yayınları, İstanbul, 1946.

³⁸ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri - 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 18.

³⁹ M. Şükrü Hanioglu, *Preparation for A Revolution – The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, Oxford-New York, 2001, s. 62-73, 140, 173-190.

Bu sırada, Mehmet Ö. Alkan modernleşme ve ulus devlet inşası paradigmasına ders program, müfredat ve kitapları ile eğitim istatistikleri gibi tarihsel malzemeleri tartışmaya açarak katkı sunmuştur. Onun çalışmaları, İTC'nin toplumsal iktidarını kurmasında devlet, ideoloji ve hegemonya arasındaki ilişkinin eğitim ayağının büyük ölçüde aydınlanmasını sağlar: Zira, kendi ifadesiyle, İTC “okulu yalnızca devletin değil aynı zamanda Parti'nin ideolojik aygıtı haline getirmiştir”. Alkan, İTC'nin eğitim politikalarını onun ideolojik iktidar yapısını analiz etmenin de bir imkanı haline dönüştürür. İTC'nin eğitim politikalarında cisimleşen militarist ve Türk milliyetçisi söylemin, İttihatçıların İmparatorluğun toplumsal yapısında kendi iktidarını pekiştiren bir taban yaratma uğraşısının bir uzantısı olduğunu önerir.⁴⁰ Bu bağlamda, meseleye diğerlerinden daha fazla yapısal ve sınıfsal bakan Alkan'ın çalışmaları gösterir ki, İTC önderleri kendi sınıfsal egemenliklerini kurmada eğitim kurumlarının ideolojik işlevlerinin pekala farkında olmalıydılar ve bu yönde kendi ideolojik aygıtlarını geliştirmede var güçleriyle çalışırlar.

Post-yapısal tartışmaların Osmanlı ve Türkiye tarihyazıcılığının gündemine girmesiyle literatürde siyaseti ve siyasal gelişmeleri bizatihi toplumun içinden okumaya dair artan ilgi, İTC ve toplum arasındaki sınıfsal iktidar dinamikleri üzerine kurulu yapısal çözümlemeler için de yeni sosyal ve tarihsel düşünme biçimlerinin önünü açmış gözükür. Örneğin, Aykut Kansu İTC'nin başını çektiği 1908 Devrimi ile taşradaki vergi ayaklanmaları arasındaki doğrudan ve dolaylı bağları tartışmaya açarak İTC'nin devrimi hazırlarken kurduğu sınıfsal ortaklıklara işaret eder. Dahası, iktidarın “ideolojik aygıt”ı olarak Meclis tartışmaları paralelinde basın kaynaklarının siyasal diline odaklanıp 1918'e değin artan bir şekilde, İTC'nin iktidar dinamiklerinin, eski rejimi ve onun değerler silsilesini müdafaa eden muhafazakar siyasal düzen yanlıları karşısında, parlamenter, katılımcı, çağdaşlaşma yanlısı, halkçı, demokratik, burjuva ve liberal bir mücadele üzerine kurulduğunu önerir.⁴¹

⁴⁰ Alkan'ın konu ile ilgili çok sayıda çalışması bulunmaktadır. Fakat bu konudaki bütün çalışmalarının genel bir değerlendirmesi niteliği olduğundan özellikle şuraya bakılabilir: Mehmet Ö. Alkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 6, Sayı 12, 2008, s. 9-84, alıntı için ayrıca bkz. s. 58-59.

⁴¹ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, İletişim Yayınları, 2001, İstanbul; Aykut Kansu, *İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

Doğan Çetinkaya ise sokak gösterileri ve boykot hareketi gibi toplumsal olayları inceleme altına alır. Bir taraftan sıradan insanların kamusal meselelerin bir parçası olarak toplumsal seferberlik süreçlerine katılıp siyaseti etkileme pratiklerine ve bir yandan da yönetici elitin (İTC'nin) Osmanlı siyasal hayatında ilk olan bu yeni politik fenomeni, yani toplumsal seferberlik ve kitle siyasetini kontrol altına alıp kendi siyasal konumunu meşrulaştırmada istifade edeceği politik-stratejik bir silah haline dönüştürerek elde ettiği avantajlara dikkat çeker.⁴² İTC ve sivil toplum arasındaki politik ilişkiye odaklanarak, İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e dönüşüm sürecinde İTC'nin ideolojik iktidarının temel argümanı olarak ele alınan milliyetçilik düşüncesinin çözümlemesini siyasetin iç içe geçtiği sosyal boyutlarla yeniden değerlendirme fırsatı yakalar.⁴³

1.4. İktidar ve Failler: İTC ve Yönetici Elitlerin Kimliği

İTC'nin iktidar yapısına dair ortaya çıkan ikinci tartışma hattı İTC'nin yönetici kadrosunun deşifre edilmesine yöneliktir. Tartışmanın bu boyutu onun organizasyonel yapısı da dahil olmak üzere, İTC'nin anlaşılabilmesi adına, İTC'de eyleme yetkilerini haiz olan faillerin ve/veya kurumların/mercilerin kimler/neler olduğu meseleleriyle ilgilenir. İktidarın toplumsal ve politik yapısını anlamaya yönelik yürütülen çalışmalardan farklı olarak, meselenin bu boyutu İTC'nin daha ilk günlerinden itibaren tartışma konusudur. Başka bir deyişle ifade edilecek olursa, tarihsel olan tartışmanın mahiyeti değil, bizzat kendisidir.

İktidarı tanımlamanın bir yöntemi olarak elit teorileri ilk olarak sınıf kuramına bir eleştiri olarak ortaya çıkmıştır. Bu bakış açısına göre, egemenin konumunu belirleyen sınıf mücadeleleri değil, elitlerin dolaşımıdır. Vilfredo Pareto iktidar

⁴² Y. Doğan Çetinkaya, "1908 Devrimi'nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı 38, 2008, 125-140. Aşağıdaki toplumsal sınıfların toplumsal hareketleri egemenlere karşı politik bir direnç stratejisi olarak işlemeleri hususunda ayrıca bkz. James Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, New Haven CT, 1985; James Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, Yale University Press, New Haven CT, 1990.

⁴³ Doğan Çetinkaya, *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak – Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)*, çev. Özgür Bircan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015. Ayrıca bkz. Y. Doğan Çetinkaya, "Tarih ve Kuram Arasında Toplumsal Hareketler", *Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim*, der. Y. Doğan Çetinkaya, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, 25-74; Y. Doğan Çetinkaya, "Kalın Çizgileriyle Ortadoğu Tarihinde Direniş ve Toplumsal/Siyasal Aktörler (1798-2011)", *Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm*, der. Y. Doğan Çetinkaya, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, 13-62, s. 13-16.

uygulamayı mümkün kılan egemenliğin özünde özel bir statü grubunun varlığına dikkat çekerek iktidarın konumunu fail açısından incelemeye tabi tutar. Pareto, toplumsal eşitsizliğin kökeninde sınıfsal eşitsizliğin oynadığı rolü yadsımaz, fakat Marxist kuramın önerdiği üzere egemenliğin sınıflar arasında el değiştirebileceği görüşüne karşı çıkar. Ona göre, iktidar sınıflar arasında değil, elitler güruhu arasında el değiştirir. Bu güruh iki kategoriden oluşur: Mevcut sistemi toplum karşısında meşrulaştırmaya devam ederek kendi egemen pozisyonlarını güvence altına almaya çalışan *konsolidatörler* ve egemenliği yöneten elitlerden kendi eline almak için toplumu sistemi yenileme ihtiyacına ikna etmeye çalışarak harekete geçirmeye çabalayan *yenilikçiler*.

Seçkinleri ekonomi ve siyasi örgütlenme çerçevesinde üstün güce, bilgi üstünlüğüne ve/veya zenginliğe sahip en muktedir olan ayrıcalıklı kimseler olarak ele alan Pareto'ya göre, “Kısa aralıklar dışında insanlar her zaman bir seçkin azınlık tarafından yönetilmişlerdir.”⁴⁴ İnsan uzun süre üstün konumunu koruyamayacağından insanlık tarihinin bizatihi kendisi de seçkinlerin devamlı olarak yer değiştirmesi tarihidir. Mevcut elitler kendi egemen konumlarını garanti altına almak için stratejik olarak sıradan bireylerden yükselen potansiyel yeni elitlere de kendi aralarında kısmi bir yer açar ve/veya baskı ve şiddet araçlarıyla yeni elitlerin mutlak surette kendilerini alaşağı etmelerini engellemeye çalışırlar. Her düşen elitin yeri başka elit/elitlerce tahkim edilir. Pareto bu kuramına “elitlerin dolaşımı” ismini verir.⁴⁵

Sosyalizm ve milliyetçilik gibi ideolojilerse bu düzen içerisinde toplumsal anlamda dinlerle aynı rolü üstlenirler. Bütün dinler gibi ideolojiler de elitlerin egemenlik mücadelesini meşrulaştırarak toplumsal kitleleri harekete geçirecek ahlaki ve duygusal motivasyonlar olarak iş görürler. “İnsanîyet”, “toplumun genel faydası/iyiliği”, “ezilenlerin mücadelesi” gibi her duygusal varsayım yeni elitlerin, - çoğu zamanlar öyle yaptıklarını kendileri kabul etmeseler bile- eski elitlere karşı kitleleri harekete geçirme yöntemi olarak çalışır. Pareto'ya göre egemen olanın karşısında hareket eden çoğu insan “bunu ahlaki soyutlamalar için yaptıklarına ikna edilmiştir. Fakat kendi sınıflarına ihanet ettiklerini ve zafer kazandıktan sonra mevcut durumdakilerden ahlaki olarak daha iyi olmayacak yeni seçkinlerin zaferinin tarafını

⁴⁴ Vilfredo Pareto, *Seçkinlerin Yükselişi ve Düşüşü – Kurumsal Bir Sosyoloji Uygulaması*, çev. Merve Zeynep Doğan, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2018, s. 34.

⁴⁵ Vilfredo Pareto, *Seçkinlerin Yükselişi ve Düşüşü*, s. 35-39.

tuttuklarını en ufak derecede tahmin edemezler.”⁴⁶ Elitlerin bizatihi kendilerini bu ahlaki ve duygusal varsayımlara kaptırmalarıysa tehlikelidir. Zira, baskı ve şiddet gibi savunma mekanizmalarını bu varsayımların etkileriyle kullanmayı bırakan yöneten elitler kendi pozisyonlarını garanti eden en önemli silahlarını kaybeder yeni elitler karşısında güçsüz ve aciz kalırlar. Pateto’nun kendi deyişiyle “Bugünkü seçkinlerin yardımseverlerden, duygusallardan ve ahlakçılardan oluşmuş bir kalabalıktan daha kötü düşmanları ve gelecek seçkinin de bu saydıklarımızdan daha iyi dostları yoktur.”⁴⁷

Pareto’nun elitler ile ilgili önerileri Antonio Gramsci’nin önerilerinde çetrefilleşir. Gramsci elitlerin iktidarla ilişkisini, onların toplumsal niteliklerinden ziyade toplumsal işlevlerine odaklanarak çözümlemeye çalışır. Çokça kullandığı elit kavramına ayrı bir izahta bulunmamış olmasına rağmen, onun elitleri nasıl konumlandıracağımıza yönelik katkısı, hegemonya kavramına attettiği anlam etrafında billurlaşır. Gramsci’nin önerisi en temelde, ekonomik üretim alanında ortaya çıkan her toplumsal zümrenin, sadece iktisadi değil, fakat toplumsal ve siyasal bakımdan işlevlerinin bilincinde olmasını sağlayan entelektüel tabakalarla kol kola şekillendiği üzerine kuruludur. Kapitalist girişimciler, kendileriyle birlikte, yeni ekonomi uzmanları ve başka mesleki uzmanlar ile yeni kültür ve yasal sistem düzenleyicileri gibi ayrı bir entelektüel grubunun da ortaya çıkmasına zemin açarlar. Bu entelektüel gruplar, hakim toplumsal sınıfın kitlelerle uzlaştırılmasını sağlayan toplumsal organizatörler olarak iş görürler. Hakim ideolojinin öncülüğünü, aracılığını ve savunuculuğunu yaparak alt yapı ve üst yapıyı “organik olarak” birbirine bağlarlar.⁴⁸

Entelektüeller, siyasal iktidara dayanan devletin yönetsel, askeri, hukuki ve bürokratik unsurlarından oluşan “siyasal toplum”, partiler, sendikalar, dernekler, eğitim kurumları, medya kuruluşları ve benzeri yapılardan oluşan “sivil toplum” ve tarihsel sürecin ürünü olarak ortaya çıkıp gelişen ve değişip dönüşen “üretim ilişkileri” (sınıfsal düzen) arasındaki uyuma dayanan bir sistemin kurulması ve devam ettirilmesi

⁴⁶ Vilfredo Pareto, *Seçkinlerin Yükselişi ve Düşüşü*, s. 35, 95.

⁴⁷ Vilfredo Pareto, *Seçkinlerin Yükselişi ve Düşüşü*, s. 91-99.

⁴⁸ Antonio Gramsci, “The Intellectuals”, *Selections from the Prison Notebooks*, çev. Quintin Hoare ve Geoffrey Nowell Smith, International Publishers, New York, 1992, s. 5-6.

işlevini yerine getirdiklerinde bir “tarihsel blok” meydana gelir.⁴⁹ Bu anlamda, Gramsci hem siyasal toplumda hem de sivil toplumda rol oynayan farklı entelektüel zümrelerini sınıf egemenliğine dayanan toplumsal sistemlerin kültürel kurucu unsurları olarak değerlendirir.⁵⁰ Egemen toplumsal zümreler kendi konumlarını meşrulaştırmak ve sürdürmek için yalnızca devletin baskı araçlarına dayanmazlar. Entelektüeller aracılığıyla, toplumun sistemi ve sistemin öngördüğü düzeni içselleştirmesini sağlayan bu kültürel telkin faaliyetini, yani “hegemonya”yı da kullanırlar.⁵¹

Siyasal iktidarı ele geçirerek toplumsal sistemi yeniden düzenlemek/değiştirmek isteyen her toplumsal zümre, başlangıçta tarihsel bloku kırmak ve karşı hegemonya geliştirme çabasını da içkin karşı tarihsel blok oluşturmak zorundadır. Bu yüzden ki egemenliği ele geçirmeye çalışan her toplumsal zümre kendi entelektüellerini çıkarmak ve mevcut entelektüelleri kendi saflarına çekmek üzere de bilinçli ya da bilinçsiz bir rekabet halindedir.⁵² Eski üretim tarzına bağlı gelişme göstermiş olup sistemden görece özerk olarak varlığını sürdüren (eski) geleneksel entelektüeller⁵³ de, yeni toplumsal zümreler tarafından kendi organik entelektüelleri arasına çekilmeye çalışılırlar.⁵⁴

Gramsci yazılarında böylece, hem siyasal hem de sivil toplum nezdinde kültürel işlevini yerine getirerek toplumun sisteme rızasını sağlama işlevini yürüten bu hegemonya kurucularına, yani entelektüellere temasıyla elit kavramına eklemlenecek yeni bir tanım geliştirir.⁵⁵ Böylece, Gramsci, Pareto’nun toplumsal sınıflardan ve

⁴⁹ Lusin Bağla, “Antonio Gramsci ve Aydınların Rolü Sorunu”, *Birikim*, Sayı 23 (1977): 84-92, s. 88, 90-91.

⁵⁰ Gramsci’ye göre, toplumsal konumu her ne olursa olsun bütün insanlar entelektüel aktiviteye katılır. Bu sebeple, herkes entelektüeldir ancak bütün insanlar toplumda entelektüelin işlevini yerine getirmezler. Tıpkı herkesin yemek yapabileceği ancak herkesin aşçı olmadığı gibi... Toplumu düzenleyici aracı unsurlar olarak entelektüeller sahip oldukları siyasal ve sivil araçlarla toplumsal konumları hakkında kitlelerin bilincine seslenen, onları ikna eden ve onlara yol gösterici olan kimselerdir. Antonio Gramsci, “The Intellectuels”, s. 12.

⁵¹ Antonio Gramsci, “The Intellectuels”, s. 12-13; Ayrıca bkz. Renate Holub, *Antonio Gramsci – Beyond Marxism and Postmodernism*, Routledge, London and New York, 1992, s. 5.

⁵² Antonio Gramsci, “The Intellectuels”, s. 10.

⁵³ Gramsci’nin toprağa dayalı üretim tarzında egemen konumda olan aristokrasinin sivil toplumdaki aracısı konumunda olan din adamları örneğinde olduğu gibi. Bkz. Antonio Gramsci, “The Intellectuels”, s. 7.

⁵⁴ Antonio Gramsci, “The Intellectuels”, s. 6-8.

⁵⁵ Antonio Gramsci, “The Intellectuels”, s. 5-6, 19-20. Ayrıca bkz. Renate Holub, *Antonio Gramsci*, s. 162.

toplumsal alandan bağımsız ve ayrıcalıklı bir kapalı zümre olarak en tepede konumlandığı elitleri, toplumun farklı katmanlarına eklemlenen, farklı alanlarda farklı toplumsal gruplarla iç içe geçen, kültürel ve siyasal anlamda toplumla organik bağları olan açık bir zümre olarak görmeyi mümkün kılar.

Bu tartışmalardan doğrudan etkilenip etkilenmediği bilinmiyorsa bile II. Meşrutiyet üzerine çalışan Sina Akşin, Osmanlı siyasal toplumunun oluşumu ve devlet egemen grupların sürdürdüğü toplumsal hegemonyayı doğrusal bir tarihsel düzlemde takip etmeyi mümkün kılarak, Meşrutiyet ve Cumhuriyet devrimlerini, her ikisinin de birer feodal düzen karşıtı, özgürlükçü ve demokratik burjuva devrimleri olmaları hasebiyle birbirine yakınlaştırmıştır. Ayrıca, devrin tanıklarından kalan metinler vesilesiyle (fakat bunların güvenilirliği konusundaki şüphelerini de belirterek), Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'nın İTC içerisindeki konumunu İttihatçı liderlerle yaşamış olabileceği düşünülen politik rekabet ekseninde ele alır ve Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF)'nı İTC'nin içerisinde doğan, onunla aynı maksat ve ideallere (aydınlanmacı ve burjuva ideallere) doğrulan fakat ona nazaran daha radikal bir biçimde amaçladığı değişiklikleri hayata geçirme fırsatı bulan ve bu fırsatı da iyi değerlendiren bir devam örgütü olarak sunar.⁵⁶ Buradan yola çıkılırsa, Akşin'in incelemesinin II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet devirleri arasında devlet elitleri ve hegemonyanın kültürel kurucu unsurları arasındaki bağlantıların görünmesine olanak tanıdığını ifade edilebilir.

Erik Jan Zürcher ise geldikleri toplumsal köken, politik zihniyet, ideal ve sahip oldukları kişisel iktidar ağları arasındaki kuvvetli benzerlikler dolayısıyla, siyasal yapı ve iktidar stratejilerini de göz önüne alarak, Cumhuriyet devrinin İTC'nin bir mirası ve devamı niteliğinde olduğuna daha güçlü bir vurgu geliştirir. Ona göre, iki devrin arasında yaşanan en temel farklılık, aslında aynı toplumsal zümreye (asker ve sivil bürokratlar) mensup ve temelde benzer ideallere (modern, merkezi ve ulusal bir devlet) sahip olan İttihatçı elitler arasında siyasal iktidarda yaşanmış olan bir el değiştirmeden ibarettir. Bu el değiştirme ise tek başına iki devrin arasındaki “devamlılık” savını geri plana itebilecek nitelikte değildir. Egemen toplumsal grup ve siyasal zümre, amaçladığı ulusal, laik ve anayasalcı orta sınıf idealleriyle birlikte egemen konumunu sürdürmüş ve toplumsal yapıyı bu doğrultuda dönüştürmeyi

⁵⁶ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2017 [İlk baskı 1980].

sürdürmüştür. Buradan yola çıkarak, iktidarda egemen grupların, yani iki devrin faillerinin, mahiyetindeki belirgin devamlılıklar münasebetiyle, Zürcher, 1908-1950 arası yılları Jön Türk devri olarak adlandırır.⁵⁷

İTC'nin karar ve icralarını liderler üzerinden değil fakat teşkilat yapısında ortaya çıkan hiyerarşi üzerinden değerlendiren ilk çalışmaysa, cemiyetin ve fırkanın nizamname ve programlarının da dahil olduğu pek çok birincil malzemeyi ekibiyle birlikte derlemiş olan Tarık Zafer Tunaya'ya aittir. Tunaya, bu malzemeye göre hareket ederek, 1906'ya kadar cemiyetin geçirdiği süre zarfının liderlik mücadelelerine konu olduğunu, fakat 1906-1908 yılları arasında cemiyetin en yetkili karar merciinin Heyet-i İdariyesi, 1908-1913 arasında Merkez-i Umumisi ve 1913-1918 yılları arasında ona ilave olarak Meclis-i Umumisi şeklinde belirlendiğini gösterir. Bu kurullarda yer aldığını tespit edebildiği isimleri de yıllara göre aktaran Tarık Zafer Tunaya, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde sürekli yer değiştirse de yönetici pozisyonlarda mütemadiyen yer alan çekirdek bir elit zümrenin varlığını koruduğuna dikkat çeker. Zira, Tunaya'nın alanın öncüsü olarak nitelendirilebilecek çalışması, (Maurice Duverger'in etkisi ile) kişiler arasındaki şahsi ilişkilerden ziyade, İTC'nin örgütsel ilişkisellikleri üzerinden örgüt tipolojisini çözümlemeye daha yatkındır.⁵⁸ Buna paralel olarak, Tarık Zafer Tunaya'nın İTC'nin resmi organlarında yer aldığını belirttiği isimler sorunlu bile olsa, İTC'nin elit zümresinin tespitinde aslında geçerliliği kabul edilebilir olan bir öneri ileri sürmüştür.⁵⁹

İTC'de faillerin kişiler özelinde kim olduklarının anlaşılmasına dönük ilk somut ve kapsamlı resmî araştırma ve soruşturma girişimi, daha Birinci Dünya Savaşı akabinde İttihatçılığın tasfiyesi maksadıyla İngiltere ve Fransa'nın teşvikleriyle olduğu kadar Hürriyet ve İtilaf kabinesinin de arzuya kurulan Meclis-i Mebûsan ve savaş suçlularının yargılanması maksadını güden Dîvân-ı Harb-i Örfî soruşturmalarıyla başlar. Sorgulamalar sırasında, İTC'nin önde gelen figürlerine

⁵⁷ Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, 2016 [İngilizce İlk Baskı 1984]; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000 [İlk Baskı 1993].

⁵⁸ Maurice Duverger, *Siyaset Sosyolojisi – Siyasal Bilimin Öğeleri*, çev. Şirin Tekeli, Varlık Yayınları, İstanbul, 1995, özellikle s. 5-25.

⁵⁹ Zira, Tunaya çalışmasını kaleme aldıktan sonra bulunup yayınlanan birtakım İTC önderlerine ait günlüklerde yönetici organlara seçilen isimler farklı aktarılmıştır. Yeri geldiğinde, çalışma içerisinde bu farklı aktarımlara dikkat çekilecektir. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler Cilt III*, s. 207, 240-246.

yöneltlen sorular öncelikli olarak cemiyetin suçlarının araştırılmasına dairdir. Divan heyeti tarafından savaş sırasındaki haksız maddi kazançlar, iâşe meselesi, yolsuzluklar, yağmalar, harbe girişin sorumluluğu, Ermeni ölümlerinin mesuliyeti İTC üyesi olmaları hasebiyle bütün İttihatçı isimlere mal edilerek ele alınır. Fakat, sorguya çekilen Said Halim Paşa, Kara Kemal, Ziya Gökalp, Musa Kazım Efendi, Midhat Şükrü (Bleda) gibi İttihatçı liderler kendilerine yöneltlen sorular sırasında cemiyetin resmi nizamnamelerinde çizilen teşkilatın yetki sınırlarına referans vermekle yetinirler. Şahıslarına yönelik suçlamaları bu yolla reddeder ve yöneltlen her türlü suçlamanın yanıtını o meseleyle birinci elden ilgilenen hükümet üyesi kimse ona bırakırlar. Bundan sonra, mahkeme heyetinin amacı, İTC teşkilatı ile hükümet, belediye ve Teşkilat-ı Mahsusa gibi devlet mekanizmaları arasındaki gayrı resmi ilişkiyi açığa çıkarmak olarak belirginleşir. İttihat ve Terakki hükümetinin mesuliyetleri İTC üzerinden kurulmuş gayrı resmi ilişki ağları üzerinden sorgulamaya çekilir. Ancak sanıklar kelimelerini temkinli bir şekilde seçmeyi sürdürürler ve her biri benzer şekilde kağıt üzerindeki resmî tanımlamalara müracaatla İTC Merkez-i Umumisinin hükümet işleriyle kesinlikle alakadar olmadığını ısrarla vurgulamaya çalışırlar.⁶⁰

Sorgular sırasında İttihatçı liderlerin verdikleri yanıtlara rağmen, hükümetin arkasında ülkedeki bütün önemli kararları alan ve uygulamaya geçiren gizli bir komitenin varlığının daha İTC'nin iktidarda olduğu süreçte halk arasında bir tevatür halinde varlık gösterdiğini dönem anlatılarından çıkarmak mümkündür. Üstelik, bu tevatürü İTC'nin nüfuzlu şahsiyetlerinden Hüseyin Cahit Yalçın gibi bir figür de sonradan kaleme aldığı hatıralarında

Görülüyor ki kalabalık bir Mebuslar Meclisi'nden süzüle süzüle, yavaş yavaş, kalbur üstünde yalnız küçük bir azınlık kalıyor ve bu azınlık ne isterse onu yapıyordu. (...) Aslında kalbur üstünde kalan azlığın ülkeyi yönettiğine inanmak da büsbütün doğru olmazdı. Çünkü onlar da istediklerini yaptırabilmek için Parti mebuslarının isteklerine göre ödünler vermek zorunluluğunu duyacaklardı.”⁶¹

Savaş sırasında, muhataplarını tanımak için Britanya hükümetinin bölgede bulunmuş ve bölgeyi yakından tanıyan görevlilerinden İTC'nin liderlik yapısı ile ilgili talep ettiği türlü raporlar da bu hususta dikkat çekicidir. 1919 Nisan ayında, savaştan önce İstanbul'da Britanya Büyükelçisi olarak bulunmuş olan Sir Louis Mallet'in gönderdiği Britanya İstihbaratı'nın Selanik Şubesi tarafından İTC'nin liderleri, yapısı ve örgütlenmesi hakkında hazırlanan raporlarda İTC'de tek bir liderin değil fakat pek çok liderin bulunduğu belirtiliyordu. Talat Paşa, Ziya Gökalp, Midhat Şükrü (Bleda), Cavit Bey, Hüseyin Cahit Yalçın, Emanuel Karaso, Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir, Enver Paşa, Cemal Paşa, Azmi Bey, Bedri Bey, İsmail Canbulat, Hacı Adil (Arda) Bey, Kara Kemal gibi isimler bunlardan sadece birkaçıydı. Üstelik şimdi İTC'den geride kalanları yeniden örgütleyen Rauf Bey ve Fethi Bey gibi liderlik açısından ikincil önemde olan İttihatçı figürler de yabana atılamazdı.⁶²

Britanya'nın da önemli bilgi kaynakları arasında olan, 1913-1916 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri'nin İstanbul'daki Büyükelçisi Henry Morgenthau ise Mallet'ten üç buçuk sene kadar daha önce, benzer bir tespitte bulunmuştu. 1915 tarihli bir raporunda, İTC'nin Dr. Nazım, Midhat Şükrü, Talat, Enver, Cemal, Eyüp Sabri, Halil, Hacı Adil ve Bahaeddin Şakir gibi başı çeken liderlerin bulunduğu kırk üye tarafından yönetildiğini söylüyordu. Partinin çok ilginç bir yapısı olduğunu belirtiyor ve partide gücün asla bir kişinin elinde çok fazla toplanmadığını, eğer öyle olursa diğerlerinin -daha önce örnekleri görüldüğü üzere- hemen onun aleyhinde harekete geçtiklerini iletliyordu. Önemli bir pozisyonda olsa

⁶¹ Fakat Yalçın bu kişilerin kimler olduğunu, kararları hangi mecrada aldıklarını, nasıl aldıklarını ve bu kararların nasıl uygulamaya geçirildiğini söylemez. Yine de bu satırları kaleme alan kişiyle, bu küçük azınlığın içerisinde bizzatihi yer aldığı görülecek olan Hüseyin Cahit Bey'in aynı kişi oldukları düşünülürse, burada ilginç bir çelişkiyle karşılaşılır. Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, haz. Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000, s. 186-187.

⁶² Bkz. Kedleston Kontu Curzon'dan Dışişleri Bakanı Balfour'a İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında rapor, TNA/FO 608/115.

bile, herkes Cemiyetin emirlerine itaat etmek zorundaydı.⁶³ 11 Nisan 1916'da İstanbul'dan ayrılmış olan Yunanistan Sefarethanesi dragomanı ise, Midilli'de İngilizlere verdiği raporda, İttihatçıların aldıkları kararlardan ve aksiyonlarından sorumlu isimler arasında en önde gelen failleri Enver Paşa ve Talat Bey olarak zikrediyor, Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin de onlarla beraber cemiyetin en güçlü simalarından olduğunu belirtiyordu. Diyarbakır Valisi Dr. Reşit Bey, Halil Bey (Menteşe), Nesimi Bey, hiçbir resmi pozisyonu olmasa da İTC'nin sorumlu olduğu "her türlü kirli işin altından çıktığını" belirttiği Dr. Nazım Bey, Polis Müdürü Azmi Bey, İsmail Hakkı Paşa gibi isimleri de İTC'nin ileri gelenlerine ilave ediyordu.⁶⁴ Bununla birlikte, diğer bütün diplomatlar onlarla hem fikir değillerdi. Örneğin, Morgenthau'nun yerine İstanbul'a atanan Abram Elkus daha yeni görevine başlayalı iki ay olmamıştı ki İmparatorluk'taki bütün gücü üç adamın paylaştığını bildirmişti: Enver Avrupa'daki savaşın tüm askeri işlerinden, Talat bütün içişlerinden, finanstan ve benzeri işlerden sorumlulardı. Cemal ise diktatörü olduğu Küçük Asya'daki bütün işlere tam yetkiliydi.⁶⁵

Osmanlı'da görev yapan, Osmanlı'nın müttefiki Alman İmparatorluğu subaylarının görüşlerininse genellemelere çok daha yatkın olduğu görülür. Harbiye'de genç İttihatçı subayların daha öğrencilik yıllarından hocası olan Colmar von der Goltz, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın hükümetin üzerindeki tesirini fazlaca vurgulayarak, onun hükümetin temsilcisi, hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun en yetkili ismi ve asker-diktatörü olduğunu yansıtır.⁶⁶ Almanya'da Osmanlı lehine yürütülen pozitif imaj kampanyasının başını çekenlerden ve 1914'te Berlin Üniversitesi Türk Tarih Kürsüsüne getirilen Prof. Ernst Jaeckh de uzun süreden beri

⁶³ Türkiye Büyükelçisi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı Robert Lansing'e, 4 Kasım 1915, U.S. 867.00/797. Ayrıca şurada: *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States – The Lansing Papers 1914-1920*, Cilt I, Government Printing Office, Washington, 1939, s. 762.

⁶⁴ Britanya'nın Atina Büyükelçisi Sör Francis Elliot'tan Sör Edward Grey'e, 4 Mayıs 1916, TNA/FO 371/2770/94790.

⁶⁵ Türkiye Büyükelçisi Elkus'tan Dışişleri Bakanı Robert Lansing'e, 2 Kasım 1915, U.S.867.00/8024. Ayrıca şurada: *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States – The Lansing Papers 1914-1920*, Cilt I, Government Printing Office, Washington, 1939, s. 783.

⁶⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt III, 1914-1922, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, s. 69-70. Ayrıca bkz. Necmettin Alkan, "Alman Kaynaklarına Göre Enver Paşa", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Cilt VII, haz. Semiha Nurdan ve Muhammed Özler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, s. 151-174.

yazdıklarıyla “Enverland”⁶⁷ tabiriyle özdeşleşebilecek bu algının yaratılmasında başı çekenlerdendir.⁶⁸ Devrin Alman basınında da onun Genç Türklerin “tartışılmaz bir lideri” olduğuna dair ifadeler görülür.⁶⁹ Zira, umumi bir savaşın seslerinin işitilmeye başlandığı erken bir dönemde Almanya’nın Osmanlı’ya yakınlaşmasının her şeyden önce askeri bir yöne sahip olduğu düşünülürse, Alman menfaatlerine ılımlı olduğu ve Osmanlı coğrafyası boyunca elde ettiği “kahraman-ı hürriyet” ve “dâmâd-ı hazret-i padişahî” sıfatlarıyla büyük bir ilgiyi üzerine çeken, böylece parlak bir geleceği olduğu aşıkâr olan ve militarist bir rejim kurmuş Almanya’daki Osmanlı Ataşemiliterliği sırasında bu algıyı kuvvetlendirmek için eline bol bol fırsat geçen Enver Bey’in⁷⁰ Almanya tarafında bu hâlde algılanıp kamuoyuna böylece sunularak desteklenmesi şaşırtıcı olmasa gerekir. Fakat, savaş başladıktan sonra Osmanlı İmparatorluğu’nun genel durumu ve Alman çıkarları üzerine 1916’da raporlar kaleme alan ve aslen iktisatçı olan Alman İmparatorluğu Meclisi (Reichstag) üyelerinden Matthias Erzberger ve Gerhart von Schulze-Gaevernitz gibi sivil isimler, Enver Paşa ile birlikte Talat ve Halil Beylerin (Menteşe) yönetimdeki etkisine de dikkat çekmeye başlayan başka bilgiler kaleme almaya başlarlar.⁷¹

Birinci Dünya Savaşı’nın ilerleyen yıllarında, Britanya İmparatorluğu da Osmanlı İmparatorluğu’nda etkili bir propaganda kampanyası yürütmek için odağına

⁶⁷ Rıza Tevfik Bölükbaşı, “Enverland” ve “Enveristan” tabirlerini Almanya’dan gelen trenler üzerinde bizzat gördüğünü aktarır. Rıza Tevfik (Bölükbaşı), *Biraz da Ben Konuşayım*, haz. Abdullah Uçman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 180. Tabirle ilgili ayrıca bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa, Cilt III*, s. 66; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa, Cilt II, 1914-1922*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976, s. 543.

⁶⁸ Aslında, Almanya’da bu algının yaratılmasında bizzat Enver Paşa’nın kendisinin baş rolü oynadığı açıkça anlaşılmaktadır. Jaeckh ile Enver Paşa arasındaki mektuplaşmalar ikilinin arasında özel bir dostluğun da mevcut olduğunu gösteriyor. Jaeckh’in mektupları elimizde değilse bile, Enver Paşa’nın cevap mektuplarından, Jaeckh’in Enver Paşa’ya yönetim ve yönetmek ile ilgili tavsiyelerde bulunduğu, dostluğunun yanı sıra bir çeşit siyasi danışmanlık yaptığı da anlaşılıyor. Bkz. Orhan Koloğlu, *Prusya’dan Enverland’a ve Günümüze Türk-Alman Tarihi*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2018, s. 121. Prof. Ernst Jaeckh ve onun Türk-Alman yakınlaşmasındaki rolü hakkında ayrıca bkz. M. Şükrü Hanioglu, “Sunuş”, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, haz. M. Şükrü Hanioglu, Der Yayınları, İstanbul, 1989, s. 13-14.

⁶⁹ Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019, s. 26, 46.

⁷⁰ Enver Bey’e “Damad-ı Hazret-i Padişahî” sıfatı dolayısıyla, Trablusgarp’taki Araplar tarafından, resmîyetle öyle olmamasına rağmen, Paşa deniliyordu. Enver Paşa, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, haz. M. Şükrü Hanioglu, Der Yayınları, İstanbul, 1989, s. 92-94, 96-97. Enver Paşa’ya Trablusgarp’ta gösterilen hayranlık ve ihtimam için özellikle bkz. İhsan Aksoley, *Teşkilat-ı Mahsusa – Enver Paşa’nın Sırdaşı Anlatıyor*, haz. Mehmet Hastaş, Timaş, İstanbul, 2009.

⁷¹ İlgili bilgiler için bkz. Mustafa Çolak, *Enver Paşa*, s. 114-118. [Fakat belirtmek gerekiyor, bu raporlara dikkat çeken bir nokta var ki Mustafa Çolak (herhalde bir editöryal sorun olacak), von Schulze-Gaevernitz’i iki farklı kişiymiş gibi aktarmıştır.]

alabileceği güçlü bir özneye ihtiyaç duyar. Bu doğrultuda, 1918’de Britanya’nın Ortadoğu politikalarının çizilmesinde devrinin en etkili ismi Arab Büro’nun kurucusu ve Britanya Savaş Kabinesi Üyesi Sir Mark Sykes, savaşın vitrinindeki Enver Paşa’yı hedefe yerleştiren içerikler üretmeye başlar. Bu metinlere göre, Osmanlı’yı bir oldu bitti ile savaşa sokan Enver Paşa halkın çektiği bütün acıların, yokluğun, sefaletin ve bütün kayıpların baş müsebbibidir. İmparatorluğu Almanya’ya peşkeş çekmiş, karşılığında Alman altınlarıyla sarayında lüks ve refah içerisinde keyif sürmektedir.⁷²

Enver Paşa’ya dair gelişen önyargılar, Milli Mücadele yıllarında Anadolu’da da tekrar eder. Enver Paşa’nın yurda geri dönerek Anadolu’daki direnişin başına geçme arzusu, mücadelenin lider kadrosu tarafından endişe ile takip edilir.⁷³ İcra Vekilleri Heyeti tarafından 12 Mart 1921’de Enver Paşa ve amcası Halil (Kut) Paşa’nın yurda dönmelerini meneden bir kararname yayınlanır⁷⁴ ve ayrıca, 14 Mayıs 1921’de de Enver Paşa’ya yardımcı olabileceği düşünüldüğünden Trabzon’da tespit edilen Küçük Talat Bey (Muşkara) ve Sarıkamış’ta olan Mehmed Cemal Azmi Bey’in sınır dışı edilmeleri kararlaştırılır.⁷⁵ Bu devirde hakim olan halet-i ruhiye daha sonra Şevket Süreyya Aydemir tarafından da tekrar edilecektir. Aydemir, Enver Paşa hakkında yayınladığı üç ciltlik biyografide, Milli Mücadele devri anlatısını güçlendirerek, onu 1914-1918 arasında “İmparatorluğun kaderinde tek gerçek söz sahibi” olarak yad eder.⁷⁶

1919 yılında bu kez Morgenthau hatıralarını yayınlar. Fakat her nedense, 1915’te büyükelçiliği sırasında kaleme aldığı raporunun aksine, bu sefer İTC’nin iktidar dönemini Talat, Enver ve Cemal Paşaların triumvirası altında bir diktatörlük

⁷² Sonraki bölümde bu belgenin Türkçe çevirisine de yer vereceğiz. Bkz. Ms. and ts. Questions and Answers by Mark Sykes about anti-Turkish, German and Arab Propaganda, Türk Tarih Kurumu Mikro Film Arşivi, The Papers of Mark Sykes, DDSY2/4 Foreign Affairs and Travel (1888-1919), 4/172, 1917. Mark Sykes’in Britanya’nın Ortadoğu’daki bilgi üretimi sürecindeki rolü için ayrıca bkz. Özge Aslanmirza, Britanya, *Orta Doğu ve Mark Sykes Üçgeninde İstihbari Bilgi Üretimi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, 2023.

⁷³ Enver Paşa bu arzusunu hiçbir aşamada gizlememişti. Hatta, Berlin’de İngiliz Binbaşı Hedley’e verdiği bir mülakatta, Mustafa Kemal Paşa’nın kendisine sadık olduğunu, her adımında emirleri kendisinden aldığını, vakti gelince yurda geri döneceğini ve liderliğin bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından kendisine terk edileceğini söylemişti. Bkz. TNA/VO/32/5620.

⁷⁴ BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi)/ Başbakanlık / Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), 2/38/18/1.

⁷⁵ BCA / Başbakanlık / Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), 3/22/15/1. Fakat, 1 Ağustos 1922’de, Dr. Nazım, Küçük Talat Bey ve Halil Paşa’nın geri dönebilmelerine müsaade çıkarılacaktır. Bkz. BCA/ Başbakanlık / Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), 5/23/12/1.

⁷⁶ Örneğin bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa, Cilt II*, s. 5, 110.

devri olarak tabir eder.⁷⁷ Morgenthau'nun basılı eserinin diğer bütün kaynaklara nazaran daha ulaşılabilir olması hasebiyle olacak ki onun “triumvira” benzetmesi, Bernard Lewis ve Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw'ın tekrar etmeleriyle, özellikle de Batı dillerinde gelişen literatürde yaygın kanaat halini almıştır.⁷⁸ Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı'nın şaibeli dahli, Ermeni Meselesi ve Arap İsyanı gibi devrin üç büyük gelişmesini, bu olayların vitrinine çıkarılan üç farklı figür üzerinden inceleyebilmek kolaylığı herhalde anlatıcıların yükünü hafifletmiş olmalıdır.

Özellikle 1980'ler itibariyle, “soykırım” meselesinin gündemdeki ağırlığı artmaya başladığındaysa, bakış açısına bağlı olarak İttihatçı önderlere atfedilen önem sırası da değişime uğrar. Hepsinin arasında, 1915 tarihli Tehcir Kanunu'nun altına imzasını atan Talat Paşa ise öncelikli vurguyu kazanır.⁷⁹ Her anlatı gibi, Talat Paşa'yı merkeze alan anlatılar da sahihliğini yine türlü dönem kaynaklarına dayandırabilmektedir. Bu kaynakların arasında, devlet nezdindeki itibarlı konumundan ötürü Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin (Ürgüplü) günlükleri baş köşede zikredilebilir. Zira, baktığı konumdan Mustafa Hayri Efendi, Talat Paşa'yı bir diktatör olarak tanıtmıyorsa bile, gerçekçe onu İTC'nin içerisinde başka hiçbir kimse ve/veya merciye danışmaya gerek duymadan, tek başına karar alabilecek denli güçlü olan tek iktidar erki olarak yansıtır.⁸⁰ Onun anlattıklarına göre, Talat Paşa'nın Merkez-i Umumi ya da Heyet-i Vükelâ ile ilişkisi yalnız onun şahsi iktidar stratejisinin bir parçası olarak görüldüğü müddetçe anlamlıdır. Yine de, Hayri Efendi'nin günlüğündeki farklı sayfalarda bu tespiti ile ilgili çelişkili ifadeler de yok değildir. Zira, İTC'nin fedailerinden ve Enver Paşa'ya yakınlığı ile bilinen Yakup Cemil'in bir darbe girişimi sebebiyle yargılanarak idama mahkum edilmesi ile ortaya çıkan

⁷⁷ Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, Doubleday, Page & Company, New York, 1919, s. 171-175.

⁷⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s. 212, 224, 475 [Söz konusu kitabın İngilizce ilk baskısı 1961, Türkçe ilk baskısı ise 1970'te yapılmıştır]; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *The History of the Ottoman Empire and Modern Turkey Cilt II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, s. 299-300 [İlk baskısı 1977'de yapılmıştır].

⁷⁹ Örneğin Tevfik Çavdar, Talat Paşa üzerine yazarken, Talat Paşa'nın rolünün Cemal Paşa ve Enver Paşa kadar iyi anlaşılamadığını dert edindiğini, şimdi onun yalnız ASALA dolayısıyla sınırlı ölçüde yeniden gündeme getiriliyor olmasına bir cevap olarak kitabını kaleme aldığını belirtir. Bkz. Tevfik Çavdar, *Bir Örgüt Ustasının Yaşamöyküsü – Talât Paşa*, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s. 9-10 [İlk baskısı 1983'te yapılmıştır].

⁸⁰ Mustafa Hayri Ürgüplü, *Şehülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, haz. Ali Suat Ürgüplü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 381-384.

meseleden ötürü, Enver Paşa ile olası bir ters düşme durumunun Talat Paşa için sakıncalı olabileceği tereddüdünü de günlüğüne kaydettiği görülür.⁸¹

Anlatısının Ürgüplü'nün günlüklerindeki Talat Paşa vurgusundan ivme kazandığı anlaşılan Hans-Lukas Kieser, analizinde birkaç adım öteye birden giderek, triumvira iddiasına karşı argüman olarak, Talat Paşa'yı hem “soykırımın mimarı” hem de “modern Türkiye'nin babası” olarak önerir. Ona göre, Türkiye Cumhuriyeti devrimlerinin bayraktarlığı Talat Paşa tarafından yapılmış, Mustafa Kemal Atatürk de onun açtığı yolun sıkı bir takipçisi olmuştur. Kieser'in ifadeleriyle, iletişimi idare eden, parti içindeki bütün hiziplerle iyi bir denge kuran ve genç subaylarla iyi ilişkileri olan Talat Paşa, “hem iç hem de dış politikada eşitler arasında birinci olmaktan daha fazlasıydı, dolayısıyla siyaseten Enver Paşa'nın üzerindeydi.”⁸² Yine Kieser başka bir çalışmada, Talat'dan sonra anılması gereken ikinci isim olarak Ziya Gökalp'i işaret eder. Zira, ona göre, Gökalp, Talat'ın yanında Türk milliyetçiliğinin ruhani babası olmuş, Mustafa Kemal ve Talat Paşalar arasında da köprü kurmuştur.⁸³

İsmail Arar ise bu anlayışa yeni bir boyut ilave eder. Halil Bey (Menteşe)'in anılarını yayınlarken kitabın girişinde uzun bir yazı kaleme alarak Halil Bey'in İTC'deki faaliyetlerine derin bir odak oluşturan Arar, bu incelemesi sırasında onun parti içindeki nüfuzunun diğer üç liderle yarışacak ölçüde olduğunu fark eder. Bu bakımdan onu İTC'nin dördüncü ismi olarak yeniden konumlandırır.⁸⁴ Onun anlatısını takip eden Syed Tanvir Wasti de Halil Mentese'yi de dahil ettiği yönetim zümresini artık bir “quadrumvir” olarak adlandırır.⁸⁵ Fakat, böylesi bir anlatının da ortaya çıkıp yerleşmesi, biraz da araştırmacıların karşılaştıkları malzemelere baktıkları açıdan fazla önem atfetmesiyle alakalıdır. Yoksa, Halil Mentese yerine “dördüncü adam” olarak

⁸¹ Mustafa Hayri Ürgüplü, *Şehüislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin...*, s. 388-390.

⁸² Kieser'e göre Talat ve Mustafa Kemal Paşalar arasındaki devamlılığın üstü büyük ölçüde kapatıla gelmesinin sebebi Ermeni felaketinin sorumluluğuna perde çekmekten ibarettir. Bkz. Hans-Lukas Kieser, *Talat Paşa – İttihatçılığın Beyni ve Soykırımın Mimarı*, çev. Ayten Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021, s. 11-14, 17, 30-35, 47, 181 (İngilizce ilk baskısı 2018 tarihli). Buraya bir not düşmelidir ki, her nedense, kitabın ismi Türkçe'ye çevrilirken “Father of Modern Turkey” ibaresi çıkarılmış, onun yerine, “İttihatçılığın Beyni” ibaresi eklenmiştir.

⁸³ Söz konusu çalışmada, Gökalp, Kieser tarafından Avrupa'da faşizmin de öncüsü olarak değerlendirilmektedir. Hans-Lukas Kieser, “Europe's Sminal Proto-Fascist? Histocially Approaching Ziya Gökalp, ‘Mentor of Turkish Nationalism’”, *Die Welt Des Islams*, Sayı 61, 2021, 411-447.

⁸⁴ İsmail Arar, “Giriş”, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentese'nin Anıları*, haz. İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 1-106.

⁸⁵ Syed Tanvir Wasti, “Halil Mentese – The Quadrumvir”, *Middle Eastern Sudies*, Cilt 32, Sayı 3, 1996, 92-105.

önerilebilecek daha pek çok kimse vardır. Zira, daha savaş yıllarında da Britanya Dışişleri Bakanlığı'na giden raporlarda, raporu kaleme alan diplomatik ajanın bakış açısına göre, kimi zaman Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin, kimi zaman İzmir Valisi Rahmi Bey'in (Arslan) İTC'nin en nüfuzlu şahsiyetleri arasında dördüncü adam olarak önerilmiş oldukları görülür.⁸⁶ Ancak bu raporların Britanya hükümetince ciddiye alınıp alınmadığı, alınmışsa da ne kadar etkisinin olduğu çoğu kez meçhuldür.

İTC'de yönetici elitlerin şahıslar üzerinden tespit edilmesine yönelik tartışmalar göz önüne alınırsa, spesifik olarak bütün iktidarı elinde tutan bir ya da birkaç isim önerisinde bulunulan kaynakların her birinin metodolojik bir kaygıdan azade olduğu görülür. Bu kaynaklar olayları geniş bir spektrum üzerinden tahlil etmeksizin, yani failin eylem ile ilişkisini ya da yapı içerisindeki rolünü yeterince sorgulamaksızın, bunun yerine dar bir alanda karşılaştıkları en çarpıcı örneklerle ve bu örnekleri genele yaymakla iktifa etmişlerdir. Gücü Talat Paşa, Enver Paşa ve Cemal Paşa gibi az sayıda İttihatçı liderlerin elinde tanımlayan önermeler, o devre ait önyargıları kolayca kabul etmişlerdir. Yoksa alanın içerisinde çalışanların, İttihatçı elitlerin rollerine odaklanırken genelleyici bir tavır sergilemekten özellikle kaçınmış ve özneleri tayin ederken çerçeve ve bağlamı iyi tanımlamak hususlarında oldukça temkinli hareket etmiş olmaları dikkat çekicidir. Bu zorluğu aşmanın bir çözümü olarak, II. Meşrutiyet devrinde biyografi çalışmalarına yönelim, Osmanlı ve Türkiye tarih yazıcılığının diğer araştırma sahalarından çok daha fazla olmuştur.⁸⁷ Yine de fazlaca öznelere odaklı olarak İTC'nin iktidar düzeneğini çözümlemenin güçlüğü, hem birincil hem de ikincil kaynakların ihtiva ettiği çelişkiler göz önüne alındığında net olarak ortaya çıkar. Bunun yerine, İTC'nin karar alma ve icra düzeneği özelinde, İttihatçılar arasında farklı zeminlerde belirmiş prosopografik güç ve iktidar ilişkilerini incelenmenin imkanlarını tartışmak daha yerinde olacaktır.

1.5. Eylem Üzerinden İktidar: İTC'nin Karar ve İcra Dinamikleri

Bu durumda, iktidarın yapı ve fail arasındaki ilişkiyi mümkün kılan eylemsel bir boyutunun da önemine dikkat kesilmek gerekir. Bu boyut, yapının ve failin

⁸⁶ The Parliamentary Archives (TPA), Papers of John de Vere Loder, 2nd Baron Wakehurst, (WAK)/2/1, Political Intelligence Summary Attachments Nos. 1-15, Book 1 - The Government of Turkey, Chapter 3 – The Committee of Union and Progress.

⁸⁷ Zira diğer alanlarla kıyaslayarak bu sonuca varıyoruz. Aksi takdirde, tarihçiliğimizde maalesef kapsamlı ve çok yönlü biyografik eserlerin toplam sayısı maatteessüf oldukça kıttır.

birbirine koşut iktidar bağlarını sorgulamayı mümkün kıldığı gibi, birinin diğerine sağladığı imkanları ve diğeri için neden olduğu sınırları da rasyonelleştirerek anlamayı ve anlatmayı mümkün kılar.

Eylem kuramının öncülerinden olan Talcott Parsons Pareto, Weber, Alfred Marshall ve Émile Durkheim'in kuramlarından sentezleyip oluşturduğu eylem teorisi içerisinde toplumsal eyleme atfettiği rolle toplumsal yapıyı ve elitleri yeni bir konumda sorgulamaya imkan tanır. Parsons'a göre, bireyler, en temel anlamda, harekete geçmek için karşılarında bulunan farklı seçeneklerden birini tercih ederken, diğerinin kendilerine sağlayacağı avantajlardan vaz geçerler. Fakat kendi avantajlarını belirlemelerini sağlayan çeşitli toplumsal faktörler vardır ki, bu durumda her bir eylem sisteminin/toplumsal düzenin içerisinde başka bir eylemle birbirini bağlar. Bu eylemleri bir zincirin halkaları gibi birbirine bağlı olaylar silsilesi halinde görebilmemizi sağlar. Yani, her eylem, birincisi, bir "aktöre" veya aktörlere işaret eder: Eylemin bir öznesi veya özneleri (uygulayıcısı ya da uygulayıcıları) vardır.

İkincisi, her eylem bir "amaca" bağlıdır; çünkü, her eyleme tanımlanmış bir "gerekçe" vardır. Yani, ortaya konan eylemin yöneldiği olayların gelecekte alacağı vaziyete dair bir öngörü bulunmalıdır. Üçüncüsü, her eylem olayların vaziyetinden farklılaştığı bir "durum"a mütealliktir. Burada durum, eylemin bağlı olduğu "koşulları" ve eylemi gerçekleştirmeyi mümkün kılan "araçları" tanımlar. Koşullar, aktörün değiştiremeyeceği, hiçbir denetiminin olmadığı fakat içinde bulunup maruz kaldığı durumlarken, araçlar ise aktörün üzerinde bir denetim oluşturabilecekleridir.⁸⁸ Yani, her aktörün eylemi, eylemde bulunmaya gücünün yetmeyeceği dış faktörler tarafından ve de eylemiyle olaylara etki etmesini sağlayacak, yani onun eyleme geçmesini mümkün kılacak araçlara erişimi ölçüsünce sınırlanmıştır.

Parsons'a göre, koşullar dahilinde, aktörlerin kendi amaçlarını belirlemelerinde ve amaçlarına yönelik alternatif araçları seçmelerinde, eylemin "normatif yönelimi" de oldukça belirleyicidir. İnsan, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, eylemlerini dahil bulunduğu topluluğun diğer üyelerince makbul görülen zihinsel,

⁸⁸ Talcott Parsons araçları otomobil örneğiyle açıklar. Sıradan bir insan kendi başına bir otomobil yapamaz. Fakat bir mülk olarak bir otomobile sahip olduğu ve o otomobilin mekanik özellikleri de yeterli olduğu müddetçe onu kullanarak nereye ve ne zaman gideceği noktasında, dolayısıyla kendi eylemi üzerinde bir denetime sahip olur. Bkz. Talcott Parsons, *Toplumsal Eylemin Yapısı – Yakın Tarihin Bir Grup Avrupalı Yazarına Özel Atıfla Toplumsal Teori Konusunda Özel Bir İnceleme*, Cilt I, ev. Adem Bölükbaşı, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2022, s. 76.

düşünsel ve davranışsal normlara uydurmaya çalışır.⁸⁹ İnsanın iradesine yön veren ve onun tercihlerini arka planda biçimlendiren içselleştirildiği birtakım toplumsal öğretiler mevcut olduğu gibi, ayrıca, insanın, bulunduğu toplumsal konum gereği, amaçlarının, ilişkilerinin ve eyleminin meşru ve gayrimeşru sınırlarını belirlemede rol oynayan birtakım toplumsal kurumlar vardır.⁹⁰ Parsons, buna örnek olarak, bir askerin uyması gereken “askerler komutanlarının emirlerine itaat etmelidirler” normunu gösterir. Bu norma uyması beklenen, konumu gereği öyle de yapmak zorunda olan asker için söz konusu norm onun eyleminde amacına ve aracına yönelme şeklini belirleyici bir rol üstlenecektir. Yine de normlar her zaman orduda olduğu gibi açık seçik değildir. Özellikle de toplumsal zümrelerde... Ancak, birey bir kez bir zümreye girdiği zaman, etrafında olup bitenleri sezerek ve onlara anlam vermeye çalışarak o zümrenin normlarını da içselleştirmeye başlar. Böylece, onun eylemlerini belirlemede iradesini sınırlayan davranışsal bir kalıpla özdeşleşir.⁹¹

İTC’nin eylem dinamikleri üzerinden II. Meşrutiyet devrinin siyasal gelişmelerini inceleyen araştırmacıların da Parsons ve Amerikan işlevselcilerinden ilham almışçasına, eylemin aktörü sınırlayıcı özelliklerden yola çıkarak devrin faillerini baştan tartışma imkanı yakaladıkları görülür. Bu bakımdan, İTC’nin karar alma ve icra eylemlerinin triumvira benzeri bir ön kabul üzerinden değerlendiriliyor olmasına yönelik itirazlar da İttihatçıların eylem dinamiklerini inceleme fırsatı bulan araştırmacılardan gelmiştir. Mesela, Feroz Ahmad İTC’nin, devrin siyasal gelişmelerin içerisinde dikkat çeken lider kadrosuna ve cemiyetteki iktidar mücadelelerine odaklanarak, 1913’teki nizamname değişikliğinden sonra bile, uygulamada İTC’nin Merkez-i Umumisinin her zaman en yetkili karar organı olarak varlık göstermiş olduğunu önerir.⁹² Erik Jan Zürcher de *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi* kitabında meseleyi uzun uzadıya tartışmaz fakat, II. Meşrutiyet devrinde bir Enver-Talat-Cemal tirumvirasından söz etmenin bir “basite indirgeme” olduğuna

⁸⁹ Talcott Parsons, *Toplumsal Eylemin Yapısı*, Cilt I, s. 76, 78-79.

⁹⁰ Talcott Parsons, *Toplumsal Eylemin Yapısı*, Cilt I, s. 75-102.

⁹¹ Talcott Parsons, *Toplumsal Eylemin Yapısı*, Cilt I, s. 101-102.

⁹² Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2019, vurguları için özellikle bkz. s. 219-224 (İlk baskı tarihi 1971 yılındadır).

temas eder.⁹³ Zira, daha erken tarihli başka bir çalışmasındaysa şu sözlere yer vermiştir:

“İTC’nin nizamnamesi elimizde bulunmaktadır, ama cemiyetin *pratikte* nasıl çalıştığını bilmiyoruz. (...) Bu yapının altında gayri resmî bağlantılar vardır. Bunlar üstüne hiçbir çalışma yapılmamıştır. (...) [Zira,] İTC monolitik bir örgüt değildi, değişik geçmişleri, bağlantıları ve liderleri olan grup ve fraksiyonlardan oluşuyordu.”⁹⁴

Zürcher’e göre, İttihatçıların içerisinde ne sivil ne de asker kadroların arasında bir bütünlük vardı. Ancak, İTC’de İttihatçıların öteden beri aralarında mevcut bulunan dostluk ve akrabalık bağları vesilesiyle kurulan ve başkalarıyla bulundukları çıkar ortaklıkları aracılığıyla genişleyen güç grupları mevcuttu.⁹⁵ Zürcher sonraki bir makalesindeyse Lewis’in “triumvira” ve “militarist diktatörlük” argümanlarına karşı tavrını daha belirgin hale getirir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı kabinesindeki nazırların sivil ve asker dağılımlarını ve üstlendikleri rolleri diğer taraf ülkelerinkilerle karşılaştırmalı olarak tartışmaya açarak, bu tarihsel ezberin güçlü bir temele dayanmadığını gösterir. Bu durumda, İTC’de iktidar erkinin konumlandırılması hususunda yeni çalışmalara ihtiyaç duyulduğu apaçık olur.⁹⁶

Zürcher’e benzer şekilde, Talha Çiçek de İTC iktidarının bir triumvira imgesi üzerinden anlaşılamayacağını belirten bir makale kaleme alır. Ona göre, Enver, Cemal ve Talat Paşaların her birisi gerçekten İTC’nin etkili figürleridir. Ancak birbirleriyle uyumlu bir bütün halinde hareket etmemişlerdir. Bu haliyle üçlü bir yönetimden çok ancak İTC’nin içerisindeki üç farklı “hizbi” betimlemişlerdir:

“Enver Paşa Osmanlı ordusundaki ihtilalci İttihatçıları temsil ederken, Talat Bey sivil ihtilalcileri temsil etmekteydi. Ancak bu ikinci hizip içerisinde Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım, Talat Bey kadar (hatta zaman zaman ondan daha fazla) nüfuz sahibiydi. Cemal Paşa’nın grubu ise siyasi anlamda daha ılımlıydı ve diğer iki gruptan hoşnut olmayan parti üyelerini bünyesinde

⁹³ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 163 (İngilizce ilk baskısı 1994’te).

⁹⁴ Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 80-83 (İngilizce ilk baskısı 1984’te).

⁹⁵ Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, s. 81.

⁹⁶ Erik Jan Zürcher, “Young Turk Governance in the Ottoman Empire during the First World War”, *Middle Eastern Studies*, Cilt 56, Sayı 6, 2019, s. 897-913.

bulunduruyordu. (...) Özetle, İttihat ve Terakki'nin liderlik kadrosu, birbirini bütünleyen üçlü bir yapıdan ziyade birbiriyle rekabet halindeki hiziplerin meydana getirdiği bir koalisyona benzemektedir.”⁹⁷

Yine Çiçek, aynı çalışmasının devamında, İzmir Valisi Rahmi Bey ve Diyarbakır Valisi Reşit Bey örneklerinde olduğu gibi İttihatçıların devlette türlü resmi vazifeler üstlendikleri zaman sahip oldukları siyasal güç ölçüsünce bürokratik hiyerarşiye karşıt tavır takınabildiklerine, kabinenin talimatlarını dahi geri çevirebildiklerine de dikkat çeker. Ona göre, İTC'deki bu ayrıksılık büyük ölçüde İTC'nin eylemsellikle belirlenen örgütlenme disiplininin kaynaklıdır. Zira, örgütte daha ilk kurulduğu günlerden itibaren iktidar araçlarının kontrolüne yönelik sıkı bir merkezîyet asla uygulanamamıştır ve teşkilatın kolları eylemlerinde büyük ölçüde birbirinden bağımsız hareket etmişlerdir.⁹⁸

İttihat ve Terakki içerisindeki güç ve iktidar gruplarının varlığına dikkat çeken dönem tanıklıkları da hatrı sayılır miktardadır. Zira, Talha Çiçek'in çalışmasına yakın bir tespiti, *Zeytinadağı*'nda Falih Rıfkı Atay şu ifadelerle dile getirmişti:

“(...) gerçekte İttihat ve Terakki birkaç başın etrafında birkaç kola ayrılmıştı. Büyük Harp'te herhangi bir kimse için: 'İttihatçıdır!' hükmü doğru ve pek de yerinde olmazdı. İttihatçı demek, partinin anonim ve silik unsuru demektir. O zamanlar insanın üzerine yapışan damga 'adam' sözü idi. Cemal Paşa'nın adamı, Enver Paşa'nın adamı, Talat Paşa'nın adamı... Kendi kendinin adamı kimdi bilmiyorum. Her adamın da kendi adamı vardı. Gruplar büyüdüğü zaman artık Enver Paşa takımı, Talat Paşa takımı, Cemal Paşa takımı demek doğru olurdu.”⁹⁹

İTC'nin karar ve icra dinamiklerine etki eden iktidar yapısını kişiler arasındaki ilişkiler nezdinde tartışan dönem anlatıları bittabi Atay'ınki ile sınırlı değildir. İTC'nin yapısal karmaşıklığı, daha pek çok yazarı devrin politik çekişmelerini İttihatçılar özelinde tartışmaya itmiş, bu metinler devrin politik şayialarının da bugüne ulaşmasına

⁹⁷ M. Talha Çiçek, “Üç Paşalar Miti – İttihat ve Terakki Hiziplerinin Oluşumu ve Birinci Dünya Savaşı Esnasında Suriye'deki Etkileri”, *Birinci Dünya Savaşında Suriye*, Küre Yayınları, İstanbul, 2019, s. 18-19 (İngilizce ilk baskısı 2016'dadır).

⁹⁸ M. Talha Çiçek, “Üç Paşalar Miti – İttihat ve Terakki Hiziplerinin Oluşumu ve Birinci Dünya Savaşı Esnasında Suriye'deki Etkileri”, *Birinci Dünya Savaşında Suriye*, Küre Yayınları, İstanbul, 2019, s. 17-53.

⁹⁹ Falih Rıfkı Atay, *Zeytinadağı*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2008, s. 40-41 [İlk baskısı 1932].

vesile olmuşlardır. Bu anlatılar içerikleri bakımından çeşitli nüans farklılıkları barındırıyorsa da ana hatlarda çoğunlukla mutabıktırlar. Enver ve Cemal Paşaların parlamenter düzene olan mesafeleri, bu iki askerin kendi aralarında süren rekabeti, kabinelerin teşkili sıralarında aralarına Talat Paşa'nın da dahil olduğu anlaşmazlıklar, atanacak devlet görevlileri hususunda birbirleriyle yaşadıkları sürtüşmeler anlatılar arasında en yaygın olanlarıdır. Bu anlatılar Kara Kemal, Azmi Bey, Said Halim Paşa, Cavit Bey, Fethi (Okyar) Bey gibi siyasi figürlerin; Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Mehmet Akif (Ersoy), Hüseyin Cahit Yalçın, Halide Edip, Yahya Kemal (Beyatlı) gibi ediplerin ve de İzmitli Mümtaz, Yakup Cemil, Süleyman Askeri, Sapançalı Hakkı gibi cemiyet fedailerinin eklenmesiyle çeşitlenerek genişler.¹⁰⁰ Bu tür metinler, İTC'nin iktidarı kullanırken aktörlerin birbirlerinin eylemlerini sınırlayan faaliyetlerinden ve devreye soktukları farklı iktidar araçlarını kullanma biçimlerinden ipuçları sağlayacaktır.

Son olarak eylemin, yani harekete geçmenin toplumsal etkisini baz alan çalışmalara da dikkat çekilebilir. Doğan Çetinkaya'nın yukarıda zikredilen çalışması burada da önemlidir. Çünkü, Çetinkaya toplumsal ve siyasal iktidar bağlarını tartışırken, boykot gibi sosyal eyleme dayalı bir olguyla iktidarın eylemi kontrol altına almaya çalışan çabalarına dikkatimizi çeker. İTC boykot hareketini bir yandan dizginlemeye çalışsa da bir yandan da onun amaç ve hedeflerini destekleyerek boykotun sağladığı sosyal faydaları da kendi elinde toplamaya çalışmıştı. Çetinkaya'nın özellikle de doktora tezine dayanan çalışması, farklı toplumsal aktörlerin eylemlerinin İTC'nin toplumsal iktidarını biçimlendirirken nasıl etki gösterdiklerini daha iyi anlamayı mümkün kılması açısından dikkate değerdir.¹⁰¹ Bu

¹⁰⁰ Mustafa Ragıp Esatlı ve Galip Vardar'ın anıları siyasal içerik olarak ilk akla gelenlerdir. Ayrıca, Ziya Şakir'in İttihat ve Terakki üzerine yazdıkları da bu hususta ayrı bir yer kaplamaktadır. Bkz. Mustafa Ragıp [Esatlı], *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi – Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü? Balkan Muharebesinden Umumi Harp Sonlarına Kadar İttihat ve Terakki Komitesinde Gizli İhtilâflar*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004 (İlk kez 1933'te *Yedigün* gazetesinde tefrika halinde yayınlanmıştır); Galip Vardar, *Ya Devlet Başa, Ya Kuzgun Leşe – İttihat ve Terakki*, haz. Samih Nafiz Tansu, Parola Yayınları, İstanbul, 2016 (İlk defa 1960'ta). Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki – I: Nasıl Doğdu?*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2018; Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki – II: Nasıl Yaşadı?*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2018; Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki – III: Nasıl Öldü?*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2018 (İlk kez Son Posta'da 1932-1935 yılları arasında tefrika edildi).

¹⁰¹ Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu – Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

durum, metodoloji farklılıklarına rağmen, Parsons'ın eylemlerin her birinin diğer eylemlerin aktörlerini de bağladığı önermesini anımsatır.

Literatürdeki milliyetçilik ideolojisinin toplumsallaşması ve kuvvetlenmesi ile ilgili önerilerin ise toplumsal mobilizasyon ve ideoloji arasındaki eylemsel ilişki ile daha doğrudan paralellik taşıdığı söylenebilir. Zira, Yahya Kemal Taştan, Balkan Savaşları sonrasında yaşanan toplumsal travmaya işaret ederek, savaş sonrası ortaya çıkan kaotik felaketin, Türklerin kendi milli kimliklerine yönelimlerinde harekete geçirici unsur olduğunu belirtir. Birincil kaynaklarını toplumun motivasyon kaynakları olan edebi unsurlara çevirerek, bir dip dalga olarak yükselen milliyetçiliği karakterize eder.¹⁰² İ. Arda Odabaş ise, milliyetçiliğin gördüğü toplumsal rağbeti, Benedict Anderson'un önerdiği matbuat kapitalizmi üzerinden sınar. Çerçevesini 1913-1914 yıllarında, imtiyaz sahiplerinin maddi kazanç beklentisi önceliğinde yayın hayatına giren devrin küçük tirajlı gazeteleriyle sınırlar. Bu gazetelerin kendilerinin ya da imtiyaz sahiplerinin önceden Türkçülük ve/veya milliyetçilik gibi bir gündem ve/veya kaygılarının olmamasına rağmen, Balkan Savaşları sonrasında, sayfalarında ajitatif milliyetçi argümanlara giderek daha fazla yer verdiklerini tespit eder. Ona göre bu değişim, arz-talep ilişkisi doğrultusunda yaşanan kapitalist bir toplumsal ve ideolojik değişimin yansımasıdır.¹⁰³ Bu tespitler, İTC'de iktidarın zamanla milliyetçi söylem etrafında yoğunlaşmasında toplumsal eylemin yöneliminin etkinliğini gösteriyorlar ki İTC'nin yönetici elitleri arasındaki yer değişimlerini açıklarken de bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde yol gösterici olacaklardır.

1.6. Bireyden Topluma İktidarın Her Yerdeki İzleri ve İTC'nin Rolü

Michel Foucault, iktidarın incelendiği/arandığı/tartışıldığı toplumsal katmanları derinleştirerek, bambaşka bir iktidar anlamına ulaşır. O, iktidarı özneyi, yapıyı ya da eylemi aşkın bir görüngü olarak yeniden konumlandırır. Başlangıçta, Alhusser gibi o da Marksist ve Marksizan devrimci hareketlerin hedefinin devlet aygıtı ile sınırlanmış olmasını hatalı görür:

¹⁰² Yahya Kemal Taştan, *Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.

¹⁰³ İ. Arda Odabaş, *Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2021.

“(…) devrimci sürecin tıkanmaması için bir araya getirilmesi gereken tüm koşullar arasında ilk kavranması gereken şey, iktidarın yerinin devlet aygıtı olmadığı ve devlet aygıtlarının dışında, üstünde, yanında çok daha küçük düzeyde işlev gören iktidar mekanizmalarında değişiklik yapılmadığı takdirde toplumda hiçbir şeyin değişmeyeceğidir.”¹⁰⁴

Fakat, Marksist modellerin ön plana çıkardığı ekonomik determinizme karşıt, daha kesin ve kökten bir tavır takınır. Çünkü Foucault için iktidar, Alhusser’in aksine, sadece devlet ve ideoloji odağında ve onların çevresine indirgenebilecek siyasal bir enstrüman olmanın çok ötesindedir.¹⁰⁵ Foucault, “bireylerin tohumuna kadar ulaştığı, bedenlerine eriştiği, hal ve tavırlarına, söylemlerine, öğrenimlerine, gündelik yaşamlarına sindiği kılcal var olma biçimi” olarak her yapıda belirli bir yaptırım gücü bulunan iktidarın izlerini tespit eder.¹⁰⁶

Onun için, i

deneyimlerde gizlidir.¹⁰⁹ Dolayısıyla, birey, iktidarın karşısında değildir, onun ilk etmenlerinden biri, taşıyıcısı ve aracıdır da.¹¹⁰

Bu bakımdan, Foucault iktidara kimin, neden ve nasıl sahip olduğunu yani, “hükümdarın nasıl yukarıda belirlediğini merak etmek” yerine, [önce] “bedenlerin, güçlerin, enerjilerin, alanların, arzuların, düşüncelerin vb. çokluğundan yola çıkarak uyruğun, uyrukların ufak ufak, derece derece, gerçek ve somut biçimde nasıl oluşturulduğunu öğrenmeye çalışmalı” der.¹¹¹ İktidarı, uygulamanın işlevselleşme aşamasında ortaya çıkan işleyiş stratejileri ve bu stratejiler çevresinde bireylerin ne şekilde hareket ettiklerini çözümleyerek anlamaya çalışır.¹¹² Alt yapı ve üst yapı arasındaki belirlenimciliği terk ederek, birbiriyle belirli noktalarda ve farklı ölçülerde temas halinde olan çeşitli iktidar yapılarının karşılıklı etkileşimlerine dikkat kesilir.¹¹³ Bu yüzden, odağını da mikro-iktidar yapılarına çevirir.

Foucault’a göre, iktidar, en temelde bilgi ile birbirine eklenlidir. İktidarın uygulandığı her alanda bilgiyi de biçimlendiren/üreten bir alan da vardır. Dahası, tersi şekilde, her yerleşik bilgi iktidar uygulamasını mümkün kılar ve o alandaki iktidarı da pekiştirir.¹¹⁴ Bu durumda, iktidardan bağımsız bir bilgi olmadığı gibi, bilgidен bağımsız bir iktidar da yoktur. Öyleyse, evrensel bir iktidarın kurallarına özgü tek bir hakikatin varlığı da söz konusu olamaz.¹¹⁵ Bu durumda iktidarı analiz etmek için;

“(...) sonsuz küçük mekanizmalardan yola çıkarak, (...) ardından da kendi mantıklılığı ve bir anlamda kendi teknolojisine sahip olan bu iktidar mekanizmalarının giderek genelleşen mekanizmalar ve global egemenlik biçimleri tarafından nasıl sarmalandığını, kolonileştirildiğini, kullanıldığını,

¹⁰⁹ Michèle Barrett, *The Politics of Truth: From Marx to Foucault*, Stanford University Press, Stanford, 1991, s. 135; Mark Philip, “Michel Foucault”, *Çağdaş Temel Kuramlar*, der. Quentin Skinner, çev. Ahmet Demirhan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021, 89-109, s. 100.

¹¹⁰ Michel Foucault, *Toplumu Savunmak Gerekir*, s. 43.

¹¹¹ Michel Foucault, *Toplumu Savunmak Gerekir*, s. 42.

¹¹² Mark Olssen, “Foucault and Marxism: Rewriting the Theory of Historical Materialism,” *Policy Futures in Education* 2, no. 3-4 (2004): 454-482, s. 457.

¹¹³ Michel Foucault, *Toplumu Savunmak Gerekir*, s. 41-47.

¹¹⁴ Seumas Miller, “Foucault on Discourse and Power”, *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, no. 76 (1990): 117, 115-125.

¹¹⁵ Mark Philip, “Michel Foucault”, s. 101; Edibe Sözen, *Söylem*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1999, s. 12.

kaydırıldığını, dönüştürüldüğünü, yer değiştirildiğini, yayıldığını vb. ya da bunların hâlâ nasıl yapılmakta olduğunu görmek gerekir.”¹¹⁶

Başkalarının eylemleri üzerinde eylemde bulunma iddiasında bulunan iktidar yapıları ancak bu kısmen ya da tamamen ayrıksı hakikat zümrelerinin üleştirilmesinden ortaya çıkmış olmalıdır. Nitekim, iktidar yapılarının her birisi, bilgiyle iktidarı birbirine bağlayarak bir hakikati var etmek hususunda, “çeşitli stratejiler dahilinde işlerlik gösterebilecek çoğul söylemsel ögelere” içkindir.¹¹⁷ Foucault için söylemler “işaretlerden oluşur; fakat söylemin yaptığı şey, daha çok, şeyleri göstermek için bu işaretleri kullanmaktır.”¹¹⁸ Dolayısıyla, söylem, söylenen şeylerin kendi tarihi ve var oluş koşullarına sahip olan bir ağa nasıl oturduğunu anlamayı sağlayan bir pratiktir.¹¹⁹ Her ifade bir söylem değildir, fakat tüm ifadeler ima ettikleri hakikatler doğrultusunda söylemin kapsamı içine girer.¹²⁰ İktidar da söylem vesilesiyle hakikatler oluşturup bireylerin bedenleri ve zihinlerini uyruklaştırarak topluma yayılır. Foucault bu önerisini “Sayısız iktidar ilişkisi toplumsal kitleye nüfuz eder, onu belirler, oluşturur; iktidar ilişkileri gerçek söylemin bir birikmesi, bir dolaşımı, bir işleyişi, bir üretimi olmaksızın ne işleyebilir, ne yerleşebilir ne de ayırt edilebilir. (...) İktidar tarafından hakikat üretimine bağlı kılınıyoruz ve ancak hakikat üretimi yoluyla iktidar uygulayabiliriz.” diye açıklar.¹²¹

Bunun yanında, söylemin iktidarla ilişkisi iki yönlüdür; zira “söylem iktidarı harekete geçirir ve üretir; onu güçlendirir ama aynı zamanda da yıpratır, zayıflatır ve onun silinmesini sağlar. Aynı biçimde, suskunluk ve giz iktidarı korur, onun koyduğu yasakları sabitleştirir, ama aynı zamanda onun çatışmalarını yumuşatır ve az ya da çok karanlık hoşgörülere yer açar.”¹²² Yani bir iktidarı üreten söylem iktidar ilişkisinde ona karşıt saf tutan başka bir iktidar konumundan da stratejik olarak işlevselleştirilip

¹¹⁶ Michel Foucault, *Toplumu Savunmak Gerekir*, s. 44.

¹¹⁷ Michel Foucault, *Cinselliğin Tarihi*, çev. Hülya Uğur Tanrıöver, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 77.

¹¹⁸ Michel Foucault, *Bilginin Arkeolojisi*, çev. Veli Urhan, Ayrıntı Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 65.

¹¹⁹ Barrett, *The Politics of Truth*, 126; Richard A. Lynch, “Discourse”, *The Cambridge Foucault Lexicon*, ed. Leonard Lawlor ve John Nale, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, s. 120-125.

¹²⁰ Mark Philip, “Michel Foucault”, s. 92-93.

¹²¹ Michel Foucault, *Toplumu Savunmak Gerekir*, s. 38.

¹²² Michel Foucault, *Cinselliğin Tarihi*, s. 78.

kullanılabilir: Bir iktidarı güçlendirmeye yarayan bir söylem başka bir iktidar tarafından onu yıpratmaya da yönlendirilebilir.

“Söylemler de tıpkı suskunluklar gibi sonsuza değin iktidara boyun eğmiş ya da ona karşı oluşturulmuş olmaktan uzaktır. Söylemin aynı zamanda iktidarın hem aracı hem sonucu olabileceği, ayrıca karşıt bir strateji için engel, tökez, direnme noktası ve çıkış da oluşturabileceği karmaşık ve istikrarsız bir bütünü kabul etmek gerekir.”¹²³

Söylem ve iktidar, birinin diğeri içindeki oranıyla güçlenip zayıflar. Ancak buradan anlaşılır ki, söylemsel alan başlangıçta bir iktidardan kaynaklıysa bile iktidar ile eş anlamlı olmaktan da uzaktır.¹²⁴ Bu sebeple Foucault iktidarı, statik ve yalnızca toplum içindeki alt/üst yapıya atfedilecek bir güç olarak görmekten ziyade, söylemsel olan ve söylemsel olmayan (kurumlar, siyasi olaylar vb.) arasında bir ayrım gütmeksizin bu yapılara ve bu yapıların arasındaki ilişkilere bağlı iktidar ilişkileri etrafında anlamlandırmayı amaçlar. Bununla birlikte, bireylerin “başkalarının eylemleri üzerinde eylemde bulunmalarının” imkanı da iktidar yine bireyi aşkın olan iktidar tarafından belirlenir. Foucault’un amacı ve kastı iktidar ilişkilerinin oluşmasında kurumların ya da kurumsal yapıların önemini inkar değildir; fakat, “kurumların *iktidar ilişkileri* açısından analiz edilmesi gerektiğini ve bu ilişkilerin temel bağlantı noktasının, bir kurumda somutlaşsa ve kristalleşse bile, kurumun dışında aranması gerektiğini önermektedir.”¹²⁵ Foucault, örnek olarak, iktidar ilişkilerinde devlete yapılan göndermeyi anormal bulmaz. Fakat, bu göndermenin temelinde yer alan iktidar ilişkilerinin devletten türediği savına karşı çıkar. Aksine, bu göndermenin kaçınılmazlığını yaratan olgu bütün iktidar ilişkilerinin gün be gün “yönetimselleştirilerek” daha fazla devletleşmiş olmasıdır, der. Yani, Foucault’un önerisi bir bakımdan siyasal kurumların incelenmesinin lüzumsuzluğu değil, yalnız, iktidar ilişkilerinin siyasi olarak adlandırılan bu kurumların kendi iç sınırlarında anlaşılabilir tekil bir güç haline indirgenemeyeceğidir.¹²⁶ İktidar en temelde bir yerde ortaya çıkan egemen ve hakim konumda olan grupların, zümrelerin veya sınıfların elinde toplanan güç olarak görülmemelidir. Bunun yerine, onların ve

¹²³ Michel Foucault, *Cinselliğin Tarihi*, s. 77-78.

¹²⁴ Seumas Miller, “Foucault on Discourse and Power”, 120-121, 115-125.

¹²⁵ (Alıntıdaki vurgu bize ait) Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, s. 76.

¹²⁶ Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, s. 78; Mark Philip, “Michel Foucault”, s. 101.

eylemde bulunulanların izledikleri farklı stratejiler dahilinde işlevselleşerek her ikisini de dönüştüren ve değiştiren iktidar ilişkilerinde aranmalıdır. Bu durumda, yönetimsellikte sonuçlanacak olan iktidar ilişkilerini analiz edebilmek Foucault'a göre çok katmanlı birtakım çözümlemelerde bulunmayı gerektirir ki bu çözümlemeler;

1. Öne çıkan geleneksel veya hukuksal statü farklılıkları, maddi imkanlarından kaynaklanan ekonomik farklılıklar, ve dini, kültürel, eğitimsel, dilsel farklılıklar gibi her iktidar ilişkisinde işlerliğe konulan *farklılaştırma sistemi*,
2. Kendi konumunu korumak, otoritesini devam ettirmek, ayrıcalıklarını muhafaza etmek, maddi kazanç sağlamak gibi bireylerin peşinde olduğu *amaç tipleri*,
3. İktidarın kullandığı denetim, gözetim, yaptırım, baskı, ikna araçları gibi iktidar ilişkilerini uygulamanın *araçları*,
4. İktidar ilişkilerini paylaştırılmasını gerçekleştiren aygıtlarla donatılmış (okul, devlet, aile, ordu gibi) *kurumsallaşma biçimleri*,
5. Belirli stratejiler ve araçlar kapsamında hakikati ve yanlışı göstererek iktidar ilişkilerini bir eylem olarak devreye sokmayı mümkün kılmayı, yani iktidar ilişkilerini bir merkez etrafında uslamlamayı ifade eden *rasyonelleştirmenin dereceleri*, gibi hususları kapsamı altına almalıdır.¹²⁷

Foucault'un söz ettiği anlamda iktidarın dolaşımını tarihsel olarak inceleyebilmenin güçlükleri oldukça aşikar. Fakat, *biyopolitika* ve *panoptikon* gibi yönetimsellikle alakalı ileri sürdüğü kavramlar politika yapımı tartışmaları için hayati bir önemdedir. Şimdiye kadar, İTC ve toplumun inşasında bireyleri disipline etme stratejilerinin üzerine yapılan çalışmaların literatürde gerekli ilgiliyi görebilmiş olduklarını söylemek zordur. Fakat, İTC'nin toplumsal tahayyülleri anlaşılacak isteniyorsa, onu oluşturan toplumsal olgular da göz önünde bulundurulmalıdır. Bu anlamda, Kent F. Schull'ün Osmanlı hapishaneleri üzerine yaptığı çalışması şüphesiz baş köşede duruyor. Shull çalışmasında, Osmanlı'da hapishane sistemleri üzerinde yapılan düzenlemeler, hapishane uygulamaları ve hapishanelere atfedilen toplumsal hedef ve amaçlardaki değişimleri takip ederek, bu anlamda odağını II. Meşrutiyet devrinde yoğunlaştırmaya başlar. Bu izlekte, iktidar uygulamayı mümkün kılan

¹²⁷ Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, s. 76-81.

otoritenin giderek devletin elinde toplanmaya başladığına dikkat çekip, modern devletin iktidar araçlarının İTC'nin elinde maksimum seviyeye ulaştığını gösterir:

“Foucault'un yönetsellik olarak adlandırdığı prensiplere dayanan merkezî, standartlaşmış ve rasyonelleştirilmiş idari bir devletin, imparatorluğun hayatta kalması için hayati önem taşıdığına dair dünya görüşünü de benimsediler. Bürokratlar ve idareciler, bu yönetsel yaklaşımı devletin bütün kademelerinde uygulamaya çalıştılar. Bu sebeple hapishane ıslahatı hem tatbiki hem de ideolojik amaçlar için yapılmıştır.”¹²⁸

Schull'ün dışında, Osmanlı'da kumar ve şans oyunları üzerine tartışan Mesut Yolal ve de fuhuş ve cinsel hastalıklar üzerine çalışan Cem Doğan da benzer çıkarımlarda bulunurlar. Foucault'un iktidarın toplumsalın ücra köşelerinde saklı olan kılcal damarları olarak tabir ettiği bireylerin mahrem hikayelerini inceleyerek, devletin bu alanlara erişimi ile birlikte uygulamaya koyduğu denetim ve gözetleme stratejilerini incelerler. Modern öncesinde devletin ilgi alanının tümüyle dışında kalan ve özel alanla ilgili görülen meselelerin 19. yüzyılda nasıl kamusal meseleler halini aldıklarına odaklanıp, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle bu alanları devletin hukuki açıdan nasıl sorunsallaştırdığı ile ilgilenirler. Böylece, İTC'nin elinde devlet kapasitesinin Osmanlı tarihindeki zirve noktasına ulaştığı tespitinde bulunurlar (Tabii ki de bu İTC'nin bütün İmparatorluk coğrafyası boyunca mutlak bir kontrol ve denetim kurabilmiş olduğu anlamını taşımaz. Fakat bu tartışma diğer bölümlerde iletilecek).¹²⁹

Siyasal iktidar yapıları toplumsal iktidarı yoktan var etmezler. Başta kendi iktidarlarını kurabilmek -yani toplumu kendi meşruiyetlerini sağlayacak bir devamlılığa razı kılarak onu kendi iktidar güçlerini pekiştirecek düzeyde bir dönüşüme sokabilmek için- toplumsal iktidarla organik bir bütünleşme hedeflemek zorundadırlar. Ellerindeki iktidar araçlarının gelişkinliği (ki burada devlet) sayesinde bireylere sirayet edebildikleri ölçüde gücü merkezileştirir ve iktidarı uygulayabilecek meşruiyete sahip olabilirler. Foucault'un biyo-politika olarak kavramsallaştırdığı

¹²⁸ Kent F. Schull, *Osmanlı'da Hapishaneler*, çev. Mehtap Gün Ayrıl, Fol Yayınları, İstanbul, 2023, alıntı için s. 79 [İngilizce orijinal dildeki ilk baskısı 2014'te].

¹²⁹ Mesut Yolal, *Osmanlı'da Kumar ve Şans Oyunları (1800-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2021; Cem Doğan, *Osmanlı'da Cinselliğin Saklı Kıyısı – II. Abdülhamid Dönemi ve Sonrası İstanbul'da Fuhuş, Frengi ve İktidar (1878-1922)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2020.

haliyle bu, doğrudan bireylerin bedenlerini disipline etmeye yönelik olarak sağlık politikaları, nüfus kontrolü, beden eğitimi ve cinsellik eğitimi gibi çeşitli politikaların hayata geçirilmesine kadar uzanır. Bütün bu emareler, İTC'nin toplumsal iktidar silahlarını teşhis etmek açısından önemli açılımlar sağlar. Bu anlamda, Saniye ve Celalettin Vatandaş'ın İttihat ve Terakki'nin spor politikalarını takip ettikleri yakın tarihli bir çalışma, İTC'nin iktidarın dizginlerini eline almada ne denli etkin ve dinamik bir siyaset takip ettiklerini örneklemesi açısından burada zikredilebilir.¹³⁰

Kanaatimizce Bourdieu sosyolojisi, toplumsal anlamda sürekli dolaşımda olan bir iktidar olgusu ile İTC'nin karar alma ve icra düzeneği arasındaki bağları göstermekte somut açılımlar sunma potansiyelini barındırıyor. Bu yüzden aşağıda, iktidar ile ilgili önermeleri (bu durumda İTC ile ilgili olanları da) sentezleyecek bir zemin olarak “alan kuramı” işleme alınacak, ve bu çalışmada karar alma ve icra mekanizması olarak tabir edilen iktidar düzeneği iktidarın toplumsal olandaki dolaşımı ve cisimleşmesi/bedenleşmesi üzerinden tartışılacak.¹³¹

Sonraki bölüm itibariyle, karar alma ve icra mekanizmaları, bu mekanizmaların yapılanmasını ifade eden bireylerin süreklilik kazandırdıkları örgütselleşme ve örgütlenme pratiklerinden ortaya çıkarak, bu pratiklerin devamıyla da yapılanmayı sürekli kılan üç faaliyet (uygulama) alanına açılım getirerek ele alınacak. Karar alma ve icra mekanizmaları iktidar gücü toplama, toplanan gücü organize ederek iktidarı tasarlama ve tasarlanan iktidarı yaygınlaştırma faaliyetlerinin birbirleriyle ilişki içerisinde, aynı anda ve döngüsel olarak çalışmaları sonucunda kurumsallaşan devingen ve dinamik iktidar yapıları olarak gösterilecek. Her ne kadar bu üç faaliyet, mekanizma çalışırken birbiriyle bütünüyle iç içe geçip işliyorsa bile, karar alma ve icra mekanizmalarının bir örgüte/yapıya/kuruluşa ilişkin işlev ve niteliklerini basamaklar halinde tartışmayı mümkün kılabilmek adına, aralarındaki girift toplumsal ilişkiler yadsınmaksızın, her biri, tek bir modelin parçaları olarak

¹³⁰ Saniye Vatandaş ve Celalettin Vatandaş, “Osmanlı’dan Erken Cumhuriyet Dönemi’ne Biyopolitika ve Sporun Siyaseti”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 19, Sayı 39, 2023, 1437-1469.

¹³¹ Bu Bourdieu sosyolojisini aynen kabul ettiğimiz anlamına gelmemeli. Bourdieu sosyolojisinin tarihçilikte tatbikinin güçlükleri bulunmakla birlikte, burada önemli olan tarihsel şahsiyet, hadise ve vakaların arasındaki nedensel izahları kuvvetlendirmek için ihtiyaç duyduğumuz kavram setini kurmaktır. Pek tabii, bu kavramlar tatbikat sırasında da Bourdieu’nun atfettiğini belirttiğimiz anlamları aşındıracak ve farklı bir biçim alacaklardır. Yine de, bu sorunu göze alıyoruz ki, İTC üzerine yapacağımız iktidar ilişkilerine dair analizleri kuramsal bir çerçevede daha nesnel ve somut olarak incelemeye teşebbüs edebilelim.

2. Bölüm

Karar Alma ve İcra Mekanizmalarının İlk Yüzü: İktidarın Güç Toplama Faaliyetleri Bağlamında İttihat ve Terakki

2.1. Muhalefetten Tek Parti İktidarına İTC

Bertrand Russell için biyolojik ve psikolojik bir mefhum olan iktidar bir dürtüdür ve iki şekilde görülür: Yüksek iradeye sahip olanlarda, yani önderlerde bulunan dürtü açık; önderleri izleyenlerdeki dürtü ise kapalı olandır. İnsanlar bir önderi takip ederek onun sahip olduğu iktidar gücünün parçası olur ve aynı zamanda ondan faydalanarak da kendi iktidatlarını yaratırlar. İktidar, bu tabi olan ve tabi olunan arasındaki ilişkinin türüne göre biçim alır.¹³³ İnsanları bu ağı parçası olmaya iten temel dürtüyse ona göre “iktidar aşkıdır (*love of power*)”.¹³⁴

Daha temelde, Friedrich Nietzsche ise toplumsal ilişkilerin kökeninde insanların arzu ve ihtiyaçlarını görür. İnsanlar, kendi ihtiyaçlarını ve arzularını sahip oldukları imkanlar dahilinde en üste taşıma dürtüleriyle hareket ederler. Bu anlamda, iktidarı yaratan en temel dürtü de insanlardaki “güç istencidir (*will to power*)”. Nietzsche güç istencinin toplumsal görünürlüğünü üç kategoriye ayırır. Ona göre güç istenci, ezilenler ve ötekileştirilenler arasında yalın bir “özgürlük” istenci olarak tezahür eder. Özgürlük istenci aşırı güçlü olan “egemen”den kurtulmakla ima edilir. Görece daha fazla güce sahip olan ya da güce hazırlıklı olan insan veya insan topluluklarındaysa güç istenci “adalet” istenci olarak ortaya çıkıp hakim grup(lar) ile “aynı/eşit haklar” talebi üzerine kurulur. Üçüncü olaraksa, güç istenci “sevgi” istenci olarak belirir. Sevgi istenci aşırı güçlenmeyi ve bir çeşit sahiplenmeyi ifade eder. Onun görünürlüğü bir çeşit kurtarıcı-kurtarılan ilişkisi halinde açığa çıkar.¹³⁵ Ona göre, güç istencinin her biri amaca ulaştıkça, aşamalı olarak birbirini takip eder. Bireyler kendilerini özgürleştirdikten sonra, “adalet”i amaç edinir ve birbirleriyle mücadele ederek “hakların eşitliği” konusunda bir anlaşmaya varmaya çalışırlar. İkinci aşamada güçlendikleri ölçüdeyse, bu sefer, imtiyazlar ve üstünlük için birbirleriyle mücadele etmeye başlarlar. Bu aşamada daha yumuşak ya da örtülü bir biçimde çatışmalar yeniden başlar. Nietzsche bu süreci en basit haliyle “İnsan, özgürlüğü güç sahibi

¹³³ Bertrand Russell, *İktidar*, çev. Mete Ergin, Cem Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 16.

¹³⁴ Bertrand Russell, *İktidar*, s. 16-32.

¹³⁵ Friedrich Nietzsche, *Güç İstenci*, çev. Nilüfer Epçeli, Say Yayınları, İstanbul, 2010, s. 485-486.

olmadığı sürece ister. Güce bir kez sahip oldu mu, daha fazla güç ister; bunu yapamıyorsa (hala bunu yapamayacak kadar zayıfsa) “adalet” yani eşit güç ister” şeklinde ifade eder.¹³⁶ Güç istencinin bireysel olduğu kadar örgütlü iktidarın da temel yapı taşı olduğunu söylemek mümkündür. Zira, bireyler tek başlarına sahip oldukları irade gücünden (*power of will*) fazlasına erişebilmek için iktidar sağlayabilecekleri ilişki ağlarına muhtaçtırlar. Buradan da anlaşılır ki, bireyler için iktidar tek başına bir gaye değildir. Daha ziyade, bireylerin arzularına, hedeflerine, çıkarlarına ve amaçlarına ulaşabilmek için gereksindikleri güç için yalnız bir araçtır.¹³⁷

Güç istencinin Dünya’da siyasal dönüşüm ve kırılmaların gelişim evrelerini yönlendiren toplumsal güdülenmelerde gömülü olduğu rahatlıkla görülür. Bu açıdan bakılacak olursa, 1902 tarihli ilk Jön Türk Kongresi’nde ayyuka çıkan ideal farklılıklarına rağmen, 1907’deki ikinci kongrede II. Abdülhamit’in kurduğu kişisel iktidarın¹³⁸ siyasal muhalifleri olan Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ve en büyük Ermeni örgütü olan Taşnak/Traşnak Cemiyeti (Ermeni Devrimci Federasyonu)’nun ittifak kurabilmelerine vesile olan ve hatta Makedonya’da yıllarca birbirleriyle çatışmış İttihatçı subaylar ve Balkan milliyetçisi birtakım komitacıları birbirine yakınlaştıran sosyal ve politik güdülenmenin de güç istencinin ilk evresini gösterdiği söylenebilir. Bütün farklılıklarına rağmen muhalif gruplar, Yıldız’ın iktidarını sarsmakta karşılaştıkları başarısızlıklar neticesinde başta sarıldıkları adalet istencinden geri adım atmışlar, anayasanın fiilen yeniden yürürlüğe girmesi ve parlamentonun açılması gibi hepsini

¹³⁶ Friedrich Nietzsche, *Güç İstenci*, s. 492. Nietzsche’nin bütün yazı hayatı göz önüne alınınca kurduğu denklemin gerçekte burada aktarıldığı denli açık seçik olmadığı gayet tabii anlaşılır. “Hınç” vesilesiyle işleyen efendi-köle diyalektiği, iktidara karşı onun yerini almaya reel gücü bulunmayan bireylerin iktidarı gündelik pratiklerle nasıl yıpratıldıklarını de tartışmaları arasına alır. Aslında Nietzsche’nin bu çalışmalarının hiçbirisinde temel çabası iktidarla mücadele değildir. O bireylerin farklı toplumsal konumlardan kurdukları ahlaki algı ve anlayışların psikolojik ve sosyal kökenlerini irdelemeye çalışmıştır. Öte yandan, Nietzsche’nin akıl yürütmesi pekala erken 20. yüzyılda ortaya çıkıp canlanan toplum ve siyaset diyalektiğinde de anlamlıdır. Zira, efendiye karşı itaat gösterip, onun arkasından yapılan dedikodu, taklit, dalga ve iğneleme ile ortaya çıkan sarkazm İTC’nin tek parti iktidarında da onun toplumsal iktidarını sarsacak enstrüman olarak öne çıkmıştı. Bkz. Friedrich Nietzsche, *Ahlakın Soykütüğü Üzerine*, çev. Ahmet İnam, Say Yayınları, İstanbul, 2010.

¹³⁷ Talcott Parsons, *Toplumsal Eylemin Yapısı*, Cilt I, s. 266-267.

¹³⁸ Fatma Eda Çelik’in kullandığı bu tabir, II. Abdülhamit’in bütün iktidar araçlarını doğrudan kendi kontrol ve denetimi altına alarak kurduğu iktidar yapısını tanımlamaktadır. Jön Türkler’in ideolojik değil fakat Abdülhamit’in şahsı ile özdeşleşen iktidar yapısına karşı konumlanışlarını açıklamak açısından son derece isabetlidir. Bkz. Fatma Eda Çelik, *Kişisel İktidardan Millet Meclisine – Saltanattan Cumhuriyete*, İmge Kitabevi, Ankara, 2022, özellikle s. 364-374.

ortak bir paydada buluşturabilen yegane talep etrafında, yalın bir özgürlük istenci ile hareket etmeyi benimsemişlerdi.¹³⁹ 1908’de Hürriyetin İlanı sonrasında, ideal farklılıkları yeniden su üstüne çıkmış, ittifaklar tedricen çözülmeye başlamıştı.

¹³⁹ 1902’deki kongrede, Jön Türklerin içindeki en baskın grubun Paris’te Ahmet Rıza Bey’in etrafında örgütlenen İTC kolu olduğu anlaşıldı. Fakat, İTC’nin Avrupa ve Ortadoğu’daki diğer kolları arasında mutlak surette fikir birliği bulunmadığı gibi, Ahmet Rıza Bey taraftarları ile Prens Sabahaddin Bey taraftarları arasında da ilki merkezi devlet, ikincisiye adem-i merkeziyet düşüncesi odağında ciddi bir fikri uçurum bulunduğu anlaşılmıştı. Ahmet Rıza Bey ve çevresinin görüşlerinin Jön Türkler arasında daha fazla rağbet gördüğü ortaya çıkmışsa da, onun seçkinci ve evrimci yöntemiyle bir devrimin yakın gelecekte mümkün olamayacağı da zamanla daha fazla idrak edilmeye başlanmıştı. Bu vaziyet Ahmet Rıza Bey etrafındaki grubun da devrim stratejisini değiştirmesine sebep olacaktı. 1905’te Rusya’daki ve 1906’da İran’daki devrimlerin kitlesel hareketlerle meydana gelmesi İttihatçıların da kitleleri harekete geçirmeye yarayacak yeni bir teşkilatlanma arayışına yönelmesinde etkili oldu. Yeni toplumsal örgütlenmelerle sıradan halk kitlelerini cemiyete kazandırma siyaseti neticesinde, İTC pasif/düşünsel formundan aktivist bir yapıya evrilmeye başladı ve cemiyete üye olan genç sivil ve asker memurlar aşağıdan gerçekleşen diğer toplumsal hareketleri kendi eylemleri için örnek almaya başladılar. O seviyede ki Jön Türk Hareketine katılan eğitilmiş genç subaylar Balkanlardaki milliyetçi komitelerin örgütlenme ve direniş biçimlerini inceleyerek onlardan ders bile çıkarmaya başladılar. Hatta, ideallerindeki zıtlıklara rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti çatısı altında en olgunlaşmış formunu kazanan Jön Türklerin kurdukları bütün teşkilatlar için de bu milliyetçi örgütlerin teşkilat yapıları ve iktidar stratejileri önemli birer rol model oldu. Bu kapsamda Arnavut, Sırp, Bulgar, Yunan ve Ermeni çetecileriyle adem-i merkeziyetçiler ve merkeziyetçiler arasındaki bağlar da 1908’e değin giderek anayasal rejimin ilanını hedefleyen ortak bir amaç etrafında kuvvetlendi. 1908’de Hürriyet’in İlanı’ndan sonra, ileri gelen İttihatçılar gibi Prens Sabahaddin ve gayrimüslim çete reisleri de gittikleri yerlerde Hürriyet Kahramanları olarak karşılandılar. Bu karşılamaların tertipçileri de büyük ölçüde yine İttihatçılardı. Bkz. Arif Cemil Denker, *Birinci Dünya Savaşı’nda Teşkilât-ı Mahsusa*, haz. Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul, 2006, s. 328-331; Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s. 19, 80, 83, 130-131, 157-158; Nader Sohrabi, “Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew about Other Revolutions and Why It Mattered”, *Society for Comparative Studies in Society and History*, Cilt 44, Sayı 1, 2002, 45-79; Stefano Taglia, *Osmanlı’da İttihat ve Terakki’nin Fikrî Doğuşu*, çev. Selen Ak, Fol Yayınları, İstanbul, 2023, s. 159-219; Yuriy Aşatoviç Petrosyan, *Sosyalist Açından Jöntürk Hareketi*, çev. Ayşe Hacıhasanoğlu ve Mazlum Beyhan, Yordam Kitap, İstanbul, 2015. Bahaeddin Şakir’in Bulgar ve Rum komitelerinin örnek alınması gerektiğine dair 3 Teşrin-i Sâni 1907 tarihli ve 405 nolu tebligatı için bkz. *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti – Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)*, haz. Kudret Emiroğlu ve Çiğdem Önal Emiroğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2017, s. 256. 1902 Kongresi ve etkileri için özellikle aynı eserde s. 229-240, 1907 Kongresi’ne değin geçirilen değişim ve dönüşüm için özellikle aynı eserde s. 241-282. Rum ve Bulgar çetelerinin İTC ile ittifadı için Manastır Merkezi’nin Paris’e gönderdiği mektup için bkz. aynı eserde s. 423-426. Ayrıca bkz. M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I (1889-1902), İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s. 626-644. Muhliflerin etnisite odaklı örgütsel amaçları üzerinde yaptığı analizler için bkz. Bedross Der Matossian, *Parçalanan Devrim Düşleri – Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde Hürriyet’ten Şiddete*, çev. Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 17-53. Ayrıca bkz. M. Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, New York, 1995, 173-199; M. Şükrü Hanioğlu, “Jews in the Young Turk Movement to the 1908 Revolution”, *Jews of the Ottoman Empire*, ed. Avigdor Levy, Princeton: Darwin Press: 519-526; M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks 1902-1908*, s. 210-227, 242-261; Ernest Edmondson Ramsaur, *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton University Press, Princeton, 1957. Rusya’da ve İran’da meydana gelen ihtilalin İttihatçılar üzerindeki etkileri için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt I, Kısım I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 339-344, 355-160.

Yıldız'ın toplumsal alanda sarsılan iktidar gücünün yerine İstanbul ve çevresinde en örgütlü teşkilata sahip olan İTC ise zaman içerisinde sevgi istenciyle önce kendi denetleme iktidarını, gücünü perçinledikçe de, 1913 itibariyle doğrudan iktidarını kurmakta önemli başarılar elde etti.¹⁴⁰ Bu sırada, İTC'nin sevgi istencine karşı çıkan gruplar uzun süre adalet istenciyle hareket etmişler, fakat İTC'nin yükselen gücünü fark ettiklerinde bunun mümkün olmadığını anlayarak, bir darbeye İttihatçıları iktidardan uzaklaştırabilecekleri yeni arayışlara girişmişlerdi. 1912'deki hükümet darbesi sonrasında İttihatçılar sistemin tamamen dışına itilmeye çalışıldılar. Özellikle de, İTC muhaliflerinin kurduğu Kamil Paşa kabinesi, İttihatçıların iktidar kapasitelerini tamamen yıkmak için azılı bir savaş başlattı. Bu hareketleri İttihatçıları giderek daha kökten bir çözümle kendilerini savunmaya itti. 1913'te gerçekleştirdikleri şatafatlı bir operasyonla İttihatçılar, bu defa iktidarı tamamen kendi ellerine aldılar.¹⁴¹ Fakat, karşı gruplar harekete geçip vaziyetlerini kurtarmaya çalışmakta gecikmediler ama onların yeni darbe girişimleri de tamamlanamadan çöktü; yalnız, İttihatçıların Sadaret makamına getirdikleri Mahmut Şevket Paşa'ya düzenledikleri suikast ile sınırlı kalabildi.¹⁴² Sonrasında muhalefet İttihatçılar tarafından tamamen yer altına itildi ve kısa zamanda İTC ülkedeki her şeyin alternatifsiz hakimi konumuna evirildi. Bundan sonra muhalifler kendi toplumsal iktidar kapasitelerini neredeyse bütünüyle yitirdiler ve ancak yabancı devletlerin desteğini alarak düzenleyecekleri bir darbe ile yeniden güç sahibi olabilecekleri kanaatiyle yurtdışındaki faaliyet sahalarını da genişletmeye yöneldiler.¹⁴³

¹⁴⁰ İlgili dönemlendirme için bkz. Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 139-145, 369-386.

¹⁴¹ Babıali Baskını olarak adlandırılan İttihatçıların 1913'teki hükümete el koyma operasyonunu Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın önceki girişimleriyle ilişkilendirerek analiz eden görüşleri için bkz. Aykut Kansu, *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, s. 1-19.

¹⁴² Ahmet Bedevî Kuran, *Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 161; Ahmet Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1959, s. 669-673.

¹⁴³ Ahmet Bedevî Kuran, *Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi*, özellikle bkz. s. 160-161. Muhalefetin lideri olarak görülen Prens Sabahaddin'in darbe ile iktidara el koymak ve Osmanlı ve İtilaf kuvvetleri arasında ayrı bir barış antlaşması imzalamak adına Britanya'dan biri 1915 diğeri de 1918'de olmak üzere iki kez destek ve işbirliği talep ettiği Britanya Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde de görülmektedir. Fakat, Prens Sabahaddin'in ve Türkiye'deki destekçilerinin kendi iddia ettikleri denli İTC'ye bir darbe yapabilecek güçte görülmemeleri sebebiyle Britanya Hükümeti bu taleplere karşı kayıtsız kalmıştır. Bkz. TNA, FO 371/3381, "Prens Sabahaddin'den Britanya Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour'a", 29 Nisan 1918, s. 469-493. Bu tür teklifler Hürriyet ve İtilaf'ta yer alan sürgündeki diğer muhalifler tarafından da tekrar etmiştir. Bkz. TNA, FO 371/3381, "Midhat Kemal Bey'den Berlin'deki Britanya Büyükelçisi Sir Horatio Rumbold'a", 11 Mart 1918, şunun ekinde "H. Rumbold'dan Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour'a", 14 Mart

İktidar ve güç kavramlarının -birbiriyle ilintili oldukları için çoğunlukla birbirleri yerine aynı anlamda kullanılmalarına rağmen- farklı kavramlar olduklarına da ayrıca dikkat çekilmeli. Bunun için basitçe iktidarın sözlük anlamına başvurulabilir. Fakat, burada güç ve iktidar arasındaki ilişkiyi incelemek için iktidar kelimesinin doğrudan kendi sözlük anlamlarıyla yetinmek mümkün olmayacak çünkü iktidar sıradan bir kelime ya da kavram olarak görülemez. O aynı zamanda toplumsal bir imgelemdir ki sözcüğün semantik dağarcığı bu imgelemi ortaya çıkarmak noktasında işlevsel bir rol oynayabilir.¹⁴⁴ Zira, insanların iktidarı nasıl algıladığını görmek adına, zihinde ve algıda neyi/neleri çağırıldığını da anlamak gerekiyor. Bu sebeple, başlangıçta onunla aynı kökenden gelen diğer kelimelerin anlamlarına da bakmak bir nebze faydalı olacaktır.

Kökeni Arapça *ḳdr* köküne dayanan iktidar kelimesinin kendisi sözlükte “güç yetme”, “yapabilme”, “muktedir [gücü yeter] olma”, “kudretli olma”, “devlet erkini elinde bulundurma”, “devlet gücünü kullanma yetkisi” gibi anlamlara sahiptir.¹⁴⁵ Fakat, aynı zamanda, “nicelik, ölçü, değer” anlamlarını belirten *kadar*; “güç, değer, yeterlik ve kudret sahibi; gücü yeten” gibi anlamları olan *kâdir*; “ilahi kudret, alın yazısı, yazgı” gibi anlamlarıyla *kader*; “erk, erke, iktidar, yetenek, maddi güç, zenginlik, Tanrı’nın ezeli gücü” gibi anlamları olan *kudret*; “ölçmek, ölçü, nicelik” gibi anlamlar bildiren *miktar*; “değer verme, beğenme; kader, kısmet, yazgı” gibi anlamları olan *takdir*; “takdir edilmiş, kaderde olan, yazgıda var olan, yazılmış” gibi anlamları olan *mukadder*; ve “güçlü, kudretli” anlamındaki *muktedir* gibi kelimelerle aynı kökten türetilmiştir.¹⁴⁶ Bu bakımdan, iktidar kavramı semantik olarak, “gücün”

1918, s. 378-381. Ayrıca bkz. “Memorandum on the Turkish Attitude towards Peace”, Intelligence Bureau Department of Information Section E., 26.12.[19]17, s. 249-273.

¹⁴⁴ İktidar ile onun imgeleri ve simgelerine dair biri II. Abdülhamit ve diğeri İTC olmak üzere Osmanlı özelinde yapılmış iki ayı çalışma için bkz. Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji – II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Doğan Kitap, İstanbul, 2014; Kemalettin Kuzucu, *Kahramanı Yaratmak – İttihadçıların Alemdar Mustafa Paşa’yı Hatırlaması*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018, s. 181-244.

¹⁴⁵ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1978, s. 140; Mehmed Salâhî, *Kâmûs-ı Osmânî*, Cilt I, haz. Ali Birinci, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 420; Doktor Hüseyin Remzi, *Lügat-i Remzî*, Cilt 1, haz. Ali Birinci, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2018, s. 97; Muallim Nâcî, *Lügat-ı Nâcî*, haz. Furkan Öztürk, Beyan Yayınları, İstanbul, 2019, s. 156; Diran Kelekian, *Dictionnaire Turc-Français*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1911, s. 122; *Güncel Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu (TDK), <https://sozluk.gov.tr>, erişim tarihi: 27 Mart 2023.

¹⁴⁶ Sevan Nişanyan, *Nişanyan Sözlük*, <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/kadar>, erişim tarihi: 27 Mart 2023; *Güncel Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu (TDK), <https://sozluk.gov.tr>, erişim tarihi: 27 Mart 2023.

yanı sıra; “eyleme becerisi”, “eyleme potansiyeli”, “ilahi/uhrevi temsil” ve “devlet erkine sahiplik” gibi bir anlam dağarcığını da imler. Doğrudan anlamının yanı sıra, diğer semantik çağrışımlarıyla imlediği bu anlam dağarcığı da göz önüne alındığında, iktidarın eyleme yönelik olan gücü elde etmeye, bu gücü artırmaya ve bu gücü sarf ederek eyleme geçmeye imkan tanıyan çeşitli iradî güç araçlarına sahiplikle gelişen mistik, sembolik ve törensel bir ifade olduğunu söylemek mümkün olur.

Elias Canetti, güç ve iktidar arasındaki ilişkiyi kedi-fare analojisiyle açıklar. Buna göre, kedi, gücü fareyi yakalamak ve öldürmek için kullanır. Fakat, kedinin fareyle oynamasında farklı bir etken daha mevcuttur. Kedi, farenin belli bir alanda kaçmasına imkan tanır, hatta ona arkasını bile döner. Bu süreçte, fare güce maruz değildir fakat, kedinin “iktidar alanı” içerisinde. “Kedinin egemen olduğu uzam, fareye yaşattığı umut alanları, bir yandan da bütün bu zaman zarfında onu yakından izlemeyi sürdürmesi ve onu yok etmeye gösterdiği ilgi ve yok etme niyetini asla elden bırakmaması; bunların hepsine, yani uzam, umut, dikkatle izleme ve yok etme niyetine iktidarın fiili bedeni ya da daha basit bir biçimde, iktidarın ta kendisi denebilir.”¹⁴⁷ Dolayısıyla, iktidar bilinçli ve bilinçsiz olarak bireysel, kurumsal, sınıfsal, cinsel, hukuksal, dinî, uhrevî, resmî ya da gündelik hayata dair süreç içerisinde kendiliğinden yahut tasarlanarak gelişmiş/geliştirilmiş her türlü iradî güç ilişkisinin doğrudan ve/veya dolaylı bir sonucu olarak kendisini var eder.

Soyut ya da somut manada olsun, bir alanda kendi iradelerinin geçerliliğinin başka gruplarca sorgulanmasıysa o alanda kendi tahakkümünü temin etmiş olan iktidar çevreleri tarafından sakıncalı ve tehlikeli görülür. 19. yüzyılda modern devlet kavramı büyük ölçüde yeni bürokratların devlet aparatlarını devletin coğrafi sınırlarının tamamını kapsayacak şekilde mekânsal olduğu kadar bireylerin zihinlerinde algısal olarak da kendi iktidar alanlarını diğer özel ya da kamusal olsun toplumsal, iktisadi, siyasi ve coğrafi alanlar üzerinde genişletmeleri yönünde sarf ettikleri çabalar üzerinde yükselmisti.¹⁴⁸ Fakat belirtmek gerekir ki, aslında egemenlerin iktidar alanlarını genişletmek üzere geliştirdikleri modern devletin kapasitesi, hiçbir tarihsel zaman diliminde, toplumsal kitlelerin inandırıldıkları denli mutlak, kâdir ve muktedir bir güce sahip olmamıştır. Kedinin fareye yaptığı gibi egemenler de kendi konumlarına

¹⁴⁷ Elias Canetti, *Kitle ve İktidar*, çev. Gülşat Aygen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2022, s. 303-304.

¹⁴⁸ Bu yönde bir okuma için bkz. Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet – Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

toplumsal kesimlerden gelebilecek meydan okumaları azaltmak için, bireylere sembolik hatırlatmalarda bulunarak, onları kendi iktidar alanları içinde kaldıkları takdirde güvende olacaklarına, zira kendi iktidar alanlarından bir kaçış ya da çıkış yolunun da olmadığına inandırmaya çalışmışlardır. Ancak, egemenler ne kadar çabalarlarsa çabalsınlar, gelişen global ya da bölgesel ölçekteki askeri, coğrafi, siyasi, ekonomik, kültürel ve toplumsal krizler esnasında devletlerin bu krizlerle baş etme yöntemlerinde ortaya çıkan zaaf, eksiklik ve başarısızlıklar bireylerin belirli alanlardaki iktidar boşluklarını sezgi ya da idrak yoluyla fark edebilmelerinin dem

müddetince, Osmanlı'nın karşı karşıya kaldığı uluslararası ve yerel problemleri daha iyi idrak etme imkanına erişmişler ve krizler karşısında devlet kapasitesinin acizetine giderek daha fazla ikna olmuşlardı ki, Abdülhamit'in tekeline aldığı toplumsal iktidar kaynaklarını onun iktidar kapasitesinin yetersiz olduğunu kavradıkları alanlarda bu defa ona karşıt olarak güdümlenmeye başladılar. Literatürde, II. Abdülhamit'in modernleşme teşebbüsleri sırasında bizzat onun açılmasını teşvik ettiği okullardan kendi ezeli rakipleri olan Jön Türklerin ortaya çıkmış olması paradoksal bir vaziyet olarak görülüyorsa bile,¹⁵⁰ gerçekte bu, II. Abdülhamit'in kurmaya çalıştığı iktidar düzeneğinde var olan bir çelişkiyi değil, bireyler tarafından devlet kapasitesinin yetersizliğinin görüldüğü çeşitli toplumsal alanlarda iktidar üzerinde gedikler açıldığını gösterir. Muhalifler iktidarın erişiminin sınırlı olduğunu gördükleri ve/veya sezdikleri alanları doldurarak kendi iktidar alanlarını örgütlemeye girişmiş ve bunu başardıkları ölçüde de II. Abdülhamit'in iktidar alanının sınırlarını zorlayarak, ona aşağıdan bir baskı yaratmayı denemişlerdir.¹⁵¹ Tanzimat devri devlet ricalinin altyapısal iktidatlarını tahkim etmek için Osmanlı'ya adapte ettikleri matbuat faaliyetlerinin, bir süre sonra, Yeni Osmanlılar tarafından kendilerine karşı kullanılmaya başlamasında olduğu gibi.

¹⁵⁰ Kemal Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması – Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 309; Benjamin Fortna, *Mekteb-i Hümayun – Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, çev. Pelin Siral, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 295. Şerif Mardin bu çelişkiyi, Yeni Osmanlılara dayanan öncü muhalif hareketlerle İTC'nin arasında kişiler aracılığıyla örülen sosyal bağları göstererek aşmaya çalışmıştı. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*.

¹⁵¹ Ramazan Hakkı Öztan ve Alp Yenen yakın zamanda derledikleri bir çalışmada, geç 19. ve erken 20. yüzyıllarda, merkezileşmek iddiasında olan devletlerde gelişen muhalefet yöntemlerine odaklanarak, bu evreyi asiler devri olarak adlandırdılar. Söz konusu evrede, devletler kendi kapasitelerini artırmaya çalışırken ortaya çıkan muhalif hareketleri de sindirmeye odaklandıkları müddetçe, muhalif hareketler devletin iktidar kapasitesinin gediklerinde giderek ihlalcı ve hatta ihtilalcı birer konum aldılar. Düzenlemeyi planladıkları eylemlerle de toplumsal kesimlere devlet kapasitesinin gerçekte ne denli zayıf olduğunu göstermeye ve onları kendi saflarına katılmak hususunda cesaretlendirmeye çalıştılar. Devletin iktidar alanı tarafından yutuldukları müddetçe de zayıflamaya uğradılar. İTC 1906'ya değin önemli liderlerinin II. Abdülhamit'in affından yararlanmalarıyla büyük bir zarara uğramıştı. İTC'nin 1906 sonrasındaki yeniden örgütlenme evresindeyse, suikast eylemleri gibi şiddete dayalı çeşitli stratejiler içeren “terör”, İTC'nin gündeminde sürekli devrimi gerçekleştirecek en önemli araçlardan biri olarak sayıldı. Kazım Karabekir'in hatıralarında İTC'nin terör düşüncesi üzerine dikkat çektiği eylemler için bkz. Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s. 123-124, 135-138, 155, 219. Yukarıda sözü geçen çalışma için bkz. Alp Yenen ve Ramazan Hakkı Öztan, “Asiler Devri: Osmanlı İmparatorluğu'nda İhlalcı Siyaset”, *Asiler Devri – İmparatorluk Cephelerinde İsyancılar, İhtilalciler ve Çeteciler*, der. Ramazan Hakkı Öztan ve Alp Yenen, çev. Emrullah Ataseven, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 23-78.

Doğrusu, II. Abdülhamit'in de kendisine karşı devreye sokulan meydan okuma stratejilerinin son derece farkında olduğu görülür. Öyle ki, gedikleri kapatmak için jurnal ve hafiye ağlarını etkin kullanarak ve de bu ağları genişletmek için ihtiyaç duyulan teknolojik ve ideolojik altyapının gelişimi için elindeki tüm imkanları zorlayıp iktidarını iyileştirmeye çalışmıştır.¹⁵² Elindeki devlet aygıtlarının toplumsal kapasitesinin özellikle de yabancı devletlerin müdahaleleriyle sınırlandırıldığı alanlara uzanması hususunda gücü zayıflayınca da, bu alanlarda mücadelesini sürdüren muhalifleri af ve ödül stratejileriyle kendi iktidar alanının içerisine çekmeyi denemiştir.¹⁵³ Bu anlamda, Berlin Antlaşması itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine reform yapmaya zorlanması üzerine, II. Abdülhamit'in bölgeyi iktidar alanı dahiline almak için Kürt aşiret reislerini yanına çekip iktidarının uyruğuna sokmaya yarayacak stratejik bir adım olarak, onlardan Hamidiye Alaylarını kurması iktidar alanının coğrafi kapasitesini genişletmek üzere attığı adımların en somut örneği olarak görülebilir.¹⁵⁴ Yurtdışına çıkan muhalifleri tekrar denetimi altına alabilmek içinse en kolay yol, onları tekrar devlet kapısına almaktı. Bu doğrultuda, 1897'de Ahmet Celalettin Paşa'yı muhalefet liderleri ile anlaşmak üzere Cenevre ve Paris'e gönderdi. İTC'nin önce başkanlığını yapan sonra da aktif görevinden istifa ederek fahri başkanlığını üstlenen Mizancı Murat Bey'in İstanbul'a dönmeye razı olması arkasından, Paris Sefareti yurda dönecek diğer firarilerin de affedileceğini duyurdu. Ayrıca, İTC ve Ahmet Celalettin Paşa arasında da Contrexéville mütarekesi imza edildi. Yurda dönmek için vesile arayan pek çok Jön

¹⁵² II. Abdülhamid devrinde basın ve matbaa teknoloji ve uygulamasında yaşanan sıçrama için bkz. Fahriye Gündoğdu, "II. Abdülhamid Dönemi Türk Basın Teknolojisi ve Modern Türk Basıncılığına Giriş", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı, 1983, 101-109. Sansürle kurulan denetimli uygulamayı anlamak içinse özellikle bkz. Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2007.

¹⁵³ Bu hususta incelemeleri için bkz. Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

¹⁵⁴ II. Abdülhamit bu adımıyla bölgedeki sosyal, ekonomik ve askeri dengelerin bütünüyle kendisine sadakat sunan Kürt aşiret reisleri lehine değişmesine müsaade etmiş oluyordu. İstanbul'a çağırdığı aşiret reislerine saltanatın ve iktidarının görkemine tanıklık etmelerini sağlayacak bir zenginlik ve ihtişam gösterisi yapıyor, onlara üniforma giydirilerek rütbe dağıtılıyordu. Ayrıca, aşiret reislerinin çocukları İstanbul'da kurulan Aşiret Mekteplerine alınıyor, burada Yıldız'ın uyruğuna geçiriliyorlardı. Bkz. Janet Klein, *Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, çev. Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Türk bu anlayışmadan istifade ettiler. Fakat, yurtiçinde gittikleri yerlerde karşılaştıkları yoğun hafife ve jurnal ağırları sebebiyle bir daha uzun süre örgütlenemediler.¹⁵⁵

Dolayısıyla, iktidar alanı tek taraflı olarak yalnızca devletlerin ve egemenlerin iktidar faaliyetlerine hasredilebilecek bir kavram olmakla sınırlı olagelmemiştir. Bireylerin dahil oldukları iktidar alanları, onların devletin, siyasetin, toplumu oluşturan farklı sınıfsal ve düşünsel/ideolojik grup ve fraksiyonların çeşitli toplumsal alanlara dahil olmaları sonucu çeşitlenen farklı toplumsal *habitus*lar ile aralarında kurdukları organik olan ve olmayan her türden güç ilişkisi doğrultusunda belirlenmiştir.

Pierre Bourdieu'nun tanımladığı şekilde toplumu oluşturan sınıfların ve benzer toplumsal sınıf içerisinde yer alan fraksiyonların kendilerine özgü yapılar olarak şekillenen *habitus*, bireylerin hisleri, algıları ve davranışlarına yönelik sahip oldukları değerler, beğeniler ve alışkanlıklarını tanımlayan çekirdek bir toplumsal zümredir. Bireyler yönelimlerinde, tercihlerinde ve kararlarında ivmelerini ait oldukları *habitustan* alırlar.¹⁵⁶ *Habitus* bireyin toplumsal alanda kültürel, sosyal, ekonomik ve simgesel olmak üzere sahip olduğu/olabileceği dört başat sermaye türü ile ilişkisine belirlenir.¹⁵⁷ Kültürel sermaye, aile, eğitim kurumları ve farklı alanlardaki kültürel değerlerin tanınması ve kanıksanması aracılığıyla elde edilen sermaye biçimidir.¹⁵⁸ Eşyalar, evde dinlenen müzik, adap, edep ve giyim gibi pratikler, değerler ve tercihler evde oluşan alanın düzlemsel bileşenleridir. Bütün bu beğeniler evreniyle birlikte ailenin dünyayı algılama biçimi alan vesilesiyle ailenin yeni fertlerine aktarılır. Bireyler aldıkları eğitim(ler) ile yeni alanlara girerler ve yeni alanların kendilerine sağladığı (aslında Gramsci'nin deyişiyle hegemonya yoluyla dayattığı) yeni alışkanlıklar ve beğeni tarzlarından istifade ile kültürel sermayelerini biçimlendirip dönüştürmeyi sürdürürler.

Bir diğer sermaye türü olan sosyal sermaye, bireylerin diğer bireylerle kurdukları ilişkiler vasıtasıyla biçimlenir. Grup, çevre, parti, cemiyet, sivil toplum

¹⁵⁵ M. Şükrü Hanioglu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 23, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2001, 476-484, s. 478.

¹⁵⁶ Pierre Bourdieu, *Ayrim: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*, çev. Derya Fırat Şannan ve Ayşe Günce Berkkurt, Heretik Yayınları, İstanbul, 2015, s. 148, 157-158.

¹⁵⁷ Pierre Bourdieu, "The Forms of Capital", *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. J. Richardson, Greenwood Press, New York, 1986, s. 243, 241-258.

¹⁵⁸ Pierre Bourdieu, "The Forms of Capital", s. 243.

üyelikleri gibi çeşitli mekânsal alanlarda şekillenen (ki bu yerine göre coğrafi, dini, etnik, politik, kültürel, sınıfsal ve benzeri anlamlarda farklı aidiyet tanımlarını imleyebilir) toplumsal ilişki ağlarına katılım aracılığıyla elde edilebilen güç ve faydalar sosyal sermayeyi tanımlar.¹⁵⁹ Ekonomik sermaye bireylerin doğrudan mülkiyet ve üretim ilişkileri vesilesiyle iktisadî alanda ortaya çıkan finansal güçleri/servetleriyle ölçülür.¹⁶⁰ Simgesel sermaye ise bir alanda diğer sermaye türlerinin algılanma biçimini ifade eden simgesel değerlerin tamamıdır. Bir bireyin sahip olduğu ya da kazandığı prestij ile ona farklı toplumsal ölçeklerde atfedilen değerler ve anlamlar onun simgesel sermayesini tanımlar. Bu bakımdan, simgesel sermaye diğer sermaye türlerinin tamamında mevcuttur: Bireylerin bir alanda sahip oldukları toplumsal gücü ve meşruiyeti perçinlemede ve pekiştirmede önemli rol oynar.¹⁶¹ Bireyler bir *habitus*un içinde doğar ve yetişirler. Fakat zamanla başta yabancıları oldukları yeni alanlara ve bu vesileyle her alana özgü olan farklı iktidar yapılarına girerek o alanlarda gereksinim duydukları irade gücü doğrultusunda sermayelerini de yeniden yapılandırmaya başlarlar. Buna bağlı olarak *habitusları* da değişime uğramaya başlar. Böylece, Bourdieu'nun kuramında, alan, *habitus* ve sermaye kavramları arasında sonsuz bir döngü ortaya çıkar.

Bireylerin yer aldıkları alan(lar), dahil oldukları *habitus* ve sahip oldukları sermaye arasındaki ilişki onların irade gücünü belirler. Belirli bir alandaki istençleri doğrultusunda bireyler, o alanda irade güçlerini artırabilmek adına sahip oldukları sermayelerini yeniden yapılandırmaya ve dolayısıyla *habitus* değiştirmeye ve/veya o

¹⁵⁹ Pierre Bourdieu “The Forms of Capital”, s. 248-252.

¹⁶⁰ Bourdieu bu sermaye türünü Marxist kuramın toplumsal üretim ilişkileri ile açıkladığı sınıfsal belirlenimcilikten ayırmaz. Ancak toplumun sadece ekonomik sermaye etrafında gelişen üretim ilişkileriyle açıklanan sınıfsal ayrımlardan değil, ekonomik sermayeyle birlikte dört farklı sermaye türünün de etkisiyle şekillenen çok bileşenli fraksiyonlardan oluştuğunu belirtir. Dolayısıyla, bireylerin etkileşimi ile şekillenen toplumsal ilişki ağları, ona göre yalnız üretim ilişkileriyle açıklanabilmekten uzak, çok daha karmaşık toplumsal yapılar halinde ortaya çıkar. Bakılan yere göre, bir birey özelinde, ona özgü spesifik bir yapı görebilmek dahi mümkündür. Üstelik bu toplumsal yapılar sürekli değişir ve dönüşür. Bu sebeple, toplumsal yapı da hiçbir zaman sabit bir noktaya doğru evrilmez. Toplumsal yapı, pek çok olasılıklardan oluşan düzensiz ve karmaşık bir ilişkiler ağından meydana gelir. Bu sebeple, genel anlamıyla “toplum” ibaresi de muğlak bir anlam dağarcığını işaret eder. Marx’ın işaret ettiği üzere salt üretim ilişkilerine dayalı sınıfsal yapılarda ve Weber’in devlet merkezinde geliştirdiği “ideal” tip yapılarda olduğu gibi, toplum kendi içinde belli başlı kusurları olan fakat yapılanışı itibarıyla son kertede ortaya çıkan/çıkabilecek bir düzeni ima eden sıkıca örgütlenmiş yapılar olarak görülmemelidir. Bkz. Pierre Bourdieu “The Forms of Capital”, s. 252-255.

¹⁶¹ Pierre Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, ed. John B. Thompson, çev. Gino Raymond ve Matthew Adamson, Polity Press, Cambridge, 1991, s. 163-164.

alanla kesişen diğer alanlarla da sosyal ilişkiler geliştirerek farklı *habitus*larla daha fazla etkileşim kurmaya başlarlar. Zira, bir bireyin sahip olduğu sermayesinin nisbi değeri bulunduğu alana göre değişiklik gösterir. Ayrıca, bireylerin kendi başlarına elde edebilecekleri sermaye birikiminin de bir sınırı vardır. Bu yüzden, daha fazla güç istenci karşısında daha fazla iktidar sermayesine gereksinimleri, bireyleri farklı alanlarda spesifik ve somut beşeri örgütlenmelere itmektedir.¹⁶² Nihai olarak, en genel ölçekte askeri sistemi ifade eden ordu, bürokratik ve siyasi sistemi ifade eden devlet, üretim ve mülkiyet ilişkilerini ifade eden sosyal ekonomik sistemler ve inanç sistemlerini ifade eden din ve ideoloji gibi kurumsallaşmış toplumsal iktidar sistemleri ve de birlik, bölük, alay gibi alt askeri birimler, paralı asker grupları, çeteler, silahlı milisler, mafyalar, şirketler, holdingler, kooperatifler, sanayi ve ticaret odaları, sendikalar, ibadethaneler, dini cemaatler ve tarikatlar, medya kuruluşları, vakıflar, dernekler, üniversiteler, kulüpler, mahallî ve diğer yerel yönetimler, siyasi partiler ve inisiyatifler gibi toplumsal sistemlerin kurumsal araçları ve araçları olan spesifik örgütler bireylerin gereksinimleri neticesinde ortaya çıkan kurumsal iktidar ilişkilerine somut örnek teşkil ederler.¹⁶³ Farklı alanlarda birer güç unsuru haline gelen bu yapılar hedefledikleri alana/alanlara özgü kuralların belirlenmesinde pay sahibi olarak o alan/alanlar üzerinde baskıya ya da rızaya (ki bu hegemonya kurmaya ve/veya yıkmaya güdümlü olabilir) dayalı örgütlü bir iktidar yapısı oluşturmaya başlarlar. Bu çabaları doğrultusunda, farklı pek çok alanı kapsayabilen ya da onlarla kesişen yeni iktidar alanları ve bu örgütlenmiş/tasarlanmış yapısal alanlardaki iktidar ilişkilerine has yeni iktidar *habitus*ları biçimlenir.

Her birey gibi her örgütün de sürekli yapılanmaya devam eden bir sermaye birikimi vardır. Örgütler kendilerine mensup olan aktörlerin girdikleri çeşitli toplumsal alanlarda yürüttükleri faaliyetler vasıtasıyla farklı toplumsal sınıflara ve fraksiyonlara ait *habituslar* ile karşılıklı güç ağları oluşturan kolektif yapılardır. Her örgüt, bu güç ağları sayesinde bireylerden devşirebildiği güçle kendi sermayesini de yaratır ve biçimlendirir. Örgütlerin, bireylerin simgesel, sosyal, kültürel ve ekonomik

¹⁶² Michael Mann, *İktidarın Tarihi – Başlangıcından 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları*, Cilt I, çev. Esin Saraçoğlu, Soner Torlak ve diğerleri, Phoneix Yayınevi, Ankara, 2012, s. 12-13, 15-17.

¹⁶³ Pierre Bourdieu, "Social Space and Symbolic Power," *Sociological Theory* 7/1 (1989): 14-25, s. 22; Michael Mann, *İktidarın Tarihi – Sınıfların ve Ulus-Devletlerin Yükselişi 1760-1914*, Cilt II, çev. Ali Rıza Güngen, Gülben Şaş ve diğerleri, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012, s. 41, 47-48, 55-56.

sermayelerinden güç devşirmeleri sırasında ortaya çıkan toplumsal faaliyet alanları da o örgütün iktidar alanını yaratır. Bu alanlar, örgütlü iktidarın eyleme kabiliyeti ve potansiyelini yani iktidar kapasitesini tanımlar. Bu bakımdan, kendisine güçlü bir iktidar alanı yaratabilmek ve bu alanı kontrolü altında tutabilmek için bireyler gibi her örgütlü yapı da farklı toplumsal alanlarda kendisine hareket ve eyleme kabiliyeti sağlayan, ve de bu yolla kendi iktidar stratejilerini ve topluma nüfuz etme becerilerini geliştirmeye yarayan güçlü bir sermayeye ihtiyaç duyar.

Örgüte mensup olan bireylerin kendi kültürel, sosyal, ekonomik ve simgesel sermayelerini mensup oldukları örgütü kamu karşısında meşrulaştırmaya yarayacak şekilde sarf etmeleri sonucunda örgüte aktarabildikleri güçler örgütün “sermaye havuzunda” toplanır. Bireylerin örgütün gücünü sağaltmak üzere sermayelerini sarf etme yöntemleri ise, (yukarıda da değinilmiş olan) Michael Mann’ın tanımladığı politik, ekonomik, askeri ve ideolojik olmak üzere, iktidar ilişkilerinin kurumsallaştığı dört başat iktidar kaynağının sosyal organizasyonunda cisimleşir.¹⁶⁴

Mann’a göre, iktidarın politik kaynakları doğrudan devletin iktidar araçlarından oluşur. Politik iktidar gücü, devlet ve devlet çevresinde gerçekleşen bütün toplumsal iktidar ilişkilerinin merkezi, teritoryal [bölgesel] ve jeopolitik diplomatik anlamda örgütlü yapının/yapıların kurumsallaşmasının getirdiği faydalardan ileri gelir. Bir toplumda politik iktidarın ilk örgütsel formları devletin kurumsal bileşenleriyle kendini gösterir. Dolayısıyla, politik iktidar da devletin tekelinde olan bilgi, kontrol, denetleme, meşru zor kullanımı ve hukuki yaptırım gibi “altyapısal” ve “despotik” iktidar güçlerinin tamamıdır.¹⁶⁵ Ekonomik iktidar, toplumsal mülkiyet ve üretim ilişkilerinin kurumsallaşmasıyla ortaya çıkar. Üretim araçlarına sahiplik ya da birtakım üretim araçlarını kontrol edebilmenin yanı sıra, maddi bir kaynağa dönüştürülebilecek

¹⁶⁴ Michael Mann toplumsal iktidar ilişkilerinin dört kaynağı olarak tanımladığı söz konusu toplumsal ilişkilere dayalı dört yapısal kurumu toplumların ve iktidarın tarihini yazmayı kolaylaştıracak bir model olarak geliştirmiştir. Bu çalışmada, Mann’ın atfettiği anlamlara büyük ölçüde sadık kalınarak, bu dört iktidar kaynağı, iktidarın toplumsal dolaşımının belirli bireyler tarafından ehlileştirilmesini, denetim altına alınmasını mümkün kılan çeşitli araçlardan oluşan, seviyesi tarihsel olarak değişmekle birlikte birbirinden belli bir derecede özerkliğe sahip, belli bir miktarda da birbiriyle iç içe geçen, temel kurumsallaşmış toplumsal güç kaynakları olarak benimsendi.

¹⁶⁵ Michael Mann, *Devletler, Savaş ve Kapitalizm – Politik Sosyoloji İncelemeleri*, çev. Semih Türkoğlu, ed. Güney Çeğin, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 4-11, 27; Michael Mann, “The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results”, *European Journal of Sociology*, Cilt 26, Sayı 2, 1984, 185-213.

bütün ekonomik yeterlilikleri ve yetkinlikleri kapsar. Piyasayı şekillendirme, denetleme, kontrol etme ve piyasaya etki etme gücüne dayanır. Kapitalizm, feodalizm, sosyalizm, devletçilik gibi her türlü kurumsallaşmış toplumsal üretim tarzları ekonomik iktidarın çeşitli formlarıdır. Askeri iktidar, başlangıçta toplumun korunma ihtiyacından ortaya çıkar. Ordu, paramiliter gruplar, kiralık paralı askerler, çete ve mafya gibi silahlı güçlerin toplumsal konumunu belirtir. Bu bakımdan askeri iktidar “fiziksel güç ve şiddetin toplumsal organizasyonunu” ifade eder. Tehdit, şantaj, zor ve şiddeti içeren her türlü eylem askeri iktidar ilişkilerinin başat yöntemleridir. İdeolojik iktidar ise düşünsel ve uhrevî, insanların anlama ihtiyacını karşılayacak her çeşit bilgi ve inanç sisteminden edinilir.¹⁶⁶

2.2. İTC’nin İktidar Araçları ve Toplumsal İktidarının Örgütselleşme Safhası

Mann, Weber’den yola çıkarak modellediği iktidarın dört kaynağını, toplumsal yapıları oluşturan iktidar ilişkilerinin dört “ideal” tipi/biçimi/kaynağı olarak tanımlar.¹⁶⁷ Mann’ın tanımlamasına göre, bu ideal tipler, bireylerin düzensiz ve kaotik pek çok davranışının yanı sıra, bireylerin temel ihtiyaçları peşinde gitmeleriyle spesifik toplumsal alanlarda yoğunlaşarak tarihsel süreçler içerisinde ortaya çıkan, yeterince nedenselleşmiş, *longue durée* toplumsal ilişki ağlarından oluşan makro iktidar yapılarıdır.¹⁶⁸ Yine de, bu kurumsal iktidar yapılarından hiçbirisi toplumda tamamen katıksız halde bulunmazlar. Toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda zamanla şekillenen yapılar olduklarından, her biri farklı alanlarda belirli bir ölçüde bir diğerine de bağlı ve bağımlıdır. Zamana, mekâna ve koşullara göre farklı düzeylerde birbirleriyle çatışır, çelişir, uyumlanır, iş birliği geliştirir ve iç içe geçerler. Farklı tarihsel evrelerde ve coğrafyalarda, birbirleriyle olan ilişkileri ve toplumsal önem sıraları türlü değişiklikler gösterir.¹⁶⁹ Bireyler toplumsal iktidar gücü temin etmeye çalıştıkları her türlü sosyal örgütlenmelerinde, önemleri ölçüsünce politik, ekonomik,

¹⁶⁶ Michael Mann, *İktidarın Tarihi*, Cilt I, s. 30-46; Michael Mann, *İktidarın Tarihi*, Cilt II, s. 15-18, ayrıca s. 25, 31-49, 64-84; Michael Mann, *İktidarın Tarihi – Küresel İmparatorluklar ve Devrim 1890-1945*, Cilt III, çev. Ali Rıza Güngen, Özgür Balkılıç, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012, s. 16-24.

¹⁶⁷ Michael Mann, *İktidarın Tarihi*, Cilt I, s. 7, 12.

¹⁶⁸ Michael Mann, *İktidarın Tarihi*, Cilt I, s. 42, 46.

¹⁶⁹ Michael Mann, *İktidarın Tarihi*, Cilt I, s. 13-17, 22-25; Michael Mann, *İktidarın Tarihi*, Cilt II, s. 10-11, 18.

askeri ve ideolojik iktidar kaynaklarını işleme sokarak onları kendi lehlerinde düzenlemeye gayret ederler.

Örgütlü yapıların tamamı, örgüt mensuplarının toplumsal iktidar kaynaklarıyla ilişkisi çerçevesinde, bu kaynaklara bağımlı olarak gelişir. Örgüt içi iktidar ilişkileri de örgüte mensup olan bireylerin toplumsal iktidar kaynakları üzerinde hakimiyet kurma çabaları doğrultusunda şekillenir. Politik, ekonomik, ideolojik ve askeri iktidar kaynaklarının formasyonuna etki eden toplumsal araçlara erişimleri olduğu müddetçe, sermayelerini bu araçlar üzerinden sarf ederek bireyler, söz konusu dört başat toplumsal iktidar yapısını örgütü ve kendi örgütsel amaçlarını farklı toplumsal alanlarda meşrulaştırmaya yarayacak şekilde biçimlendirmeye çalışırlar. Sarf ettikleri bireysel sermayelerinin farklı toplumsal alanlarda uyandırdığı etki ölçüsünce mensubu bulundukları örgütle çeşitli toplumsal *habitus*lar arasında organik bağlar temin ederlerken, bu *habitus*lardan örgütün sermaye havuzuna da kaynak akışı yaratmış olurlar. Gerekli iktidar aracına ya da araçlarına erişerek iktidar kaynaklarının örgütün iktidar gücünü artıracak şekilde organizasyonuna katkı sunan, yani örgütün sermaye havuzuna sermaye akışı sağlayan bireyler örgütün aktörleri halini alırlar. Bu faaliyetlerini sürdürdükleri müddetçe de pozisyonlarını korurlar. Dolayısıyla, bireylerin örgütlü bir yapıda sahip oldukları bireysel iktidar gücü sadece onların kişisel sermayelerinin gücü ile ölçülemez. Bireylerin örgüt içi iktidar güçleri büyük ölçüde toplumsal iktidar araçları vesilesiyle örgütün sermaye havuzuna aktarımını sağladıkları sermayenin kıymeti kadardır.

Bireylerin sahip oldukları kendi ekonomik sermayeleri, bu bakımdan, görece en kolay aktarılabilir sermaye türü olarak düşünülebilir.¹⁷⁰ Bireyler kendi maddi servetleri ve iktisadi faaliyetleri ölçüsünce, örgütün faaliyetlerini doğrudan finanse edebilir ve örgütün sermaye havuzuna katkıda bulunabilirler. Tabii, bu da bir eylem, girişimcilik ve aktarımı sağlayacak türlü ekonomik araçlara erişim gerektirir. Ancak güçlü iktisadi sermaye sahibi bireyler zaten mülkiyet ve üretim ilişkilerinde etkin, yani, kurulu ekonomik iktidar sisteminin aktörleri konumunda olduklarından, örgüte

¹⁷⁰ Bourdieu'ya göre de böyledir. Zira, ekonomik sermayesi güçlü olan bireyler, girdikleri alanlarda mevcut sermayelerini kültürel ve sosyal sermayeye dönüştürebilmek hususunda diğer bireylere nazaran avantaj sahibidirler. Bkz. Pierre Bourdieu, *Ayrım*, s. 177-178.

maddi kaynak sağlayacak gerekli araçsal donanıma ve kabiliyetlere büyük ölçüde sahiptiler.

Mehmet Cavit Bey'in İTC içindeki konumu bu izahı örnekler. Burada hatırlatmalıdır ki, Cavit Bey Selanik'teki Dönme camiasındandı. Karataş cemaatine mensup bir aileden geliyordu ve cemaatin de liderlerinden biriydi. Babası Recep Naim Efendi aynı zamanda bölgede tanınmış bir tüccardı. Öğrencilik yıllarıyla beraber, iktisat ilmi, istatistik ve maliye disiplini üzerine ihtisaslaştı.¹⁷¹ 1902'de, Selanik'te Batılı kurumlar örnek alınarak oluşturulan “usûl-i cedîd” üzere eğitim vermek için Dönme cemaati tarafından kurulmuş özel bir okul olan Mekteb-i Feyziyye'de müdürlük yapmaya başladı. Mektep kısa sürede büyük prestij kazanmış¹⁷² varlıklı Türk ailelerin de çocuklarının eğitiminde ilk tercihleri halini almıştı.¹⁷³ Ayrıca, Cavit Bey, diğer İttihatçıların Mason localarının etkili birer toplanma ve örgütlenme yeri olduğunu keşfetmelerinden çok daha önce Perveranicia locasında tekris edilmişti.¹⁷⁴

¹⁷¹ Cavit Bey beş ciltten oluşan bir iktisat kitabı kaleme almış ve bu kitabı daha sonra kısaltarak da çeşitli ders kitapları hazırlamıştır. Bunun dışında bir de İstatistik kitabı bulunmaktadır. Bkz. Mehmed Cavid Bey, *İlm-i İktisat*, Cilt 1-5, Karabet Matbaası, İstanbul, 1315 [1897]-1316 [1898]. Mehmed Cavid, *İhsaiyat*, Ulum-ı Hazıra Kütüphanesi, İstanbul, 1325 [1909]; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisat – Mekâtib-i İdadî'ye Mahsus*, Ulum-ı Hazıra Kütüphanesi, İstanbul, 1326 [1910]; Mehmed Cavid, *Malumat-ı İktisadiye – Mekatib-i İdadîye'nin en son programına muvafık olarak tertib edilmiştir*, Kanaat Kitabhanesi, İstanbul, 1329 [1913].

¹⁷² Feyziyye Mektebi'nin Osmanlı'daki ünlü kartpostal ve fotoğraf editörlerinden olan Abdullah Biraderler (marka tescil adıyla Abdullah Frères) tarafından basılmış bir foto-kartı için bkz. Abdullah Frères (fotoğrafçı), “Mekteb-i Feyziyye” (fotoğraf), Washington, D.C.: Prints and Photographs Division, Abdul-Hamid II Collection, from Library of Congress, LOT 9514, no 8, <https://www.loc.gov/resource/cph.3b27787/> (Erişim tarihi 05.01.2024).

¹⁷³ Marc David Baer, *Selanikli Dönmeler – Yahudilikten Dönenler, Müslüman Devrimciler, ve Seküler Türkler*, s. 70, 73-80. Abdurrahman Küçük, “Dönme”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 9, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1994, 518-520, s. 519.

¹⁷⁴ Angelo Iacovella'nın locanın kayıtlarından verdiği bilgilere göre 1903-1908 yılları arasında Mason - Makedonya Risorta locasında tekris edilenlerin sayısı toplamda yüz seksen sekizdi. İçlerinden yirmi üçü İkinci ve Üçüncü Ordu'ya mensup subaylardan ibaretti. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin idare heyetinde yer alan dört kişiden üçü, Talat, Mithat Şükrü (Bleda) ve Rahmi (Arslan) Beyler, 1903'te Risorta locasına kabul (tekris) edilmişlerdi. Fakat, Cavit Bey diğer Jön Türklerle birlikte bu locanın toplantılarına katılmış olsa da, aslında İspanyol Obediyansı'na bağlı Perveranicia locasının bir üyesiydi. Bkz. Angelo Iacovella, *Gönye ve Hilal: Jön Türkler ve İtalyan Masonluğu*, s. 54-55, 102-103.

Mekadonya Risorta Mason locasının üstad-ı azamı Emanuel Karasu, Jön Türklerin localarda örgütlenmesine yardımcı olmuştu. Kendisi Osmanlı vatandaşı olan Saferad Yahudilerindendi. Varlıklı bir aileden geliyordu. Asıl mesleği avukatlık olsa da tacirlikle meşgul olmuş ve bir hayli servet biriktirmişti. İTC'ye kazandırdığı iktidar sermayesiyle cemiyetin önemli aktörlerinden biri haline gelmiş ve 1908'den sonra, İTC sıralarından on yıl mebusluk yapmıştı. Bkz. Edhem Eldem, “Emanuel Karasu Biyografisine Bir Devam (?)”, *Toplumsal Tarih*, Cilt 23, Sayı 4, 1995, s. 43; Süleyman Kâni İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler – İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, s. 125. Emanuel Karasu için ayrıca bkz. Zeynep Uçak, *Selanik mebusu Emanuel Karasu – Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri*, Libra Kitap, İstanbul, 2016.

Talat Bey (Paşa) ve Cemal Bey (Paşa) gibi sonradan Mason olan Selanik'teki diğer İttihatçılarla da temaslarını sıkılaştırabileceği mekânsal bir sosyal mecranın aşına yüzlerindendi. Talat Bey ile birlikte Cavit Bey de en üst masonluk derecesi olan, otuz üçüncü basamağa kadar yükselecekti.¹⁷⁵ Cavit Bey elindeki bu pozisyonlar sayesinde Selanik'teki varlıklı ve politik-muhafız kesimlerle olan ilişkilerini genişletme ve yoğunlaştırma fırsatı bulacaktı. Ayrıca, İTC'nin Paris Merkezi'nin bir mektubundan kesin olarak anlaşılıyor ki, (kendi cebinden ve/veya etrafından bir araya getirdiği paralarla) Cavit Bey İTC'ye maddi açıdan önemli katkılar sunmaktaydı.¹⁷⁶ Uzmanlığı ile birleştiğinde bu faaliyeti İTC'de Cavit Bey'i kendi alanında rakipsiz kılacaktı.¹⁷⁷

Bu iki loca dışında Fransız Obediyansı'na bağlı Veritas locası da İttihatçıların başka bir toplanma muhitiydi. Etkili İttihatçılardan Cemal (Paşa) ve Fazlı Necip Beyler bu locada tekeris edilmişlerdi. Bkz. Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, Gür Yayınları, İstanbul, 1991, s. 30-31, 45.

Ayrıca, İTC'nin lider kadrosundan olan Manyasizade Refik Bey'in bir demecinde işaret ettiğine göre, Selanik'te bir de Yunan Grant Orient'ine bağlı Philippos locası bulunuyordu. Fakat Refik Bey'e göre, bu locanın milliyetçi amaçları vardı ve İTC için bir desteği söz konusu değildi. "Farmasonluk ve Türk İhtilali", *L'Acacia*, No. 68-69, Eylül 1908, s. 135-138, şuradan M. Şükrü Hanoğlu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 158-160. Manyasizade Refik Bey ile ilgili biyografik bilgi için ayrıca bkz. SALT Research Center Archives, Feridun Fazıl Tülbentçi Koleksiyonu (FFT), 763020.

¹⁷⁵ Mustafa Öztürk, *Cavid Bey'in İktisadi Düşüncesi ve Uygulamaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2023, s. 49.

¹⁷⁶ Dr. Bahaeddin Şakir ve Hüsrev Sami Bey'in mektuplarından, Cavit Bey'in maddi yönden cemiyete katkısı olacak bir girişim vadedinde bulunduğu anlaşılıyor. Cavit Bey'in mektubu mevcut olmadığı için bu girişimin detaylarını maalesef bilmiyoruz. Fakat, yine başka bir mektuptaki ifadeler gösteriyor ki, Cavit Bey cemiyete yardım parası topladığı gibi, ayrıca bu parayı muhtemelen işletme teşebbüsünde de bulunarak kar elde etmiş, bu sayede cemiyete önemli bir maddi bir katkı sağlayabilmişti. Paris Merkezi yazışmaları ikinci kopya defterine kayıtlı olan, Cavit Bey'e yazıldığı anlaşılan 516 nolu mektupta: "Mevud teşebbüs müsmir oldu mu? Cemiyetin her şeyden evvel paraya olan ihtiyacını takdir buyurursunuz. Binaenaleyh gayret ve vatanperânelernin teşdidi mütemennadır." ifadeleri yer alırken, Cavit Bey'in Selanik'teki Heyet-i Dahiliye-i Merkeziye'ye alındığının da öğrenildiği 501 nolu Talat Bey'e yazılan daha eski bir mektuptan da Cavit Bey'in önceden Paris Merkezi tarafından yardım toplamakla görevlendirildiğini ve bu hususta kendisinin önemli bir başarı kaydettiğini anlıyoruz. Bkz. *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti – Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)*, s. 344, 362.

Aynı defterde 434 no ile kaydedilmiş 23 Teşrin-i Sâni 1907 tarihli bir yazıdan, cemiyetin gelirlerini artırmak maksadıyla muhtelif yerlerde ticarete işgal edildiği de anlaşılıyor. Oçamçire (Gürcistan)'a yazılan mektup, halı ve seccade ticareti yapılan bir dükkanın varlığını gösteriyor. Fakat maalesef bu işe memur edilenlerin kim/kimler oldukları anlaşılamamaktadır. *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti – Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)*, s. 227.

¹⁷⁷ Meşrutiyet ilan edildikten sonra ilk bütçeyi hazırlayan Maliye Nazırı Menemenlizâde Rifat Bey, Meclis-i Mebusan'da Cavit Bey'in eleştirileriyle muhatap oldu. Buna rağmen, Cavit Bey'in haklı olduğunu belirterek görevinden istifa etti. İşin doğrusu, gerçekten de modern/yeni/çağdaş iktisat ve maliye disiplinleriyle profesyonel anlamda ilgilenen insan sayısı Osmanlı İmparatorluğu'nda henüz çok az sayıdaydı. Cavit Bey'in II. Meşrutiyet devrinde alternatifi olabilecek kadar donanımıyla dikkat çeken bir tek Akyiğitzade Musa Bey ile karşılaşılıyor. Fakat, o da İttihatçıların ilgisini çekmek bir yana, onların tepkileriyle yüzleşmişti. Zira, Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni mekteplerinde iktisat öğretimi, Portakal Mikail Paşa ve Sakızlı Ohannes Paşa gibi liberal iktisatçıların etkisinde gelişmişti. Mektepli İttihatçıların, üzerinde Friedrich List'in etkileri görülen

Kültürel, sosyal ve simgesel sermaye türlerini örgütün sermaye havuzuna aktarabilmek için bireyler ekonomik sermayeyi aktarmanın gerekliliklerinde olduğundan daha dolaylı kabiliyet ve niteliklere gereksinim duyabilirler. Mesela, bireyin kendi kültürel sermayesini sarf ederek örgütün sermaye havuzuna güç aktarabilmesi için iyi bir vaizlik, iyi bir hatiplik ya da iyi bir yazarlık gibi nitelikleri olması; ibadethane, gazete, mecmua gibi spesifik ideolojik araçlara erişiminin olması; faaliyetlerini yoğunlaştırdığı alan/alanlardaki bireyler üzerinde argümanlarının belirli bir etki yaratmasını sağlayacak ölçüde ikna, manipülasyon, baskı, zorbalık gibi birtakım kişisel uzlaşma ya da manipülasyon becerileri geliştirmiş olması ve o alan/alanlardaki diğer bireyleri temsil ve onlara etki etme kabiliyeti olduğunu gösteren geçerli bir simgesel sermayeye sahip olması beklenir.

1906'da Selanik'te kurulup İTC'yi yeniden örgütleyecek olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin siyaseti kitlelere yaymak ve bu kitleleri cemiyetin amaç ve hedefleri doğrultusunda seferber edebilmek hususunda çatısı altında yer alan farklı bireylerin toplumsal konumlarından ve onların kişisel meziyetlerden faydalanmakta da oldukça mahir davranmış olduğu görülür. Siyasetin mümkün olduğunca toplumun daha alt katmanlarına sirayet ederek siyasal alanın İTC'nin nüfuzu altında yayılmasını temin etmeye yönelik farklı stratejiler aynı anda hayata geçirilmeye başlanmıştır. Yeni İttihatçılar için devrime giden yolda en mühim taktiksel hareketin, "hürriyet" fikrini III. Ordu'ya mensup subaylar nezdinde kuvvetlendirmek ve cemiyete daha fazla silahlı unsur kazandırmak olarak görülmüş olduğu aşikardır. Fakat, zaten hali hazırda eğitimli genç subaylar "hürriyet" fikriyle daha öğrencilik yıllarından tanışıklardı. Rumeli coğrafyasında İmparatorluğun sorunlarını algılama biçimleri benzer gelişmiş, toplumsallaşma deneyimleri benzer süreçlerden geçmişti. Ayrıca, aldıkları benzer

Akyiğitzade'nin düşüncesine itibar etmeleri bu anlamda zaten güçtü. Meşrutiyet devrinde iktisat ve maliye alanlarındaki insan kıtlığı çok daha iyi anlaşıldı. Bu maksatla yurtdışında eğitim almak üzere başarılı yüksek öğretim mezunları istihdam edilmeye başlandılar. Eğitim almaya giden İbrahim Fazıl Pelin, Hüseyin Şükrü Baban, Ömer Celal Sarc ve Muhlis Ete Cumhuriyet yıllarında Almanya'dan gelen profesörlerle birlikte İktisat Fakültesi'nin kuruculuğunu yaptılar. Aralarından özellikle İbrahim Fazıl Pelin, devrinin iktisadi düşünce alanındaki güncel tartışmalarını Türkiye'ye aktarmak ve Türkiye için 'ideal' iktisat düşüncesini geliştirmek için kıymetli adımlar atacaktı. Bkz. Burak Aslanmirza, *The Emergence of Modern Economic Thought in Turkey: The Case of İbrahim Fazıl Pelin*, Libra Kitap, İstanbul, 2021. Cavit Bey ile ilgili yakın zamanda yapılmış iki ayrı biyografi çalışması için ayrıca bkz. Ayşe Köse Badur, *A Civil Unionist: The Bioggraphy of Mehmed Cavid Bey, 1876-1926*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2021; Mustafa Öztürk, *Cavid Bey'in İktisadi Düşüncesi ve Uygulamaları*, 2023.

modern/yeni eğitim ve Rumeli’de takip ettikleri birbirine yakın kariyer süreçleri sayesinde *habitus*ları birçok ortaklıklar barındırıyordu. Gündelik pratikleri, yaşama anlayış ve disiplinleri, entelektüel ilgi ve merakları ve hatta boş vakit uğraşları öğrencilik yıllarında edindikleri benzer bir kültürel aidiyet dairesinde biçimlenmişti.¹⁷⁸ Aralarındaki en belirgin farklılığın kurmay eğitimi alanlar ve almayanlar arasında olduğu muhakkak ise de, bu farklılık ancak Meşrutiyet yıllarında alaylılar tasfiye edilip kurmaylar rütbece diğerlerinden daha hızlı yükselmeye başladıkça hissedilir olacaktı.¹⁷⁹ Meşrutiyet öncesi devirde karşısında bulundukları sorunlar ortak ve bu sorunlar en temelde ekonomik kaygılar ve II. Abdülhamit’in siyasal tercihlerinde birleşiyordu.

Genç subayların ilk sorunları, sosyal ve iktisadi vaziyetleri ile ilgiliydi. Alt ve orta gelirli aileler için devlet kapısına intisap etmek düzenli bir gelir ve hayat demekti. Fakat, uzun, yorucu ve zaman zaman masraflı bir eğitim ardından görevlerine başlayan subaylar maaşlarını bazen üç ayı bulan gecikmelerle almaya başlamışlardı.¹⁸⁰ İkincisi, Tanzimat devrinden beri gelişmeye devam eden rasyonel bürokraside II. Abdülhamit’in oluşturduğu tezatlardan kaynaklıydı. Sultan bir yandan eğitimde rasyonelleşmeyi desteklerken, bir yandan da ordu içinde gelişen rasyonel hiyerarşiyi

¹⁷⁸ Şerif Mardin’in sivil ve askeri eğitim kurumları arasında yaptığı kıyaslama bu hususta dikkat çekici görünür: “‘Kalem’in bir okul işlevi gördüğünü, enformel biçimde çalıştığını, kişisel ilişkiler üstüne kurulu olduğunu görmüştük. Bu açıdan kalem, ‘açık uçlu’ bir kurum diye tanımlanabilir. Öteki uçta Harbiye’yi -1890’lardaki haliyle- düşünelim: Uzun bir öğrenim. Öğrenimin başından itibaren yatılı okulda geçmesi. Okulun dış dünya ile bağları kesen yüksek duvarları. 600-700 kişinin aynı duvarlar içinde bir hafta kapalı kalması. Von der Goltz Paşa’nın özel merakı olan subayların bir ülkenin ‘seçkin’i oldukları temasının öğrencilere her fırsatta tekrar edilmesi. Öğrenci üniforması, okulun ‘ideoloji’si ve okulun ‘espri’si [ruhu/anlamı]. Bütün bunlar Harbiye’yi ‘kalem’den çok ayrı bir kuruluş olarak tanımamızı sağlar. Harbiye ‘sınırları kapalı’ bir ‘total kurum’dur. Total kurumun içinde bulunanlar da çok daha kolayca bir grup, bir topluluk olarak harekete geçebilirler.” Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, s. 222-223.

¹⁷⁹ Cemiyetin fedai koluna mensup olan Yakup Cemil Bey kurmay eğitimi almamıştı. Üstelik dahil olduğu siyasi cinayetler sebebiyle ismi de sakıncalılar arasındaydı. Enver Paşa’ya geçmişten beri olan sadakati ve bağlılığına rağmen I. Dünya Savaşı yıllarında, hak ettiği rütbeye gelemediği hissine kapılarak, rütbesinin yükseltilmesi talebiyle hem Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa’ya, hem de İTC Merkez-i Umumisine başvurdu. Enver Paşa, kurmay olmayanların binbaşılıktan yukarıya yükselmeyeceklerine dair harpten hemen önce yaptıkları düzenlemeyi hatırlatıp Yakup Cemil’in talebini geri çevirdi. Yakup Cemil ise talebinin geçirilmediğini hissettiğindeyse, harbin yönetiminden şikayete başlayarak, İTC hükümetine karşı bir darbe planına koyuldu. Harbiye Nezareti onu tatmin etmek için somut adımlar attı. Fakat bu kadarıyla tatmin olmadı ve iddiasında devam etti. Sonunda tutuklanıp Divan-ı Harb’e çıkarıldı ve idam edildi. Mahkeme tutanakları ve hadisenin detayları için bkz. Hasan Ali Polat, *Yakup Cemil – Hayatı ve Divan-ı Harp Sorgu Tutanağı*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2022.

¹⁸⁰ İsmail Hakkı Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt 4, s. 359; Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 28.

(liyakati) hiçe sayarak, keyfî rütbe dağıtıyordu. Orduya er olarak girip tezkere bırakarak yükselen “alaylı” subaylar II. Abdülhamit’in kendi yönetici çevresini biçimlendirirken ilk tercihi oluyordu. Orduda üst kademelere terfî edebilmenin asli ölçüsü “vatana hizmet”, “kabiliyet” ve “tecrübe” değil sultanın şahsına mutlak sadakatten ileri geliyordu.¹⁸¹ Böylece, sultanın çevresinde güvenlik kaygısına dayalı oluşan patrimonyal bürokratik ağlar eğitilmiş genç subayların kendi yaşam koşullarını iyileştirmek için ihtiyaç duydukları yüksek pozisyonlara terfî imkanlarının önünü tıkiyordu.¹⁸² Askerlerin II. Abdülhamit rejiminden rahatsızlıklarının diğeri bir toplumsal sebebiyse, sınıfsal konumları üzerinden bir nevi sürekli toplumsal eşitsizliklerinin kendilerine hatırlatılıyor olmasıydı. t u ü}ay ü

durumda, askeri alan içerisinde serpilen bu yeni toplumsal *habitusun* rejime karşı duyduğu güvensizlikler ile Jön Türklerin rejim karşıtlığının ortak bir paydada buluşması mümkündür.¹⁸⁵ Dolayısıyla, Rumeli’de askerlerin dikkatini çekmek, cemiyet açısından görece kolay olacaktı.¹⁸⁶ “Şuursuz” halk kitlelerine hürriyet fikrini ve bu fikrin söz dağarcığında yer alan *millet*, *vatandaşlık*, *ittihat*, *hürriyet*, *adalet* gibi umdeleri aşılayarak, onları cemiyetin maksatları doğrultusunda “şuurlu” bir harekete geçirmek cemiyetin asli amaçlarındandı.¹⁸⁷ Fakat, 1895’ten itibaren tecrübe ile görülmüştü ki matbuat tek başına bu işlevi yerine getiremiyordu.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Aslında II. Abdülhamit rejimi Avusturya ve Rusya arasındaki rekabetin söz konusu devletlerin Makedonya’ya müdahaleleriyle genişlediğinin farkındaydı. Fakat çetelerin bu devletlerden aldığı desteğe karşı bir çözüm yolu da geliştiremiyordu. TDV İSAM, Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı, Hüseyin Hilmi Paşa / 45 / 29 Teşrinievvel 1323.

¹⁸⁶ Mustafa Asım Çalikoğlu, *Devr-i Hamid’den Meşrutiyet’e - Gücümüzü Hürriyet Aşkından Aldık*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s. 407-408. Hanioglu, Harbiye’de Wilhelm Colmar von der Goltz etkisiyle yetişen bu kuşağı Goltz Kuşağı olarak adlandırmaktadır. Mekteplerde aldıkları eğitimin subay ve zabıt adaylarını nasıl etkilediği hususunda ayrıca bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Atatürk*, s. 68-105, 114-118.

¹⁸⁷ Gustave le Bon’un savlarına dayanan bu seçkin bakış açısı İttihatçı sivil ve askerleri farklılıklarla da olsa belirli açılardan hemen her birini etkilemiş görünmektedir. Öyle ki, 1911-1913 yılları arasında düzenli olarak mektuplaştığı bir Alman hanım arkadaşına, Enver Paşa, “...ben asker olarak ordunun mutlakiyetine inanırım. (...) İktidarı paylaşmak isteyen bütün vasat kafaları [mebusları] ezmek lazım” diye not düşüyor, parlamentoyu devleti yönetebilmesi için duyduğu bir ihtiyaçtan fazlası olarak kıymetlendirmiyordu. Askerlerin genel temayülü, yeni devrin savaş düzenine uygun bir *millet-i müsellaha* teşkil ederek, her türlü ideolojik ve politik faaliyetin yeniden organizasyonu toplumu buna göre güdülemektir. Bu durumda, askerler kendi kendilerine toplumu eğitmek gibi doğal bir misyon atfetmiş oluyorlardı. Bu kavrayışları, askerlerin Türk-İslâm milliyetçiliğine yakınlaşmalarını sağlayan ideolojik tetikti. İTC’nin sivil kadroları ile askeri kadrolar arasında “millî”ci ideolojik temayül sıkı bir köprü görevi görmüştü. Dolayısıyla, İTC’nin eyleyici zümresinin savaş yıllarında giderek Türk-İslâm milliyetçiliği doğrultusunda bir dönüşüm geçirmesi zamanlama açısından bir tesadüf eseri de değil, stratejik gereklilik olarak gerçekleşmişti. Fakat pek tabii, cemiyetin sivil yönetici kadroları askerlerden farklı olarak, bir askeri değil, geçici bir aydınlanmış despotizmi (istibdâd-ı münevver) tahayyül edecek, askeri bu aydınlanmış despotizm için yalnız bir araç olarak görecekti. Bu sırada, beşinci bölümde daha detaylı tartışacağımız üzere, 1916-1917 yılları arasında İTC Merkez-i Umumisi namına kaleme alınarak bütün diğer merkez ve kulüplere tebliğ edilen genelgelerde Ziya Gökalp, Türk millî şuurunun nasıl ortaya çıkarılacağı ile ilgili formüller veriyor, -adeta kusursuz geçerliğine iman edilmiş bir bilim olarak telakki edilmeye başlanan- sosyolojinin şuursuz kalabalıkları şuurlu vatandaşlara dönüştürme tarifini paylaşıyordu. Bkz. 113 nolu mektup, Enver Paşa, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, haz. M. Şükrü Hanioglu, Der Yayınları, İstanbul, s. 174; M. Şükrü Hanioglu, *Atatürk*, s. 94-114. İTC’nin sivil yöneticilerinin görüşleri için bkz. BOA/HSDHADB/4/2, transliterasyonu için bkz. Burak Aslanmirza, *Kızıl Konak Evrakı*, s. 78-80. Genelgelerin bir örneği için bkz. BOA/HSDHADB/4/9, transliterasyon için bkz. Burak Aslanmirza, *Kızıl Konak Evrakı*, s. 138-149. İTC’nin ileri gelenlerinin 1906 öncesi seçkin tavır/eğilim/fikirleri için bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 148-151, 195. Le Bon’un bu husustaki görüşleri için ayrıca bkz. Gustave le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, çev. Yunus Ender, Hayat Yayınları, İstanbul, 1997.

¹⁸⁸ Mardin, muhaliflerin aktivist politikalarla yeniden ayağa kalktığı 1906 senesinden itibaren, İTC matbuatının değişen diline de dikkat çekmektedir. Bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 287-290.

Dr. Bahaeddin Şakir ve Hüsrev Sami Beylerin Paris Merkezi namına imzaladıkları fakat alıcısı belli olmayan 1908 tarihli bir mektupta, “Sade neşriyat mermisiz bir silaha benzer. Öyle bir silah hiçbir zaman bir alet-i halâskâr olamaz. Şimdiye kadar gözlerimizin önünde, vatanın sebep-i felaketinden cereyan eden vukuat-ı vakaiyat bize acı acı gösterdi ki teşkilatsız neşriyat ile bir millet kurtulamaz.” tavsiyesi yer alıyordu.¹⁸⁹ Beyrut’a Dr. Bahaeddin Şakir imzasıyla giden başka bir mektupta da şu ifadelerle karşılaşıyor: “Biz, mazinin bu eski yâre-i hatasını teşfiye etmekle uğraşıyoruz. Neşriyattan ziyade teşkilata atf-ı ehemmiyet ediyoruz. Teşkilat, işte azizim bizi kurtaracak kuvvet! Yâre-i vatanın devası silah ve baruttur!”¹⁹⁰

Başka bir mektupta da, İTC’nin Paris’teki Harici Merkezi, Dr. Nazım aracılığıyla Selanik’teki Dahili İTC Merkezi azasına, yalnız mütefekkirlerle yetinilmemesi, aynı zamanda cemiyete üye yapılmamak kaydıyla “hırsız, hammal, dağdaki haydut çetelerinden” de istifade edilmesi, bu tür adamların ikna edilerek cemiyetin maksatlarına alet edilmeleri gerekliliklerini bildiriyordu.¹⁹¹ Bu minvalde, İttihatçıların 1908’e doğru giden süreçte İTC’yi aktivist bir devrimci örgüte dönüştürebilmeleri için farklı tür ve becerilere ihtiyaçları olduğu açıldı ki bundan sonra ikna kabiliyeti gelişkin olan cemiyet erbabı ve hatipler yeni cemiyetin en etkili kitle iletişim “uzmanları” olarak hızla yükseldiler. Yukarıda değinilen Cavit Bey örneği burada tekrar hatırlanabilir. Fakat, onun sosyal sermayesinden özellikle de cemiyetin ekonomik sermayesini tahkim maksadıyla istifade edilmiş olması İTC’nin kitleleri ikna faaliyetlerinin yalnız bir yüzünü teşkil eder.

1907’de Selanik’teki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ve Paris’teki İTC’nin arasında bir birleşmenin mümkün olup olamayacağını anlamak masadıyla, Paris Heyet-i Merkeziyesi namına, Ahmet Rıza Bey’in yanında uzunca süredir matbuat faaliyetleriyle meşgul olan Dr. Nazım görevlendirilmişti. Dr. Nazım, hakkında idam hükmü bulunduğundan, Selanik’e Yunanistan üzerinden, Rum komitacılarının

¹⁸⁹ Paris Merkezi Muhaberat Defterine 505 no ile kaydolunan mektup için bkz. *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti – Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)*, s. 348-350. Bahaeddin Şakir’in “teşkilat” ifadesinden kastı Beyrut’a yazdığı başka bir mektuptan daha net ana

¹⁹⁰ Cemiyetin Muhaberat Defterine 443 no ile kaydolan mektup için bkz. 390 nolu söz konusu mektup için bkz. *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti – Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)*, s. 287.

¹⁹¹ Dr. Bahaeddin Şakir’den Dr. Nazım’a gönderilen 390 Tahrirat Nolu söz konusu mektup için bkz. *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti – Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)*, s. 240-241.

Başarılı örnekler arasında, Meşrutiyet devrindense Mehmed Cavid Bey (ki bu özelliği, Cavit Bey'in yukarıda anlatılan becerilerine ilave olarak siyasette de yükselebilmesinin önünü açtı), Halil (Menteşe) Bey, Necmeddin Molla (Kocataş), Manyasizade Refik Bey, Mustafa Asım Efendi, Zohrab Efendi, Mehmed Said Paşa, Lütü Fikri Bey, Celil Mahmud Bey, Yusuf Akçura, Rıza Tevfik, Hamdullah Suphi ve Ubeydullah Efendi gibi meşhur siyasi simaların nutuklarını zikrediyordu. Sultan II. Mahmud, Mustafa Reşit Paşa gibi sultan ve devlet ricaline ait geçmiş zamanlardan alıntılacağı hitabet örneklerini ise halka hitap eden bir yönleri olmadığından eleştiriye tâbi tutuyor, onları okuyucusuna başarısız örnekler olarak takdim ediyordu.²⁰⁰ Bu anlamda, Mithat Cemal Bey'in hatiplik kıstasının siyasal bir kabiliyet olarak kitleleri ikna ve harekete geçirme etkisi şeklinde anladığı ve anlattığı anlaşılıyor. Şüphe yok ki bu anlayış, siyasetin sevkini aşağıdan halk kitlelerinin “sistemli” şekilde harekete geçirilmeleriyle sağlanmasına dair Meşrutiyet devrinde ortaya çıkan yeni algıyı yansıtmaktaydı.

Kitlelerin coşkusunun güçlü hatiplerle yönetilebilir ve yönlendirilebilir olduğunu fark ettikleri zaman İTC rüesasının arasında parlayan pek çok yeni isim oldu. II. Abdülhamit devrinde muhalefet icrasıyla Mithat Paşa'ya verdikleri destek münasebetiyle her daim sultan tarafından tehlikeli görülmüş olan, fakat hutbeler ve vaazlarla halka tesirde bulunma imkanını her daim elinde tutan, ayrıca dini vazifeleri sebebiyle toplumsal bakımdan simgesel sermayeleri de oldukça yüksek olan ilmiye

²⁰⁰ Mithat Cemal Kuntay'ın kitabı devrin hatipliğe yüklediği misyon konusunda önemli bir fikir vermektedir. Zira, hatipliğin bir siyasi meslek olarak kıymet kazanması, 19. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan demokrasilerle birlikte olmuştu. Siyasetin hızla sıradan halk kitlelerine yayılması, modern devlet mefhumuyla birlikte iktidarların meşruiyet kaynaklarını değiştirmiş, yalnız toplumun rızasını kazanmaya yönelik değil fakat aynı zamanda toplumsal kitleleri iktidar odaklarının kendi amaçları doğrultusunda güdümlenmenin de bir aracı olarak hitabet değer kazanmıştı. Geç 18. yüzyıl itibarıyla ideolojinin kamusal alanda dini mekanların dışında genişlemeye başlaması, dini mekanlarda icra edilen vaizlik mesleğinin sınırlarını aşındırmış ve hatipliği her türlü sosyal mekana yayılan yeni bir iktidar aracı haline dönüştürmüştü. Mithat Cemal Bey de kitabında, hitabeti bu yeni kitle iletişim aracı olarak algıyordu ki, başarılı olarak sunduğu örnekler ihtilalci siyasetin örneklerinden oluşuyordu. Bununla beraber, Tanzimat ricalinin sıradan halk kitlelerinin değil fakat Osmanlı yönetici seçkinlerinin diliyle inşa edilmiş nutuklarından verdiği örnekleri mana itibarıyla zayıf, başarısız örnekler olarak takdim ediyordu. Söz konusu eser için bkz. Mithat Cemal [Kuntay], *Hitabet ve Münazara Dersleri*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul, 1329 [1913]. Aynı eser bir sene sonra farklı bir isimle aynen yeniden basılmıştır. Bkz. Mithat Cemal [Kuntay], *Hitabet Dersleri*, Kanaat Kütüphane ve Matbaası, İstanbul, 1330 [1914]. Söz konusu metnin ikinci baskısından yapılan transliterasyon için ayrıca bkz. Ali Sait Yağar, *Türk Edebiyatındaki Yeri ve Önemi Bakımından Mithat Cemal Kuntay'ın “Hitabet Dersleri”*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016, s. 143-381.

mensuplarının önü bu anlamda açıktı.²⁰¹ Süleymaniye, Sultanahmet ve Ayasofya Camii-i Şerifleri gibi İstanbul'daki büyük camilerde kürsî şeyhliği yaparak büyük dinleyici kitlelerine ulaşan Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'nin yıldızı da Hürriyet'in İlanını takiben meşrutiyet ve İTC yanlısı verdiği vaazlarla parladı. İsmail Hakkı Efendi meşrutiyetin ilanından sonraki ilk cuma vaazında meşrutiyetin İslâm'a uygunluğunu anlatan ve bu rejimle hürriyeti bütün Müslümanlara "bahşetmiş" cemiyet mensuplarını kahramanlaştıran bir seslenişte bulundu.²⁰² Dinî alanda cemiyete prestij kazandırmak üzere giriştiği aksiyon yeni rejimin savunucularında hemen karşılık buldu: İsmail Hakkı Efendi 16 Aralık 1908'de Meclis-i Ayân üyeliğine atandı. 31 Mart ayaklanmasına katılanlara kürsüden yönelttiği eleştirilerle konumunu daha da pekiştirdi. İlerleyen yıllarda, şöhretinin getirdiği simgesel sermayesinden istifade edebilmek üzere, Sultan Mehmet Reşat'ın meşhur Rumeli seyahatinde de sultana eşlik etmek üzere görevlendirilecekti.²⁰³

Öte yandan, İttihatçılar için dinî kurumlar ve söylem, ideolojinin kurucu varlıkları olmaktan ziyade, dinî alan vesilesiyle kendi toplumsal meşruiyetlerini

²⁰¹ 1908 öncesinde İTC ve ilmiye arasındaki ilişki için bkz. M. Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, s. 49-53. İTC'nin İslam'ın ideolojik işlevine duydukları ilgi için bkz. Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 17-21. Sultan ve ulema arasındaki ilişkiye dair ilmiye bakış açısı üzerine bir analizi için bkz. Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 264-266. II. Abdülhamit ve ulema arasındaki ilişki için bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 73-74. Vaazların kamuoyu inşa aracı olarak kullanımı için bkz. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1 – Hilafet ve Meşrutiyet*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017, s. 82-89.

²⁰² Ayasofya Camii'nde verdiği vaazlar Eşref Edip (Fergan) Bey tarafından zabta geçirilerek *Sırat-ı Müstakim*'in muhtelif sayılarında ve de derlenerek 1324-1326 [1908-1910] yılları arasında sekiz ciltlik mecmua/kitapçık olarak yayınlanmıştır. Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, *Mevâiz*, Cilt 1-8, haz. Sirozlu Hâfız Eşref Edib [Fergan], Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet [İstanbul], 1324-1326. Vaazlarına dair tespitleri için ayrıca bkz. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1*, s. 63-68, 85.

²⁰³ Arnavut Ayaklanmasının bastırılmasında uygulanan aşırı sertlik Balkanlardaki huzursuzlukları artırmıştı. Bu şartlar altında Talat Bey'in daveti üzerine İTC Katib-i Umumisi olan Mithat Şükrü (Bleda)'nın evinde Bulgar, Rum, Ermeni, Musevi, Ulah ve Arnavut mebusların da davet edildiği bir yemek tertip edilerek Sultan Mehmet Reşat'tan Rumeli'ye düzenlemesi istenebilecek bir seyahatin halkın üzerinde yapacağı olumlu tesir konuşuldu. Sultan Reşat'ın kabulü üzerine, Edirne'den itibaren gideceği tüm şehirler ve bu şehirlerde kimlerle görüneceği, hangi etkinliklere katılacağı, ne tür davetlerde bulunacağı gibi detaylar en ince ayrıntılarına kadar planlandı. Seyahat boyunca, Manastırlı İsmail Hakkı Efendi gibi, yine vaazlarıyla meşhur olan Said el-Kürdî de sultana eşlik eden heyette yer aldı. Onlar dışında, diğer dinlerden de temsilciler sultanın refakatinde hazır bulundular. Kemalettin Kuzucu, "Balkanlar'da Son Osmanlı Padişahı: Sultan V. Mehmed Reşad'ın 1911 Yılındaki Rumeli Seyahati", *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 2017, 1-39. 5 Aralık 1912'de vefat eden Manastırlı İsmail Hakkı Efendi için ayrıca bkz. Nafiz Ay, *Manastırlı İsmail Hakkı'nın İslam Düşüncesindeki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995.

sağlama ve kuvvetlendirme araçlarıydılar. Keza, İttihatçıların hedef kitlesinde yalnız ivmesini dinî alandan alan toplumsal *habitus*lar yoktu. Okullar ve kulüplerde verilen konferanslar ve şehir meydanlarında düzenlenen mitingler de İttihatçılığı kuvvetlendirmek için başvuru olan başka kamusal iktidar stratejilerinin parçaları oldular. Üstelik Meşrutiyetin ilanı ile birlikte bu yeni kamusal faaliyetler, başı çeken İttihatçıların toplumsal kimliğini şekillendiren şehirli orta sınıfa ait siyasal ve kültürel mecralar ile daha fazla bağdaşıktı.²⁰⁴ Mülazım Ömer Naci Efendi'nin cemiyet içindeki konumu ve nüfuzu da bu vesileyle pekişmişti.²⁰⁵ Adı 1906'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucu kadroları arasında anılan Ömer Naci, hitabet sanatının “şuursuz” hareket eden kitleleri yönlendirmede oynadığı rolün önemine daha okul yıllarında ikna olmuş, özellikle de Mekteb-i Harbiye yıllarında, retorik üzerine çalışmaya başlamıştı. Aynı zamanda, arkadaşları arasında iyi bir okuyucu olarak değerlendiriliyor ve onlara da kitap tavsiyelerinde bulunuyordu.²⁰⁶ Ömer Naci Bey'in Paris'te bulunduğu müddet zarfında kendisine arkadaşlık eden Yahya Kemal (Beyatlı) Bey'in aktardığına göre, Ömer Naci, Fransız Devrimi'nin ünlü hatibi Georges Jacques Danton'a hayrandı ve

²⁰⁴ İttihatçılar ve İslamcılar arasındaki ilişkiyi İsmail Kara şu şekilde betimlemiştir: “Aslında İttihat ve Terakki geleneksel özellikler taşıyan bir üslup tutturma gayretlerine rağmen tıpkı Yeni Osmanlılar gibi çok netleşmemiş olsa da daha modern, daha Avrupaî, daha laik bir yönetim tarzına ulaşmayı hedefliyordu. İslamcılar ise yaklaşık aynı üslup ve muhteva ile daha geleneksel olmasa da daha dinî/İslâmî, hatta daha ahlâkî bir idareye varabilecekleri kanaatini taşıyorlardı. Zamanla ortaya çıkacak bu büyük boşluk konusunda İttihatçılarla İslamcılar arasında, ikincilerin aleyhine işleyen çok önemli bir fark daha vardı; o da mevcut gidişin daha gayridinî bir siyasî yapılanmayı getireceğine dair İttihatçıların bir fikri, beklentisi varken İslamcıların böyle bir düşünceden, ihtimalden hayli uzak bulunmalarıdır.” Gerçekten de, beşinci bölümde detaylıca tartışılacak ki, İTC'nin iktidar bloğunun içerisinde 1913'ten sonra belirginleşecek olan hizipler arası güç mücadelelerinde belirleyici olan, literatürde sıkça dile getirilen sivil-asker ayrımı değil, cemiyete mensup olan Türkçüler ve İslamcılar ve onların altında yer alan politik ve ideolojik fraksiyonlar arasında gerçekleşmiş, bu mücadele İslamcılarının yönetici zümreden dışlanmalarıyla sonuçlanmıştır. İsmail Kara'nın İslamcılar ve İTC arasındaki ilişkiye dair önerileri adına bkz. İsmail Kara, *İslamcılarının Siyasî Görüşleri*, s. 59-76, alıntı için s. 59-60.

²⁰⁵ İsmail Habib Sevük'ün hatıralarındaki şu ifadeleri konumuz gereği özellikle dikkat çekicidir: “Uzun saltanat devirlerinde hitabet, yalnız kürsüdeki vaize kaldı. Bu da ayetli bir sohbetten başka bir şey değildi. Hitabet hürriyetle inkişaf eder, nitekim hatiplerimiz de Hürriyet'ten sonra meydana çıktı. On Temmuz yalnız Meşrutiyet'i değil ‘söz’ü de getirmişti.” İsmail Habib Sevük, *Türk Tecdüüd Edebiyatı Tarihi*, Maarif Vekaleti, Ankara, 1340 [1924], s. 679 şuradan Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, s. 139.

²⁰⁶ Mektep arkadaşı Mustafa Kemal Bey'in (Atatürk) okuduğu kitapları beğenmeyerek ona verdiği telkinlerden etrafındaki dostlarına da okumalarında profesyonelleşmeleri gerektiği yolunda tesirde bulunduğu anlaşılıyor. Bu hadise, kendisiyle düzenli olarak buluşarak nutuk ve hitabet pratikleri üzerine çalıştıklarını belirten Mustafa Kemal Atatürk'ün anılarını kaleme alanlarca aktarılmaktadır. Bkz. Falih Rıfkı Atay, *Çankaya – Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar*, Kırıl Matbaası, İstanbul, 1984, s. 20; Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk – Hayatı ve Eserleri*, Güven Basımevi, Ankara, 1963, s. 9. Ayrıca bkz. Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, *Ömer Naci*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973, s. 4, 23-29.

Jean Jaurès gibi devrinin meşhur hatiplerinin miting konuşmalarının da sıkı bir takipçisi olmuştu.²⁰⁷ Bu seyahati, teknik ve becerisini geliştirmek için bir fırsat olarak değerlendirmişti. Erzurum’da vergi isyanı ortaya çıktığında, orada ayaklanan halkın cemiyet namına kazandırılabilceği düşüncesi doğdu. Telkinleriyle kalıcı bir etki elde edilebilmesi düşüncesiyle, İran üzerinden Doğu Anadolu’ya geçmek, bu sırada İran devrimcileriyle de ilişkileri kuvvetlendirmek ve cemiyetin Doğu Anadolu’da zayıf olan teşkilatını kuvvetlendirmekle görevlendirildi.²⁰⁸

1908 Hürriyetin İlanı’ndan sonra İTC’nin en “ateşli” hatibi olarak ün saldı. İstanbul’daki nutukları kadar, Anadolu’da özellikle de Doğu Anadolu’da, cemiyetin ve meşrutiyetin fazilet ve umdelerini telkin etmek ve İTC’ye yeni üyeler kazandırmak maksadıyla gerçekleştirdiği üç buçuk aylık seyahatiyle de şöhretini artırdı.²⁰⁹ Bu ün, cemiyet ve halk tarafından kendisine atfedilen “hâtib-i şehîr” ve (sonradan Türkçülüğün yükselmesiyle birlikte, Mehmet Emin (Yurdakul) ve Ziya (Gökalp) Beylerin şiirlerinden yaptığı alıntılarla verdiği nutuklar sebebiyle) “millî hâtib” sıfatlarıyla pekişmişti.²¹⁰ Kültürel sermayesini uzmanlaştığı konuşma sanatıyla kuvvetlendirmesi vesilesiyle cemiyetin görünen yüzlerinden biri olmuş ve cemiyetin onun etrafında oluşturduğu *aura* ile simgesel sermayesini bir hayli artmıştı.²¹¹ Üstelik,

²⁰⁷ Yahya Kemal (Beyatlı), *Siyâsî ve Edebî Portreler*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1986, s. 105-106. Jean Jaurès kitleleri harekete geçirme mahareti ile Fransa’da sosyalist hareketin önemli temsilcilerinden biri olmuştu. Savaş karşıtlığı ve her koşulda ileri sürdüğü “barış” vurgusu ile öne çıktı. Bu sebeple, kendi partisiyle dahi zıtlığı oldu. 1914’te I. Dünya Savaşı’nın başlangıcında suikastta uğradı. Hayatı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Harvey Goldberg, *The Life of Jean Jaurès – A Biography of the Great French Socialist and Intellectual*, the University of Wisconsin Press, Madison, Milwaukee ve Londra, 1968.

²⁰⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt I, Kısım I, 1991, s. 340, 357-360. Bu seyahati sırasında Ömer Naci Bey İran’da yakalanmış, 1908’de meşrutiyetin ilanından sonra kurtulup Doğu Anadolu üzerinden İstanbul’a hareket etmiştir. Yolda geçtiği yerlerde törenlerle karşılanmış, kalabalıklar karşısında nutuklar vermiştir. İTC’nin merkezlerini ziyaret ederek teşkilata halk desteği celbetmiştir. Bu zaman zarfında tanıkların anlatılarından yaptığı sözlü ve yazılı aktarımlar için bkz. Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, s. 99-126.

²⁰⁹ Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, s. 133-134.

²¹⁰ İsmail Hakkı Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 364; Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 29.

²¹¹ Ömer Naci Bey gibi sivriltilmeyi maksat edindiği isimler haricinde İTC ileri gelenleri, onları ve dolayısıyla kendi iktidar sermayelerini gölgede bırakma ihtimali taşıyan diğer figürleri sindirmeye çalışmışlardır. Meşrutiyet’in ilk günlerinde cemiyet namına öne atılıp at sırtında İstanbul sokaklarında dolaşp hem gönüllü olarak taşkınlıklara mani olmaya hem de meşrutiyet ve İTC yanlısı coşkulu konuşmalarla kalabalıkların rızasını kazanmaya çalışarak kitleleri ikna etmede önemli bir işlevi yerine getirmiş olan Selim Sırrı (Tarcan) ve Filozof Rıza Tevfik (Bölükbaşı) Beyler, İTC Merkez-i Umumisinin temsilcilerinin dahliyle geri plana itilmişlerdi. Selim Sırrı Tarcan hatıralarında bu vaziyeti şu şekilde aktarır: “On yedi gün içinde İstanbul’da tamamen vaziyete hakim olmuş, İttihat ve Terakki mümessili sıfatıyla ben ve filozof sivrilmiştik. Bu hal

Ömer Naci'nin hareket kabiliyeti, dinî bir mekânsal bağlılığa ihtiyacı olmadığından, ilmiye sınıfından gelen vaizlere kıyasla daha fazlaydı. Bu sayede manevralarını esnetebiliyor, farklı toplumsal alanlarda farklı kitlelerin nabzına göre şerbet veriyordu. Zira, "ittihad-ı İslam" ve sonradan da "Türk-İslam milliyetçiliği" İTC'nin "ittihad-ı anasır" söylemine eklenirken, Ömer Naci nutuklarının muhtevasını dönüştürüp heyecanlı yeni mottolara başvurmakta hiçbir zorluk yaşamayacaktı.²¹² Bu propaganda kabiliyeti kendisine Merkez-i Umumi üyeliği ve ardından mebusluk da kazandırdı. 1913'te İttihatçıların gerçekleştirdikleri Babıali Baskını sırasında başrollerdeydi. Hitap ettiği askerleri, 1908'den beri kitleler önünde "Kahraman-ı Hürriyet" olarak coşkuyla imlediği Enver Bey ve diğer cemiyet erkanı karşısında direnmemeye ikna ettiği gibi, halk kalabalıklarını da Babıali önünde toparlayarak "vatan, millet, Edirne" temalı nutkuyla da onları hareketin içine çekti.²¹³ 1908'den önce İran'daki Müslümanlar ve Türklerle kurduğu ilişkiler münasebetiyle I. Dünya Savaşı sırasında, Teşkilat-ı Mahsusa tarafından İran'a görevlendirildi. Burada Rus ve İngiliz kuvvetlerine karşı, İran'da olası bir devrimin imkanlarını aradı. Göze çarpan bir asker olmaktan ziyade, kitleleri harekete geçiren bir konuşma ustasıydı.²¹⁴

Hitabet, böylece yeni devirde yalnız dini ve ideolojik bir araç olmaktan çıkıyor, dinin bizatihi kendisiyle birlikte siyasal çevrelerin yeni politik ve kamusal motivasyon silahı haline evrililiyordu.²¹⁵ Öte yandan, tabii ki kamuoyunu biçimlendiren iktidar

Selânik yaranını kızdırmış! 1908 Temmuzunun 19'unda Rahmi Bey (Vali), 22'sinde Binbaşı Cemal Bey (paşa, Bahriye Nazırı), daha sonra Erkânıharb Binbaşı Enver Bey (Damad-ı Şehriyari Paşa), Hakkı Bey, Necip Dırağa ve Cavit Bey (Maliye Nazırı) İstanbul'a geldiler. Onların hal ve sözlerinden, bilhassa İsmail Hakkı ve Necip Dırağa'nın tavırlarından beni ve Rıza Tevfik'i istemediklerini anlıyordum! Şöhret almamız ve işin başına geçmemiz, ikimizin düşürülmesi için vesileler aramak fikrini onlara ilham etmişti!" Selim Sırrı Tarcan, "Hatıralarım", *Canlı Tarihler*, Cilt 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946, s. 42.

Bu arada belirtmek gerekir ki, Ömer Naci ve Filozof Rıza Tevfik Beyler arasında "dil ve edebiyat" üzerine dayanan Meşrutiyetin ilanından önceye dayanan sert bir münakaşa vardır. Bkz. Hüsrev Sami Kızıldoğan, "Vatan ve Hürriyet = İttihat ve Terakki", *Belleten*, Cilt I, Sayı 3-4, 619-625, s. 623.

²¹² Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, s. 32.

²¹³ M. Şükrü Hanioğlu, "Sunuş", *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, haz. M. Şükrü Hanioğlu, Der Yayınları, İstanbul, 1989, s. 21.

²¹⁴ Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, s. 32.

²¹⁵ 1906 itibarıyla, yeni bir nizamname neşri ile Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Nazım ve Ahmet Rıza Beyler tarafından yeniden ayağa kaldırılan İTC'nin Paris Merkezi başlangıçta halifeye ve sultana açık saldırılarda bulunuyordu. Fakat, 1907'de hareketi kitleleştmek üzere sarf ettikleri çabalar sırasında, yurtiçindeki çeşitli şubeler tarafından bu saldırıların insanların dinî hassasiyetlerine dokunduğu ve onları tedirgin ettiği şeklinde uyarılmaları sonucunda, hilafeti ve sultanı açıkça hedef almamaya ve İslami söylemle çelişmeye/çekişmemeye karar verdiler. Bkz. 567 nolu mektup, *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti – Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-*

araçları salt hitabetten ibaret değildi. Hatta, zaman içerisinde ondan çok daha sıradan ve yaygın olan gündelik tekniklerin en az onun kadar etkili olabileceği görülecekti. Nitekim, mekâna, zamana ve koşullara bağlı olarak, bir örgüte iktidar gücü kazandırmaya yarayan araçların, iktidar kaynaklarına erişimi mümkün kılmaları açısından uzamsal değerleri de değişiklik gösterir. Sözgelimi, yeri geldiğinde bir fısıltı üretmek ve yaymak, yani şayia ve dedikodu, uyandırdığı toplumsal etki vesilesiyle, diğer bütün iktidar araçlarından çok daha etkili ve kritik bir politik/ideolojik inşa ya da yıkım aracına dönüşebilir; ideolojik iktidarı biçimlendirmekte basın araçlarından daha etkili bir rol üstlenebilir. Hikayeler, menkıbeler, mitler, efsaneler, şayialar, söylentiler ve dedikodular topluma korku, endişe, öfke, nefret, hınç, coşku, cesaret, umut, sadakat ve sevgi gibi duygular salarak doğrudan ya da dolaylı olarak örgüte iktidar gücü aktarabilen sözlü araçlara dönüşebilirler. Bu araçların her birisi, örgüt etrafında, her zaman gerçekle ilintili olmasa da gerçeğin yerini alan büyülü bir atmosfer yaratmaya yarayabilir; yani örgütün simgesel iktidarını da biçimlendirip güçlendirebilir. Gerçekliği su götürürse de toplumda kulaktan kulağa yayılan “bir haber” herhangi bir örgütün eyleyicileri tarafından sahiplenilerek “bir hakikat” hâlinde pekiştirilip lanse edildiğinde örgüte güç kazandıran etkili bir iktidar aracı haline dönüştürülebilir. Tabii tersi de mümkündür: Bu araçlarla, A örgütü tarafından doğrudan B örgütünün iktidar gücünün dayanağı olan iktidar kaynaklarından birisinin toplumsal meşruiyeti ya da o örgütün söz konusu kaynakla olan organik ilişkisinin

1908), s. 406-407. Trablusgarp'ta yapılacak teşkilat için verilen tavsiyeler arasında şu satırlar konumuz gereği ayrıca ilgi çekicidir: “(...) yerli ahali ve meşayih ile uhuvvet etmeye gayret edilmeli. (...) bir dindar, bir zahid görünüp yerlilerin, bizzat ulema kısmının muhabbet ve dostluğunu kazanmak lazımdır.” 520 nolu mektup, *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti – Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)*, s. 364-365.

Ayrıca, Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa da Mütareke ve Milli Mücadele yıllarında, 1922'ye kadar, İslamî söyleme yaslanmak ihtiyacında olmuştur. Fikirleri hiç de bu yönde olmamasına rağmen insanları “inandırmak” için bu hareketin gerekli olduğunu savunmuştur. Bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Atatürk*, s. 111, 288-297.

Erik Jan Zürcher Türkçülüğü kamufle eden bu ideolojik formülasyonu “Müslüman Milliyetçiliği” olarak kavramsallaştırmaktadır. Bkz. Erik Jan Zürcher, “The Vocabulary of Muslim Nationalism”, *International Journal of Sociology of Science*, Sayı 137, 1999, 81-92. Meşrutiyet devrinde toplumu siyasallaştırmak maksadıyla devreye sokulan bu kavramın İTC tarafından işletilme biçimleri için ayrıca bkz. Y. Doğan Çetinkaya, *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak – Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)*, çev. Özgür Bircan, İletişim Yayınları, İstanbul, özellikle s. 255-262.

meşruiyeti hedef alınarak, kaynağın belirli bir alan ya da alanlarda o örgüte sağladığı pozitif fayda/faydalar da zayıflatılabilir.²¹⁶

II. Meşrutiyet devrinde, İttihatçılar attıkları adımlarda, bu tür sıradan fakat oldukça etkili iktidar taktiklerini göz önünde bulundurmamak zorundaydılar. Zira, dedikodu ve şayanın politik anlamda yıkıcı bir etkisi olduğunu çok çabuk kavradılar. İTC'nin 1913'te hükümete geri el koyması ardından Sadrazamlıkla görevlendirilen Mahmut Şevket Paşa'nın bir suikast sonucu hayatını kaybetmesi üzerine İTC, elindeki baskı ve zor araçlarını devreye sokarak siyasal mecralarda tam bir denetim kurmuştu. Suikasta karıştığına kanaat getirilenler idam edildi, muhalif çevreler de kitleler halinde sürgün edildiler. Kaçmayı başaranlar yurt dışına gidip faaliyetlerini Kahire, Cenevre, Paris gibi farklı şehirlerde sürdürmeye başladılar.²¹⁷ Bütün siyasal mecraların önu kendilerine tıkanığında, muhaliflerin en etkili silahı şayia üretmek halini aldı. Maliye Nazırı olarak kabinde yer bulan, Cavit Bey bu tür bir dedikodu ile ömrünün sonuna kadar uğraşmak zorunda kaldı. Maliye Nazırının alınan bütün dış borçlardan şahsına ait olmak üzere belirli bir oranda komisyon aldığına yönelik “komik” dedikodulara bile gerçek muamelesi yapılarak, 1919'da sorgulandığı Meclis-i Mebusan soruşturmalarında Cavit Bey'in karşısına bir suçlama olarak çıkarıldı.²¹⁸

²¹⁶ Aslında bu etki, söz ettiğimiz sözlü kültürel faaliyetlerin söylemsel boyutu ile alakalıdır. Zira, söylemin bir iktidar tarafından işlevselleştirilip kullanıma sokulduğunda, karşıt amaçlar doğrultusunda da çeşitli araçlar vesilesiyle devşirilip kullanılmaya elverişli olduğunu önceki bölümde de belirtmiştik. Söylentiler, komplo teorileri ve şayialarla şekillendirilen toplumsal mitler, iktidar tarafından bireylerin zihinlerinin ve bedenlerinin uyruklaştırılmasında oynadıkları rol bakımından, hakikatin yerini alan politik araçlardır. Bu bağlamda, eğer mitler toplumsal anlamda kabul görmüş politik bir söylemin ürünü ya da bileşenilerse, üstelik ne kadar irrasyonel ve temelsiz bir nedenselleştirmeye dayanırsa dayansın, insanları harekete geçmeye de ikna ediyorsa, sosyal bilimci için bazen bu mitlerin bizatihi kendisini incelemek mitin hakikati yansıtır yansıtmadığını tespit etmekten daha önemli olabilir. Ayrıca, kitlelerin siyasallaşmasının özünde irrasyonel söylentilerin etkisinin çoğu zaman rasyonel siyasal önermelerden daha ağır bastığı da gözlemlenebilen bir gerçektir. Bu konudaki önerileri için bkz. Jörg R. Bergmann, *Discreet Indiscretions: The Social Organization of Gossip*, çev. John Bednarz, Jr., Aldine de Gruyter, New York, 1993; Kathryn Waddington, *Gossip and Organizations*, Routledge, New York, 2012. Gizli örgütlere dair toplumsal yargıların politik toplumda oynadığı role dair bu yönde bir inceleme örneği için ayrıca bkz. John Morris Robert, *The Mythology of the Secret Societies*, Charles Scribner's Sons, New York, 1972, s. 1-16, 347-360.

²¹⁷ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s. 184; İbrahim Şirin, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sürgün ve Mahkumların Anlatılarında Sinop”, *Sinop Tarihinden Kesitler*, haz. Cenk Demir, Nuri Kavak ve Serkan Yazıcı, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2023, s. 201-221.

²¹⁸ Soruyu yöneltten Ragıp Nişasıbi Bey buna o derecede inanıyordu ki, bir komisyon almadığı söyleyen Cavit Bey'e, neden almadığını, halbuki bunun gayet merşu ve resmi bir şey olduğunu, bile soruyordu. *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları*, Cilt I, haz. Erol Şadi Erdirinç, s. 275.

Kulaktan kulağa geçerken büyük abartılarla iyice şişirilen İttihatçıların arasında gerginlik olduğuna dair havadislerin yabancı gazetelerde kapladığı hacim de giderek artacaktı. 2 Nisan 1913 tarihli bir mektubunda, Enver Bey (Paşa), kendisine bu türden bir haber gönderdiği anlaşılan bir Alman arkadaşına şöyle sesleniyordu:

“Bana gönderdiğiniz kupürü okuyunca çok güldüm. Gazetelerin yalanlarını, özellikle de buradan gelen bin türlü düzenbazlıkla dolu haberlerin yalan olduğunu hâlâ anlamadınız mı? Fethi bizim en iyi ve en yiğit zabitlerimizden biri. İkimizin arasında ciddi bir problem olsa bile, ikimiz de hayatlarımızı vatana hasretmemiz lazım geldiğini çok iyi biliyoruz.”²¹⁹

²¹⁹ Enver Paşa, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 234-238. Bahsi geçen hadise, Fethi Bey ile Enver Bey’in Edirne’nin geri alınması sırasında (Bolayır ve Şarköy çıkarması) aralarında geçen gerginlikle ilintili olmalıdır. Zira, bu tür şayiaların Ziya Şakir’in ve Ragıp Esatlı’nın gibi birtakım hatıralara da konu edildiği görülmektedir. Her iki yazar da hatıralarında Fethi Bey’in Balkan Harbi sonrası askerlikten istifasını harp sırasında Enver Bey ile aralarında çıkan bir münakaşayla ilişkilendirmektedirler. Onlara göre, Enver ve Talat Beyler rakip olarak görmeye başladıkları Fethi Bey’i önce askerlikten istifa etmek zorunda bırakmış ve hatta daha da öteye giderek akabinde aralarında anlaşıp, Fethi Bey’i Sofya’ya büyükelçi, Mustafa Kemal (Atatürk) Bey’i de onun yanında askeri ataşe olarak tayin edip İstanbul’dan uzaklaştırmışlardır. Fethi Bey üzerine bir biyografi çalışması kaleme alan İhsan Sabri Balkaya da Fethi Bey’in meşrutiyet devri serüvenini rivayet edilen bu rekabet bahsi üzerine kurgulamıştır. Fakat, dikkat edilmelidir ki her iki hatırat da müelliflerinin doğrudan tanıklıklarına değil, çoğu erken Cumhuriyet devrine intikal eden duyumlarına istinat etmektedir. Bu konuda en sarîh kaynak, Cavit Bey’in çoğunlukla günün gününe tuttuğu günlüklerinde aktardığı küçük anekdotlardır ki Balkaya’nın çalışmasında bu günlükleri de sorunlu alıntıladığı anlaşıyor. Zira, Cavit Bey’in günlüklerinde Enver Bey ile Fethi Bey arasındaki gerginliğe dair 9 Şubat 1913 tarihli şu ifade söylentilerin sonradan aldığı abartı boyutunu ortaya koymak için kritik önemdedir: “Fethi ve Fahri Paşa, Enver’in oraya muvâsâlatını beklemeden hücum etmişler ve mağlup olup çekilmeye mecbûr olmuşlar. Bu isticâlin bir kıskançlık hasebiyle olması ihtimâli bizi titretti. Düşündürdü. Bugünden ziyâde âtiyi düşündük. Fakat Talât, Fethi’nin harpten sonra askerlikten çekilerek birlikte çalışmaya karâr vermiş olduğunu söyledi.” Cavit Bey, Enver ve Fethi Beyler arasında bu hadise sebebiyle Mahmut Şevket Paşa’nın yanında tatsız bir münakaşa geçtiğini de aktarır. Fakat bu münakaşa yine Mahmut Şevket Paşa’nın dahiliyle izale edilecektir. Ayrıca, iddia edildiğinin aksine, burada görülmektedir ki Fethi Bey askerlikten istifa edip bir sivil olarak siyasete girmesine daha bahsi geçen münakaşa yaşanmadan önce karar verilmiştir. Tekrar altını çizelim ki gerek Ragıp Esatlı’nın gerekse de Ziya Şakir’in anlatılarının, dönemin siyasal mecralarındaki duyum ve kanaatleri yansıtmaları bakımından kıymetleri haizdir. Biz de çalışmamızda bu gereklilikle -fakat sınırlılıkları dahilinde- kendilerinden istifade ettik. Zira, bir şeyi algılamakla bilmek farklıdır. Cavit Bey’in günlüğüne düştüğü kayıta da görüldüğü üzere, algı her zaman doğru değildir. Zira, anlaşıyor ki Talat Bey’in müdahalesi olmasa, muhtemelen haberi alan İTC liderleri de bu hatıralarda düşülen kayıtlardaki önyargıya benzer bir inanca kapılacaklardı. Ama Talat Paşa’nın müdahalesiyle bu “inanç” oluşmamış olmalıdır ki Cavit Bey günlüklerinin ilerleyen sayfalarında bu münakaşaya dair bir “kıskançlık” ya da politik “çekişme” bahsine bir daha yer verilmektedir. Üstelik, yine yukarıda zikredilen müelliflerin iddia ettiklerinin aksine Fethi Bey ile Talat Bey arasında bir gerginlik olduğuna dair herhangi bir kayıt da hiç mevcut değildir. Aksine, 14 Şubat 1915 tarihli mektubunda, Sofya Büyükelçisi Fethi Bey Talat Bey’e samimi bir dille yazdığı mektubunda Marsilya Şehbenderi İsmail Hakkı Bey’in kızıyla evlenmek üzere olduğunu iletip, kendisinden nikahına vekalet etmesi ricasında bulunmuş ve nikah gününün ve mihr-i müeccel ve muaccelin kararlaştırılması işlerini de güvenerek bütünüyle Talat Bey’e bıraktığını belirtmiş, Hariciye Nazırı Halil Bey (Menteşe) ve

Özellikle I. Dünya Savaşı sırasında, uzayan topyekun savaşın kendisine yüklediği zorluklara karşın halkın yılgınlığı arttıkça yıpratıcı politik şayialar da artmaya başladı. Üstelik bu şayialar savaşılan tarafların propaganda faaliyetlerinin konusu haline gelince onlarla baş etmek İTC'nin teşkil ettiği hükümet için daha da içinden çıkılmaz hal aldı. 1917'de Ortadoğu Bürosu'na riyaset eden Mark Sykes'in Enver Paşa'nın simgesel iktidarını hedef alan propaganda broşürleri adına el yazısıyla hazırladığı içerik bu şayialardan bazılarının tespit edilebilmesini sağlıyor:

“No 1.

Osmanlılar! Peki ya Enver?

Neden her gün savaşta yok ediliyorsunuz?

-Çünkü Enver Alman altınlarıyla bolluk içinde yaşıyor!

Neden Padişahınız Erzurum'u, Bağdat'ı, Basra'yı, Mekke ve Kudüs'ü kaybetti?

-Çünkü Enver Türkiye'yi anlamsız bir savaşa soktu!

Neden Türkler Romanya'da ölüme gönderildi?

-Çünkü sizin kardeşlerinizi Almanya adına savaşmaya göndermesi için Enver'e Almanlar tarafından para ödendi!

Neden karılarınız ve babalarınız Anadolu'da açlık ve perişanlık içindeler?

-Çünkü Enver Anadolu'nun yünü ve tahılını Almanya'ya sattı!

(...)

Necmeddin Molla Bey'den de şahitlik yapmalarını istemişti. Fethi Bey'in Talat Bey'e son derece samimi bir üslupta kaleme aldığı mektubu, ikilinin arasındaki ilişkiler hakkında tam tersi bir duruma işaret etmektedir. Bkz. Fethi Bey'den Talat Bey'e Mektup, 1 Şubat [1]331 [14 Şubat 1915], içinde Murat Bardakçı, *İttihadçı'nın Sandığı – İttihad ve Terakki liderlerinin özel arşivlerindeki yayınlanmamış belgeler ile Atatürk ve İnönü dönemlerinde Ermeni gayrimenkulleri konusunda alınmış bazı kararlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 418; Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt I, haz. Hasan Babacan ve Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 562-563; İhsan Sabri Balkaya, *Ali Fethi Okyar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 29-55; Ziya Şakir Soku, *Paşalar – Talat, Enver, Cemal*, haz. Hande Yavuz Topaç ve Yusuf K. Ünal, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2010, s. 120-124; Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 205-210.

No 3.

Osmanlılar! Peki ya Enver?

Kendi kumandanı olan Nazım'ı öldüren kim?

-Enver!

Siz cephelerde helak olurken, İstanbul'da lüks içinde yaşayan kim?

-Enver!

Osmanlı hanedanını devirip kendi sultan olmak isteyen kim?

-Enver!

Sarıkaş'ın kendi kaçıp kardeşlerinizi ölüme terk eden kim?

-Enver!

Tek başına savaş arzulayan kim?

-Enver!

Müslümanı Müslümana karşı getiren kim?

-Enver!

Kim Almanları Türklerin üstüne koydu?

-Enver!

Onurlu bir barışı engelleyen kim?

-Enver!

Kim sadece kendi arkadaşlarını/çevresini terfi ettiriyor?

-Enver!

Herkesi casuslarla takip ettiren kim?

-Enver!

Üç yıldır her gün Türklerin ölümüne sebep olan kim?

-Enver!

Kim Arapları isyana sürükledi?

-Enver!

Kim Sultan'ı tutsak etti?

-Enver!

No 4.

Osmanlılar!

Enver ve Wilhelm ülkenizi harabeye çevirdiler, topraklarınızı kaybettiler, sizi yabancılara sattılar, demiryollarınızı ve madenlerinizi çaldılar, donunuza kadar vergi koydular ve savaşta sizi telef ettiler!

Siz ve vatanınız aranızdaki tek engel onlar!

Siz ve barış arasındaki tek engel onlar!

Enver olmadan hepiniz özgürsünüz!”²²⁰

Enver Paşa'nın bu tür şayialara karşı aldığı bireysel tedbirler hakkında tarihi bir kalıntı henüz mevcut olmamakla beraber, Enver Paşa namına yapılan eleştirilerin diğer şayialarla birlikte hükümeti ve cemiyeti yıpratmakta olduğu endişesi ortaya çıkmış olacaktır ki, I. Dünya Savaşı sebebiyle üç senedir düzenlenmeyen Umumi Kongre için Merkez-i Umumi 1916'da çağrıda bulunmuştu. 1916 Eylül ayında toplanan kongrede, Ermeni tehcirinin sebepleri başta olmak üzere Osmanlı'nın harbe işigali, harbin vaziyeti, milli iktisat, iâşe ve o sene vuku bulmuş olan Yakup Cemil'in darbe girişimi ve idamı meseleleri üzerine izahlar veren Talat Paşa nutkuna son vermeden önce, dedikodu ve şayiaların kaynağını belirleyerek, kongrenin gerçek amacını da ortaya koymuş oluyordu:

²²⁰ (İlgili evrakın arasında bulunan 3 nolu metin Osmanlı kamuoyunu Almanya ve Alman İmparatoru II. Wilhelm'e karşı güdülemek maksadıyla benzer bir izlence ile hazırlanmıştır. Konu ile ilgili olmadığından burada çevrilmedi.) Yukarıda Türkçe çevirisi verilen metinlerin İngilizce asılları için bkz. Ms. and ts. Questions and Answers by Mark Sykes about anti-Turkish, German and Arab Propaganda, Türk Tarih Kurumu Mikro Film Arşivi, The Papers of Mark Sykes, DDSY2/4 Foreign Affairs and Travel (1888-1919), 4/172, 1917.

“Harb-i hâzır esnasında **İttilâf devletleri** istihsâl-i maksat için **en bayağı vesaite, en çirkin isnâdâta** müracaattan hâlî kalmamışlar ve milletlerin en celî hukuk ve mukaddesatına tecavüzden çekinmemişlerdir. Yunanistan'ın fecaat-ı hâli ve memleketimizi ihtilâl ve inhilâl içinde gösteren **İngiliz ve Fransız matbuatının makâlâtı** ve maatteessüf hâlâ içimizde eksik olmayan **satılmış hainlerin ifsâdâtı** sözümüzün en bariz misalleridir. Cenâb-ı Hakk’a bin şükür ve mahmûdettir ki, hükûmet-i seniyyenin basiret ve cüreti Yunanistan'ın giriftâr olduğu felâketten bizi esirgemiş ve milletin akıl ve fetâneti ifsâdât-ı vakıayı semeresiz bırakmıştır. Almanya'yı açıklıkla, bizi dâhilî tefrikalarla teslim-i silaha mecbur etmek isteyen düşmanlarımızı Almanlar büyük bir kanaat ve intizâm-ı taayyüşle nasıl meyûs ettilerse, bizim de **bu kongrede göstereceğimiz ittihâd-ı efkâr ile** onları hâl-i nevmîdiye ilkâ etmemizi temenni ederim. Milletler vesait-i hasise ve sefileye müracaatla değil, hak ve adle tevessül ederek nâil-i zafer olurlar. Onlar bu gizli ve kirli yollarda dolaşırken, bizim ve müttefiklerimizin hak ve adli rehber ittihaz eden parlak süngülerimizin galibiyet-i kat’iyyeyi ibrâz edeceğinden şüphem yoktur.”²²¹ [Vurgular bize ait]

Talat Paşa’nın konuşmasından sonra, 22 Eylül’de iaşe meselesine dair önce Kara Kemal ve akabinde harbin vaziyetine dair de Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa birer konuşma yaptılar.²²² Enver Paşa’nın Başkumandan Vekili olarak bulunduğu konum gereği normalde, harp yıllarında siyasal mercilere izah ve “hesap” vermekten imtina etmiş olduğu göz önüne alınırsa, kongrede konuşma yaparak vaziyet hakkında savaşın gidişatından emin bir duruş sergileme ihtiyacında bulunması sıradan gözükmemektedir. Zira, bu sayede İTC’nin İttihatçı liderlerin birbirleriyle rekabete düştüğü yönünde gelişen türlü dedikodulara karşı da bir meydan gösterisinde bulunmuş olduğu düşünülebilir.²²³

²²¹ *İttihâd ve Terakkî Cemiyeti – 332 Senesi Kongresi müzâkerâtıyla bu bâbta yazılan makâlâtı muhtevî risâledir*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1332 [1916], s. 26. Transliterasyon için bkz. *Cihat ve Tehcir – 1915-1916 Yazıları*, haz. Mete Tunçay, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1991, 56-120, s. 78].

²²² *İttihâd ve Terakkî Cemiyeti – 332 Senesi Kongresi*, s. 31-32; *Cihat ve Tehcir – 1915-1916 Yazıları*, s. 83.

²²³ Şayiaları tamamen dindirmeye yaradığı şüpheli olsa dahi, Enver Paşa’nın bir konuşma yapmış olmasının kamunun ilgisini çektiğini Ziya Şakir Soku’nun anlatısından anlıyoruz. Getirdiği yorumlar için bkz. Ziya Şakir Soku, *Paşalar – Talat, Enver, Cemal*, s. 146-147.

Cemal Paşa'nın ise şayialar konusunda Enver Paşa'dan farklı hareket ettiğini düşündürten başka bir örnek ilgi çekicidir. Enver Paşa gibi, İTC'nin ileri gelen kumandanlarından olan Cemal Paşa hakkında da kulaktan kulağa dolaşan türlü siyasal komplo iddiaları ve şayialar mevcuttu. Zira, Rusya'nın savaş sırasında Osmanlı Ermenilerinden aldığı duyumlara dayanarak Britanya hükümetini bilgilendirmek üzere gönderdiği istihbarat raporlarından Cemal Paşa'nın konu edildiği şayialarla ilgili birtakım genel kanaate ulaşmak mümkün oluyor. Örneğin, Cemal Paşa'nın Umumi Valiliğini yaptığı Suriye'de kendi saltanatını ilan edeceği ve/veya İstanbul'da bir darbeye iktidara el koyup kendini Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni sultanı ilan etmek gibi bir amacı olduğu türünden malumat zikredilebilir.²²⁴ Bunlardan başka, Suriye ve Filistin Vali-i Umumisi olduğu sırada, Cemal Paşa'nın bir sultan gibi hareket ettiği ve saltanatını ilan edeceği türden haberlere halihazırda Türkiye'de basılmış hatıratlarda da rastlanılmaktadır.²²⁵

Tamamen ortada dolaşan bu tür şayialarla arasında kuvvetli bir bağ olup olmadığını kanıtlamak güçse de, Cemal Paşa'nın özellikle bir hamlesi zamanlama açısından dikkat çekiyor. Zira, Kanal Harekatı'ndaki başarısızlık sonrasında hakkındaki dedikoduların artışına paralel şekilde, Cemal Paşa es-Seyyid Muhammed Habîb el-Ubeydî'yi kendisi adına kamuoyu kampanyası yürütmek üzere 1915'te İstanbul'a göndermesi zamanlama açısından çok tesadüfi gözükmemektedir.²²⁶ El-Ubeydî, İstanbul'daki nutuklarını sonradan 1916'da risale olarak da bastırdı ki bu sayede İstanbul'daki nutuklarından bir seçki bugün elimizde bulunuyor. Bu seçkide,

²²⁴ İlgili malumat Britanya kabinesinin toplantısında da masaya yatırılmıştı. Britanya hükümeti bu havadisın gerçekliğine şüpheyile yaklaşmış olsa da eğer böyle bir ihtimalin gerçeklik payı varsa bunu da kaçırmak istememişti. Edward Grey Cemal Paşa ile gizli bir bağlantı kurmanın yolunun aranması gerektiğini söylediği gibi, böyle bir ihtimali desteklemenin şartlarını da sıralamaktan geri durmuyordu. Fakat, daha sonraki raporlar, bu haberlerin dedikodu türünden olduğuna dair kanaat bildiriyorlar. Bkz. Sir Edward Grey'den Sir G. Buchanan'a, TNA/Cabinet Papers (CAB) 37/139/69, 30 Aralık 1915. Rusya Dışişleri Bakanlığı'ndan Rus Büyükelçiliği'ne ve oradan da Britanya Dışişleri Bakanlığı'na ve Britanya Kabinesi'ne gönderilen istihbarat raporu için bkz. TNA/CAB 37/139/63, 29 Aralık 1915. Türkiye ile ilgili havadisleri derleyerek hazırlanan bir Hariciye raporu için bkz. "Memorandum on the Present State of Mind in Turkey", TNA/FO 371/3381/500-505, 25 Mayıs 1918.

²²⁵ Özellikle bkz. Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, s. 92.

²²⁶ Nevzat Artuç, Sunuş, *Payitahtta Nutuklarım – Cemal Paşa'yı Yüceltme Amacıyla Yazılmış Bir Risale – Es-Seyyid Muhammed Habîb El-Ubeydî*, haz. Nevzat Artuç, Kronik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 35-45. El-Ubeydî kendisine bu görevin Dördüncü Ordu namına verildiğine dair Harbiye Nezareti'ndeki nutkunda bilgi de veriyor. Bkz. Es-Seyyid Muhammed Habîb el-Ubeydî, *Payitahtta Nutuklarım – Cemal Paşa'yı Yüceltme Amacıyla Yazılmış Bir Risale – Es-Seyyid Muhammed Habîb El-Ubeydî*, haz. Nevzat Artuç, Kronik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 90-91.

El-Ubeydî'nin hitap ettiği kitleye bağlı olarak işlediği konular değişse de, nutukların her birinde yer alan Cemal Paşa'nın şahsına ve Suriye'deki icraatlarına yönelik övgüler ana temayı açığa vuruyor. Örneğin, El-Ubeydî Hariye Nezareti'nde İkinci Kanal Harekatı için moral ve motivasyon konuşması yaparken Cemal Paşa için şöyle diyordu: "Devr-i Saadet'te Ashab-ı Kiram'ın imanları kadar metin, cihan-ı İslam kahramanlarından ordu kumandan-ı âlî-şânı biraderiniz Ahmed Cemal Paşa Hazretleri ise, Hâlid bin Velîd Hazretleri gibi, bir seyf-i ilâhî idi."²²⁷ Bahriye Nezareti'nde yaptığı 12.10.1915 tarihli nutkunda ise, "kâmil insan"ın "ilim", "amel" ve "ihlas"la donatılmış olduğunu söyleyerek, Cemal Paşa'nın "kâmil insanın birincilerinden" olduğunu belirtiyordu.²²⁸ Ayrıca dikkat çekmek gerekir ki, El-Ubeydî'nin nutuklarından başka Cemal Paşa için kaleme aldığı *Cemâtü't-tehnie ve Tehniet'l-Cemâl ve Vecîbe-i Şükran* gibi marş ve kasideleri de vardı.²²⁹ Her hâlükârda görünüyor ki, geniş toplumsal kesimlerin siyasete katılımıyla beraber, kamuoyu faaliyetleri artık siyasete iştirak edenler için büyük bir önem taşımaya başlamıştı ve hatiplik de giderek yeni bir siyasal mesleğe dönüşmüş, bu mesleğin erbabı da siyasi liderlerin iktidar konumlarını pekiştirmek amacıyla birer politika aracı halini almışlardı. Hitap ettikleri kitleler aracılığıyla, temsil ettikleri liderin/liderlerin iktidar alanında hatırlanmasını sağlıyor, toplumsal kaynaklara erişimini/erişimlerini meşrulaştırmaya yarıyorlardı.²³⁰

İktidar rekabetinde (ya da güç mücadelesinde) başarıyı belirleyen en temel kriterler tarafların aktörlerinin toplumsal kaynaklara erişebilme düzeyi, bu toplumsal kaynakları düzenlemeyi mümkün kılan araçlarını çeşitlendirebilme ve dolayısıyla bu kaynakların etkide bulunma kabiliyeti olan toplumsal alanlarda örgütün tahakküm ve hegemonyasını yaygınlaştırabilme becerileri, onları kullanma ve işletme kapasiteleri

²²⁷ Es-Seyyid Muhammed Habîb el-Ubeydî, *Payitahtta Nutuklarım*, s. 94-95.

²²⁸ Es-Seyyid Muhammed Habîb el-Ubeydî, *Payitahtta Nutuklarım*, s. 98-99.

²²⁹ Bkz. Es-Seyyid Muhammed Habîb el-Ubeydî, *Payitahtta Nutuklarım – Cemal Paşa'yı Yüceltme Amacıyla Yazılmış Bir Risale – Es-Seyyid Muhammed Habîb El-Ubeydî*, haz. Nevzat Artuç, Kronik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 47-145. Cemal Paşa'nın Suriye'deki aksiyon ve projelerinin yanı sıra, merkezi devlet aparatlarını bölgeye ithali, şahsi iktidarını kurma teknikleri ve sembolik iktidarını inşası ile ilgili daha detaylı tartışmalar için özellikle bkz. Talha Çiçek, *Cemal Paşa Suriye'de – Birinci Dünya Savaşı Yılları*, çev. Fatih Sel, Kronik Kitap, İstanbul, 2020.

²³⁰ Cemal Paşa bunun dışında, Halide Edip (Adivar) gibi İstanbul'da meşhur olan bir aydın/seçkin grubunu Suriye'de misafir de etmişti. Böylelikle basın yoluyla bir kampanya da yürütme imkanlarını genişletmişti. Dahası, Türkçülerin İTC içerisinde güç kazanmaya başladıkları bir dönemde Türk Ocağı'na 15.000 lira bağışta bulunmuş, 1918'de İstanbul'dan ayrılmadan önce de kendisini arkasından müdafaa etmeleri ümidiyle üç gazeteciye para vermişti. Bkz. Falih Rıfkı Atay, *Zeytinadağı*, s. 18-19.

ve kaynaklarla kurdukları bağların sürdürülebilirliği olarak belirmektedir. Örgütlerde bu işi yerine getirenlerse o örgütün siyasal, askeri, kapitalist girişimci ve entelektüel (düşüncenin ve/veya fikirlerin faili olan yazar anlamında) elitleridir.

2.3. İTC'nin Toplumsal Örgütlenmesi ve Kurucu Elitler

Aktörler, örgüte sermaye aktarmaya yarayacak uygun araçlara hakim olabildikleri, örgütle toplumsal iktidar kaynaklarını organik olarak birbirine bağlayıp organize edebildikleri ve başka aktörlere de kontrol ettikleri iktidar araçları vesilesiyle örgütün sermaye havuzuna güç aktarabilecekleri imkanlar yaratabildikleri takdirde, örgütün “elitler” güruhuna katılırlar.²³¹ Çünkü bütün bu faaliyetler, örgüt içinde, etraflarında oluşan aktörler grubu vesilesiyle, onlara muteber bir pozisyon tanıyarak kendi öz sermayelerinde de bir artış yaratır. Diğer yandan da, bu aktiviteler sayesinde örgüt altyapısal ve despotik iktidarlarını tahkim etmenin imkanlarını genişletmiş olur.

Mesela, bireylerin örgüt içi statü kazanımlarını örneklemek için, askerlerin siyasal faaliyetlerinin gayrimeşru addedilmediği bir toplumda, siyasal bir örgüte mensup olan bir askeri ele alalım. O asker, sözgelimi adı Z Bey olsun, örgütün sermaye havuzuna katkıda bulunmaksızın siyasal bir aktör haline dönüşmez. Ancak kendi iktidar sermayesini örgütün gücünü sağaltacak şekilde işlevselleştirdiği zaman, Z Bey mensubu olduğu örgütün bir aktörü halini alacaktır.

Askerler meslekleri itibariyle zor, baskı ve şiddeti sembolize eden sermayeyi ellerinde bulundururlar. Kendilerine sağlanan donanım ve mensubu oldukları kurum vasıtasıyla askeri iktidar kaynağına belirli ölçülerde erişim sahibidirler. Fakat,

²³¹ Burada, elitlerin toplumsal niteliklerinde değil, fakat, elitlerin her birinin bağlı oldukları toplumsal iktidar yapıları kapsamında aralarında bir güç eşitsizliği olduğu önerisinde Wright Mills'den esinlenilmiştir. Mann'ın kuramında önemli etki yaratan isimlerden biri olan Mills elitleri üç farklı kurumsallaşmış iktidar yapısı ekseninde ortaya çıkan hiyerarşinin en tepesinde olanlar olarak tanımlıyordu: Siyasal, ekonomik ve askeri. Bu kurumların, zaman içerisinde kendi içyapıları serpilmiş, kurumsal birimleri giderek büyüyüp genişlemiş ve “karar alma yetki ve iktidarı giderek merkezileşmiştir.” Başta, elitlerin bu kurumlar arasında geçiş yapmaları çok daha olanaklıyken, zamanla bu kurumların her biri altında uzmanlaşmanın seviyesi ve önemi giderek artış göstermiş ve üçü de birbirlerinden daha fazla ayrılmışlardır. Öte yandan, bu kurumların her biri diğerlerini de etkileyen total kararlar alma niteliğine sahip olduklarından, her birinin en tepe hiyerarşisinde bulunan üst düzey yöneticiler giderek birbirlerine yakınlaşmışlar ve Amerika'da iktidar seçkinleri güruhunu meydana getirmişlerdir. Bu çalışmada ise, elitler, Bourdieu'nun etkisiyle, organik olarak bir grupla bağlantılı ancak kendi aralarında zorunlu bir ortaklık ya da yakınlık bulunması gerekmeyen, farklı ve hatta alternatif zümreler olarak ele alınıyor. Belirli bir iktidara erişen elitler resmi bir hiyerarşinin ürünü olarak değil, toplumsal örgütlenmelerin anahtar toplumsal konumlarında beliriyor. C. Wright Mills, *İktidar Seçkinleri*, s. 24-27, 42-43, 447-456.

aldıkları askerlik eğitimi ve sonraki deneyimleri vesilesiyle elde ettikleri kültürel sermayeleriyle birlikte, erişim sahibi oldukları toplumsal iktidar kaynağı bir siyasal örgüte güç aktarabilmeye uygun olarak yapılandırılmış olduğu takdirde harekete geçebilirler. Aksi halde, bir örgüt, askeri iktidar kaynağından istifade edebilmek için gerekli organizasyonel araç/araçlardan yoksunsa, askeri aktörlerin askeri iktidar kaynakları üzerinden örgüte sermaye sağlaması da mümkün değildir.

Enver Bey'in (Paşa), Resneli Niyazi ve Eyüp Sabri Beylerle birlikte 1908'de bizzat İTC tarafından bayraklaştırılması, ordu ve cemiyetin arasındaki bağların sosyal vurgusunu güçlendirip bu birlikteliği kitleler nazarında meşrulaştırmanın en etkili yöntemi oldu. İTC, 1907 itibarıyla en önemli stratejisi olan III. Ordu içerisine sızmak görevi başta Cemal (Paşa) ve Enver Beylere düşmüştü. Fakat Enver Bey'in mesuliyeti Cemal Bey'den daha genişti. Çünkü ondan istenen Makedonya coğrafyası boyunca cemiyetin örgütlenmesini yeni subaylar ve çeteler vasıtasıyla genişletmekti. Manastır merkezini kurduğu gibi, zamanla kendine bağlı oluşturduğu hücre ve şubelerle fazlaca güçlenen ve giderek Selanik'teki Dahili Merkez'den özerk bir görünüm kazanmaya başlayan bu şubeyi Selanik'e bağlı tutmaktan da sorumluydu.²³² Öyle ki, Enver Bey sonradan kaleme aldığı otobiyografisinde Manastır Heyet-i Merkeziyesi'nin kendisini "Selanik Avukatı" olarak çağırmaya başladığını belirtiyordu.²³³ Ayrıca, cemiyetin çatısı altında kurulan fedai şubesinden de o sorumluydu. Bu şubenin teşkilatlanması vazifesi Enver Bey'e bırakılmıştı.²³⁴ Atıf Kamçıl, Yakup Cemil, Resneli Niyazi gibi fedai şubesinde yer alan "gözü kara" İttihatçıları o ve cemiyete kazandırarak beraber çalışmaya başladığı çevresi (fedayi şubesine yeni üyeler kazandırmak adına Enver Bey

²³² Manastır Şubesi'nin Selanik Merkezi'nden bağımsız olarak Paris Harici Şubesi ile doğrudan yazışmaya başlaması kazandığı özerkliğin bir kanıtı sayılabilir. Örnek olarak, Manastır Heyet-i İdaresinin Selanik'teki merkezden şikayetlerini de içeren bir mektup için bkz. Manastır Vilayet Heyeti'nden Merkez-i Umumi-i Harici'ye, 26 Haziran 1324 [9 Temmuz 1908], *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti – Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)*, s. 423-426.

²³³ Enver Paşa, "Enver Paşa'nın Otobiyografisi (Doğumundan 1908'e kadar)", *Enver*, haz. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2020, 405-454, s. 426.

²³⁴ Fedai bölüklerinin organizasyonu Selanik'te de Cemal Bey (Paşa) ilgileniyordu. Fakat, Enver Bey, fedailerin seçilip üye yapılmasında daha geniş bir hareket sahası temin etmişti. Fedai grubunda yer alan isimler Meşrutiyet devrinde zaman zaman Talat Bey'e cephe alıp Cemal Bey'in lehine de hareket ettiler. Fakat, Enver Bey'in Cemiyet içi nüfuzunu kırabilecek hiçbir adıma da taraftar olmadılar. Enver Bey ve fedailer arasındaki ilişki için bkz. Hakan Akpınar, *Derin Fedailer – Enver'in Adamları*, Kamer Yayınları, İstanbul, 2019.

Getirdiği bütün faydalar gözetilerek, ordu ile birlikteliğin sonlandırılması bir yana, İTC, Enver Bey gibi İttihatçı subaylar aracılığıyla ordu ve cemiyet imajının kuvvetlendirilmesi yolunu seçti. İTC “Cemiyet-i Mukaddese”, İttihatçılar “Fedakârân-ı Vatan ve Hürriyet”, Enver ve Niyazi Beyler de “Kahraman-ı Hürriyet” olarak kutsandılar ve nutuklarla her köşe başında halka sıklıkla hatırlatılır oldular. Bu sırada, Enver ve Niyazi şarkılara ve marşlara da konu edildiler.²⁵² Kalabalık yerlere asılan afişler, gazetelerde basılan resim ve fotoğraflar ve elden ele dolaşan kartpostallarda Namık Kemal, Ahmet Rıza, Mithat Paşa gibi figürlerle özdeşleştirildiler.²⁵³ Hatta, Girit’in Osmanlı’dan kopması üzerine, *Tanin* “Kahraman-ı Hürriyet” Enver ve Niyazi Beylerin adlarını kullanarak kitlelerin İTC etrafında konsolide olmasını sağlayacak bir yola başvurdu: Bu iki “kahramanın” adları verilmek üzere iki kruvazör satın alınması için bir yardım kampanyası başlattı.²⁵⁴

Cemiyet ve ordu münasebetine yönelik eleştirilerin arttığı bir dönemde, *Tanin*’de Hüseyin Cahit Bey (Yalçın) de ordu ve cemiyeti birbirini tamamlayıcı unsurlar olarak gösterdiği makaleler kaleme aldı. Ordunun siyasete müdahaleleri

²⁵² Halid Ziya (Uşaklıgil) Bey bu hususta şöyle naklediyor: “Meşrutiyeti müteakip kahraman-ı hürriyet diye bütün memleket Enver’le Niyazi isimlerini dilinden düşürmez olmuştu, hatta bu iki ismin bir arada türküleri bile vardı. Ben de herkesle beraber onları isimleriyle tebcil ederdim, bütün meşrutiyet sevincini bu iki isimle ifade ve tercüme etmiş oluyorduk.” Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi – Son Hatıralar*, haz. Necati Tonga, Can Yayınları, İstanbul, 2019, s. 304.

Birtakım beste ve güfte örnekleri için bkz. Gazenfer İbar, *Biz Meşrutiyeti Çok Sevmiştik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, (Kahraman-ı Hürriyet Enver Paşa Marşı için) s. 222, (Meclis-i Mebusan Marşı için) s. 377-378.

Bestelelen marşlar mekteplerde talebelere öğretilmesi için kitap halinde de neşrolunmuştu. Bkz. *Vatan Türküleri – Meşâhir-i Üdeba ve Şu’arâ ve Mûsikî Şinâsânın Mekteplerde Okutturulmak Üzere Tertib Ettikleri En Münteheb Manzumeleridir*, İkbâl Kütüphanesi, İstanbul.

²⁵³ Gazenfer İbar, *Biz Meşrutiyeti Çok Sevmiştik*, s. 13-15, 102-105, 149, 184-185, 188-189, 192, 194-201, 205, 210, 212, 220-221, 223. Afişler için bkz. Aynı eser, s. 236-237, 242-243. Hatıra mendilleri için bkz. Aynı eser s. 244-245, 247, 249. Fethi (Okyar) Bey’in Enver Bey ile yanyana olduğu nadir bir kartpostal için ayrıca bkz. aynı eser, s. 207. Orlando Carlo Calumeno’nun zengin koleksiyonundan örnekler için ayrıca görünüz *Yadigâr-ı Hürriyet – Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu’ndan Meşrutiyet Kartpostalları ve Madalyaları*, ed. Osman Köker, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2008.

²⁵⁴ “Bu iki kahramanın nâm-ı bülendini taşıyan harp sefinelerimiz memleketin limanlarını dolaştıkça, ecnebi limanlarda misafir olduğca mevcelenen Osmanlı sancağı hürriyetle neticelenen bu hareket-i fedakârâneye pişva olan kahramanların ruh-ı hamiyetini, esas mesleğini cihana serpecek, akvam-i muhtelif arasında bir rabıta-i vifak ve ittihat hissi tevlit edecektir. Bu iki sefine uhuvvetin, ittihadın, hamiyetin, hürriyetin birer timsal-i ebed nişanı, Osmanlılığın birer nigâhbân-ı zîşânı gibi dolaşacaklardır.” Hüseyin Cahit [Yalçın], “İlane-i Milliye”, *Tanin*, 23 Temmuz 1324 [5 Ağustos 1908]. Transliterasyon için bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanin Gazetesi Başmakaleleri*, s. 36-37. Ayrıca bkz. Daire-i Askeriye Müştehidleri namına Mustafa İsmail’in *İkdam* gazetesinin başlığı üzerine beyanı, *Tanin*, 15 Ağustos 1324 [28 Ağustos 1908].

konusunda çıkan eleştirilere karşı cevap verdiği 30 Mart 1909 tarihli başmakalesini de şu sözlerle kapatıyordu:

“Ordunun düşüneceği şey yalnız vatan, millet, Kanun-i Esasi ve sancaktır. Ordu hayatını millete vermiş, hizmetinin ulviyeti ile mütenasip bir surette yükselmiştir. Onun içindir ki ordu fırka mnazaatı ile, siyaset ile meşgul olmaz. Fırkalar, siyasiyat ne olursa olsun ordu bunları düşünmez, onun gözü önünde yalnız vatan, yalnız meşrutiyet vardır. Dahili ve harici şuun-ı vekyi içinde muhtelif içtihatlarla çalışan fırkalar eğer hakikaten menafi-i millet ve

'•]HQOHQHFHN PHUDVLP LóLQ \HWNLOLOHU LNL \ÕOG
RUWD\ D NR\GXODU 0HUDVLPLQ SODQODQPD²⁵⁷•UHFL

¶GHQ ¶H GH÷LQ ø7& VL\DVDO ROPQGD KL
Lakin, kendi sermayesinin ¶J•Q GH÷HULQL G•ú•UPH ULVNL WDI
KDUHNHWVBNHQNGHúGDQHBQPDYGDND\Õ DGL\HVLQGHQ
VDUPDÖD¶1908Lqihiresmi nizamnanesinde dV DQ Æ P Æ L\HWH LQWLVK
EL¶m eff% ic%bÕ KkOLQGH &HP Æ\HPXNQGDHWHKVLÖX÷UXQ
hay%tanecbžr ise de icra%õ KXV€VL\H Lbõ QYLVFQKQDVMQEB]ÕOPDM
isteyen efr%õde gšrevi kendisine veriler¶LFUõ DKXVXL\H´LY]DEÖWJDLI
yerine getirmekolarak belirtilenFedai ùbesivesilesiyle ¶GHQ VÆQ&¶DQGD
VL\DVDO PPKDOLIOHULQH NDUúÕ FV\GDõKQõõEEUU N
RUJDQLJDV\RQD²⁵⁸G|QLVDAUGXQGDZHQ Hasan Fehmi Bey,
+D]LUDQ LúO¶BQZHQ Ahmet Samim Bey, 7HPPX] L¶CHQHQ
Gazeteci Zeki BeyWXLNDVWODUÕ JLEL IDLOL PHoKXO YH YH\DI
øWWLKDWoÕODUÕQ UHGGHWPFOHULQH UD÷PHQ GHYU
IHGDLOHUL LOH²⁵⁹EOLúNMLDEHQDGLU%OPLNúVQÕ VÕUDVÕQG
+DUEL\H 1D]ÕUÕ 1D]ÕP 3DúD¶\Õ YXUPDVÕ LVH úLGGHV
de HO DUWÕUPD\D²⁶⁰WHúVQGHWPJXQVFD V•UH WDUWÕúF
WHUWLEDWODU GõúÕQGD GDKD SHN oRN IDLOL PH

_____!

²⁵⁷ Kemalettin Kuzucu, .DKUDPDQÕ ¶DUDWLPKONGFÕODUÕQ \$OHPGDU 0
+DWÕUQDÖZQVÕ

²⁵⁸ 1324 [1908]2VPDQHUõNNL YH øWWLKõDanliye Nizamnanesi7Q485LokW
PDGGHOHUL LóLQ EN] 7UDNÜN¶=GHUL, DMQDÖB6

²⁵⁹ Gazeteci Zeki %H\ VXLNDVWÕQÕ JHUoHNOHúWLUHQ LNL IHGDL

rolünü üstlendi.²⁶⁵ Edirne'nin geri alınması vaadiyle iktidara gelen İTC için Enver Bey'in önemi daha da arttı ve nihayet Edirne geri alındığında şehre ilk giren birliklerin başına geçirilerek "Kahraman-ı Hürriyet" ve "Trablusgarp Mücahidi" sıfatları arasına bir yenisinin, "Edirne Fatihî"nin eklenmesi mümkün kılındı. Halbuki, Edirne'nin geri alınması sırasında askeri açıdan oynadığı rol oldukça tartışmalıydı. Babıali baskınından sonra Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı olarak atanan Ahmet İzzet Paşa'nın aktardığına göre, Bulgarlar Edirne'yi terk ettikten sonra, Enver Bey'in süvarilerin başına geçirilerek boş olan şehre ilk giren kişi olmasına İttihatçılar tarafından kasıtlı olarak imkan verilmişti.²⁶⁶

Cemiyetin fedai kolunu yöneten Enver Bey, bundan sonra önlenemez biçimde güçlenecekti. Cemiyet adına askeri iktidar araçlarını düzenleyen Enver Bey, cemiyetin kendisine yüklediği payelerle birlikte rekabet tanımaz bir sembolik sermayeye erişecek

*hürriyetlik ve Trablus ve Edirne kahramanlıkları ile gayet yüksek bir mevki işgal eylemekte bulunmuştu.”*²⁶⁸ (*Vurgular bize ait*)

Görülmektedir ki eğer koşullar uygunsa, bir asker çeşitli toplumsal çevrelerde “boy göstererek” mensup olduğu politik bir örgütün iktidarını sağaltabildiği gibi örgüte karşıt faaliyetlerde bulunanlar önünde caydırıcı bir simgesel baskı unsuru halini de alabilir. Zira, sahip olduğu iktidar gücünü her an mensubu ya da destekçisi olduğu örgütün sermayesini yıpratacak faaliyetlerde bulunan muhalif aktörleri korkutmak, sindirmek ya da ortadan kaldırmak için de kullanabilme potansiyelini elinde tutar. Yahut da askeri operasyonların bir parçası olan Ermeni ve Rum göçürtmeleri ve ardından geride kalan artık ürünün Müslüman ve Türk unsurlar arasında yeniden bölüştürülmüş olduğu (ki savaş sırasında göçürtülen gayrimüslimlerin malları özellikle de cemiyet erbabının faydasına sunulacaktı) göz önüne alınacak olursa, “zor” kullanmayı ekonomik sermayeye çevirebilmek kabiliyetine sahip olduğu da anlaşılır.²⁶⁹ Bu gibi faaliyetleri sayesinde bir asker, örgüte, askeri iktidar gücü aracılığıyla yeni bir sermaye akışı sağlamış olacak, bu da örgüt içerisinde ona prestij ve yeni iktidar gücü olarak geri dönecektir. Yalnız gösterdiği bu faaliyetler de tek başına o askeri, elitler zümresine yükseltmeye yetmez. Nitekim, herhangi bir kimsenin örgüt elitlerinden biri halini alabilmesi için askeri iktidar kaynağını başkalarının da etkin olarak kullanarak örgüte güç aktarabileceği şekilde çeşitli araç/araçlar vasıtasıyla organize edebiliyor olması gereklidir. Silahlı zorbalığın yasa dışı olduğu durumlarda bu faaliyetler için gerekli yasal boşlukları bulan ve aktörün/aktörlerin faaliyetini bu boşluklara göre ayarlayan, gerektiğinde onlara ihtiyaç duydukları malzeme ve teçhizatı sağlayabilme hazırlığını yapan, bu organizasyonları yöneten ve kontrol eden; dolayısıyla, söz konusu askeri kaynağın örgüt için olası kullanımını mümkün ve devamlı kılan her kim/kimlerse, örgütün elitleri arasına da o/onlar katılır.

Enver Paşa ve İTC fedaileri örneklerinden görüldüğü üzere, çapraz bir sosyal ilişkiler ağından hareketle, bir asker, simgesel sermayesini kuvvetlendirip örgütün

²⁶⁸ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları Cilt I*, s. 53.

²⁶⁹ Askeri sermayenin örgütün sermaye havuzuna ekonomik sermaye olarak katılması sırasında asker ve sivil teknokratların karmaşık ağlar boyunca üstlendikleri görevlere dair tartışması için bkz. Ümit Kurt, *Kanun ve Nizam Dairesinde – Soykırım Teknokratı Mustafa Reşat Mimaroğlu’nun İzinde Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Devlet Mekanizması*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2023. Ali Cenani Bey ve Ermeni mallarına el koyma faaliyetleri için özellikle bkz. Ümit Kurt, *Antep 1915 – Soykırım ve Failler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 82-83, 89-109, 194-196.

askeri iktidar kaynaklarıyla olan bağıını meşrulaştırarak diğer aktör ve elitlerin de bu kaynaklardan istifade etmesini sağlayabilir. Savaş yahut benzeri bir toplumsal kriz sırasında oynadığı kritik roller dolayısıyla, örgüt aktörlerinden birinin gösterdiği düşünülen türlü kahramanlıklar, aktörün kendisinin hem orduda hem de çeşitli toplumsal alanlarda “bayraklaştırılmasını” mümkün kılan bir fırsatlar zinciri ortaya çıkarır. Merkez-i Umumi ile Talat Bey’in ve *Tanin*’de Hüseyin Cahit Bey’in aksiyonları göz önüne alındığında, askerin kahramanlık çağrışımını imgesel bir güç unsuru olarak çeşitli iktidar araçlarıyla topluma telkin faaliyetlerini organize edenlerin, o askerin tercihlerini, örgüte olan sadakatini ve faaliyetlerini örgütün askeri kaynaklarla olan bağıını meşrulaştırmaya yarayacak simgesel bir sermayeye çevirebildikleri anlaşılır. Öyle olduğunda, diğer aktör ve elitler askeri iktidardan istifade için, o askerin simgesel gücüne ihtiyaç duydukları ölçüde, onunla iş birliği geliştirerek onun etrafında kümelenmeye de başlarlar. Ayrıca, bu vesileyle ordu içinde de artan iradesi ve nüfuzu sayesinde, söz konusu asker diğer meslektaşlarını da daha fazla etkileyebilmeye başlayarak örgüt bünyesinde askeri iktidar kaynağıyla ilişkili açık veya gizli bir toplumsal yapılanmanın da temelini atabilir. Böylece askerin hem kendisi güç ve prestij edinir hem de mensubu olduğu örgüte daha fazla güç ve prestij kazandırır. Bu şekilde, bir asker örgütün sermaye havuzuna farklı türden sermaye aktarımını mümkün kılacak askeri güç ve meşruiyet sağladığında örgüt elitlerinden biri haline evirilecektir. Bu açıdan, eğer İTC’nin elinde Enver’in yükselmesini temin edecek politik ve kültürel araçları olmasaydı ve/veya cemiyetin diğer elitleri Enver’i ellerindeki toplumsal kaynaklarla desteklemeselerdi, Enver’in İTC’nin iç yönetici halkasına dahil olabilecek bir sermaye kazanımı mümkün olmazdı. Öte yandan, Enver gibi sembol bir isim yaratamamış olsaydı, İTC’nin sivil liderleri de toplumsal iktidarlarını yeteri kadar sağlama alamazlardı. Zira, 1913’te İttihatçılar hükümete el koymak için Bab-ı Âliden girdikleri sırada, bahçedeki askerlerin direnişe geçmeyip korumaları gereken kabine üyelerinden çok daha düşük rütbeli bir asker olan Enver’i selamlamaları İttihatçılar açısından da İmparatorluk açısından da bir dönüm noktası olacaktı. Zira, Enver artık rütbesine göre muamele gören herhangi bir subay değildi. Adına çalıştığı örgütün sermaye havuzuna kayda değer bir katkısı vardı.

İkinci bir örnekle, bir yazar gazete veya dergi gibi ideolojik araçlar vasıtasıyla, örgütü meşrulaştırmaya yarayacak şekilde, dini inançlar, gelenekler, yaygın düşünce, fikir ve kanaatler gibi toplumsal ideolojik yapıları örgütle ilişkilendirecek yazılar

yazmaya başladığında örgüte kültürel sermaye aktarmaya başlar. Böylece örgüt içi bir aktör haline evrilir. Aynı zamanda, kendi yazılarını yayınladığı mecrada örgüte mensup veya örgüte çalışan başka düşünürlere ve yazarlara da kalıcı ya da geçici iş imkanları yaratabilir. Böylece, onların da kendi kültürel sermayelerini örgütü güçlendirmek üzere sarf edebilmelerini mümkün kılarak örgütün ideolojik iktidar kaynağıyla bağını kuvvetlendirir. Etrafında bir araya gelen entelektüel yazarlar söz konusu aktörün kendilerine sağladığı kaynağa bağımlı olduğu müddetçe, o aktörün organizasyonunda ve onunla belli bir uyumlulukta çalışmaya başlarlar. Böylece o aktör, zamanla örgüt elitlerinden biri haline dönüşür.

Bireylerin kendi sarf ettikleri sermayeleri, kullandıkları iktidar araçlarının çeşitliliği, bu araçları nasıl işlevselleştirdikleri ve de bu sayede örgütün sermaye havuzuna geçen sermayenin türü oldukça farklı ve çeşitli kombinasyonlarda ortaya çıkabilir. Öyle ki, sahip oldukları sermayeleri örgütle ilişkilendirilmiş farklı kaynaklar üzerinden sarf etme biçimleri, bireylerin aktardıkları sermayeyi de dönüştürebilir. Örneğin, ekonomik sermayesi güçlü olan bir aktör kültürel sermayesi güçlü olan bir grup aktörü fonlamaya başlayarak örgüte kültürel sermaye akıtılan ideolojik kanallar oluşmasını sağlayabilir. Örgütün iktidar kaynaklarıyla ilişkisini temin eden bu aktörün kendisi bu yoldan bireysel siyasi prestij elde eder. Fakat tek başına bu faaliyet onu örgüt içinde yeterince nüfuzu olan elitlerden biri kılmaya yetmeyebilir. Çünkü bir kimsenin iktisadi imtiyazlarının sahibi olduğu bir araç vasıtasıyla, bir iktidar kaynağıyla örgüt arasında oluşturulabilecek olası bir bağa imkan sağlıyor olması, o aracın kontrolünü bütünüyle kendi elinde tutuyor olduğu, yani örgüte kültürel sermaye sağlamaya yarayacak şekilde, o aracı büyük ölçüde kendi başına düzenleyebildiği ve/veya toplumsal anlamda ideolojik iktidar kaynağını organize edebileceği yeterli etkiye sahip olabildiği anlamına gelmez. Bunları yapabilmek için o kimsenin doğru yazarları seçebileceği ve yönlendirebileceği kültürel sermayeye ve ayrıca çevresinde bir araya gelen ekibi bir arada tutabileceği, basın alanına uygun sosyal sermayeye ihtiyacı olacaktır.

Yayın mecralarında, bir basın aracını ideolojik iktidar kaynağından yoğun bir şekilde istifade edilebilecek şekilde organize etme işi genellikle, yazı işlerinden sorumlu olarak yayınlanacak yazılara karar veren, kültürel sermayesi gibi sosyal sermayesi de yüksek yazı işleri sorumluları tarafından yapılır. Diğer yazarlar da onun

etrafında ve güdümünde çalıştıkları müddetçe, ideolojik iktidar kaynağını örgüte kültürel sermaye sağlayacak şekilde organize edilmesinde etkili bir rol oynayarak örgütün elit figürlerinden biri haline gelir. Bu iş için yalnız gerekli finansmanı sağlayan sermayedarın kendisi de bu organizasyonda ona bağımlı olduğu müddetçe yazar sermayedardan daha fazla örgütsel nüfuz ve sermaye gücüne sahip olur.

Servet-i Fünun mecmuası da, mecmuanın ev sahipliği yaptığı Tevfik Fikret, Recaizade Mahmut Ekrem, Hüseyin Cahit (Yalçın), Cenap Şahabeddin, Halit Ziya (Uşaklıgil), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) gibi güçlü yazarlardan oluşan kadrosu ve halkın ilgisini çeken renkli gravürleriyle, 1907'de İttihatçıların dikkatini çekmişti. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucuları arasında olan İsmail Hakkı Baha'nın kardeşi Avukat Muhiddin Baha Bey (Pars), Manyasizade Refik Bey'in delaletiyle İstanbul'daki ofisinde yayının sahibi olan Ahmet İhsan Tokgöz ile iletişime geçmiş, kendisinden İTC'ye destek sözünü almıştı. Meşrutiyetin ilanı sonrasında Ahmet İhsan Bey mecmuayı günlük gazeteye dönüştürdü ve eski rejime savaş açan matbuata katıldı. Fakat, meşrutiyetin ilanı sonrasında gazetenin güçlü yazarlardan yoksunlaşması İttihatçıların *Servet-i Fünun*'dan aradığını bulamamalarıyla sonuçlanmış, gazete İTC tarafından hiçbir zaman Osmanlı siyasal gündemini belirleyici bir politik değerde görülmemişti. En nihayetinde, aradan neredeyse bir sene henüz geçmişti ki gazete yeniden haftalık mecmua haline rücu etti.²⁷⁰

Gazetenin başmuharriri olan Hüseyin Cahit Bey, Tevfik Fikret ile ortak olup meşrutiyetin ilanından birkaç gün sonra, 1 Ağustos 1908'de, *Servet-i Fünun* yerine, İTC adına, İstanbul'da *Tanin*'i kurup yazılarını burada kaleme almaya başlamıştı. Onlar dışında Hüseyin Kazım Kadri, Babanzade İsmail Hakkı gibi kalemi güçlü yazarlar da *Tanin*'de toplandı. Selanik'te Yunus Nadi (Abaloğlu) Bey'in 1912'ye değin çıkardığı *Rumeli* gazetesiyle birlikte, *Tanin* uzun süre, İttihatçıları namına Osmanlı siyasal gündeminin nabzını tutan yayın mecrası halini aldı.²⁷¹ Bu sırada,

²⁷⁰ Ahmet İhsan Tokgöz hakkındaki tespit ve değerlendirmeleri ile Tokgöz'ün *Matbuat Hatıraları*'ndan *Servet-i Fünun* ile ilgili sadeleştirilmeden Latin harflerine aktarılmış bir sureti için bkz. Fatih Rukancı ve Hakan Anameriç, "Türk Matbaacılığının Önemli İsimlerinden Ahmed İhsan (Tokgöz) ve Matbaası", *Erdem*, Sayı 54, 2009, s. 149-188.

²⁷¹ Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım (1905-1950)*, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1968, s. 10. Bu arada belirtmelidir ki, 1908 Devriminden önce Paris'te hazırlanıp Kahire'de basılan ve kaçak yollarla Osmanlı'ya sokulan *Şura-yı Ümmet*, muhalefetin en önemli kalesiydi. Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım'ın cemiyeti yeniden organize ettikleri sırada, haftalık mecmua şeklinde basılan yayın organına Türkçü bir renk vermişlerdi. Selanik'teki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleşmeleri ardından, mecmuaya duyulan ilgi ve talep arttı. Matbaanın kapasitesi 1150 adet baskıya kadar

Hüseyin Cahit Bey, devrin etkili yazarlarını gazetesine toplamak için İTC'nin imtiyazlı politik pozisyonundan da istifade etti. Akabinde, İTC sıralarından Meclis-i Mebusan'a girdiği gibi, Merkez-i Umumi üyeliği de yaptı. 1914'ten sonra cemiyetin kendini feshine değin İTC'nin çekirdek eyleyici zümresinde yer aldı.²⁷² Hüseyin Cahit Bey'in Refik Halit (Karay) ile gerçekleştirdiği bir görüşme, onun İTC içerisindeki yükselişini yalnız muhalefet karşısında cemiyeti müdafaa eden güçlü kalemine borçlu olmadığını işaret eder:

“Servet-i Fünun sahibi Ahmet İhsan o mecmuanın ‘Fecr-i Âti’ muharrirleri tarafından çıkarıldığı sırada Avrupa’ya giderken ‘İstanbul Postası’ başlıklı her haftaki başyazısının benim tarafımdan yazılmasını istemişti. Daha o zamanlar ancak aramızda tanınmışlardandım. İlk İstanbul Postası’nı espirili ve biraz da hükümete telmihli şekilde yazdım. Tanin’in sahibi ve onunla içtikleri su ayrı gitmeyen Cavit Bey, beni gazeteye çağırdılar.

Randevu saatinde gittim; odaya alındığım zaman ikisinin karşısına oturtuldum. Hüseyin Cahit Bey:

‘Sizi gazeteye almak istiyorum’ dedi, ‘yazılarınızı beğeniyorum; fakat bütçemiz şimdilik dardır, 400 kuruştan fazla veremeyiz ama bir de hocalık uydurursak ayda 800’ü geçer, belki 1000’i de bulur.’

Cavit Bey bu arada köşeye kurulmuş, gözlüklerinin arkasında pırlıl pırlıl yanan zekâ kaynağı gözlerle beni süzüyordu; galiba içinden ‘Şu kıymetli

arttırılmışsa da talebe yine de yetişilemedi. Bunun üzerine, Selanik’te gazetenin ucuz kağıtla çoğaltılmasına başlandı. Dahası, 1907 sonbaharında bütün cemiyet içi yazışmalar ve beyannamelerde yapıldığı gibi mecmua da Türkçü bir çizgiden Osmanlıcı bir çizgiye dönüştürüldü. Selanik’ten gelişleri sonrası, önce Ömer Naci, Ömer Naci’nin İran’a hareket etmesinden sonra da Hüsrev Sami Beyler Bahaeddin Şakir’e mecmuanın yayınlanmasında yardımcı oldular. Mecmua 1908 Devriminden sonra Selanik’e getirildi. Bahaeddin Şakir’in imtiyaz sahipliği ve müdürlüğünde *Şura-yı Ümmet*, burada günlük gazete haline dönüştürüldü. Fakat, kamuoyunda *Rumeli* ve *Tanin* gazeteleri kadar ilgi uyandırmadı. Kısa zaman sonra tekrar haftalık çıkarılmaya başlanarak kadrosu da değiştirildi. Müdürlüğe Cenap Şahabeddin, yazı heyetine de Maliye Nazırı Cavit Bey, Hüseyin Cahit Yalçın, Mahmud Sadık ve mebuslardan da Ubeydullah Efendi ile Babanzade İsmail Hakkı Bey getirildiler. Fakat, mecmuanın tirajı yine de yükseltilemedi ve nihayetinde kapatılmasına karar verildi. *Rumeli* ve *Tanin* gazeteleri kendiliklerinden İTC’nin öne çıkan basın organları halini aldılar. Bkz. M. Şükrü Hanioglu, “Şûrâ-yı Ümmet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 39, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2010, 240-242.

²⁷² Burak Aslanmirza, *İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Kızıl Konak Evrakı*, s. 5, 9, 18-19.

kalemi de İttihat ve Terakki'ye mal edemez miyiz' gibi düşünceler geçiriyordu.”²⁷³

Hüseyin Cahit Bey'in de katkı sunduğu anlaşılan İttihatçıların matbuat faaliyetlerini tekelleştirme çabaları 1913'teki Mahmut Şevket Paşa suikastından sonra birkaç adım birden öteye taşınacaktı. Ziya Gökalp, Balkan Savaşı akabinde İstanbul'a gelecek ve yayın çevrelerini İTC çatısı altında toplamaya başlayacaktı. Bu maksatla *Türk Yurdu* gibi mevcut yayınlara sirayet etmekle birlikte, iktisat, eğitim, sosyoloji, din ve siyaset gibi farklı alanlara hitap eden fakat her biri İTC çatısı altında Türk-İslam milliyetçiliği çizgisinde güdülenmiş ayrı yayın mecraları oluşturacaktı. Mahmut Şevket Paşa suikastından sonra sürgüne gönderilmiş olan muhaliflerden kalemi güçlü ve dilde sadeleşme ve Türkçecilik hareketinin destekçi olanların da cemiyet tarafından affedilmesini sağlayacak ve onlara bu mecralarda makul pozisyonlar teklif edecekti. 1917'de bu aftan yararlanan kimselerden birisi de geçmişte Hüseyin Cahit Bey'in teklifini geri çeviren Refik Halit Bey'di.²⁷⁴ Bu pozisyonu Ziya Gökalp, savaş yılları müddetince İTC'nin iktidar ideolojisinin formülasyonu vazifesiyle, iktidar sermayesinin yeniden organizasyonundaki en kilit rolü ifa edecekti.²⁷⁵

İTC'nin politik iktidar sermayesinden istifade ile yazarlarına maddi ayrıcalıklar yaratan *Tanin* gibi, 1914'ten sonra, süreli yayın mecralarında yazarlara ödenen telif ücretlerindeki düşüşlerden Ziya Bey'in oluşturduğu yayın mecraları pek etkilenmemişti. Zekeriya Sertel'in aktardığına göre, I. Dünya Savaşı yıllarında, yazarların kendi geçimlerini sağlayabilmelerini temin edebilen yegane yayın mecraları İTC Merkez-i Umumisinin desteği ve Ziya Gökalp'in teşvikiyle çıkanlardan ibaretti.²⁷⁶ Bu da geçimlerini sağlamak için işe ihtiyacı olan yazarları, Gökalp'in güdümünde harekete geçmeye sevk etmek adına kuvvetli bir motivasyon olmuş olmalıdır.

²⁷³ Refik Halid Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 325-326.

²⁷⁴ Refik Halid Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 11, 28-35, 143, 180, 221, 273-275, 297, 335. İstanbul'a çağırılarak affedildiğinin o sırada Dahiliye Nezareti'ne vekalet eden Cemal Paşa tarafından kendisine tebliğ edildiği güne dair anlatısı için ayrıca bkz. Refik Halid Karay, *Minelbab İlelmihrab*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2019, s. 71-76.

²⁷⁵ Burak Aslanmirza, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kızıl Konak Evrakı*, s. 10, 19-32; Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım (1905-1950)*, s. 10-17.

²⁷⁶ Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım (1905-1950)*, s. 47.

1 Ağustos 1908’de gazetesinden ayrılan güçlü siyasi kalemlerle birlikte, *Servet-i Fünun*’un İTC açısından önemi de azalmıştı. Bununla beraber, her ne kadar İTC’nin beklentilerini yerine getirememişse de, Ahmet İhsan Bey’in hiçbir zaman İttihatçılarla ters düşmemiş olduğunun da altı çizilmelidir. Aksine, meşrutiyet devri boyunca, Ahmet İhsan Bey’in sosyal sermayesinin, onun İttihatçıların karşısına geçme riskine girdiği zamanlarda kurtarıcı bir rol oynadığı görülüyor. Zira, İTC’nin muhalefete düştüğü 1912 senesinde, Beyoğlu Belediyesi Reisliğine getirilmiş, Babıali Baskınından sonra da eski dostu Hüseyin Cahit Yalçın ve İstanbul Muhafızı Cemal Bey gibi birtakım önemli İttihatçılardan destek görmüştü. Mahmut Şevket Paşa suikastından sonra, İttihatçıların bütün toplumsal alanlarda kendi tekellerini kurdukları sırada, Ahmet İhsan vazifesini sürdürme imkanı kalmadığını anlayarak istifa edecekti. Yine de, ticari işlerini meşrutiyet devrinde ilerletme imkanından geri kalmayacak, harp yıllarında da kapitalist matbuat ilişkilerini hükümetin amaçları doğrultusunda güdümleyecekti.²⁷⁷ Osmanlı’nın I. Dünya Savaşı’na dahil olması üzerine verilen Cihat Fetvası, diğer yüzünde Sultan Mehmet Reşat’ın nutk-ı hümayunu ve Başkumandan Vekili Enver Paşa’nın beyanı olmak üzere, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından Ahmet İhsan Bey’in matbaasında bir milyon adet olarak bastırılacaktı.²⁷⁸ Öte yandan iktidar sermayesi, tabii ki Hüseyin Cahit ve Ziya Beyler gibi İTC’nin yönetici zümresine yükselmesine kifayet edecek politik ve kültürel donanımdan yoksundu.

Buradan da anlaşılır ki aktörler örgütün sermaye havuzuna güç aktarmak için bir elitin kendilerine toplumsal iktidar kaynaklarına erişim sağladığı araç/araçlara bağımlı oldukları müddetçe, o elitin etrafında sıkı bir şekilde kümelenmeye başlarlar. Kullandıkları araç ekseninde, aktörler örgüt içerisinde örtüşen çıkarları dolayısıyla da kümelendikleri yerlerde bir çıkar grubu meydana getirirler.²⁷⁹ Bu gruplanmalar sırasında araçların örgüte sağladığı sermaye oranınca güç, çıkar grupları arasında

²⁷⁷ Ahmet İhsan Bey’in kapitalist girişimciliği sebebiyle, Mehmet Asım Us, II. Meşrutiyet devri simalarını karikatürize bir anlatımla tasvir ettiği portrelerinde Ahmet İhsan Bey’i her devirde kazanan “Nalıncı Keseri” olarak imliyor. Mehmet Asım Us, *Karikatür – II. Meşrutiyet Döneminin Ünlü Simaları*, haz. Seval Şahin, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2019, s. 201-205, özellikle 204-205; Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, s. 316-343, 365-372.

²⁷⁸ Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, s. 382. Fetvanın beyannamelerin yer aldığı üzerinde matbaanın adı da “Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı” ibaresiyle yer almaktadır. “Beyanname-i Hümayûn Sûreti ve Fetvâ-yı Şerîfe” başlıklı Cihat Fetvası, Aslanmirza Özel Koleksiyonu.

²⁷⁹ Bağımlılık ilişkisi için bkz.: Richard M. Emerson, “Power-Dependence Relations”, *American Sociological Review*, 27/1 (1962): 31-41.

eşitsiz bir biçimde dağılır ve bu dağılım da örgütün iktidar formasyonunda belirgin bir rol oynar.²⁸⁰

Hürriyetin İlanı ile başlayan yeni devirde, İTC, devrimden önce esnek olarak örgütlenmiş olan teşkilatını merkezi bir yapıda yeniden organize etmeye başladı. Özellikle İstanbul'da bağımsız hücreler halinde dağınık olan örgütünü, burada kurduğu bir merkez yapının altında bir araya getirdi. İstanbul'da örgütsel yapısı en bütüncül olanı Kara Kemal'in oluşturduğu esnaf ağlarından müteşekkil olanıydı. Zira, İstanbul Merkezi olarak da burası yükseldi. Kara Kemal de İstanbul Merkezinin ilk Katib-i Mesulü oldu. İstanbul Heyet-i Merkeziyesindeyse onunla birlikte Hüseyinzâde Ali (Turan), Memduh Şevket (Esendal), Kör Ali İhsan (İloğlu), Ahmed Nesimi (Sayman), Hamdi Beybaba, Dr. Resuhi (Dikmen), Hüseyin Haşim (Sanver) ve Salih İhsan gibi isimler yer aldı. Bu isimler Meşrutiyet devri boyunca az çok değişikliklerle vazifelerini sürdürdüler. İdeolojik anlamda bilinçlenmeleri Hüseyinzade Ali'nin Türk-İslam milliyetçiliği çizgisinde oldu. Özellikle Memduh Şevket ve Kör Ali İhsan Kara Kemal'in en yakınında çalıştılar.²⁸¹

1909'da yaşanan 31 Mart Vakası ile birlikte, İstanbul'da sokaklarda dolaşan siyasal havaya hakim olmanın önemi daha belirgin şekilde ortaya çıkardı. Olaylar sırasında başlatılan İttihatçı ve mektepli avı, Hareket Ordusu'nun olaylara müdahalesi olmasaydı cemiyet açısından büyük bir felakete yol açacaktı. Sokakta kitlelerin arasına kolaylıkla karışarak kitleleri manipüle etme ve yönlendirmede sahip oldukları avantajlar, Kara Kemal'in kurduğu esnaf ağlarını daha da kıymetlendirdi. Selanik Merkez-i Umumisi 31 Mart olayına karışanların tespit edilmesi ile ilgili olarak Kara Kemal'i görevlendirdi.²⁸² Ardından da, Kara Kemal esnaf ağlarını cemiyet namına daha sıkı disiplinize edebileceği bir yönetime başvurdu ve İTC'nin İstanbul Merkezi

²⁸⁰ Herbert Simon örgütler üzerine incelemelerinde bu grupları toplumsal kümeler olarak adlandırır. Ona göre, bireyler birlikte çalışmaya başladıklarında aralarında yalnız örgütün onlara atfettiği rollerin ötesinde toplumsal yaşamlarına uzanan bir samimiyet gelişmeye başlar. Bu yakınlaşma, örgüt içinde bir "biz" ve "onlar" algısının gelişimine zemin hazırlar. Fakat, bu ayrım, bireylerin örgüt mensubu olmayanlarla yürüttükleri ilişkilerinde silikleşip önemsizleşir. Herbert A. Simon, Donald W. Smithburg, Victor A. Thompson, *Kamu Yönetimi*, çev. Cemal Mıhçıoğlu, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975, s. 85-88.

²⁸¹ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı – Köktenci Modernitenin Doğuşu*, Cilt I, s. 361-362.

²⁸² Burak Aslanmirza, "Kara Kemal", *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, ve Bill Nasson, Freie Universität Berlin, Berlin, 09.09.2024, DOI: 10.15463/ie1418.11628.

19. yüzyıl boyunca liberal politikaların ve kapitülasyonların altında maddi bakımdan ezilen esnafın koşullarını iyileştirmek maksadıyla Türk ve Müslüman unsurlara dayalı bir milli burjuvaziye, küçük esnaf ve müteşebbislerin omzunda yükseltmeyi görev edindi. İTC'nin İstanbul Merkezi bakkallar, manavlar, hamallar, ekmekçiler, arabacılar, kayıkçılar gibi grupları ticaret hayatına sokarak devletin elindeki imkanlarla sermaye oluşumunu teşvik etti. Önceki yüzyılda işlevini yitiren loncalar 26 Şubat 1910'da kaldırılarak, yerine İTC güdümünde gelişecek olan esnaf cemiyetleri kuruldu.²⁸³

Önce, İstanbul'daki İttihat ve Terakki Kulüplerinin çatısı altında, eğitim süresi bir sene olan ve de ticaret ve bankacılığa yönelik derslere ağırlık veren gece mektepleri tertip ettiler. Sonra da, İstanbul ve Anadolu'da esnaf cemiyetlerinin, milli şirketlerin ve kooperatiflerin kurulması ve yaygınlaştırılmasına çabaladılar. 1910'dan I. Dünya Savaşı'na kadar İstanbul'da 48 esnaf cemiyeti aktif olarak çalışmaya başlamıştı.²⁸⁴ Dahası, 1849'dan 1909'a kadar Osmanlı topraklarında kurulan anonim şirket sayısı yıllık beşi yediyi zar zor bulurken, 1909'da on dört, 1910'da otuz iki, 1911'de otuz üç, 1912'de yirmi bir, 1913'te on dört, 1914'te yirmi bir, 1915'te on bir, 1916'da yirmi dört, 1917'de otuz dokuz ve 1918'de dahi otuz bir adet yeni anonim şirket kuruldu.²⁸⁵ Bu çabaları I. Dünya Savaşı'nın ekonomiye devlet müdahalesi bakımından yarattığı imkanlarla daha da ileriye taşıdı.

İaşe ticareti vesilesiyle elde edilen yüksek kar, Kara Kemal'in başkanlığında kurulan iki ayrı vakfa devredildi. Vakfın sermayesiyle, I. Dünya Savaşı boyunca milli şirketler ve kooperatifler kurulmaya başlandı. Şirketler hisse senetlerinin yüzde elli biri vakıflarda kalmak üzere halka da açıldı.²⁸⁶

Memduh Şevket Bey orta gelirli bir aileden geliyordu. Babası Çorlu'da ailenin geçimini miras yoluyla sahibi olduğu bir çiftlik vesilesiyle topraktan sağlıyordu.

²⁸³ *Düstur*, II. Tertip, II, 13 Şubat 1325, s. 123-127.

²⁸⁴ Bu cemiyetlerin "II. Meşrutiyet'te Kurulan Esnaf Cemiyetleri – 25 Şubat 1910 günlü Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi'nin yürürlüğe girişinden Cihan Harbi sonuna değin İstanbul'da kurulan esnaf cemiyetleri'nin isimleri, kuruluş tarihler ve üye sayıları için bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s. 687-688.

²⁸⁵ Şirketlerin isimler, kuruluş yılları, menşeleri ve kuruluş sermayelerini bildiren tablo için bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, s. 691-707.

²⁸⁶ Selim İlkin ve İlhan Tekeli, *Cumhuriyetin Harcı – Köktenci Modernitenin Doğuşu*, s. 363-364. Milli iktisat hedefine yönelik İTC'nin uygulamalarıyla ilgili etraflı bilgi ve analizleri için ayrıca bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*.

Eğitim hayatına ise önce İstanbul'da anne tarafından dedesinin yanında başladı.²⁸⁷ Mahalle mektebinde bir dayak vakasına tanıklık edince, buradan ayrılıp ilköğretimini Rehber-i Maarif Mektebinde tamamladı. Rüştüyeyi ise Çorlu'da bitirdi. Eğitim hayatı daha ileri gidemedi fakat kendi çabalarıyla Rusça, Fransızca ve Farsça öğrendi.

İTC'ye, 1906'da tanıştığı Kara Kemal vesilesiyle, Meşrutiyetten evvel üye oldu. İstanbul Merkezinin yazı işleriyle ilgilendi.²⁸⁸ 31 Mart Vakasından sonra, İTC'nin İstanbul Murahhası olarak yükselen Kara Kemal'in desteği ile, onun yerine İstanbul Kâtib-i Mesullüğü görevine getirildi. Kara Kemal'in en yakınlarından oldu. Esnaf cemiyetlerinin örgütlenmesinde onunla birlikte aktif rol oynadı ve İstanbul'da bütün esnaf cemiyetlerini bir çatı altında toplamak maksadıyla kurulan Esnaf Odası'nın başkanı oldu. I. Dünya Savaşı'nda yine Kara Kemal'in rehberliğinde Teşkilat-ı Mahsusa namına da çalıştı.²⁸⁹ Cemiyete üye olduğunda Kanun-ı Esasi'den ve hatta meşrutiyet rejiminin tam olarak ne olduğundan bile bîhaberdi. Cemiyete katılmasından sonra onun ideolojik gelişiminde en çok Kır Ali İhsan ile olan arkadaşlığının etkisi oldu.²⁹⁰

Ali İhsan (İloğlu), Harbiye Nezareti Mektupçuluğuna kadar yükselen Mustafa Süreyya Bey'in oğlu olarak İstanbul'da dünyaya geldi. Geleneksel bir eğitim takip ederek Darü't-tedris adındaki okulu bitirdi. Bu zaman zarfında bir yandan da Fatih

²⁸⁷ Memduh Şevket Bey, annesi tarafından "Kahyabeyler" olarak tanınan orta gelirli bir aileye mensuptu. Bu lakap aileye, annesinin dedesi İbrahim Ağa'nın Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasında rol oynayan Ağa Hüseyin Paşa'nın kahyalığını yapmasından geliyordu. Memduh Şevket Beyin babası Mehmet Şevket Bey de bu aileden yetişmişti ve "Kahyabeylerden" lakabı ile anılıyordu. Mehmet Şevket Bey'in kendi öz babası ise İstanbul'da mülkiyeden "Nişastacıadeler" diye anılan bir ailenin mensubuydu. Bkz. Cevdet Teke, Memduh Şevket Esendal (1883-1952), *Türk Siyasi Hayatında Memduh Şevket Esendal*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2021, s. 1-6.

²⁸⁸ Ahmet Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 593.

²⁸⁹ Önce Erzincan'a görevlendirilen Memduh Şevket, Erzurum'da bulunan Dr. Bahaeddin Şakir ve Ömer Naci'nin de Merkez-i Umumi'yi yönlendirmesiyle Trabzon'a gönderildi. Burada İstanbul'dan gelen Kara Kemal'i karşıladı ikili Erzurum'daki heyetle de görüşüp onlarla birlikte I. Dünya Savaşı sırasında Trabzon'daki İTC kulüp ve merkezlerinin savaşa katkı ve görevlerini belirlediler. Akabinde, İstanbul'da sürdürmekte oldukları esnaf örgütlenmeleri için geri döndüler. Cevdet Teke, *Türk Siyasi Hayatında Memduh Şevket Esendal*, s. 31-32. Bahaeddin Şakir'in İstanbul ile yazışması için ayrıca bkz. BOA, DH.ŞFR/440/122.

²⁹⁰ Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977, s. 242-250. Memduh Şevket Esendal'ın hayatı hakkındaki detaylı ve titiz bir inceleme için ayrıca bkz. Cevdet Teke, *Türk Siyasi Hayatında Memduh Şevket Esendal*. Ayrıca bkz. İsmail Çetışli, *Memduh Şevket Esendal*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Camiindeki derslere devam etti ve Arapça bilgisini ilerletti. Akabinde, babası gibi Harbiye Nezareti'nde küçük bir memurlukla çalışma hayatına başladı.

Ali İhsan, İTC'ye ilk kez Fatin Hoca²⁹¹ aracılığıyla girdi. Kara Kemal ile mektep ve mahalle arkadaşıydı. Onun vesilesiyle 1906'dan sonra da gayri resmi olarak Selanik'teki örgütlenmenin namına çalıştı ve meşrutiyetin ilanında sonra da resmen bu yeni İTC'ye üye oldu. Memduh Şevket ile birlikte Kara Kemal'in etrafındaki esnaf cemiyetlerinin organizatörlerinden oldu. Bunların sağladığı gelirlerle I. Dünya Savaşı sırasında kurulan vakıflardan birinde Ali İhsan Bey'in, diğerinde de Memduh Şevket'in hisseleri mevcuttu. Ali İhsan bu vakıf gelirleriyle kurulan ve "Anadolu zahire tacirlerinin İstanbul'daki pazarını örgütleyen" Milli Mahsulat Şirketi'nin yönetim kurulunda yer aldı.²⁹²

Sermayenin kontrolü noktasında Kara Kemal ve İstanbul Heyet-i Merkeziyesinde yer alan diğer bütün isimlerin halkalar halinde İstanbul'da sokakları ören esnaf ağları boyunca genişlettiği sosyal ve ekonomik ağlar İTC'nin politik tabanının inşasında hatırı sayılır bir iş gördü. 1912'de iktidarı terk eden İTC, Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi (Büyük Kabine) ve bu kabinenin yaklaşık üç ay sonra istifa etmesiyle kurulan, Hürriyet ve İtilaf Fırkası temayüllü Kamil Paşa kabinesi boyunca kitleleri seferber ederek kabine üzerinde baskı yaratabilmek için bu ağları işleme koydular.²⁹³ Babıali Baskını olarak adlandırılan hadise sırasında da bu grup İTC Merkez-i Umumisi olan Cağaloğlu'ndaki Kızıl Konak'tan²⁹⁴ Babıali Konağına değin hem sokakların emniyetini sağladı hem de Sirkeci'deki Posta ve Telgraf İdaresini ele geçirerek Babıali'nin iletişim olanaklarını tıkadı.

²⁹¹ Fatin Hoca (Mehmet Fatin Gökmen)'in babası Kadı Abdülgaffar Efendi'ydi. Fatin Hoca, babasının görev yerleri sebebiyle ilköğretimini Akseki'de ve Alanya'da gördü. İstanbul'da da Fatih Medresesine başladı. Sâlih Zeki Bey'in teşvikiyle, 1901'de kurulan Riyaziyyat Medresesi'ne başladı ve mezun olduktan sonra da Darüşşafaka'da matematik öğretmenliği yaptı. İstanbul'da Emrullah Efendi ve Mehmet Akif (Ersoy) gibi İttihatçı isimlerle dost oldu. Meşrutiyetin ilanı öncesinde İTC'ye üye olarak ihtilal için çalıştı. Meşrutiyetin ilanından sonra ise kendini siyasetten geri çekti ve bilim ile uğraştı. Kandilli Rasathanesi'nin kuruculuğunu yaptı. Muammer Dizer, Gökmen, Mehmet Fatin (1877-1955), TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 14, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1996, s. 142.

²⁹² İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey", *Cumhuriyetin Harcı – Köktenci Modernitenin Doğuşu*, Cilt I, özellikle s. 357-365.

²⁹³ Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, s. 195, 245-248; Memduh Şevket Esendal, *Oğullarıma Mektuplar*, s. 172. Sultan Ahmet Meydanında tertip edilen büyük mitingle ilgili daha fazla detay için bkz. Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, haz. Nurer Uğurlu ve diğerleri, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 146-153.

²⁹⁴ Kırmızı Konak olarak da adlandırılmaktadır.

İTC'nin iktidar alanını genişletmesi ve cemiyete kitlelerden oluşan bir halk tabanı kazandırması bu grubun cemiyet içindeki gücünü 1918'e değin birtakım tavizlerle de olsa hep artırdı. Sermaye oluşturmakta elde ettikleri başarılar Kara Kemal'in kontrol ettiği iktisadi iktidar araçları etrafında örgütlenen çıkar grubunu bir cazibe merkezi haline soktu. Öyle ki Sapançalı Hakkı, Hüsrev Sami (Kızıldoğan) gibi, Enver ve Cemal Beylerin arasında geçişlerle de olsa İTC'de askeri iktidar araçları etrafında kenetlenmiş olan fedai grubundan bu gruba meyledenler de ortaya çıktı. Hatta, 1923'ten sonra İTC'yi yeniden ayağa kaldıracabilecek bütün çıkar grupları çözülmüş, ya ellerindeki iktidar araçlarını kaybettikleri için siyasetten uzaklaşmış ya da Mustafa Kemal Paşa grubunun içinde erimişlerdi. Fakat, Kara Kemal'in etrafında örgütlenen bu organik tesianütçü (dayanışmacı) ve sermayedar grup, elindeki varlıkları ve kendi mikro ekonomik ve politik teşkilatlarını korumakta muvaffak olarak, Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan ayrılıp İTC'yi yeniden örgütleyebileceklerine dair bir inanç geliştirebilen yegane İttihatçı çıkar grubu olarak kalmıştı.²⁹⁵

Kısaca karar alma ve icra mekanizmalarının ilk yüzünü ifade eden güç toplama, bireyler, aktörler ve elitlerin toplumsal alanlardaki aksiyonları sonucunda ortaya çıkan güç ilişkileri doğrultusunda, örgütsel bağların oluşumunu ifade eden faaliyetler bütünüdür. Bu bağlar sayesinde, farklı toplumsal alanlarda yapılan farklı toplumsal *habitus*ların sermaye güçlerinden çeşitli iktidar kaynakları aracılığıyla örgüte sağlanan sermaye, örgütün sermaye havuzunda bir araya gelir. Bireylerin, aktörlerin ve elitlerin bütün bu örgütselleşme deneyimini ortaya çıkardıkları toplumsal uzam ise örgütün iktidar alanını biçimlendirir. Her bir iktidar ve güç mücadelesi örgütlü ya da örgütsel hareket eden fertlerin bir toplumsal alana ve/veya belirli alanlara özgü olarak konumlanmış araçlar üzerinde yürüttükleri her türlü hakimiyet mücadelesi üzerinden anlaşılmalı çalışıldığında, söz konusu örgütün dışsallaştığı toplumsal konumlar kadar, o örgütün kendi içerisindeki iktidar bileşenleri ve iktidar ilişkileri de daha rasyonel olarak sorgulanabilir olacaktır.²⁹⁶

²⁹⁵ Tabii bu 1926 İzmir Suikastı girişimi ile imkansız oldu. Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 179-248.

²⁹⁶ Güç Toplama Faaliyetleri adını verdiğimiz bu sürece ait bir izlek olarak EK 1'deki diyagrama bakınız.

3. Bölüm

Karar Alma ve İcra Mekanizmalarının İkinci Yüzü: İktidarı Tasarlama Faaliyetleri Bağlamında İttihat ve Terakki

Karar alma ve icra mekanizmalarını oluşturan ikinci faaliyet türü, yani iktidarı tasarlama faaliyetleri, iktidarın biçimsel yaratımı ile sonuçlanan bireylerin örgütlenme deneyimine yönelik faaliyetlerini belirtir. Örgütün sermaye havuzundan istifade ile örgüt içi resmi hiyerarşik düzenlemelerin ve de örgüt

sermaye havuzundan yapılan tercihlerin belirlenme şekilleri, tercihlere etki eden ilişki tarzları, baz alınan göstergeler ve ortaya çıkan anlam, ölkü ve değerler gibi etmenlerle biçimlenir. Bu *habitus*, her bir elitin etraflarındaki çıkar gruplarının toplumsal alanlardaki farklı ve benzer faaliyetleri sırasında örgütlü alanda birbirleriyle yürüttükleri ortaklık, çekişme, rekabet, mücadele, uzlaş ve anlaşmalar dolayısıyla ortaya çıkan ilişki ağlarının uzamsal olarak yoğunluk kazandığı yerde tekamül eder. Keza, iktidar sermayesi de bu *habitus*a özgü olarak yapılanıp yönetici elitlerin uhdesinde toplanan gücü ifade eder.

Toplumsal alanlarda sürdürülen politik rekabet sırasında bir örgütün ve o örgütün faillerinin gereksindikleri iktidar sermayesinin çeşitliliği iktidar *habitus*undaki bileşen çeşitliliğini de etkiler. Askeri, politik, ideolojik ve iktisadi makro alanların her biri (ki bu makro alanlardaki iktidar yapılarının her biri Michael Mann'ın belirttiği üzere farklılaşan uzmanlık bilgileri ve iç toplumsal dinamikleriyle toplumu dört ayrı açıdan etkileme kapasitesine sahip, ayrı iktidar mekanikleri oluşturmuş ve tarihsel süreçlerde kurumsallaşarak birer toplumsal iktidar kaynağı halini almışlardır), kent alanları, mahalle alanları, köy alanları, pazar/ticaret alanları, ziraat alanları, sanayi alanları, kültür alanları, eğitim alanları, sanat alanları, basın alanları, bilim alanları, dinî alanlar ve din alanları gibi mekânsal, muhayyel ve/veya düşünsel mikro alanları tamamen ya da belirli ölçülerde kapsayan, onlarla örtüşen ya da kesişen alanlardır. Bu sayede, bu dört makro toplumsal iktidar alanı ihtiyaç duydukları toplumsal dayanakları inşa ederek kurumsallaşmalarını sürdürürken -her ne kadar ayrı iktidar kurumları olsalar da- mikro alanlarda birbiriyle de karşılaşır ve karışır. İradelerini artırmak maksadıyla, dört başat toplumsal iktidar kaynaklarından biri üzerinde içeriden hakimiyet mücadelesi veren toplumsal gruplar, farklı alanlardaki toplumsal artığa (bu alanların iktidar yapılanmalarına özgü olan ve zorunlu olarak Marksist anlamdaki iktisadi bağlamla sınırlı görülen artık ürüne değil fakat, diğer toplumsal alanlardaki iktisadi sermayeyle beraber kültürel, sosyal ve simgesel sermayenin üretimi olan artık değerlerden mücadele verdiği toplumsal alanda hangisine/hangilerine gereksinim duyuyorsa ona) uzanarak rakipleri karşısında avantaj elde edebilmek için diğer makro iktidar alanlarındaki güç/iktidar gruplarıyla ortak hedef ve amaçlar etrafında bir araya

gelmeye başlarlar. Bu yoldan da, aralarında türlü iş birliği, ortaklık ve/veya ittifaklar geliştirerek ortak bir iktidar sermayesinin yaratımını sağlarlar.²⁹⁹

İktidarın mikro toplumsal varlıklarıyla ilgilenen Pierre Bourdieu, “alan-içi” ve “alanlar-arası” olmak üzere, iktidar mücadelelerinin iki farklı türde tecessüm ettiklerini söyleyerek, onların arasında karakterleri itibariyle bir ayrım ortaya koyar.³⁰⁰ Öte yandan, İttihatçıların kendi iktidarını kurmak ve kalıtsallaştırmak amaçları etrafında, iktidar odaklarının birbirleriyle giriştikleri güç mücadeleleri, onların mikro iktidar alanlarından başlayarak, makro iktidar alanlarına kadar geliştirdikleri güç birlikleriyle, bilinçli ve/veya bilinçsiz, sistemli ve/veya sistemsiz olarak sürdürdükleri alan içi siyasal rekabetlere karşılık gelir.

Kuşbakışı bakıldığında, özellikle geç 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumsal dönüşümünü, *din ve bilim, kadim ve cedit, taassub ve terakki, gelenek ve reform, inanç ve akıl, İslâm ve modernite, asker ve sivil, merkez ve çevre* gibi Osmanlı toplumsalında birbiriyle karşılaşan ve bugüne değin hiç ivmesini kaybetmeksizin birbiriyle çatışarak / savaşılarak / mücadele ederek süregelen iki karşıt toplumsala indirgeme eğilimi, Osmanlı yenileşmesini/modernitesini belirli boyutlardan anlatmayı mümkün kılan makul bir makro çerçeve çiziyor gibi görünebilir.³⁰¹ Öte yandan, daha küçük ölçeklerle, kısa zaman aralıklarında ortaya çıkan spesifik tartışmalara taraf olan figürlerin güttükleri kişisel politik ve ideolojik kaygılar gözetilecek olduğunda, birbirini tümüyle iten pozitif ve negatif zıt kutuplar halinde kalıtsal olarak süregeldiği varsayılan bu tür ikiliklerden yola çıkarak yapılan sosyal, kültürel ve politik genellemelerin sebep olduğu kusurlar ortaya çıkar. Çünkü bir alanda gözüken/öne çıkan bir olayı, tartışmayı ve/veya politik yapıyı imleyen karşıtlıklar, bu alanın dışında, kesişeninde ya da bileşeninde varlık gösteren diğer bir toplumsal alanda aynı etkiyi aynı derecede göstermeyebilirler.

²⁹⁹ Michael Mann, toplumsal iktidar kaynakları hiçbir zaman tamamen katıksız halde bulunmazlar, der. Zamana ve konjoktüre göre, askeri iktidarın ideolojiye; ideolojik iktidarın politik iktidara gereksindiği gibi, her toplumsal iktidar kaynağı bir diğerine farklılaşan suretlerde bağlı ve bağımlıdır. Bkz. Michael Mann, *İktidarın Tarihi*, Cilt I, s. 35-46.

³⁰⁰ Pierre Bourdieu, *Bilimin Bilimi ve Düşünömsellik – College de France Dersleri 2000-2001*, çev. Levent Ünsaldı, Heretik Yayınları, İstanbul, 2024, s. 71-152.

³⁰¹ Cenk Reyhan, “Dil ve Yapı: Osmanlı-Türk Modernleşme Sürecinde Dilsel Dönüşümün Yapısal Dönüşöme Etkisi”, *Memleket Siyaset Yönetim (MSY)*, Cilt 17, Sayı 38, 2022, s. 443-478; Alp Eren Topal, *From Decline to Progress: Ottoman Concepts of Reform 1600-1876*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

19. yüzyıl Osmanlı yenileşmesi sırasında kurulan iptidaiye, rüştiye ve idadi gibi yeni imleyen kurumların sıbyan mektebi ve medrese gibi eski imleyen kurumların yanına, eskilerine dokunulmadan yerleştirilmiş olması, Osmanlı modernitesinin politik ve eğitim alanındaki kurumsal yapısında, uygulamada ortaya çıkan bir düalizmi gösterir.³⁰² İlk bakışta, bu düalizm, ideolojik açıdan genelleme vesilesiyle *taassub* ve *akıl* arasında süregeldiği varsayılan “ezeli” siyasal rekabetle de örtüşür gözükür. Öte yandan, kurumsal yapıda çalışan bu düalizmin, zorunlu olarak farklı toplumsal alanların praksisinde kökten toplumsal karşıtlıklar oluşturduğu anlaşılmamalıdır. Bilindiği üzere, vakıflar ilmiye mensuplarının toplumsal artığa erişimlerini mümkün kılan en etkili toplumsal iktidar araçlarıydı. Dolayısıyla, 19. yüzyıl itibariyle kalemiye/mülkiye bürokratlarının vakıflar üzerinde artan denetim ve kontrolleri, ilmiyeye mensup olanların toplumsal iktidarı için bir tehdit yarattığı ölçüde, ulemanın sınıfsal anlamda konsolidasyonuna sebebiyet vermiş olmalıdır. Fakat, aynı zamanda, sınıfsal ayrıcalıkları budandığı ölçüde, ilmiye sınıfından olanlar, imkanları ölçüsünce diğer sınıfsal alanlara sirayet ederek, toplumsal artığa uzanmanın yeni yollarını da zorlamışlardır. Zira, yeni kurumlara getirilen pek çok görevlinin eski kurumlardan geldikleri gibi, yeni eğitim kurumlarına getirilen müderrisler de eski eğitim kurumlarından yetişmişlerdi. Bununla beraber, bir kimse eski ve yeni eğitim kurumlarının her ikisinde birden tahsil görebiliyor ya da bu mektepler arasında geçiş de yapabiliyordu ki ilmiye kökenli bir ailede bile bu hiç de tuhaf karşılanmıyor, aksine ilmiye mensupları çocuklarını bu tür bir karma eğitime teşvik de edebiliyorlardı. Dahası, bu mekteplerden mezun olanlardan mülkiye/kalemiye ve ilmiye arasında meslek değiştirenlerin sayısının hiç de az olmadığını gösteren prosopografik çalışmaların sayısı da her gün biraz daha artmaktadır.³⁰³ Dolayısıyla görülür ki, sosyal-

³⁰² M. Şükrü Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton ve Oxford, 2010, s. 18-34, 53-54, 104-108.

³⁰³ Ahmet Cevdet Paşa ilmiyeden mülkiyeye geçiş yapan yüksek rütbeli devlet erkanının sınırlı örneklerinden olsa da, alt kademelerde bu tür geçişlerin daha fazla olduğu görülmektedir. Dahası, II. Meşrutiyet devri Şeyhülislamlarından Mustafa Hayri (Ürgüplü) Efendi bir dizi dil ve dini eğitimle birlikte uzun bir medrese tahsili gördükten sonra, Mekteb-i Hukuk’a girerek buradan da mezun olup, ilmiyeden mülkiyeye ve sonra tekrar ilmiyeye geçiş yapmıştır. Abdülhamit Kırmızı konu ile alakalı olarak, Tanzimat devrinden itibaren ilmiyeyi bütünüyle yeniliklere karşı konumlanan bir toplumsal sınıf olarak görmeye karşı çıkmakta ve ilmiye mensuplarının yenileşme hareketlerinin farklı aşamalarına katılımını tartışmaktadır. Bkz. Abdülhamit Kırmızı, “Şer’an Olamadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat”, *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası – Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XIX. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, 31-71. Geç dönem Osmanlı uleması ile ilgili güncel bir çalışma için ayrıca bkz. Erhan Bektaş, *The Ulema*

politik ve sosyal-ideolojik anlamda baştan aşağı tezat görünen anlamlar, hayatın sıradan akışı dahilinde mikro toplumsal alanlarda, çoğunlukla türlü derecelerde birbirinin içine sızarak var olmuşlardır.

Özellikle de, siyasetin meşruiyet kaynağı olarak kamuoyunun ve buna bağlı olarak sıradan toplumsal kesimlerin daha fazla önem kazanmasıyla,³⁰⁴ Meşrutiyet devrinde, kitlelerle organik bağ geliştirmeye çalışan sosyal ve politik örgütlerin mikro toplumsal alanlarda daha güçlü bir etki yaratabilmek için, anlamlar arası bu iç içe geçmişliği hesaba katmak zorunda kaldıkları görünür. Tıpkı, önceki bölümde değinildiği üzere, İTC'nin Paris'teki Harici Merkez-i Umumisinin, 1908 devrimine giden son aylarda kendisine olan halk desteği ve katılımını artırmak amacıyla, gayrimüslim ve İslam unsurlarının tepkisini çekecek söylem pratikleri ve beyanlardan mümkün olduğunca kaçınılmak üzerine yeni bir strateji benimsenmesi gerektiğine dair diğer örgüt merkezlerine yaptığı telkinlerde, ya da 1908'den sonra da Türk-Müslüman unsuruna dayanan milliyetçi bir programın, İttihatçılar tarafından, *ittihad-ı anasır* gibi Tanzimat devrinden itibaren kazandığı Osmanlıcı, İslamcı ve Garpçı çoklu anlamlar vesilesiyle, ucu açık hedeflere yaslanan “müphem” bir ifadenin potasında eritilerek savunulmasında olduğu gibi.³⁰⁵

Amaca göre esneme kabiliyetini haiz bu pragmatik kullanımlara uygun, geniş anlam dağarcıklarında buluşan ve bir araya gelerek örgütsel hareket etmeye başlayan farklı toplumsal gruplar, bir örgütün sermaye havuzunu oluştururken birlikte aksiyon alırlar. Örgütün iktidar sermayesi de askeri, politik, ideolojik ve iktisadi alanlarda toplumsal iktidar araçlarını elinde tutan örgüt elitlerinin birbirleriyle uzlaştıkları

in the Late-Ottoman Empire (1880-1920): The Formation of Professional Ulema Identity, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2019.

³⁰⁴ Murat Şiviloğlu, *The Emergence of Public Opinion – State and Society in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2018, s. 7-20.

³⁰⁵ İttihatçılar, kendi özellerinde Türkleşmiş bir İslam senteziyle donatarak kurdukları Türkçü-milliyetçi programlarını gerçekleştirmek için, siyasallaşan kamusal alanlarda *adalet*, *müsavat*, *uhuvvet* ve *hürriyet* gibi devrin bütün siyasal taraflarınca sahiplenilmiş bir söz dağarcığını ihtiva eden ve fakat semantik alımlanma biçimleri çok sayıda farklı olasılığa gebe olan müphem bir *ittihad-ı anasır* söylemine dayanmışlardır. İTC'nin içerisinde karar alma ve icra mekanizmalarını biçimlendiren güç çatışmalarından söz eden son bölümde bu meseleye yeniden değinilecektir. Fakat, *ittihad-ı anasır*ın etno-sosyolojik ve politik alımlanma biçimleri üzerine bir tartışma için özellikle şuraya bkz. Burak Aslanmirza, “Zihniyetten İdeolojiye Kavram ve Siyaset: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktidar İdeolojisi Olarak ‘Türkçülük’”, *Osmanlı'da Siyasal Dilin İnşası: Değişen ve Dönüşen Osmanlı İmparatorluğu'nda Kavram ve Söylem*, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2024, 143-208.

yakından temasta bulunarak, diğerlerinin elde edemediği menâfi’i temine muvaffak oldukları söyleniyor idi.”³²³

Mahmut Şevket Paşa ilk etapta siyasette ön plana çıkıp halk arasında ün kazanan genç İttihatçı subayların ordudan ayrılmaları yönünde türlü tekliflerde bulundu. Fakat, subayların çoğu ısrarla askerlikte kalmak istediklerini söylediler. Paşa, Sultan Mehmet Reşat’ın Başmabeyincisi Lütfi Simavi Bey’e yalnız Enver ve İsmail Hakkı Beyleri Berlin ve Viyana’ya askeri ataşe olarak tayin ederek ordunun dışında tutabildiğini söylemişti.³²⁴ Paşa, İttihatçıları ikna edebilir ümidiyle, onların saygısını kazanan Goltz Paşa’dan askerlerin siyasetle uğraşmaktan vazgeçmelerinin zorunluluğunu belirten bir makale yazması ricasında da bulunmuştu.³²⁵ Fakat, meselenin bu kadar basitçe çözülemeyeceğini zamanla kendisi de daha iyi idrak etti. Zira, Goltz’un da tespit ettiği sivil-asker karmaşası Enver Bey’in Paşa payesi olarak Harbiye Nezareti’ne getirilmesine değin de büyük çapta çözümlenmeden kaldı. O zamana değin, Mahmut Şevket Paşa’nın talebinde başarıya sadece, İTC’ye karşıt bir yapılanmayla Manastır’da on iki zabıt ve elli altmış kadar neferin 1912 ortasında dağa çıkmaları üzerine yaklaşılabilmişti.³²⁶ Ordunun içerisindeki muhalif hareketlerin kuvvetlenmeye başlaması İttihatçıları da endişelendirmişti.³²⁷ Bu ortamdan istifade ile dönemin Harbiye Nazırı olan Mahmut Şevket Paşa, Sadrazam Sait Paşa’nın imzasıyla askerlerin siyasetle uğraşmasını yasaklayan bir kanun tasarısını Meclis-i Ayan ve Mebusan’a götürdü. Mahmut Şevket Paşa, ayanın karşısında kanunu müdafaa ederken “(...) pekâlâ bilirim ki Meşrutiyet’in ilk günlerinde tayin kılınan Harbiye Nâzırı, bir binbaşının, bir kaymakamın tavsiyesi üzerine tayin edildi.” diyecekti.³²⁸ Fakat, kabinenin istifası ile birlikte bu tasarı da sonuçsuz kalacaktı.

Mahmut Şevket Paşa askerlerin siyasetten çekilmeleri talebinde aslında baştan beri yalnız değildi. İTC içerisinde de aynı talebi dile getiren bir zümre bulunuyordu.

³²³ Von der Goltz, *Mahmut Şevket Paşa ile İlgili Hatıralarım ve Selanik’teki Günlerimin Tarihçesi*, s. 100.

³²⁴ Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2006, s. 23-24.

³²⁵ Mahmut Şevket Paşa’nın arzusu üzerine yazılarak Erkan-ı Harbiye Binbaşlarından Ali Fuat Bey çevirisi ile Türkçe yayınlanan söz konusu makale için bkz. Von der Goltz, *Mahmut Şevket Paşa ile İlgili Hatıralarım ve Selanik’teki Günlerimin Tarihçesi*, s. 237-262.

³²⁶ Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası – II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar*, s. 177-178. Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, Dorlion Yayınları, İstanbul, 2024.

³²⁷ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt III, s. 254.

³²⁸ *Meclis-i Ayan Zabıt-ı Cerideleri*, Cilt II, s. 148-152.

Bu zümre, söz konusu talebi ilk kez 1909 Eylül ayında düzenlenen İkinci Umumi Kongrede, İTC'nin en yetkili idari organında dillendirdi. Kongrede, Hareket Ordusu'nun tasarlanma aşamasında Mahmut Şevket Paşa'nın yanında bulunmuş olan Mustafa Kemal (Atatürk) Bey ve II. Abdülhamit'in hallinden sonra yine Mahmut Şevket Paşa tarafından, onun Selanik'e transferini organize etmek ve ona refakat etmekle görevlendirilen Fethi (Okyar) Bey İTC'nin ileri gelenlerinin o günkü politikasına aykırı düşen böyle bir talebin cemiyet içi sözcülüğünü yaparak dikkatleri üzerlerine çekmişlerdi.³²⁹

Aslında, 1908 Devriminden önce, Makedonya'daki örgütlenme faaliyetlerinde ileri gelen İttihatçılarla birlikte çalışmışlarsa da, ne Mustafa Kemal Bey ne de Fethi Bey İTC içerisinde kayda değer bir nüfuza sahiptiler. Selanik'teki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kuruluş aşamasında yer almamış, cemiyete sonradan katılmışlardı. Fethi Bey cemiyete İsmail Hakkı Bey'in yönlendirmesiyle Enver Bey tarafından üye yapılmış, Mustafa Kemal Bey de sonradan Selanik'e tayin olunmuş ve Fethi Bey'in referansı ile cemiyete dahil olmuştu.³³⁰

Her ikisi de İTC'nin fedai teşkilatına katılmadılar, çünkü aldıkları kurmay eğitimi böylesi şaibeli bir teşkilata dahil olmalarına engeldi. Bununla beraber, İTC içerisinde fedailerin koordinasyonundan sorumlu olan “Kahraman-ı Hürriyet” Enver Bey'in çevresine dahil olmadıkları gibi, ona rakip olabilecek bir sosyal sermayeden de yoksunlardı. Cemal Bey (Paşa) gibi İTC'nin Selanik'teki erken kuruluş aşamasından beri Merkez-i Umumi çevresinde çalışmakta olan ileri gelen İttihatçı subaylar arasında da bulunmuyorlardı. Bunun yerine asıl, Merkez-i Umumi ile iltisaklı olan Cemal Bey ile temasları sıkıydı.³³¹ Gerçi Fethi Bey, Selanik günlerinde Merkez-i Umumi ile temas

³²⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt I, s. 299. Mustafa Kemal ve Fethi Beylerin aynı zamanda yakın dostu olan Ali Fuat (Cebesoy) Bey bu kongrede yoktu fakat, İTC içerisinde onlarla birlikte hareket eden aynı grup içinde yer alıyordu. Mahmut Şevket Paşa'nın telkiniyle, o sırada Almanya'da görev yapan Goltz Paşa'dan askerlerin siyasal hayatı sivillere bırakmalarını öneren makaleleri istemek için gönderilen mektubu kaleme alan da bizzat Ali Fuad Bey olmuştu. Zira, Goltz Paşa'nın ilk makalesinin önünde Ali Fuat Bey'in mektubu da *Asker Mecmuası*'nda yayınlanmıştı. Ayrıca Goltz Paşa'nın cevaben Almanca kaleme aldıp gönderdiği makalelerin çevirisini de yine büyük ölçüde Ali Fuat Bey yapmıştı. Bkz. *Osmanlı'da Bir Alman Subayı Colmar Freiherr von der Goltz – Müdafaa-i Milliye ve Asker Mecmuası'ndaki Yazıları*, haz. Mehmet Ali Karaman, Berikan Yayınevi, İstanbul, 2020, s. 32-35, gazete nüshasının tıpkı basımı için ayrıca bkz. s. 117-121.

³³⁰ İhsan Sabri Balkaya, *Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880-7 Mayıs 1943)*, Türk Tarik Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 31-32.

³³¹ Talha Çiçek, “Üç Paşalar Miti”, s. 17-53.

kurmuştu. İTC'nin dahili yazışmalarını yürütmek üzere, İsmail Canbolat, Mithat Şükrü, Topçu Rasim ve Hamdi Beylerle birlikte Selanik Heyet-i Merkeziyesi'nde de çalıştı. Hatta, cemiyet namına kaleme aldığı bazı genelgeler de vardı. İttihatçıların 22-23 Temmuz gecesi Selanik'te düzenledikleri toplantıda Meşrutiyetin ilanı için aldıkları karar üzerine, ilan beyannamesini de o gece Fethi Bey kaleme almıştı.³³² Fethi Bey'in söz konusu katkılarına rağmen, yine de cemiyete mevcut yönetici elitlerin sağlayamadığı herhangi bir iktidar sermayesi taşımış olduğunu söylemek güçtür. Zira,

belirginlik kazandığı ilk bir senelik meşrutî rejim tecrübesinden sonra cemiyet içinde meydana çıkan güç eşitsizliğinden nasiplerini almış ve iktidar *habitus*undan dışlanarak cemiyette ikinci veya daha aşağı derecelerde önem sahibi olan aktörler arasında kalmışlardı. İTC'nin askeri iktidar kaynağına erişimini organize etmeye yarayan “Kahraman-ı Hürriyet” Enver Bey'in sahip olduğu politik avantaj sonlanmaksızın ordunun içerisindeki İttihatçı önderlerle rekabet edebilmeleri ya da Enver Bey'e alternatif bir imkan elde ederek önderlerin arasına katılabilmeleri de neredeyse olanaksızdı. Mahmut Şevket Paşa ile sahip oldukları fikir benzerliği biraz da bu konumlarından kaynaklıydı. Zira, Mahmut Şevket Paşa'nın giderek yükselen mevkiinden hiçbir fayda da bulmadılar.

Kongre nihayetinden yaklaşık dört ay kadar sonra 12 Ocak 1910'da kurulan İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde Mahmut Şevket Paşa bu kez Harbiye Nazırı olarak atanmıştı.³³⁴ Bu arada ordunun içindeki siyasal bölünmeler de ivme kaybetmeksizin devam ediyordu. Zira, askerlerin siyasetle uğraşmalarının önüne hala geçilememişti. Haziran ayında Mahmut Şevket Paşa saraya giderek, ordunun içerisinde zabıtların iki bölük halinde ayrı ayrı toplantılar tertipleyip birbirleriyle çatışmaya gidebilecek kadar ileri gittiklerini belirtmiş, Sultan Mehmet Reşat'a, kabinede bulunan Talat ve Cavit Beylerle çalışamayacağını söylemiş ve istifasını takdim etmişti.³³⁵ Sultan Mehmet Reşat'tan hadiseyi haber alan İTC'nin Fırka Reisi Halil (Menteşe) Bey ise, Merkez-i Umumi adına görevlendirilen Rahmi (Arslan) ve Doktor Nazım Beylerle birlikte ertesi gün Mahmut Şevket Paşa'ya giderek onu ikna etmek istediler. Halil Bey'in aktardığına göre Paşa onları hoş karşılamadığı gibi, sitemini de saklamamıştı ki Halil Bey, sergiledikleri ılımlı tavra rağmen, Paşa'ya laf arasında aynı gemide olduklarını hatırlatmaktan çekinmemişti:

“Paşam, memlekete büyük hizmetler yaptınız. Fakat unutmayınız ki onları bu vefakar arkadaşlarınızla birlikte yaptınız. Yanlış telkine

Sefareti'nde bî-fiil ve bîfâide ihmâl etmek ve diğer taraftan erkânından birçokları noksan bir kabinede, rûh-ı milleti, menâfî-i devleti büyük bir hassasiyet-i fikriye ile takib eylemeleri sayesinde, tahkim-i ihtimal-i muvaffakiyâta medâr olan zât-ı âlileri ve Talat Bey'in müteaddid nezaretlerin tedvir-i umuruna mecbur bulunmaları şâyân-ı ihtirazdır.” Bkz. Yarbay Mustafa Kemal Bey'den Bahriye Nazırı Cemal Paşa'ya, 27 Teşrîn-i Evvel 1330 [9 Kasım 1914], içinde, Murat Bardakçı, *Şahbaba*, s. 543-544.

³³⁴ İhsan Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler – Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 108.

³³⁵ Halil Menteşe, Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, s. 128.

kapılmışsınız, ağır mesuliyet taşıyorsunuz. Sükunetinizi muhafaza buyurun, sükunetle tetkik edelim.”

Bu diyalogdan sonra Halil Bey, kendi sözlerinin yanındaki diğer İTC liderleri tarafından da desteklendiğini ve bu sayede Mahmut Şevket Paşa’nın da sakinleştiğini aktarıyor. Zira, ona göre, iki tarafın niyeti de ipleri koparmak değildi. Yalnız aralarındaki görüş ayrılıkları ilişkiyi güçlü tutmayı zaman zaman zora sokuyordu.³³⁶ Buna karşın, çok geçmeden asker ve siyaset ilişkisinde Mahmut Şevket Paşa’yı tamamen değilse de kısmen tatmin edebilecek ara bir formül geliştirilmişti. Kongre nihayetinde, İTC, Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey’in Tanin’de kaleme aldığı bir makalesi ile, o zamana kadar üye olanlar dışında, cemiyetin askerlerden yeni üyeler kabul etmeyeceğini duyuruyordu.³³⁷ Bu da bir adımdı, fakat bu adım İTC mensubu olan genç subayların ordudaki hiyerarşik güç ilişkilerini bozmalarına aslında hiçbir cevap üretmiyor, halihazırda orduda bulunan İttihatçı subaylar politik konumlarını muhafaza ediyorlardı. Bu sırada, aslında, ordunun ve siyasetin birbirinden ayrılması talebine karşılık, kabinede bulunduğu sırada muhatap olduğu siyasal eleştiriler karşısında Mahmut Şevket Paşa her gün biraz daha siyasetin içerisine çekiliyordu. Siyasal alanda yıprandıkça İTC’nin ileri gelenlerine giderek daha fazla yakınlaşıyor, İttihatçıların kabinede edindikleri pozisyonlar karşısında daha ılımlı bir tavır takınmak zorunda kalıyordu.³³⁸ Bu durumda, İTC’yle olan ilişkileri de -ne kadar gerilimli olursa olsun- Paşa’nın vefatına değin kopma noktasına kadar hiç gelmedi.

Yine de bu tek gerilim noktası değildi. Mahmut Şevket Paşa’nın öfkesini celbeden en esaslı mesele de mali meselelerden zuhur ediyordu. II. Abdülhamit’in tahttan indirilmesi sonrasında Yıldız’daki para ve mücevherlerle padişahın kalan evrakı tespit ve tasfiye için bir komisyon kurulmuştu. Meclis-i Mebusan adına Halil (Menteşe) ve Ali Cenani Beyler ile hükümet namına da Şehremini Hazım (Tepeyran) Bey ve Müzeler Müdürü Halil Ethem Beylerden oluşan komisyon, Yıldız’da hususi kasadan çıkarılarak bavulların içerisine yerleştirilmiş dört milyon değerinde banknot ve altın ile daha sonra Paris’te üç yüz yetmiş bin lira gibi bir değer karşılığı satılmış

³³⁶ Halil Mentеше, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше’nin Anıları*, s. 129.

³³⁷ Hüseyin Cahit (Yalçın), “Askerler ve Cemiyet”, *Tanin*, 26 Ekim 1909.

³³⁸ 8 Kasım 1911’de Meclis-i Mebusan’da muhalefete açıkça İttihat ve Terakki karşısında hiçbir güçleri olmadığını da söylemişti. Bkz. MMZC, Devre I, Cilt 1, İctima Senesi 4, On İkinci İnıkad, 26 Teşrin-i Evvel 1327 [8 Kasım 1911], s. 293.

olan mücevherlerle karşılaşmıştı.³³⁹ Meclis kararıyla orduya devredilen söz konusu miktardaki para ile donanmaya devredilen mücevherlerin ilgili mercilerce sarfiyatı sırasında ise ne herhangi bir denetim uygulanmış, ne de ilgili merciler bu geliri nereye harcadıklarına dair herhangi bir beyanda bulunmuşlardı.³⁴⁰ Bu paraların hangi maksatla ve nasıl kullanıldıkları siyasal çevrelerde ihtilaf konusu olmuş, üstelik Yıldız Sarayı'nın Hareket Ordusu tarafından işgali sonrasında saraydaki birtakım malların bazı üst kademedeki subayların zimmetine geçirildiği dedikoduları arşa çıkmıştı. Fakat, Mahmut Şevket Paşa I., II. ve III. Ordular Müfettişliği sırasında, bu tartışma ve şayialara müdahalede bulunup meselenin daha fazla kurcalanmasına mani olmuştu.³⁴¹ Fakat, Mahmut Şevket Paşa 1910 senesindeki ek bütçe talepleri ile Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey ile karşı karşıya kaldı ve mesele dönüp dolaşıp Yıldız'dan orduya devredilen paralar meselesine geldi.³⁴²

³³⁹ Halil Mentеше, *Osmanlı Meclis-i Mebusan Reisi Halil Mentеше'nin Anıları*, s. 129-130.

³⁴⁰ Selanik seyahati sırasında Sultan Mehmet Reşat'ın Mabeyn Başkatibi olarak tayin edilen Halit Ziya (Uşaklıgil) Bey hatıralarında, Sultan tarafından selamlarını iletmesi ve hatrını sorması için Sabık Sultan'a gönderildiğini ve bu ziyareti sırasında, sabık Sultan Abdülhamit'in, bu geride kalan bavulları sual edip, bavulların kendisine iletilmesi için yardımcı olunması talebinde bulunduğunu belirtir. Öte yandan, Yıldız'da tetkik heyeti tarafından bulunan bavullar kamuoyunda duyulmamıştı ve Halit Ziya Bey'in o zamana değin bu bavulların varlığından haberi bile olmamıştı. Bu anekdot aynı zamanda, para ve mücevherlere yapılacak muameleye dair çıkarılan Meclis kararının II. Abdülhamit'e tebliğ dahi edilmediğini, hatta İTC reislerine son derece yakın olan ve onların delaletiyle sarayda başkitabet mevkiine gelmiş olan bir zatın dahi bavulların akıbetinden haberdar olmadığını gösterir. Bkz. Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi – Son Hatıralar*, s. 370-371.

³⁴¹ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s. 113.

³⁴² Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın ilk ek bütçe talebi Meclis-i Mebusan'ın Maliye Encümeni'nde takılmıştı. Mahmut Şevket Paşa önce 3 Mart 1326 [16 Mart 1910] tarihinde Meclis-i Mebusan'a üst perdeden yazdığı bir tezkere göndererek bütçe talebinin aciliyetini belirtti. Bkz. Fakat, henüz ilk ek bütçe talebi Maliye Encümeni'nden Meclis-i Mebusan'a çıkmamıştı ki Harbiye Nezareti Meclis'e yeni bir bütçe talebi daha gönderdi.

Cavit Bey ve Mahmut Şevket Paşa arasındaki tartışmaların tetiklenmesi 16 Haziran'da Meclis-i Mebusan'a getirilen Harbiye Nezareti'nin genel bütçe görüşmeleriyle oldu. Mahmut Şevket Paşa, ordunun ıslahı ile ilgilendiğini belirterek, Harbiye Nezareti'nin daha birkaç sene muntazam bir bütçe planlaması ile Meclis-i Mebusan karşısına çıkamayacağını belirtiyor, Harbiye Nezareti bütçesiyle birlikte bir de olağanüstü (fevkalade) bütçe talebiyle Meclis'e geliyordu. Cavit Bey'in söz konusu bütçenin altından kalkılamayacağı ihtarına rağmen Mahmut Şevket Paşa'nın talepleri Meclis-i Mebusan'dan hep sorunsuz şekilde geçti. Bkz. MMZC, Devre I, Cilt 3, İçtima Senesi 2, Elli Yedinci İnikad, 6 Mart 1326 [19 Mart 1910], s. 224; MMZC, Devre I, Cilt 3, İçtima Senesi 2, Altmış Birinci İnikad, 13 Mart 1326 [26 Mart 1910], s. 327; MMZC, Devre I, Cilt 6, İçtima Senesi 2, Yüz On Beşinci İnikad, 3 Haziran 1336 [16 Haziran 1910], s. 326-341; MMZC, Devre I, Cilt 6, İçtima Senesi 2, Yüz On Yedinci İnikad, 6 Haziran 1326 [19 Haziran 1910], s. 394-410. Cavit Bey ve Mahmut Şevket Paşa arasındaki çatışmaya dair Britanya'nın İstanbul Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'ın Britanya Dışişleri Bakanı Sir Edward Gray'e verdiği malumat için ayrıca bkz. TNA, FO 424/250, s. 35.

Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde başlattığı çalışmalarıyla hızla İmparatorluk bütçesini ıslaha girişmişti. Bir yandan da, bütçenin sağlıklı işlemesi için bir teftiş heyeti kurulmasını ve nezaretlerin sene içindeki

uzaklaştırılmasını, Masonlara karışıp İslam'a aykırı emeller peşinde koşanların siyaset ile ilişkilerinin koparılmasını istiyorlardı.³⁴⁶ Aslında, daha en baştan, İTC'nin 1909 Kongresinde kendisiyle olan anlaşmazlıkları izale ve kendisini tatmin için, Sadık Bey'in Merkez-i Umumi'nin hükümetle temaslarını kurmaktan sorumlu olan üç murahhasından biri olarak seçilmesi sağlanarak, onun cemiyetin yönetici elitleri arasına çekilmesine çalışılmıştı.³⁴⁷ Ancak, zaman içinde Sadık Bey'in muhalif hareketlerine son vermek bir yana, elde ettiği pozisyonu kullanıp, giderek cemiyet içerisinde belirginlik kazanmaya başlayan politik bir hizibin öncülüğünü yaptığı ortaya çıkacaktı.³⁴⁸ Tıpkı, ordunun siyaset ile ilişkisinin sonlandırılması talebinde olduğu gibi, Sadık Bey'in öncülüğünü yaptığı grup da memurların siyasetle, yani İttihat ve Terakki Fırkası ile ilişkisini sonlandırmalarını talep edecekti.³⁴⁹ Keza, Selanik Merkez-i Umumi çevresi önemli memuriyetlere atanmış ve politik iktidar kaynaklarını kendi lehine dönüştürmeye başlamıştı.³⁵⁰

Halil, Rahmi ve Dr. Nazım Beyler Mahmut Şevket Paşa'yla doğrudan görüştüklerinde Sadık Bey'in tahririne kesin olarak ikna olmuşlardı. Paşa'ya durumu anlatarak, onu istifadan vazgeçirdiler. Kanunda düzenleme yapılarak, Harbiye Nezareti teftiş heyetinin icraatından

görülmemelidir. Yönetici elitlerin Mahmut Şevket Paşa karşısındaki tutumları asıl, İTC içerisinde giderek artan hizipleşmeler boyunca kendilerini Mahmut Şevket Paşa'nın desteğinden tamamen mahrum hissettiklerinde değişmiştir.

İTC her ne kadar üye sayısını gün be gün artırmayı başarmışsa da, politik iktidar kaynakları üzerinde tam bir hakimiyet kurabilmesi ancak 1913'teki Babıali Baskınından sonra aşamalı bir geçişle mümkün olabilmektedir. Bu süreçte, bir yandan teşkilatını genişletirken bir yandan da parti içinden ve dışından yükselen muhalefet hareketleriyle karşı karşıya gelmenin güçlüğüne katlanmıştır.³⁵⁶ 31 Mart hadisesinden sonra kurulan sıkı yönetim İTC dışında örgütlenen muhaliflere sıkı bir darbe vurmuşsa da, muhalefet uzun süre sessiz kalmamıştı. Cemiyetin Manastır ile Edirne kolları ile Selanik Merkezi arasında bir gerilim olduğunu 1910'daki Umumi Kongre'de İstanbul Merkezi namına Kör Ali İhsan (İloğlu) Bey kürsüden bildiriyordu. Fakat yine de, cemiyetin diğer bütün kollarının tam bir uyum içerisinde çalıştıklarını söylüyor ve bu iki kol arasındaki görüş farklılıklarının da yalnız yerelde takip edilen uygulamalardan ibaret kaldığını vurguluyordu.³⁵⁷ Öte yandan, gerçekte İT'nin fırka kolu içinde tartışmalar giderek alevlenmeye başlamıştı. Talat Bey, Emrullah Efendi ve Hallacyan Efendi gibi nazırların istifalarına sebebiyet de verecek Manastır kolunun başını çektiği Hizb-i Cedid, ayrıca takriben ortaya çıkan Hizb-i Terakki³⁵⁸ ve nihayetinde Meclis-i Mebusan'ı yeniden seçime gitmeye zorlayacak olan Halaskaran-ı Zabitan hareketleri, 1911 yılı ortasından itibaren peş peşe ortaya çıkmaya başladılar.³⁵⁹ İTC'nin ileri gelenleri fırkanın ve cemiyetin kontrolünü ellerinde tutmak ve kendi iktidarlarını daha fazla sağlama alabilmek için var güçleriyle çalışmak ve bulabildikleri her türlü desteği

³⁵⁶ Hanioglu'nun *Şura-yı Ümmet*'ten alıntıladığına göre, 1909'un sonuna gelindiğinde İTC şubelerinin sayısı 83'ten 360'a, üye sayısı da 2.250'den 850.000'e çıkmıştı. M. Şükrü Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, s. 160. Öte yandan, İTC'nin 1910 senesi Umumi Kongresine dair kaleme alınmış Birleşik Krallık Hariciye raporlarına göre, Kongrede Dr. Nazım, cemiyetin 4800 şubeye ulaştığını belirtiyor, üye sayısını da 1909'da 135.000 iken 1910'da ise 183.000 yükseldiğini beyan ediyordu. Bu şubelerle üyelerin büyük bir çoğunluğu Balkan ve Trakya coğrafyasındandı. Birkaç tanesi de Anadolu ve Suriye'dendi. Arabistan, Yemen, Mezopotamya (Irak) ve Yemen'deyse cemiyetin kuvvetli bir teşkilatı yoktu. Dr. Nazım, gelecek dönemde cemiyetin üye ve şube sayısının daha fazla artırılması için çalışılacağını bildiriyordu. İstanbul'daki Büyük Britanya Büyükelçiliğinin hazırladığı 1910 Senesi Türkiye Yıllık Raporu'nda ise, sayının kongreden sonra 204.000 civarına ulaştığı belirtiliyordu. TNA, FO 602/52, s. 7; TNA, FO 424/250, s. 35.

³⁵⁷ TNA, FO 602/52, s. 6.

³⁵⁸ Hizb-i Terakki'nin başını çekenler, İTC sıralarında mebus olup, daha sonra muhalefete başlayan Ahmet Ferit (Tek) ve Cami (Baykurt) Beylerdir. Bu konudan ileride söz edilecek.

³⁵⁹ Şaduman Halıcı, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde Siyasal Bölünme: Hizb-i Cedid", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt VI, Sayı 15, 2007, 73-109, s. 79.

kendi lehlerine kazanmak zorundaydılar. Bu şartlar altında, ordunun başında Mahmut Şevket Paşa gibi tecrübeli ve saygın bir askerin bulunması İTC'nin yönetici elitleri için önemliydi.

Bununla birlikte, İTC muhalifleri Meclis'te Arnavutluk İsyanı ve Trablusgarp Harbi münasebetiyle Mahmut Şevket Paşa'ya hücumlarını artırırken, İttihatçılar, Mahmut Şevket Paşa'yı İTC muhalifleri karşısında giderek daha ılımlı tavırlar sergilerken bulmaya başladılar. İttihatçılar, önce Hizb-i Cedidin sonra da 1911 yılı sonunda bu hareketten doğan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın etkinliklerini artırmasında Mahmut Şevket Paşa'nın çekingen tavırlarının son derece etkili olduğunu düşünüyorlardı.³⁶⁰ Paşa'nın muhaliflere karşı, kendi arzu ettikleri sert tedbirleri almamasından dolayı, nihayet onu Harbiye Nazırlığından istifa etmeye ikna etmeye karar verdiler.³⁶¹ Zira, İTC'nin Eylül 1911 Umumi Kongresinde cemiyetin çatısı altında ortaya çıkan hiziplerin ortadan kalktığı beyan edilmiş, Sadık Bey de cemiyetten çıkarılmıştı. Buna karşın, 1911 Kasım ayında Hürriyet ve İtilaf çatısı altında, meclisteki İTC muhalefeti birleşik bir cephe oluşturmuşlardı. Muhalefetin giderek Meclis-i Mebusan'da kuvvetlenmesi münasebetiyle, meclisin feshedilerek, 1912 Nisan ayında yapılan genel seçimle İTC meclisteki üstünlüğü yeniden eline almış, muhalefetin meclisteki etkisi azaltılmıştı. Bundan sonra, Mahmud Şevket Paşa'nın İTC'ye katkısından ziyade zararı dokunduğuna hükmettiler. Ama Paşa'nın istifasından sonra onun yerini almaya uygun, kendileriyle uyumlu, yeni bir tecrübeli isim bulamayınca geç de olsa stratejik bir hata yaptıklarını anlayacaklardı. Zira, bu yanlış hesap, 1912'de kabinenin düşmesine giden sürecin önünü açacaktı.³⁶²

Mahmut Şevket Paşa 22 Haziran'da Vükela Heyetine Manastır'da başlayan bir isyan hareketini bildirdi. Mahmut Şevket Paşa Vükela'ya bu hareketin bir Arnavut meselesi olduğunu söylese de, İttihatçılar ikna olmadılar. Bu meselenin bir unsur meselesi olmadığı, kendilerine karşı siyasi bir kalkışma olduğu kanaatindeydiler. İttihatçılar buna karşı şiddetle harekete geçilmesini kararlaştırıldılar; fakat, dokuz gün

³⁶⁰ İttihatçıların bütün taleplerine rağmen, Mahmut Şevket Paşa Miralay Sadık Bey'i İstanbul'dan uzaklaştırmamakta direnç göstermişti. 1 Nisan 1911'e kadar bu konuda herhangi bir adım atmamıştı ki bu sırada hareket epeyce ileri gitmişti. İttihatçılar Mahmut Şevketi giderek kendileri ve muhalifler ile birlikte üçüncü bir siyasi güç olarak görmeye başladılar. Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt I, s. 114-119, 126, 191, 426.

³⁶¹ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt I, s. 419.

³⁶² Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, s. 147-148.

geçmişti ki Mahmut Şevket Paşa alınan karar doğrultusunda harekete

bu durumda adının lekeleneyeceğini söyleyerek kendisini istifasını hızlandırmaya ikna ettiler.³⁷⁰ Akabinde, Talat, Mustafa Hayri (Ürgüplü) ve Hacı Adil (Arda) Beyler ayrıca Dolmabahçe'ye de giderek Başmabeynci Lütfi (Simavi) ve Başkâtip Halit Ziya (Uşaklıgil) Beylerle de vaziyetin aciliyetini görüşüp, onlardan Sultan Mehmet Reşat'ı Mahmut Şevket Paşa'nın istifası geldiğinde istifayı onaylamaya ikna etmelerini istediler.³⁷¹ Bu şartlar altında 9 Temmuz günü Paşa istifasını verdi.³⁷²

Öte yandan, Mahmut Şevket Paşa'nın istifa etmeye zorlanması ardından Sait Paşa kabinesi büyük bir kan kaybetti. Muhliflerin giderek dozu artan eleştirileri karşısında, Sait Paşa kabinesi için çember giderek daralmıştı.³⁷³ Yine de kabine henüz ayakta duruyordu, fakat, İttihatçılar onun yerine yeni bir Harbiye Nazırı bulamadılar.³⁷⁴ Talat Bey ve Merkez-i Umuminin düşüncesi nezareti Nazım Paşa'ya teklif etmekte. Bu doğrultuda 28 Haziran itibarıyla Nazım Paşa ile hususen görüşmelere de başlandı. Hatta Talat Bey ve Nazım Paşa nihayetinde karşılıklı olarak birbirlerinin şartlarını kabul edip bir kağıda yazarak imzaladılar da. Fakat, ertesi gün Nazım Paşa'nın Harbiye Nazırlığı Meclis-i Vükela tarafından oylanarak reddedildi. Böylece, Talat Bey'in aceleyle giriştiği teşebbüsü boşa çıktı. 13 Temmuz'da Cavit Bey günlüğüne düştüğü kayıta "Mahmut Şevket'in istifası dahilde ve hariçte türlü türlü sû-i telâkkilere uğradı. Hakiki sebebe hiç kimse inanmıyor. Yine tefsirlere gidiyorlar. Kendisini Genç Türk kuvvetinin en büyük zahir ve istinâtgahı addeyorlar! Ne düşmanlık ettiğini bilmiyorlar. İşte bütün tarihler böyle yazılıyor." diyerek İTC'nin yönetici elitlerinin uğradıkları hayal kırıklığını gösteriyordu.³⁷⁵ Gerçekten de İTC 1908 Devriminden sonra karşılaştığı zorlukları izale etmek için askeri iktidar

³⁷⁰ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, Cilt I, s. 527-529; Ziya Şakir (Soku), *Mahmut Şevket Paşa*, s. 337-344.

³⁷¹ Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri*, s. 189-191.

³⁷² Hasan Ali Polat, "Halaskâr Zâbitân Müdahalesinden Bâbîâli Baskını'na Osmanlı Bürokrasisinin Siyasetle İmtihanı (Siyasetle İstigal Edilmeyeceğine Dair Taahhütnameler)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 65, 2019, 301-341, s. 308.

³⁷³ Kenan Olgun, "Asker-Siyaset İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası Halaskâr Zabitan Grubu ve Faaliyetleri", *İlmî Araştırmalar*, Sayı 7, 1999, 157-175.

³⁷⁴ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 1, s. 428.

³⁷⁵ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 1, s. 430. Bu sırada, Babanzade İsmail Hakkı Bey de Tanin'deki başyazısı ile bu iddialara cevap vermeye çalışıyor, Mahmut Şevket Paşa'nın nezaretten istifasının ordunun kendisinden ve tecrübelerinden fiilen faydalanabileceği şekilde orduya dönmesi lüzumu ile açıklamaya kalkışyordu. Bkz. Babanzâde İsmail Hakkı, "Mehmud Şevket Paşa", *Tanin*, 28 Haziran 1327 [7 Temmuz 1912], içinde Babanzade İsmail Hakkı, *Tanin Yazıları*, Cilt II, haz. Hüseyin Özdemir, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020, s. 1337-1338.

kaynaklarından istifade için ordunun müdahalesine başvurduğu her seferde Mahmut Şevket Paşa'nın cemiyete ilişkin olan simgesel sermayesini kuvvetlendirmekten de geri kalmamıştı.³⁷⁶ Ne var ki Mahmut Şevket Paşa'nın varlığı cemiyetin ileri gelenlerinin siyasal gücü kendi ellerinde toplayabilmeleri önünde engel teşkil etmişti, fakat şimdi de istifası, politik mahfillerde İTC'nin simgesel sermayesindeki bir sarsıntı olarak cemiyetin ileri gelenlerine bir hesap hatası halinde geri dönüyordu. Hükümet Mahmut Şevket Paşa'nın yerine birinin bulunamaması karşısında kamuoyundaki meşruiyetini yitirmeye başlamıştı. 9 Temmuz'da Konya Valisi Sami Bey "güya hükümetin meşruiyeti gasp eylediği" gerekçesiyle Konya'da dört gün boyunca Mevlana türbesinin civarında bir miting yapılacağına dair, Karahisar'da, Dava Vekili Muhasebecizâde Naim imzalı bir beyanname ele geçirdiklerini merkeze iletiyordu.³⁷⁷

14 Temmuz akşamı İTC Merkez-i Umumiye yeniden toplandı. Bu kez de Mahmut Muhtar Paşa'nın razı olacağı düşünülerek Harbiye Nezaretinin kendisine teklif edilmesi kararlaştırıldı. Merkez-i Umumi tarafından kendisiyle görüşmek üzere görevlendirilen Talat ve Cavit Beyler ertesi gün Mahmut Muhtar Paşa ile tam bir anlaşmaya vardılar. Sadrazam Sait Paşa bu haberi aldığı anda Meclis-i Mebusan'daydı. İstifa edileceğine dair bir işaret vereceği yerde, son gelen haberle konuşmasını buna göre revize ederek mebusandan güvenoyu aldı. Ancak ertesi gün Mahmut Muhtar Paşa'nın şartları da Meclis-i Vükela'dan onay alamadan kaldı. Zira, Bahriye Nazırı ve Harbiye Nazırı Vekili Hurşid Paşa, şartların oylanmasına fırsat vermeden Vükela'ya istifasını sundu. Bir gün önce padişahı bu konuda bilgilendirdiğini belirterek kararını geri de almadı. Hariciye Nazırının da istifa etme isteği biliniyordu. Bu durumda, Talat ve Hacı Adil Beylerin tüm ısrarlarına rağmen, Sait Paşa, kabinenin istifasını sundu.³⁷⁸

21 Temmuz 1912'de kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi ile birlikte İttihatçılar kabineden tümüyle çekildiler. Meclis-i Mebusan henüz İttihatçıların

³⁷⁶ 31 Mart Ayaklanmasından sonra, İTC'nin teşvikiyle Mahmut Şevket Paşa'ya övgüler düzen çeşitli kitaplar da kaleme alınmıştı. Bkz. [Mirat-ı Sicil-i Memurîn-i Osmaniye Heyet-i Tahririyesi], *Mücahid-i Hürriyet – Mahmud Şevket Paşa Hareket Ordusu*, Matbaa-i Artin Asadoryan, İstanbul, 1327 [1911]; İbrahim Hilmi, *11 Nisan İnkılabı – 31 Mart İhtilal-i Askerîsi – Hareket Ordusunun Harekâtı – 11 Nisan Muzafferiyeti – Abdülhamit'in Halli*, Kütüphane-i İslam ve Askerî, İstanbul, 1325 [1909]; Yunus Nadi, *İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmanî – 31 Mart-14 Nisan 1325 – Hâdisât, İhtisâsât, Hakâyik*, Matbaa-i Cihan, İstanbul, 1325 [1909].

³⁷⁷ BOA, DH.SYS./55/1/83.

³⁷⁸ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt I, s. 428-435; Bursa Mebusu Hakkı Baha (Pars)'dan Bursa İttihat ve Terakki Kulübü Katib-i Mesulü Celal (Bayar) Bey'e, 12 Temmuz 1328 [25 Temmuz 1912], içinde Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, Cilt I, s. 532-536.

elindeyse bile, bu dönem zarfında, İTC, siyasal iktidarın yoğun baskısı altında kaldı. İmkanlar Meclis-i Vükela'da kazandığı ağırlıkla Hürriyet ve İtilaf Fırkası lehine el değiştirmeye başlamıştı.³⁷⁹ İTC'ye muhalif olan ve çok sayıda farklılıklar içeren siyasal fraksiyonları çatısı altında toplayan Fırka, bundan sonra, İTC'yi politik alanla birlikte bütün kamusal alanların da tamamen dışına itebilmek için var gücüyle çalışmaya başlayacaktı. İttihatçılar, ordunun içindeki küçük bir subay grubunun baskısı altında, 1912 Nisan ayında devletin ve cemiyetin bütün imkanlarını seferber ederek muhaliflerini tamamen sindirip ezici bir üstünlükle kurdukları Meclisin dağıtılmasına bile mani olamayacaklardı.³⁸⁰

Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin İTC'ye bir engel çekmeye çalışmasının sebebi, İTC'nin politik açıdan orantısız bir güce sahip olduğunu 1912 Nisan seçimleriyle birlikte açığa çıkarmış olmasına dayanıyordu. İttihatçılar sahip oldukları politik gücün ne müthiş seviyede olduğuna dair, hem seçimlere giden süreçte hem de seçimler sırasında adeta bir siyasal bir “şov” ortaya koymuşlardı.

Meclis-i Mebusan'ın feshedilebilmesi ve yeniden seçime gidilebilmesi önündeki en büyük engel 1909 Kanun-ı Esasi değişikliği sırasında İttihatçıların 7. ve 35. maddelerde yaptıkları değişiklik ile padişahın meclisi fesih hakkını zorlaştırmış olmalarıydı. Buna göre, Meclis-i Mebusan'ın dağıtılabilmesi için kabine ve meclis arasında bir görüş ayrılığı olması gerekiyor, kabinenin sunduğu teklifi meclisin reddettiği ve fakat kabinenin teklifinden vaz geçmemesi halinde kabine dağılıp yeniden kuruluyor ve eğer yeni kabine de aynı hususta meclisle ihtilafa devam ederse, ancak o zaman Meclis-i Ayan'ın oluru ile padişah, üç ay zarfında düzenlenecek seçimlerle yeniden toplanmak üzere Meclis-i Mebusan'ın dağıtılmasına irade çıkarabiliyordu.³⁸¹ İTC bu hakkı eski haline rücu ettirerek, Meclis-i Mebusa'nın feshi hakkını kayıtsız şartsız padişaha iade etme kararı aldı. Fakat, İttihatçılar mecliste zorlu bir muhalefet ile karşılaştılar. Daha teklif yeni gündeme gelmişti ki, meclisin baskısına dayanamayıp Sadrazam Sait Paşa 30 Aralık 1911'de ilk istifasını sundu. Ertesi gün

³⁷⁹ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s. 157.

³⁸⁰ 1912'de yapılan bu seçimler İTC'nin muhalifleri tarafından “sopalı seçim”, İTC'nin aktörleri tarafından da “güdümlü seçim” diye kaydedilmiştir. Bkz. Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, s. 193-194.

³⁸¹ “Kanunu Esasî'nin 5 Şanab 1327 Tarihli 7, 35 ve 43'üncü Mevadd-ı Muaheddesini Muaddil Kanun, 1876 Kânûn-ı Esâsî – 7 Zilhicce 1293 [1876]”, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876>.

ilerlemek yerine, kabine stratejisini değiştirmişti. Vükela, yeni meclisin süresinin ilk meclisin süresinin dolmasıyla biteceği yönünde Meclis-i Ayan’a görüş sunarak, acele talebiyle Meclis-i Mebusan’ın feshine dair karar vermelerini istedi. Tıpkı bir önceki fesih görüşmesinde olduğu gibi celsede katipler dahi dışarı çıkarılarak zabıt tutulmasına bile müsaade edilmedi. Yalnız bir önceki görüşmeyle arada önemli bir fark mevcuttu. Sait Paşa kabinesi Meclis-i Mebusan’ın feshini istediği zaman vükela toplantı salonundan çıkarılmıştı. Fakat Ahmet Muhtar Paşa Kabinesinin çıkarılmasına bu defa lüzum gösterilmemişti. Vükelanın talebi üzerine Meclis-i Ayan, Meclis-i Mebusan’ın dağıtılarak yeniden seçime gidilmesini bu oturumda oylayarak kabul etti.⁴¹⁹ Aynı gün İttihatçılar kabinenin düşürölmesi planlarında geç kaldıklarını Meclis-i Ayan’dan gelen haberle öğrendiler.

Haberi alır almaz Mustafa Hayri Efendi, Seyit Bey ve Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Bey Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey’in Göztepe’deki evinde bir araya geldiler. Meclis-i Mebusan’ın sabah toplanarak vükelanın tebliğinden önce Meclis-i Mebusan’ı tatil etmesine karar verdiler.⁴²⁰ Ertesi gün on beş yirmi kadar İttihatçı mebus sabah saatinde birleştiler, bir akşam önce alınan karar istişare ile kabul edildi.⁴²¹ Genel kurul açıldığında, İttihatçılar arasında kararlaştırıldığı üzere, Cavit Bey Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey’den söz isteyerek kürsüye geldi ve İTC’yi göklere çıkaran ve hükümeti yerin dibine sokan uzun ve ateşli bir nutuk söyledi. Hükümetin Meclis-i Mebusan’ı feshetme girişiminin anayasaya karşı olduğunu belirtti ve kabinenin Kanun-ı Esasiye darbe vurduğunu kürsüden haykırarak, hükümete karşı gıyabında adem-i itimat reyi (güvensizlik oyu) verilmesini ve yeni kabine kurulana kadar Meclis-i Mebusan’ın süresiz tatil edilmesini teklif etti. Bu teklif, konuşmanın hemen bitiminde coşkuyla kabul edildi ve Meclis-i Mebusan saat 11.00’da tatil edildi.⁴²²

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, önce Meclis-i Mebusan’a hareket etti. Öğleden sonra genel kurul salonuna girdi. Yedi kişilik küçücük bir heyet karşısında padişahın

⁴¹⁹ MAZC, Devre 2, Cilt 1, İçtima Senesi 1, Otuz İkinci İnikad, 22 Temmuz 1328 [4 Ağustos 1912], s. 382-383.

⁴²⁰ Mustafa Hayri Ürgüplü, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi’nin...*, s. 152-153.

⁴²¹ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 1, s. 448.

⁴²² MMZC, Devre 2, Cilt 2, İçtima Senesi 1, Kırk Yedinci İnikad, 23 Temmuz 1328 [5 Ağustos 1912], s. 646-655.

belirtiyordu.⁴⁹⁰ Babıali Baskınından bir gün öncesine kadar, taşradan İttihatçıların hareketlendiğine dair gelen haberler hiç kesilmedi. Aydın Vali Vekili Kemal Bey, 22 Ocak'ta, kulüpleri kapatılınca İttihatçıların hanelerde ve kahvehanelerde toplanmaya devam ettiklerini, bir tür eylem hazırlığında olduklarını, fakat; toplandıkları mekanların tespitine dair tahkikatın hala sürmekte olduğunu bildiriyordu.⁴⁹¹

İTC hükümet aleyhinde harekete geçmekte zaten kararını vermiş, hazırlıklara başlamıştı. Fakat, kulüplerin ve merkezlerin kapatılması kararı yapılacak bir hareket üzerine daha fazla tartışmaya zaman bırakmadı. Zira taşra teşkilatının yok edilmesi demek, İTC için yıllardır süregelen emeğin çöpe gitmesi anlamını taşıyacağından, Cemiyetin Merkez-i Umumisi artık sükunet içinde kalamazdı. Cemiyetin güçlükle oluşturduğu teşkilatı hükümetin baskısıyla çözülüyor, ileri gelenleri sıklıkla, suç istinadı kendilerine bildirilmeksizin tutuklanıp göz altına alınıyor, cemiyetin toplumsal iktidar kaynaklarına erişimi her gün biraz daha zayıflatılıyordu. Cemiyet neredeyse Meşrutiyet devri öncesinde olduğu gibi tamamen yer altına inmek zorunda kalacaktı. Cemiyetin iltisaklı olduğu basın mecraları kapatılmış, kapananların yerine cemiyet yanlısı yazılara yer vermeyi kabul eden Ebuzziya gibi hürmet gören gazeteciler de yaşlarına bakılmaksızın tutuklanmaya başlanmışlardı.⁴⁹² Cemiyete mensup olanlar, Talat Bey gibi tutuklanması infiale sebep olabilecek birkaç ileri gelen İttihatçı dışında ya yurt dışına kaçmış ya da tutuklanmışlardı.⁴⁹³ Özellikle taşra teşkilatı büyük bir güçlük karşısındaydı. Hükümet taşradaki valileri elde ettikten sonra, İTC'nin taşra teşkilatının çalışma koşulları iyice zora girmeye başlamıştı. Devlet kadrolarında çalışan İttihatçılar, valiler tarafından deşifre ediliyorlardı.

Bu koşullar altında, İstanbul'dan Cavit ve Cahit Beylere yazan Talat Bey, nihayetinde hükümeti devirmeye kesin şekilde karar verdiklerini ve İttihatçılardan oluşan radikal bir hükümet kurulacağını bildiriyordu. Bu sırada İttihatçılar bütün güçlerine ihtiyaç duymaktaydılar. Talat Bey, Cahit ve Cavit Beylerin de İstanbul'a

⁴⁹⁰ BOA, DH.SYS./65/8/62.

⁴⁹¹ BOA, DH.SYS./65/8/77.

⁴⁹² Mustafa Hayri Ürgüplü, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin...*, s. 249.

⁴⁹³ Tutuklular için bkz. Mustafa Hayri Ürgüplü, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin...*, s. 212-236. Hükümet tutuklanma sebebinin altını, Darülfünun talebelerinin düzenledikleri Sultanahmet mitingini cemiyetin bir darbe girişimi olarak kullanmaya çalıştığı yönünde bir iddiayla açıkladı. Cavit Bey'e göre bu gerçek dışıydı. Öte yandan, İTC'nin yönetici elitlerinin haberinin olup olmadığı bilinmiyorsa da, daha önceki sayfalarda ifade edildiği üzere İstanbul murahhaslarının gerçekten böyle bir niyetinin olduğu anlaşılmaktadır. Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt I, s. 528.

gelmesini arzu ediyorsa da, onlara bu teklifini kabul ettiremedi.⁴⁹⁴ Öte yandan, Trablusgarp'tan gelen Fethi ve Enver Beyler ve fedai zabitan zümresi, İttihatçıların İstanbul'da elini oldukça kuvvetlendirmişlerdi. Trablusgarp Harbi başından beri yalnız İttihatçı olmayan kıdemli komutanlarla askeri iktidar kaynaklarını kıt kanaat takviye edebilmekte olan İTC, şimdi gerçekte cemiyetin askeri iktidar sermayesini yöneten eylemci elitlerine kavuşmuş ve aksiyon almaya hazır hale gelmişti. Kabinenin Edirne'den de vazgeçebileceği hakkında yayılan tevatür İTC'nin eline yeni bir koz verdi. Cemiyet nümayişler organize ederek, kabinenin üstündeki baskıyı artırmaya ve bir hengame ile kabineyi düşürmeye karar verdi.⁴⁹⁵ Bu doğrultuda, Fethi, Enver, Cemal ve Hafız Hakkı Beylerle birlikte, Mustafa Hayri Efendi, Talat, Hacı Adil, Kara Kemal, Ömer Naci, Mithat Şükrü⁴⁹⁶ ve Ziya (Gökalp) Beylerin düzenledikleri toplantılarla yapılacaklara dair istişareler hız kazandı. İhtilali destekleyen İttihatçılar kendi aralarında gizli toplantılar tertip ederek, 23 Ocak'ta, hükümet aleyhine Babıali'de bir gösteri düzenleyeceklerini beyan ettiler. Aynı gün bir baskın ile kabineyi devirdiler.⁴⁹⁷

Önceden planlandığı üzere Mahmut Şevket Paşa Sadarete getirildi. Öte yandan, bu husus da yine İttihatçıların arasında bir tartışma teşkil etmekte gecikmedi. Mahmut Şevket Paşa, Sait Paşa gibi devlet adamlarının yerine İttihatçıların sadaret ve bütün nazırlarını kendileri tayin edecekleri tam bir İTC kabinesi kurulması üzerine tartışmaları daha bu erken tarihlerde başlamıştı.⁴⁹⁸ Muhalefetin elinin kolunun bağlandığı İTC'nin mutlak iktidar devresi böylece başlamış oluyordu, fakat bu süreç daha başlar başlamaz kabinenin teşkili ve sadrazamın belirlenmesi tartışmasıyla, cemiyet içinde resmî liderlere dair de bir meşruiyet krizinin ilk işaretleri belirliyordu.

3.3. İTC ve Resmi Yöneticiler

Örgütsel ilişki ağları en yoğun olarak örgütün resmî hiyerarşi piramidinde yer alan yönetim organları etrafında kesişirler. Ancak bunun sebebi, *iktidar habitusunun* hiyerarşinin tepe noktasında ortaya çıkan resmî birimler bünyesinde gelişmesi değil, bu birimlerin iktidar *habitusundaki* yönetici elitlerin kendi amaçları doğrultusunda

⁴⁹⁴ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt I, s. 546.

⁴⁹⁵ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt I, s. 546.

⁴⁹⁶ Bu zaman zarfında Mithat Şükrü'nün Paris'ten İstanbul'a geri döndüğü anlaşıyor.

⁴⁹⁷ Mustafa Hayri Ürgüplü, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin...*, s. 252.

⁴⁹⁸ Mustafa Hayri Ürgüplü, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin...*, s. 257-258.

örgüt çatısı altındaki diğer toplumsal iktidar araçlarının da organizasyonuna etki etmelerini mümkün kılan kurumsal iktidar araçları olarak yapılandırılmış olmasıdır.⁴⁹⁹

Bununla beraber, örgüt teşkilatının üst düzey resmî makam ve mercilerinde bulunan yöneticiler de iktidar alanının önemli simalarından oluşan sınırlı bir zümreyi teşkil ederler. Fakat bu kritik pozisyonlarda yer alan bütün isimler, elit kuramcılarının genel savunusunun aksine, her zaman örgüte en etkili iktidar kaynaklarını sağlayanlar ya da bu kaynakları en etkin şekilde kullananlar arasından, yani örgütün yönetici elitlerinden çıkmazlar. Resmî yöneticilerin bir örgüt için önemini belirleyen, o örgüte kazandırdıkları iktidar kaynaklarından ziyade sahip oldukları simgesel değerler, yani örgüt içerisinde oluşan baskın çıkar gruplarını temsil gücü sağlayan imajlardır. Örgüt tarafından kendilerine atfedilen aslî işlevleri sembolik bir işlevdir. Kendilerinden beklenen örgütün mensubu olan fertlere ihtiyaç duydukları motivasyonu sağlamalarıdır ki bu sayede sermaye havuzuna güç aktarımını tanımlayan güç toplama aşaması çalışmayı sürdürsün.⁵⁰⁰ Bu sebeple, resmî makam ve mevkilere en uygun kişiler, yönetici elitlerin örgütün iktidar sermayesini düzenleme faaliyetleri sırasında oluşan toplumsal yapıya uygun sermaye donanımına sahip olanlar, yani sahip olduğu sermayenin iktidar *habitusundaki* nisbî karşılığı yüksek olanlardır.

Örgütün iktidar alanında yönetici elitler zümresine yükselmeye uğraşan ya da kendi pozisyonunu daha fazla kuvvetlendirmek isteyen elitler, aralarında türlü iş birlikleri, ortaklıklar ve ittifaklar geliştirerek sahip oldukları kaynakların işlevselliğini ve gücünü de artırırlar.⁵⁰¹ Bu vesileyle, her biri kontrollerinde olan araçları ortak

⁴⁹⁹ Benzer bir saptama için bkz.: Niall Ferguson, *Meydan ve Kule*, s. 42-43.

⁵⁰⁰ Davranışsal yönetim/örgüt psikolojisi çalışmalarıysa, genel olarak, üst düzey yöneticilerin örgütsel misyonlarından ziyade, örgütteki “idealize” edilerek tipleştirilmiş aktivitelerini baz alıyorlar. Üst düzey yöneticilerin nasıl belirdikleri yerine, belirdikleri konumda ne gibi niteliklere ihtiyaç duydukları ve ne gibi yönetim stratejileri izlediklerini ve/veya izlemeleri gerektiğini inceliyorlar. Bu yüzden ki, üst düzey yöneticilerin rollerine yaptıkları atıflar, genellikle örgütlerin sosyolojik temellerini incelemeyi değil, davranışlarını açıklamayı hedef alıyor. Keza, Henry Mintzberg, davranışsal yönetim açısından yöneticilere temsil ile birlikte, bilgi yayma, girişimcilik, kaynakları dağıtma, müzakerecilik, irtibatı ve koordinasyonu sağlama, liderlik ve benzeri on yönetsel rol atfeder. Fakat, bir bireyin bu rolleri başarılı bir şekilde yerine getirmesi onun üst düzey yönetici olarak nasıl belirdiğini ve neye göre yer değiştirdiğini anlamayı sağlamaz. Dolayısıyla bu çalışmada da, resmi yöneticilerin en temel örgütsel işlevi temsil kabiliyetleridir, derken, bireylerin temsil kabiliyetlerinin yeterli olmasının onları iyi ve etkili birer yöneticiler yaptığını belirtmiyor olduğumuzu hatırlatalım. Mintzberg’in yönetici modeli için bkz. Henry Mintzberg, *The Nature of Managerial Work*, Prentice-Hall Inc, New York, 1973, s. 55-94.

⁵⁰¹ Craig Matheson, “Understanding the Policy Process: The Work of Henry Mintzberg,” *Public Administration Review* 69/6 (2009): 1148-1161, s. 1155.

amaçları doğrultusunda kullanmaya başlayarak *iktidar habitusuna* daha fazla tesirde bulunmaya başlarlar. Çok sayıda çıkar grubu ve elitin varlık gösterdiği karmaşık ilişkiler ağına dayalı örgütlü yapılarda bu tür stratejik örgütsel birliktelikler de kaçınılmazdır. Resmî yöneticilerin belirlenmesinde en önemli rolü de bu birliktelikler oynar. Çok bileşenli ilişki ağları sonucu kolejyal bir yapıda ortaya çıkan bir iktidar *habitusuna* uygun olan sermayesel donanımına sahip oldukları müddetçe sıradan bireyler ya da aktörler, resmî yönetici olmak hususunda, bu *habitus*a tek başına ancak kısmen uyumlu olan bir yönetici elite nazaran daha uygun adaylar olabilirler.

Üst düzey resmî yöneticilerin aktörlerden ya da elitlerden değil de sıradan bireylerden oluştuğu bir yönetim yapısı ittifak ağlarının geniş bir paydada bulunduğu örgütlerde ortaya çıkar. Yöneticinin temsil kabiliyeti bu tür yapılarda oldukça fazladır. Ancak yöneticinin eyleme potansiyeli, çok sayıda farklı çıkar grubu arasında örgüt içi bir güç dengesi oluşturmak zorunluluğundan dolayı sınırlı bir alana hapsolür. Dolayısıyla, örgüt içi yönetimin istikrar yapısı (statîği) hassastır, çünkü, yönetici her karar alma eyleminde çeşitli çıkar gruplarının desteğini kaybetmek riskiyle karşı karşıyadır. Örgütlü yapının statîği, yöneticiler aktörlerden oluştuğundaysa, görece daha kuvvetlidir. Zira, yönetici olan aktörler büyük ölçüde kendi çıkar grupları ve kendilerine ihtiyaç duydukları uygun iktidar kaynaklarına erişim sağlayan elitin ya da elitlerin güdümünde kalacaklardır. Bu hâl ancak, aktörlerin kendilerine daha avantajlı iktidar gücü sağlayan başka gruplara yönelmeleri sonucunda değişmeye başlayabilir. Ama neticede, aktörlerden oluşan yöneticilerin aldıkları kararlarda aralarında denge bulmaları gereken güçler sıradan bireylerden oluşan yöneticilere göre daha azdır. Güdümünde oldukları elit/elitler de büyük ölçüde aktörün hâli hazırda birlikte çalıştığı kişiler olduğundan, yönetici elitler ve resmî yönetici arasındaki menfaat uyumu -her zaman birebir örtüşme de- sıradan bireylerden oluşan resmî yöneticiler ve yönetici elitler arasındaki uyumdan daha güçlü olacaktır.

Her kim olurlarsa olsunlar, resmî yöneticiler makam ve mevkilerinin güvencesini örgütteki çıkar gruplarının kendileri üzerine vardıkları uzlaşıya borçludurlar. Bu uzlaşi korunduğu müddetçe, yöneticiler kendi pozisyonlarını da koruyabilirler. Bunun için, elitlerden aldıkları desteği sürdürmeye ve güçlendirmeye ihtiyaçları vardır ve ona çalışırlar. Aksi halde meşruiyetleri zarara uğrar ve pozisyonlarını sürdürmelerine yarayacak güçten giderek yoksunlaşırlar.

Zira, şimdiye değin yukarıda, İTC'nin Mahmut Şevket Paşa ile ilişkisi doğrultusunda verilen bütün anlatı bu açıklamaları doğrular. Mahmut Şevket Paşa askeri iktidar kaynaklarının yönetiminde hem kıdemce sahip olduğu pozisyon hem de 1908'den sonra bilfiil içinde yer aldığı olaylar bakımından üst sıradaydı. Fakat, İTC'nin, askeri iktidar kaynaklarını istediği gibi sarfetmesine müsaade etmiyordu. Bu hususta, İTC'ye karşı koyduğu her engelde İTC ona tanıdığı pozisyonu daha çok sorguladı ve ona karşı geliştirdiği hamlelerle ya Mahmut Şevket Paşa'nın resmen üyesi olmadığı Cemiyete bağlılığını daha çok artırdı ya da Mahmut Şevket Paşa'yı siyaset sahnesinin dışına attı. 1913'te İttihatçılar hükümeti devirdikten sonra askeri iktidar kaynağını yeniden kendi lehlerinde organize etmeye ihtiyaçları olduğundan onu yeniden sahneye sürdüler. Ahmet İzzet Paşa'yı da Erkan-ı Harbiye Başkanı ve Başkumandan Vekili tayin ettirdiler.

Aslında, İTC'nin yönetici elitleri bu atamaları yaparlarken, söz konusu atamalara karşı cemiyet içinde bir fikir birliği yoktu. Cemiyetin içerisinde artık İttihatçıların hükümeti doğrudan elde etmesi isteniyor, Merkez-i Umumi'ye bu yönde cemiyet içinden bir baskı geliyordu.⁵⁰² Öte yandan, harp zamanında orduda olası bir kargaşayla karşılaşmak Merkez-i Umumidekilerin arzu edeceği bir şey değildi.⁵⁰³ Cemiyet namına askeri iktidar kaynaklarının organizasyonunda özgün ağırlığı olan Enver ve Cemal Beyler ile onlardan sonra ancak ikincil bir önemi haiz olan Fethi Bey gibi erkan-ı harp subayı İttihatçı elit ve aktörleri ile birlikte cemiyetin fedai zabitan grubundaki genç İttihatçı aktörlerin tamamını tek bir isim üzerinde uzlaştıracak, mümkün olduğunca çok çıkar gruplarının rızasını kazanmak gerekiyordu. Bununla birlikte, İTC hükümeti harbi sürdürmek ve Edirne'yi Bulgaristan'a bırakmamak iddiasıyla eline almıştı. Bu iddiasını yerine getirebilmek için ordunun kendi içindeki güç dengelerini sarsmamak ve daha yeni karşısında kalınan Halaskar Zabitan hareketinin ayyuka çıkardığı ordu içindeki siyasal muhaliflerden gelebilecek büyük muhalif tepkilere meydan vermemek de gerekiyordu. Siyaset ve ordu dinamikleri arasında bir denge sağlayabilmek için İttihatçılığın siyasal arenada ön plana çıkan subayların kabine vesilesiyle harbin vitrinine koyulmaları İTC'nin kamuoyundan elde ettiği meşruiyeti zedeleyebilirdi. Zira, İTC'nin kendi pozisyonunu tahkim etmek ve

⁵⁰² Mustafa Hayri Ürgüplü, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin...*, s. 257-258.

⁵⁰³ Mustafa Hayri Ürgüplü, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin...*, s. 292-293.

meşruiyetini perçinleyebilmek için sermaye havuzunda bulunan bütün iktidar gücünden iktidar sermayesinde de istifade edebilmesi gerekiyordu. Bu bakımdan, iki kritik pozisyon için Mahmut Şevket Paşa ve İzzet Paşa özelinde tesis edilen uzlaş bu karmaşık denkleme bir çıkış yolu sunmuş oldu. Önceden tartışıldığı üzere, Mahmut Şevket Paşa'ya 1912'de Harbiye Nazırlığından el çektilirilmesi üzerine İTC, simgesel sermayesinin sarsılmasıyla başlayan ve politik sermayesine yönelik karşılaştığı meydan okumalarla devam eden öngöremediği bir dizi buhranla ciddi bir yıkılma tehlikesi atlatmıştı. Şimdi ise Mahmut Şevket Paşa'yı sadarete getirerek cemiyet geçmiş hadiseden aldığı derslerle bir nevi geçmiş hatasını da telafi edebileceğine kanaat getiriyor olmalıydı.

Ancak, zaman içerisinde Mahmut Şevket ve İzzet Paşaların savaşın gidişatına karşı takındıkları tavır, Yakup Cemil, Sapançalı Hakkı, İzmitli Mümtaz, Süleyman Askeri gibi cemiyetin fedai zabitan grubunda sivrilmiş aktörleriyle birlikte Enver, Cemal ve Fethi Beyler gibi ileri gelen kurmay subaylarının tutumlarıyla çelişmeye başladıkça, Talat Bey, cemiyetin diğer yönetici elitleriyle birlikte Mahmut Şevket ve İzzet Paşalara karşı yeniden pozisyon almak zorunda kaldılar. Zira, Mahmut Şevket Paşa'nın Edirne'nin geri alınması için harekete geçmenin güçlüğünü belirterek orduyu müdafaa mevkinde tutmak ve Çatalca hattını korumak için bir an evvel diğer devletlerle anlaşma yapılması gerektiği yönünde gösterdiği ısrar, İTC'nin kamu nezdindeki meşruiyetini de büsbütün kaybetmesi anlamına gelecekti.⁵⁰⁴

Öte yandan, Enver Bey rütbesi gereği resmî hiyerarşiyi önemli ölçüde deliyordu. Balkan Harekatının bütün süreçlerine tamamen müdahildi. Mahmut Şevket Paşa geçmişte alt rütbeli İttihatçı subayların ordu hiyerarşisini bozma potansiyelini gördüğü için Enver Bey'i Berlin'e, Hafız İsmail Hakkı Bey'i (sonra Paşa) Viyana'ya, Fethi Bey'i Paris'e askeri ataşe olarak tayin ettirmiş ve bu meseleyi öylece çözmüştü.⁵⁰⁵ Fakat, artık Enver Bey, Mahmut Şevket Paşa'nın karşısında sıradan bir

⁵⁰⁴ Mahmut Şevket Paşa, *Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, s. 9. 17-18, 22, 29-30. Enver Paşa Alman gazeteci dostuna 26 Şubat'ta mektubunda şöyle diyordu: “Şimdi bu lüzumsuz gel gitlerle bir sürü vakit kaybettikten sonra, sulha doğru yürüdüğümüzü görüyorum. Heyet-i Vükela'yı geri çecekleri tehdidiyle bana karşı çıkıyorlar. Bu taktiği kullanan M.[ahmut] Şevket.” Enver Paşa'nın bu tarihten sonraki mektuplarında Mahmut Şevket Paşa ile ilgili ithamları giderek daha da ağırlaşmaktadır. Bkz. Enver Paşa, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 232-233, 235, 239.

⁵⁰⁵ Enver Bey Berlin'e, Fethi Bey Paris'e, Ali Fuat Bey Roma'ya, Hafız Hakkı Bey ise Viyana'ya askeri ataşe olarak gönderilmişlerdi. Bkz. Süleyman Tekir, *İttihatçılık – Doğuş*, Kronik Kitap, İstanbul, 2023, s. 189-190.

figür olarak bulunmuyordu. Onu bu sefer kolaylıkla iktidar *habitusundan* uzaklaştıramaz ya da dışlayamazdı. Enver Bey'in hürriyet kahramanlığı payesini pekiştirmede Trablusgarp Harbindeki aksiyonları, padişaha damat olması, Babıali Baskınında başı çekmesi ve tüm bunlarla beraber cemiyetin Enver Bey'in yükselişi doğrultusunda gösterdiği bütün çabalar göz önüne alınınca, Mahmut Şevket Paşa daha önce tahammül gösteremediği bu tür müdahalelere artık büsbütün açık kalıyordu. Bu hal karşısında, İTC siyasi iktidarı eline alalı çok geçmemişti ki, İzzet Paşa'nın ve fakat bilhassa Mahmut Şevket Paşa'nın, İTC'den bağımsız hareket etme talepleri karşısında, resmî yöneticilikleri özelinde cemiyette yeni bir meşruiyet tartışması baş göstermişti.⁵⁰⁶

Öte yandan, Mahmut Şevket Paşa yalnız Harbiye kanadından sınırlandırılmış değildi. Sadrazam o olmasına rağmen, siyasi meselelerde İttihatçılar, hala Merkez-i Umumi'yi aktif politikanın ve kabineyi ilgilendiren güncel meselelerin içinde tutuyorlardı. Bu sayede Mahmut Şevket Paşa'nın gözetmesi gereken belirgin bir siyasi güç dinamiği daha mevcuttu. Nihayetinde, kendi pozisyonunu tamamen bu güce borçlu olduğunu geçmiş tecrübelerinden kendisi de gayet iyi biliyordu. Öte yandan, tıpkı eskiden denediği gibi, şimdi de Sadaret makamının kendisine verdiği gücü kullanmaya çalışarak aksiyon ve kararlarında İttihatçıların fikrini alıyor ama kendisini onları dinlemek zorunda hissetmiyor ve onlardan bağımsız hareket etme isteğini var gücüyle ortaya koymaya çabalıyordu. Meclis-i Vükela'da bu isteğini açıkça dillendirmişti de.⁵⁰⁷

Balkan Harbinin ikinci safhası sürerken bir yandan da Edirne'nin elde kalması şartıyla barış görüşmesi arayışları sürüyordu. Dahiliye Nazırı Hacı Adil ve Adliye Nazırı İbrahim Beyler "Büyük Devletlerin" sefirlerinden gelen aracılık notasını, o sırada bu meseleyle ilgili hiçbir resmî yetkisi olmayan Talat Bey'e iletiler. Notaya verilecek cevap, Heyet-i Vükela'dan önce 31 Mart 1913'te Merkez-i Umumide müzakereye açıldı. 1912 Umumi Kongresinde seçilerek Merkez-i Umumi'de hazır bulunan Babanzade İsmail Hakkı, Talat, Mithat, Eyüp Sabri, Kara Kemal ve Ziya Gökalp Beyler, Musa Kazım ve Mustafa Hayri Efendiler ve Şerif Cafer Paşa arasında mesele mevzu bahis olduğu sırada, Mustafa Hayri Efendi'nin itirazıyla kabineye

⁵⁰⁶ Galip Vardar, *Ya Devlet Başa, Ya Kuzgun Leşe – İttihat ve Terakki*, s. 119-120.

⁵⁰⁷ Mahmut Şevket Paşa, *Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, s. 29-30, 53-54, 67-69, 73.

hareket ettiklerine dair şayiaların yayılmasına kimse engel olamamıştı.⁵¹⁴ Mahmut Şevket Paşa'nın vefatından sonra İttihatçılar Edirne'nin kurtarılması ile ilgili propaganda faaliyetlerine de hız verdiler. 15 Temmuz 1913'te büyük camilerde okunmak üzere Edirne'nin kurtarılması ile ilgili İTC Merkez-i Umumi tarafından hazırlanan bir hutbe okundu.⁵¹⁵

Harp sırasındaki muhalif tutumlarıyla, Mahmut Şevket Paşa'nın cemiyetteki itibarı, cemiyetin asker üyeleri arasında zedelenmiş olduğundan, Talat Bey eline geçen her fırsatta, cemiyette en uyumlu çalıştığı askerler olan Enver, Cemal ve Fethi Beylerin vaziyetinin tahkim edilerek kabineye girmelerini meşrulaştıracak gerekçeler yaratılmasını sağlamıştı. Yine de Mahmut Şevket Paşa vefat ettiğinde, henüz söz konusu subaylar lehine koşullar yeteri kadar olgunlaşmamıştı.⁵¹⁶ Enver Bey lehine gerekli koşullar ancak 23 Temmuz günü oluşturulabildi. Enver Bey Edirne'nin geri şehre giren birliklerin başına geçirilip Edirne Fatihî unvanı ile yeniden bayraklaştırıldı. İstanbul Muhafızı Cemal Bey'in eliyle idare-i örfiyei kullanarak, İttihatçıların suikast tertibatı üzerine İstanbul'daki vaziyete tam manasıyla hakim olmalarıysa artık muhalefetin tepkisine karşı duyulan çekinceleri büyük ölçüde bertaraf etmişti. 24 Haziran'da Mahmut Şevket Paşa suikastıyla ilişkili olduğu kararlaştırılan on iki kişi suikastın gerçekleştiği mahalde idam edilmişler, muhalifler tutuklanarak sürgüne gönderilmeye başlanmışlardı. Bu sırada, İTC'nin fedai zabitan grubuyla iltisaklı olan Sapançalı Hakkı, İzmitli Mümtaz, Atıf (Kamçıl) ve Yakup Cemil gibi murahhasları, Merkez-i Umumi'ye Enver ve Cemal Beylerin kabineye alınmaları yönünde evvelden beri baskı uyguluyorlardı.⁵¹⁷ Hatta, aynı grup Talat Bey'in kabinenin dışında kalmasında ısrarcılardı da. Şu halde Enver ve Cemal Beyler için kabinde uygun birer pozisyon bulmaksızın Talat Bey'in kabineye girmesi dahi zorlaşıyordu. Aslında, Enver ve Cemal Beylerin yanı sıra, Fethi Bey de Talat Bey'den destek görüyordu. İTC içerisinde Fethi Bey'in ismi diğer iki subay kadar öne çıkmış değildi,⁵¹⁸ ancak Fethi

⁵¹⁴ Süleyman Kani İrtəm, *Meşrutiyetten Mütarekeye (1909-1918)*, Temel Yayınları, İstanbul, 2004, s. 534. Meselenin detaylı bir incelemesi için ayrıca bkz. Hacer Gök, "Belgelerle Mahmut Şevket Paşa Suikastı", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, 2021, 334-362.

⁵¹⁵ BOA/HSDHADB/5/12.

⁵¹⁶ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt I, s. 748.

⁵¹⁷ Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 186-230.

⁵¹⁸ Enver ve Cemal Beyler kadar tanınmıyorsa da, onun adı da kamuoyunda duyulmuştu. Recep Vahyi'nin Trabıglusgarı Harbi sırasında kaleme aldığı dizelerde, Enver Beyle birlikte Fethi Bey'in de adı geçiyordu: "Zihnine kim sokuyor meyl-i sakîm-i fethi? / Seni feth eyleyecek 'mîe-i mücâhid Fethi' / Seni tenvir edecek sanma nücûm-ı enver / Sana zulmet saçacak 'berk-i hücum-ı Enver'".

Bey daha Selanik günlerinden itibaren Merkez-i Umumiye onlarla uyumlu bir çalışma arkadaşı olabileceğini çok kereler göstermişti. Gerçi Edirne hareketi sırasında, Fethi Bey, Enver Bey ile hareketin sevki hususunda anlaşmazlığa düşmüş

bir ittifak husule getirebilmek için gerekli koşulları hazırlamak vazifesiyle Sofya Büyükelçisi olarak tayin edildi.⁵²¹

Öte yandan, kabinede sadarete atanacak olan isim nezaretlerden ya da cemiyetin herhangi bir makamından daha önemli bir meseleydi. Sadaret, Sultan Mehmet Reşat tarafından Talat ve Hayri Beylere ayrı ayrı teklif edilmişti. Fakat, onlar daha önce olduğu gibi, şimdiki teklifi de yine bir lisan-ı münasiple geri çevirmişlerdi.⁵²² Aslında her ikisi de cemiyette önemli bir politik gücü ellerinde tutuyorlardı, ancak, cemiyetin içerisinde farklı çıkar gruplarının itirazlarını da çekebilme potansiyelini taşıyorlardı. Talat Bey, çok kez cemiyet içi muhalefetle karşı karşıya kalmıştı. Henüz cemiyet içi dinamiklerin Sadaret mevkiye gelmesine uygun olacak şekilde tamamen dönüştüğüne kanaat getiremiyor, yoğurdu üfleyerek yemeyi yeğliyordu. Dahası eğer sadarete geçerlerse, İTC elitleri bundan sonra gündelik siyaset ile nasıl meşgul olacaklarında tereddütlerdi. Halil Bey “hepimiz birer birer o makama [Sadaret’e] geleceğiz; infisalimizden sonra kahvelere gidip propaganda yapacağız; şu halde vezaretin kadri kalmaz” diyordu.⁵²³ Bunun yerine, cemiyetin iktidar *habitusu* ile uyum içerisinde çalışacak ve vitrinde cemiyetin muhatap kaldığı eleştirileri bertaraf etmeye çalışacak saygın bir isim arzu edildi. Prens Sait Halim Paşa şüphesiz şimdiki ihtiyaçları için

gerekçesini ileri sürerek, fiilen kabinede ve fikren de cemiyette giderek yalnızlaşan Mustafa Hayri Efendi, Meşihat-ı İslamiye makamından istifa etti.⁵³³

Mustafa Hayri Efendi'nin günlüğüne kaydettiği açıklamalarından anlaşılmaktadır ki, onun istifası altında yatan sebep gerçekten de iktidar *habitus*undan kasıtlı olarak dışlanmakta olduğunu açıkça fark etmiş olmasıydı. Ona göre, Ziya Gökalp, Maarif Nazırı Şükrü Bey ve Kara Kemal başta olmak üzere İTC'nin yönetici elitleri İslamcılara cemiyette duvar örmeye başlamışlardı. Ona göre, Merkez-i Umumide bu isimlerin diğerleri üzerinde yoğun tesirde bulunmaları sonucu, İTC'de Türkçülük cereyanına son derece hız verilmiş, ittihad-ı İslam fikrine cephe alınmaya başlanmıştı. Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi Mithat Şükrü ve Talat Beylerden Ziya Bey başta olmak üzere, bu zatların aksiyonlarına mani olunmasını defalarca talep etmiş, ancak umduğunu bulamamıştı. Kendisinin İslam birliği yönünde hayata geçirmek istediği uygulamalar da sürekli bir geçiştirmeye uğrayarak sonuca ulaştırılmadan rafa kaldırılmıştı. Bu gerekçeyle, Mustafa Hayri Efendi Sadrazam Sait Halim Paşa'ya beraber istifa etmeyi teklif etmişti, fakat onun biraz daha sabırlı olmak telkini üzerine, dayanamayıp tek başına istifasını verdi.⁵³⁴

Bu sırada İTC'nin yönetici elitleri çalışmalarına hız verdiler. İTC'nin 1916 senesi Umumi Kongresinde, adliye ve maarif alanındaki birliğin tesis edilmesine yönelik İTC'nin arzu ve niyeti bu defa uygulama detayları da açıkça vurgulanarak programa ithal edildi.⁵³⁵ Son olarak, tamamen yalnızlaşan ve kabinedeki nüfuzunu tamamen yitirdiğini açıkça anlayan Sadrazam Sait Halim Paşa da kabineden ayrılmaya karar verdi. Talat Bey'e "kendisinin bu işi yürütemeyeceğini, bir kabinede bu kadar nüfuzlu adamlar bulunması doğru olmadığını" belirtmişti. Halbuki zaten Talat Bey, Halil, Cavit, İsmail Canbulat, Hüseyin Cahit Beyler ve Enver Paşa gibi İTC ileri

⁵³³ Mustafa Hayri Ürgüplü, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin...*, s. 378-387.

⁵³⁴ Mustafa Hayri Ürgüplü, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin...*, s. 386-387, ayrıca bkz. s. 392-394.

⁵³⁵ Siyasi programın 12, 13 ve 14. maddeleri Meşihat makamı ile ilgili hayata geçirilecek değişiklikleri tanımlar. 39, 40, 41 ve 42. maddeler ise maarifle ilgili düzenleme tekliflerini içerir. 39. madde maarif ile ilgili teklif edilen değişikliklerin sebebine "milli hayat ırfanımıza selim bir inkişaf vermek" şeklinde bir açıklama getirirken, son madde de "vahdet-i idaremizin temini için ilavesi bulunmaktadır." Bu maddelerle 1916 İTC Siyasi Programı, İTC'nin din ve devlet hususunda lafı dolaylamadan ve hiçbir kamuflej kullanmadan maksadını açıkça ortaya koyduğu ilk program olması açısından, İTC'nin devrimsel bir dönüşüm içinde olduğunu gösterir. *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir – 1332 Senesi Umumi Kongresinde Tadil ve Kabul Edilmiştir*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1332 [1916], s. 5, 10-11.

gelenleri yeni kabinenin teşkili için kendi aralarında görüşmelere başlamışlardı.⁵³⁶ Pan İslamcı politika önerilerinin, Merkez-i Umumi çevresinde gruplanan diğer yönetici elitler tarafından türlü geçıştirmelere uğraması karşısında, Prens Sait Halim Paşa, Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi ve Adliye Nazırı Pîrîzâde İbrahim Hayrullah Beyefendi'yi takiben, istifa ederek Ayan'a çekildi.⁵³⁷ Böylece, İTC'nin iktidar *habitusu* Türk-İslam milliyetçisi bir çehre kazanmaya başlarken, İslamcılar, Türkçülük sentezi ile uyuşamayarak İTC'nin iktidar *habitusundan* dışarı itildiklerini kabul etmiş oldular. Türkçü-İslamcı çevrelerse toplumsal iktidar kaynaklarının tek hakimi konumuna evrilmeye başladılar.⁵³⁸

Bununla birlikte, iktidar *habitusunun* kendilerine tanıdığı sermaye, resmî yöneticilere görevlerinden sonraki hayatlarında da belli ayrıcalıklar tanır. Yönetici, makam ve mevkiden yoksun kaldığında örgüt içerisinde kendisine atfedilen simgesel önem değışebilir. Fakat bu sürede bireysel olarak kazandığı sosyal, kültürel, ekonomik ve simgesel sermaye hayatının geri kalanında da ona belirli bir güvence ve kişisel konfor temin edebilir. Hatta bu kimse, sonraki hayatında edindiği bu bireysel sermayeyi yeni oluşumların içerisinde iktidar gücü kazanmak için sarf etmeye de başlayarak rakip bir iktidar *habitusu* yaratımına ön ayak bile olabilir. Ancak, yönetici eğer kendi pozisyonunu borçlu olduğu güçlü çıkar gruplarıyla topyekun ve açıktan bir çatışmaya girer ve bu çatışmada öteki çıkar gruplarından da yeterli destek görmeyerek mücadelenin kaybeden tarafı olursa, sahip olduğu itibarın tamamına yakınıni yitirebilir de. İbrahim Hayrullah Beyefendi, Mustafa Hayri Efendi ve Said Halim Paşa, istifalarından sonra da cemiyet ve devlet nezdindeki saygınlığını ve itibarını korudular. Mustafa Hayri Efendi 1916 Kongresinde İTC'nin Meclis-i Umumisine de seçildi. Üstelik, Meclis-i Ayan'da her üç isim de İTC'nin aleyhinde hareket etmek bir yana, İTC'nin isteklerini ve politikalarını açıkça desteklemeyi de sürdürdüler.⁵³⁹ Öte

⁵³⁶ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 3, s. 316-318.

⁵³⁷ Mustafa Hayri Ürgüplü, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin...*, s. 391.

⁵³⁸ Tartışma hakkında bkz. Burak Aslanmirza, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kızıl Konak Evrakı*, s. 17-33.

⁵³⁹ Bu isimlere bir dördüncü olarak da İTC Fırka Reisi Seyit Bey'i de dahil etmek mümkün. Zira Seyit Bey, Meclis-i Mebusan'da birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü dönemde İzmir Mebusu seçilmişken, dördüncü dönemi sırasında 13 Kasım 1916'da Meclis-i Ayan üyeliğine tayin edildi. Seyit Bey de yukarıda zikredilen diğer üç isim gibi, İslamcılar açısından saygı gösterilen bir isimdi. İslam hukuku üzerine önemli çalışmaları vardı. Bkz. İsmail Kara, "Seyyid Bey (Çelebizade Mehmed)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt II, haz. Ekrem Işın ve İsmail Kara, Yapı Kredi Yayınları İstanbul, 1999, 529-530.

yandan, Ahmet Rıza Bey 1908 Devrimi ardından Merkez-i Umumi üyeliği, Meclis-i Mebusan Reisi gibi mevkilerle ödüllendirilerek başta İTC'nin yönetici elitleri tarafından kendilerine yakın tutuldu. Fakat, bu yakınlık önce Ahmet Rıza Bey'in Hasan Fehmi, Zeki ve Ahmet Samim Beylerin cinayete kurban gitmelerine yönelik İttihatçı liderlere sesini yükseltmesi, fakat özellikle de 1913'te Babıali Baskını Ayan'da yüksek sesle eleştirmesi bir kırılma anı olacaktı.

ki) Elitler ve aktörler devamlı olarak örgütün iktidar alanını dönüştürmeye çalışıp iktidar *habitusuna* da daha fazla etki etmeye çalışırlar. Böylece eyleycilere de devamlı bir baskı uygulamış olurlar. Dolayısıyla, pozisyonunu korumak için örgüt içi güç ilişkilerini gözetmesi gereken yöneticiler aksiyonlarında tamamıyla özgür bir iradeye sahip olamazlar. Bütün diğer bireyler, aktörler ve elitler gibi, yöneticilerin kendi iradeleri de toplumsal iktidar ilişkileri tarafından o ya da bu ölçüde sınırlandırılmıştır ve/veya sınırlandırılmaya açıktır. Dolayısıyla, Sait Halim Paşa'nın sadarette bulunduğu devirde kabinedeki diğer İttihatçılardan bağımsız hareket edememiş olmasını sıra dışı olarak görmemek gerekir.

Bununla beraber, Sait Halim Paşa'nın İTC'nin Talat Bey ve Enver Paşa gibi diğer sivrilmiş figürlerinin gölgesinde bir "kukla" pozisyonunda olduğunu savunmak da mümkün değildir. Zira, güncel çalışmalar göstermektedir ki, devrin bütün şayialarının aksine, Sait Halim Paşa mevkiinin kendisine sağladığı yetkileri bilfiil kullanmıştır. Her ne kadar Osmanlı'nın fiilen savaşa girmesine taraftar olmasa bile, Osmanlı-Alman ittifakına dair süreci başlatan, birinci elden yürüten ve süreci olgunlaştırıp anlaşmayı imzalayan da kendisi olmuştur.⁵⁴³ Dahası, seferberlikten itibaren İtilaf devletlerinin elçileriyle Osmanlı'nın savaş girip girmemesi ile alakalı pazarlık sürecini de birinci elde kendisi yönetmişti.⁵⁴⁴ Sait Halim Paşa, Karadeniz Vakasını gerçekleştikten sonra öğrendiği ve o esnada devlet fiilen onun haberi olmaksızın savaşa sürüklendiği için istifa etmeye kalkıştığı için, literatürde onun savaşa karşıt olduğu düşünülüyorsa da, aslında Sait Halim Paşa Almanların Osmanlı'nın savaş boyunca tarafsız kalmasına müsaade etmeyeceklerini pekala biliyordu. Onun karşı çıktığı mesele, Osmanlı'nın savaşa girmesi değil, savaşa giriş tarihinin henüz erken olmasıydı. Fakat, bundan dolayı da istifa etmedi ve cemiyet içi güç dinamiklerinin bağdaştırıcısı konumunda, bir denge unsuru olarak sadaret koltuğundaki varlığını daha iki yıl kadar korudu.⁵⁴⁵ Öte yandan, aksiyonlarında

⁵⁴³ Ali Demirel, *The Portrait of a Late Ottoman Islamist Intellectual and Statesman: Said Halim Pasha (1864-1921)*, s. 122-134.

⁵⁴⁴ Bkz. Said Halim Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı*, çev. Fatih Yücel, Kronik Yayınları, İstanbul, 2019, s. 11-39.

⁵⁴⁵ Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, s. 147-148.

bağımsız olmadığı ve olamayacağı Talat Bey ve Merkez-i Umumi tarafından kendisine türlü vesilelerle hatırlatılmaya devam edildi.⁵⁴⁶

Neticede, yöneticilerin örgütün iktidar alanına ve teşkilata bireysel anlamda hakimiyetleri, diğer çıkar gruplarının kendi üzerlerinde oluşturduğu baskı azaldığı ölçüde artar. Buna bağlı olarak, bireysel sermayeleri ve becerilerinden oluşan iktidar potansiyellerini daha etkin bir şekilde ortaya koyabilecekleri daha fazla irade gücüne de sahip olmaya başlarlar.⁵⁴⁷ Bu açıdan, Talat'ın sadrazamlığını tabii ki Sait Halim Paşa'dan farklı değerlendirmek gerekir. Zira, Talat Paşa da sadareti süresince cemiyetin geri kalanından bağımsız hareket edip bütün yetkeyi elinde toparlayamamıştır. Fakat, İTC'nin Merkez-i Umumisi ve fırka grubu ile, İstanbul Merkezinin oluşturmaya çabaladığı milli burjuvazinin desteğinin yanı sıra, Cavit Bey'in etkin olduğu Ticaret Odası gibi grupların desteği ve kontrolünün elinde olması Sait Halim Paşa'dan daha özgür hareket edebilmesini sağlamıştır. Öte yandan, kendisini destekleyen farklı çıkar gruplarının isteklerini temin ederken bir denge kurmak zorunda kalmış olması onun iktidarını da sınırlayıcı olmuştur. Bu gibi hadiselerden en aşikar olanı milli iktisat hususunda Maliye Nazırı Cavit Bey, Harbiye Nezareti Levazımat Müdürü İsmail Hakkı Paşa ve İstanbul Murahhası Kara Kemal Bey üçgeninde, I. Dünya Savaşı sırasında toplumsal artığın sevki ve paylaşımı hususunda yaşanan fikir ayrılıklarıdır.

Romanya'dan yapılan ithalat ile Avusturya üzerinden yürütülen hububat ticaretinin yönetimi daha harbin ilk günlerinden itibaren Kara Kemal ve İsmail Hakkı Paşa arasında bir rekabet yaratmıştı. Ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için Harbiye Levazımat Dairesi vagonları eline toplamış, askerin iase ihtiyaçları için hububat sevkياتını kendi kontrolü altına almıştı. Öte yandan, başta İstanbul olmak üzere harp sırasında baş gösteren iase krizinin çözümü için İstanbul Şehremaneti pasifize edilerek, Kara Kemal ve çevresinin kontrol ve denetimindeki esnaf şirketleri devreye

⁵⁴⁶ Sait Halim Paşa sadrazam olduğunda Hariciye Nezareti'ni de uhdesinde bulunduruyor, cemiyetin ikazlarına rağmen bu koltuğu devretmeye de razı olmuyordu. Fakat, neticede, Talat Bey'in hükümeti düşürmek yoluyla kendisini gerekirse sadareten dahi düşürebileceklerini hatırlatması üzerine, Sait Halim Paşa daha ılımlı bir tavır takınmak zorunda olduğunu kabul etmişti. Öte yandan, Sait Halim Paşa'nın diğer İttihatçı liderlerden gizli bir gündemi bulunduğunu düşünmeyi mümkün kılacak hiçbir emare ve girişimi gözükmemektedir. Kararlarında İTC'nin Merkez-i Umumisine bağlı olması onu diğer İTC liderlerinin bir kuklası gibi görmeyi beraberinde getirmiş olmalıdır. Bkz. Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 3, s. 154-155.

⁵⁴⁷ Bkz. Bertrand Russell, *İktidar*, s. 149.

sokulmuştu. Harbiye’den devralınan sınırlı sayıdaki vagonlar vesilesiyle Romanya’dan un ticareti yapılmaya başlanmış ve bu vesileyle yeni bir sermayedar grup oluşturulmuştu. Harp sırasında ortaya çıkan bu kârlı ticaret sahasında, İstanbul’da tahıl ve ekmek fiyatlarının düşürülmesinin sağlanacağı yere, sadece stokların yeterli olmasıyla ilgilenilmişti. Bu teşebbüs pek tabii halkın şikayetlerine konu olduğu gibi, İstanbul’daki bürokratik makamlarla Kara Kemal ve çevresi arasında da türlü gerginlikler doğurmuştu.⁵⁴⁸ Fahiş fiyatlar karşısında halkın ve belediyenin Kara Kemal ve çevresine karşı giderek sertleşen eleştirilerine rağmen, Talat Bey ve çevresi yine de kendini destekleyen milli bir burjuvazinin yükselişini baltalayamazdı. Dolayısıyla, Talat Bey Kara Kemal ve çevresini desteklemeyi harp boyunca sürdürdü, ama özellikle İTC içerisinde de yükselen eleştirileri dindirebilmek için somut adımlar atmak zorundaydı.⁵⁴⁹

Cavit Bey Ağustos 1915’te günlüğünde ekmek, petrol ve şeker fiyatlarının halkta yarattığı bezginliğe işaret ediyor, milli iktisat hamlesinin harp sırasında aldığı halden yakınıyordu:

“(…) ekmek, gaz için herkes söyleniyor. Her tarafta büyük bir memnuniyetsizlik, büyük bir şikayet. Yoksuzluktan mütevellit olsa herkes katlanacak. Öyle değil. Haksız bir inhisarın tevhit ettiği fena neticeler. Halk ile meşgul olan yok. Biz de eski zehaba düştük: Bu sürü kendisiyle uğraşılmaya değmez. Ne vahim hata. Esnaf cemiyeti ne iyi bir fikir ve maksatla teşekkül etmişti. Düşüncesiz, akılsız ve bilhassa ilimsiz adamlar elinde ne hale geldi.”⁵⁵⁰

Ahmet Rıza da Meclis-i Ayan’da bu meseleyi bir takrirle dile getirdi. Bu takririnde fiyat artışlarının müsebbibi olarak “serbestî ticaretin tahdit ve rahnedâr edilmesi”ni ileri sürüyor, hükümetten buna neden müsaade edildiğinin sorulmasını istiyordu.⁵⁵¹ Musa Kazım Efendi heyette böyle bir teşebbüsün lüzumsuz yere hükümet ve Ayan’ın arasını bozacağını belirtti.⁵⁵² Diğer ayanın da araya girmesiyle Meclis-i

⁵⁴⁸ İsmail Canbolat bu yüzden önce İstanbul Valiliğinden, sonra da Dahiliye Nezareti Müsteşarlığından istifa edecekti. İsmail Canbolat’tan Dahiliye Nazırı Talat Bey’e, 29 Nisan 1332 [12 Mayıs 1916], içinde, Murat Bardakçı, *İttihadçı’nın Sandığı*, s. 415-416.

⁵⁴⁹ Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki’nin Son Günleri*, s. 128, 137-138.

⁵⁵⁰ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 3, s. 136-137.

⁵⁵¹ MAZC, Devre 3, Cilt 1, İçtima Senesi 1, Yirmi Yedinci İnıkad, 21 Eylül 1331 [4 Ekim 1915], s. 428.

⁵⁵² MAZC, Devre 3, Cilt 1, İçtima Senesi 1, Yirmi Yedinci İnıkad, 21 Eylül 1331 [4 Ekim 1915], s. 430.

Ayan'ın hükümetten hesap sormasının hukuken mümkün olmadığı, yine de meseleyi anlamak ve istişare etmek adına hükümetin Meclis-i Ayan'a davet edilebileceği görüşü benimsendi. Böylelikle Meclis-i Ayan'da bu mesele beş kişiden mürekkep bir encümene (komisyona) sevk edildi.⁵⁵³ Öte yandan, bu sefer de hükümet encümene gidip hesap vermeyi reddetti. Öyle olunca, encümen tahkikat yürütüp bilgi almak maksadıyla tüccardan belirli isimleri toplantısına davet etti ve fakat, davetlilerin de Meclis-i Ayan encümenine gitmemeleri ya da gidip de kayda değer bir şey söylememeleri neticesinde bundan da ciddi bir sonuç alınamadı.⁵⁵⁴

Ermeni tehciri ile ilgili İstanbul'a gelen havadisler de bu sırada hiç iç açıcı değildi. Ahmet Rıza Bey Ermeni tehcirindeki suiistimallerden de var gücüyle şikayet ediyordu. Aynı sırada, Meclis-i Mebusan'da da haber alınan tecavüz ve cinayetler hakkında kayda değer bir adım atılamamıştı. Bu şartlar altında Hüseyin Cahit Bey de Talat Bey'i mebusluktan istifa etmek istediği hakkında sıkıştırıyor, ona bu meseleden dolayı "en taraftar olanların bile lanet etmekte olduklarını" söylüyordu.⁵⁵⁵ Cavit Bey'in fikrinde de Ermeni tehciri ve işlenen cinayetler sırf Türkçülük ve milli iktisat cereyanının bir parçası idi:

"Osmanlılık cereyanı yerine kör, düşüncesiz bir milliyet cereyanı kaim olmuş. Güzel bir insaniyet aptal kasaplar elinde ne hale geliyor? Bu memleketin atisini, iktisadiyatını menâbi-i tekâlifî iyi düşünen bir fert yok. Birçok şuaât-ı sanayia mahvoluyor. İhtiyaç Türk işçilerini doğuracak diyorlar. Bir kanûn ismi işitmişler. Fakat ihtiyacın Türk işçisini kaç asra doğuracağını endişe etmiyorlar."⁵⁵⁶

Buna karşın Talat Bey, Hüseyin Cahit tarafından Ermeni meselesine dikkatinin çekilmeye çalışıldığı sırada, ona bu meseleyi bırakmasını tavsiye ediyor, onu iâşe meselesinin cemiyette yarattığı krizle meşgul olmaya davet ediyordu. İâşe meselesinde, Merkez-i Umumideki ekseriyeti tutmakta güçlük yaşadıklarını, Mithat Şükrü ve Ziya Gökalp'in bu işte aleyhte olduklarını, kendisinin ise lehte ısrarcı davrandığını

⁵⁵³ MAZC, Devre 3, Cilt 1, İçtima Senesi 1, Yirmi Yedinci İnikad, 21 Eylül 1331 [4 Ekim 1915], s. 433.

⁵⁵⁴ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 3, s. 149.

⁵⁵⁵ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 3, s. 149.

⁵⁵⁶ Ermeni tehcirinin İTC Merkez-i Umumisinde görüşülmeden uygulandığını, hatta bu yüzden Halil Bey'in Merkez-i Umumide münakaşa edilmeden kararın çıkartılmasına muarız olduğu da yine Cavit Bey'den öğreniliyor. Bkz. Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 3, s. 135-136.

belirtiyor, acilen Cavit Bey'i de alarak meseleyi enine boyuna masaya yatırıp bir karara bağlamak için Merkez-i Umumiye gelmelerini bildiriyordu.⁵⁵⁷ Halbuki mesele Merkez-i Umumide de çözülemedi. Cavit Bey de milli iktisat hamlesinin uygulanma şekline karşıtı. Kara Kemal grubunu açıkça karşısına almıyordu ama bu tür bir nasyonalizm politikasını “müfrit ve muzır” görüyor ve bunun hafifletilmesi gerektiğini düşünüyordu.⁵⁵⁸ Fakat, alternatif öneriler, Cemiyete büyük bir iktisadi ve sosyal sermaye sağlayan İstanbul grubunun ekonomik çıkarlarıyla çatıştığı müddetçe, İttihatçılar arasında bu meseleye dair bir orta bulunması güçtü.

İaşe meselesinin konu olduğu itirazları hafifletebilmek düşüncesiyle Talat Bey, Kara Kemal'e olan desteğini çekmemekle birlikte, İstanbul Şehreminliğine, yeri geldiğinde esnaf cemiyetinin isteklerine set çekebilecek ve bu yeni müteşebbisleri dengeleyebilecek denli güçlü bir figür getirmeyi düşündü. Bu düşünceyle, İTC'nin kuruluşundan beri kendi çevresinden olarak gördüğü, şahsına ve kabiliyetlerine karşı da tam bir güven duyduğu İsmail Canbulat'ı önce 18 Aralık 1915'te İstanbul Vali Vekillliğine, sonra 17 Şubat 1916'da İstanbul Şehreminliğine getirtti.⁵⁵⁹ Hükümet ve Merkez-i Umumi ile görevi sırasında takip edeceği esaslar hakkında baştan bir uzlaşma sağlayarak bu makama gelen İsmail Canbulat,⁵⁶⁰ ilk olarak esnaf cemiyetlerini belediyenin etkin makamlarından uzaklaştırmak maksadıyla Kara Kemal'in çevresinden olan Şehremaneti Müsteşarı Bekir Bey'i görevinden aldı.⁵⁶¹ Fakat asıl çatışma burada değil, nisan ayında iaşe işleri hususunda esnaf cemiyetlerinin faaliyetlerine engel getirdiği yönünde yorumlanmaya müsait olan bir aksiyonu ile başladı.

Canbulat, 22 Nisan 1916'da, kendi tayininden önce İstanbul'daki fahiş şeker fiyatına bir çözüm getirebilmek için, Avusturya-Macaristan'dan sekiz yüz otuz üç vagon olmak üzere satın alınmış olan şekerin, esnaf cemiyetlerine değil, Şehremanetine teslim edilmesi ve şekerin dağıtım işinin Şehremanetine bırakılması

⁵⁵⁷ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 3, s. 49..4(C) 24 (i) 0058005d6 0 595 842 re WBT 10.5 0 0 10.5 267.

yönünde, hükümet nezdinde bir girişimde bulundu.⁵⁶² Öte yandan, İstanbul'a gelen şeker yine esnaf cemiyetlerinin eline geçti. Yine de, İsmail Canbulat, iaşe işini doğrudan belediyenin eline almakta kararlıydı. Belediyeye bağlı olarak kurduğu Havayic-i Zaruriye Müdüriyeti'ne Cavit Bey'in de saygı duyduğu bir ismi, Dr. Celal Muhtar Bey'i getirdi.

Terakki'nin malı olarak addedilen bir kuvvetin İttihat ve Terakki Hükümeti'ne karşı mücerret nizamın tatbikinden dolayı mukavemete sevki, her halde ihtilal değil, gayrimeşru ve gayrı mantıki

şirketi oluşturma, ödünç verme, alışveriş gibi ticarî işlerle uğraşmak; milletin ve ülkenin iktisadî açıdan yükselmesine yönelik girişimlere iştirak etmek” maksatlarıyla kurulan iki vakıfta birleştirdi. Parayı vakfeden isimler vakfiyede Memduh Şevket, Hüseyin Hüsnü, Ferit, Selahattin, Vehbi, Edhem, Hüseyin, Basri, Tevfik, Sabri, Muhtar, Ali, İzzet, Said, Celal, Rıza, Bekir, Midhat, Sadettin, Cemil ve Kemal Beyler olarak kaydedilmişti. Vakfın mütevellisi ise Darülaceze Müdürü Dr. Nazmi Bey oldu. Müteveli heyeti de Tevfik, Ferit, İbrahim, Vehbi ve Selahattin Beylerden kuruldu. Diğer vakfın mütevellisi de Dr. Nazmi Bey’di. Onun müteveli heyetinde ise Memduh Şevket, Hüseyin Hüsnü ve Hüseyin Ulvi Beyler bulunuyorlardı. Sonra da bu vakıflar

gereksindikleri/gereksinecekleri ekonomik, politik, askeri ya da ideolojik türdeki toplumsal iktidar kaynaklarına erişimden yoksun oldukları takdirde, aldıkları kararların bir hükmü de kalmaz. 1916 Ekim sonunda başlayan mahrem toplantılarla, İTC'nin yönetici elitleri Merkez-i Umumi mahfilinde İmparatorluğu türdeş [mütecanis] bir unsurdan oluşan çağdaş [asrî] ve merkezî [kavî] bir devlete dönüştürmeye karar verdiklerinde,⁵⁷⁰ İTC'nin ticarete, sanayide ve ziraatta milli ekonomi hamlesi yaptığı sırada söz konusu çıkar grupları gözden çıkarılabilir görülemezdi. Öte yandan, Türkçülüğe karşı direnç gösteren İslamcılarının toplumsal iktidar kaynaklarına erişimleri mümkün olduğu müddetçe, İTC'nin iktidar *habitusunun* bu karar doğrultusunda yeniden yapılandırılabilmesi de söz konusu olamazdı. İTC'nin önce iki taraf arasında düştüğü çelişkiden kurtulması; sonra da, geride kalanlarla bu karar özelinde meydana çıkarılacak formül üzerinde uzlaşa sağlaması gerekiyordu. Bu kapsamda İslamcılarının toplumsal kaynakları azaldıkça ve I. Dünya Savaşı müddetince İTC'nin sermaye havuzuna katkıları giderek önemini yitirdikçe, 1916'ya gelindiğinde bu tablo biraz da kendiliğinden meydana çıkmıştı. Rum ve Ermeni tehcirleri ve Arap İsyanını takiben giderek homojenleşmekte ve Balkan Harbinden itibaren ajite olarak Türk-İslam milliyetçiliği potasında toplanmakta olan nüfus, İTC'nin Türk milliyetçiliği lehinde bir dönüşüm geçirmesini de pratik açıdan mümkün kılmıştı.

Bu bahis çalışmanın ideoloji ile ilgili ayrışmaları inceleyen bölümünde daha yakından tartışılacak, fakat, karar alma ve icra mekanizmalarını biçimle□]ve ir

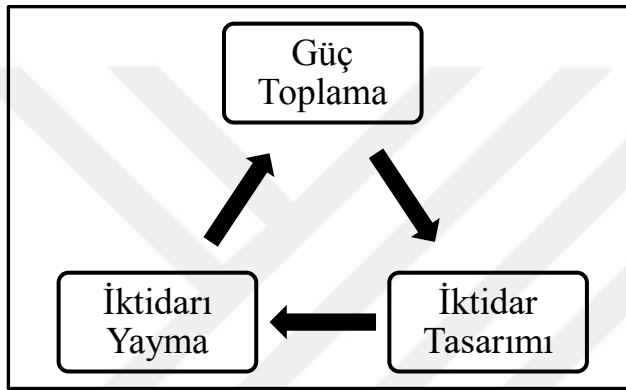
ve simgesel şiddet araçları ve de maddi kaynakların tasarrufu için gereken gücü bu iktidar sermayesinden alırlar.⁵⁷¹

⁵⁷¹ Karar Alma ve İcra Mekanizması adını verdiğimiz iktidar düzeneğinin ikinci basamağını teşkil eden İktidarı Tasarlama Faaliyetlerini gösteren diyagram için EK 3'e bakınız.

alanı, sanat alanı, hukuk alanı gibi genel ve hatta mümkün mertebede ailevi alan, ofis/çalışma alanı⁵⁷³ gibi de spesifik diğer toplumsal alanlara iktidar *habitusu* ekseninde sirayet edilmesini temin ederek, örgütün iktidar alanını kendilerine daha fazla meşruiyet kazandırmaya yaracak ölçüde biçimlendirmeye gayret sarf ederler.

Her üç faaliyet türü, yani güç toplama, iktidarı yaratma ve iktidarı yayma faaliyetleri, başta da belirtildiği üzere, döngüsel olarak birbirini takip etmekte; ayrıca, sürekli ve aynı anda işlemektedir. İktidar kaynaklarının yapısı ve örgütsel yapılanma birbirine uygun şekilde çalıştığı sürece, aktörler bir yandan toplumsal *habitus*lardan güç devşirirken, bir yandan da onlara geri etkiye bulunurlar. Örgütün sermaye havuzu

Şekil 1

devamlı ve anlık olarak tahkim edilir, pekiştirilip korunur; tabii, bu sırada dönüşür ve değişir de. Eş zamanlı olarak, eyleyiciler her karar ve adımlarında gereksinim duydukları iktidar gücünü sermaye havuzundan sağıp iktidar sermayesini işlemeyi ve dönüştürmeyi sürdürürler. İktidar alanını oluşturan güç ilişkileri değişip dönüşürse, zamanla aktörler, elitler ve eyleyiciler de değişip dönüşür: Her zaman resmi statü ve pozisyonları değilse bile, birbirleriyle olan ilişkileri ve koşullara göre birbirlerine karşı geliştirdikleri genel tutumları değişir. Tabii bununla beraber, çıkar grupları ve onların arasındaki ortaklıkların ve rekabetin türü de... İktidar *habitusu* etrafındaki sosyal yapı dönüşüp değiştiği müddetçe karar alma ve icra mekanizması sürekli yapılanmaya devam eder.

Dolayısıyla, karar alma ve icra mekanizmaları sabit ve durağan değil, aksiyoner ve hareketli yapılardır. Bu mekanizmalar iktidarın sürekli yeniden

⁵⁷³ Sokaklarda, okullarda, ibadethanelerde, bürolarda, evlerde ve benzeri somut alanlarda duvarlara asılan portreler, afişler, parti ve cemiyet flamaları, kartpostallar, armalar, ceketlere takılan rozetler ve belirli toplumsal alanlarda birtakım giyim kuşam tercihlerinin iktidar *habitusunu* imleyecek ölçüde düzenlenmesi gibi simgeler bu kapsamda değerlendirilebilir. Bununla birlikte, bütün toplumsal alanlarda dolaşan, iktidar *habitusunu* imleyen basit sloganlar, söylem pratikleri ve diğer dilsel göstergeler de zihinsel anlamda aynı işlevi çok daha etkili bir şekilde görürler. Bu tekniklerin her birisi kolaylıkla bir simgesel şiddete dönüştürülmeye de meyillidir. Bkz. Pierre Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, 239.

yapılanması, yeniden şekillenmesi ve yeniden yayılmasıyla çalışırlar. Her bir karar alma işlemi ve o karar ekseninde devreye sokulan stratejiler ve aksiyonlar, o karar ve aksiyonlarla ilgili alanda oynanan “oyunda” bir eli ifade eder. Tarafların tamamı masadan kalkmadıkça ve kalkanların yerlerine de masaya yeni oyuncular gelmeye devam ettiği sürece oyun bitmez. Bir el tamamlandığında onu bir sonraki takip eder.⁵⁷⁴ Her elde gelişen yeni güç ilişkileri, sonraki elde ortaya çıkacak güç dağılımını da etkiler.

4.1. İTC’nin Kolektif Bir Eylemci Örgüt Olarak İnşası (1905-1907)

İktidarı yayma faaliyetlerinde, eyleyicilerin aktörlerden beklentileri aktörlerin ilişki içerisinde oldukları toplumsal alanlarda (mümkün mertebede yeni başka alanlarda da), iktidar *habitusuna* riayet edip “oyuna”, yani oyunun *doxasına* ve *illusioya* sadık kalarak kendilerine verilen telkinler doğrultusunda hareket etmeleridir. Böylece, zamanla örgütün iktidar alanı iktidar *habitusu* etrafında serpilecek ve etki edilen toplumsal *habitus*lardan kazanılacak yeni destekçiler, üyeler ve aktörler vasıtasıyla genişleyecek ve güçlenecektir.

Aktörler ve elitler toplumsal alanlarda sermayelerini geliştirdikçe örgütün etki edebileceği toplumsal *habitus*lar da çoğalacaktır. Bu şekilde örgütün sermaye birikimi de giderek artış gösterecektir. Bu döngü ne kadar “gürültüsüz patırtısız”, yani ne kadar az itiraz ve yaygın bir uzlaşıyla işlerse örgütün mevcut yönetici elitleri de örgüt içerisindeki pozisyonlarını o kadar sağlama alıp güçlenirler. Alan, iktidar *habitusu* ve toplumsal *habitus*lar arasındaki uyum ve ortaklık artıkça sistem mevcut yönetici elitlerin sermayeyi ellerinde tutma, işleme ve sarf etme biçimlerini de giderek daha fazla meşrulaştırıp kolaylaştırır.⁵⁷⁵ Fakat, hiçbir yapıda, özellikle de çok bileşenli ve karmaşık güç ilişkilerinden oluşan “demokratik” görünümlü yapılarda, karar alma ve icra mekanizmalarında süreç bu kadar pürüzsüz ve akışkan değildir. Zira, örgüt

⁵⁷⁴ Bu ifadeyi iki şekilde okuyabiliriz. Birincisi, örgütlerin hiyerarşik pozisyonlarında yer alan figürlerin durumu ile ilgili olarak. Zira, “Örgüt üyeleri değişse de onların yerine getirdiği görev ve faaliyetler değişmez.” İkincisi ise, insanların örgütün resmi hiyerarşisi dışına taşan güç ilişkileri ile ilgili olarak. Bu durumda da, Ferguson’un ifadesiyle, örgütsel ilişki şebekelerinden birinde, birbirine bağlı olan figürlerden biri yer değiştirdiğinde ya da ortadan kalktığında, ya da bu şebekeye yeni bir bağlantı, yeni bir figür ya da figürler eklendiğinde bütün ilişkiler zorunlu olarak rastgele çökmez. Fakat figürler arasındaki bağlantılar değişir ve dönüşür. Böylece yeni güç ilişkilerine evrilirler. Bkz. Oğuz Onaran, *Örgütlerde Karar Verme*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971, s. 7; Ferguson, *Meydan ve Kule*, s. 59, 65-70, 112-121, 128-131.

⁵⁷⁵ Gramsci’nin tarihsel blok kavramından ilhamla

içerisindeki çıkar grupları arasındaki örtülü veya açık çatışmalar da üçüncü tür faaliyetlerle ortaya çıkar.

Örgütlerin kurumsal teşkilat yapıları karar alma ve icra mekanizmalarının işleyişini resmi hiyerarşik bir ağa bağımlı kılarak örgüt içi güç ilişkilerini düzenlemeyi gaye edinen araçsal bileşenlerdir.⁵⁷⁶ Gücün örgüt içinde nasıl dağıtılacağı, örgüt üyelerinin uymaları beklenen kuralların neler olduğu, bu kuralların nasıl belirlenip değiştirilebileceği, resmi makam ve mercilerin nelerden oluşacağı, bu makamlara getirilecek olanların nasıl belirlenecekleri, hangi yetkilere sahip olacakları, görev ve sorumluluklarının neyden/nelerden ibaret olacağı, belirlenen kuralların ve yetkilerinin dışına çıkanlara ne tür yaptırımlar getirileceği ve bu yaptırımların nasıl uygulanacağı gibi sorular etrafında belirlenen kaide ve kurallar teşkilatın yapısal özelliklerini belirler. Tüzük ve nizamnameler gibi resmî metinler ve/veya teamüller, hatta varsa gayrı resmî sözlü yeminler ile meşrulaştırılan ödül, taltif, terfi, tenzil, hapis, ihraç (ve hatta infaz/ölüm) cezası gibi yöntemlerle oluşturulan iç disiplin uygulamaları ile mahallî ve merkezî kurullar, konseyler, parti kurulları ve kongreler gibi yetkilendirilmiş uzlaşî organları, iktidar *habitusunu* muhafaza ve tahkim etmeyi sağlayan kurumsal unsurlar olarak yapılandırılır.⁵⁷⁷ Örgüt mensupları “oyunun oynanmaya değer olduğunu” düşündükleri müddetçe, örgütün idari kurumsal yapısı, örtülü olarak, onları ortaya koydukları örgütsel faaliyetlerle iktidar *habitusu* etrafında toplanarak birleşmeye teşvik eder. Kurumsal idari teşkilat yapıları, karmaşık, düzensiz ve kaotik olan farklı boyutlardaki sosyal yapıların⁵⁷⁸ seçili kurallar bütünü

⁵⁷⁶ Bunu Foucault'nun bütün kurumsallaşma biçimlerini iktidar ilişkilerinde ortaya konan uyruklaştırma stratejilerinin dayanaklarından biri olarak görmesine benzetmek mümkündür. Bkz. *Özne ve İktidar*, s. 77-78.

⁵⁷⁷ John R. P. French, Bertram Raven, “The Bases of Social Power”, *Studies in Social Power*, ed. Dorwin Cartwright, the Institute for Social Research the University of Michigan, Michigan, 1978, s. 150–167.

⁵⁷⁸ Michael Mann, böylesi karmaşık ilişkilerin bir arada bulunduğu bir yerde tek bir toplumun mevcut olduğundan dahi söz etmenin güç olduğunu söyler. “Eğer becerebilseydim ‘toplum’ kavramını tümünden ortadan kaldırabilirdim.” der. Bizse, yukarıdaki ifadelerde, Mann ile bütünüyle aynı anlama işaret etmiyoruz. Yani, buradan bütün insan ilişkilerini ve sosyal yapıları düzen karşıtı konumlandığımız ve düzeni reddettiğimiz anlamlı çıkmamalı. Norbert Elias’ın da vurguladığı gibi, “Ne insanlar arasında ne de dünyanın geri kalanında mutlak bir kaos söz konusudur. (...) Düzen kavramı burada, belli bir yapıya sahip fenomenler olarak çürüme ve yıkım gibi yaratmanın, sentez ve ölüm gibi doğumun, ayrışma gibi bütünleşmenin de gözlemlendiği doğa düzleminden söz edildiğinde işaret edilen düzenle aynı anlamda kullanılır.” Yani, Elias düzen kavramını uyum ve harmoni ile eşanlamlı kullanmaz. Ona göre, düzen kavramı sadece, “sonradan gelen her sosyal formasyonun öncekilerden hangi tarzda, nasıl doğduklarının belirlenebilir ve açıklanabilir olduğuna işaret etmektedir.” Ancak, uzun zaman aralıkları bakımından yaklaşıldığında, toplumsal süreçlerin gelecekte nereye gideceği ve nasıl seyredeceği büyük ölçüde belirsizdir. Sosyolojinin

Meşrutiyet devri siyasal hayatında daha sonra ortaya çıkan diğer cemiyet ve fırkalara da örnek teşkil etti.

Fakat, lidersiz bir örgütsel yapıya geçiş birden mümkün olmadı. Zira, cemiyetin 1906-1908 Paris Merkezi Muhaberat Kopya Defteri'ne kaydedilen iç yazışmalardan görüldüğü şekilde, cemiyet mensupları tarafından “heyet-i merkeziye”nin bir reisi olmaksızın tam olarak nasıl çalışacağının doğru dürüst anlaşılabilmesi için daha bir seneyi aşkın zamana ihtiyaç duyulacaktı. Yeni nizamnamenin yönetimi en az beş kişiden ibaret bir heyete devretmesine rağmen⁵⁸⁴ Paris Merkezi demek, henüz herkesin zihninde Ahmet Rıza Bey'in liderliği demektir. Zira, Mizancı Murat Bey uhdesinde bir reislik makamı tevdi edildiği günden itibaren, cemiyetin nizamnamesi uygulamada bir türlü hayata geçirilememiş olsa da, örgütün bütün idari, siyasi ve mali yetkilerini doğrudan reisin elinde toplayan bir usule göre tanzim edilmişti.⁵⁸⁵

İTC'nin dağılmış olmasından doğan mesuliyetin kime ait olduğu örgüt içinde hala ateşli bir tartışma konusuydu. Dr. Nazım ve Dr. Bahaeddin Şakir Beylerin, dağılmış olan örgütü Paris Merkezi etrafında yeniden birleştirme çabaları sırasında diğer şubelerle yaptıkları yazışmalar vesilesiyle, cemiyette Ahmet Rıza Bey'i sorumlu tutanların görmezden gelinemeyeceği ayyuka çıktı. Ahmet Rıza Bey evvelden beri müdafaa ettiği pozitivist fikirler münasebetiyle, halk arasında dinsizlikle suçlanıyor, bazı cemiyet mensuplarınca onun “dinsizliğinin” İTC'nin gaye ve maksatlarına karşı halkı tahrik edici bir rol oynadığı düşünülüyordu.⁵⁸⁶ Bu durumda, Paris Merkezi ile özdeşleşmiş Ahmet Rıza Bey'e yöneltilen bu tür suçlamalardan dolayı, Paris'in merkezileşme arzusu şubelerden direnç görebiliyordu. Bu kampanyaya karşı, Dr. Nazım ve Dr. Bahaeddin Şakir Beyler, var güçleriyle Ahmet Rıza Bey'in prestijini onarmak ve onu gereğince müdafaa etmek zorunda kalmışlardı.

Haziran 1906'da Kızanlık'tan gelen üç ayrı mektup, “Ahmet Rıza'nın Ermeni olduğu ve cemiyetin dağılmasından bizzat sorumlu olduğu” yönünde Paris'in açık bir propaganda karşısında olduğunu bildiriyordu. Doktoralar, Kızanlık'a cevaplarında

⁵⁸⁴ *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti - Nizamname-i Esasi*, 1323, Mısır, s. 6, içinde Erol Şadi Erdinç, “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti [Fırkası] Nizamnameleri I”, s. 205.

⁵⁸⁵ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin İdare Nizamnamesi*, içinde Erol Şadi Erdinç, “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti [Fırkası] Nizamnameleri I”, s. 216-219.

⁵⁸⁶ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 198-199.

Ahmet Rıza Bey hakkındaki dinsizlik iddialarıyla birlikte, bu yeni suçlamaları da inkarla, tüm iddiaların aksine Ahmet Rıza Bey’i cemiyetin yeniden toparlanabilme ihtimalinin yegane amili olarak öne çıkardılar. Yeniden örgütlenmekte olan cemiyeti de ona getirilen eleştirilere paralel olarak savundular:

“*Meşveret* gazetesi değil, cemiyetin hiçbir ehemmiyetli işi Türk düşmanı olan ne bir Ermeni’ye ne de bir başkasına terk edilemez. Bir Ermeni gelir de: Ya hu ben Osmanlıyım. Osmanlılığı severim. Sizin programınız dahilinde Osmanlılığa hizmet etmek isterim, derse İslamiyet’in ve Türklüğün hasâisinden olan misafirperverlik ve alicenaplık iktizasınca o Ermeni’ye: Vatandaş hoş geldin! Bizimle beraber Osmanlılığın ilâsına çalışmak istersen işte tutulacak yol budur, der, onu ikaza çalışırız. Biz gayr-i Müslim bir Osmanlıyı cemiyetimize alırsak ancak bu şart dahilinde alabiliriz. Cemiyetimiz halis bir Türk cemiyetidir. İslamlığa ve Türklüğe düşman olanların hiçbir vakit fikrine tebaiyet etmeyecektir.”⁵⁸⁷

Bundan başka, Heyet-i Merkeziye mektuplarında kendi konumunu tahkim edebilmek için, Ahmet Rıza Bey’in Jön Türklerden en güçlü rakibi olan Prens Sabahaddin Bey ile, cemiyetin eski liderlerinden Dr. Abdullah Cevdet ve Mizancı Murat Beyler gibi kişileri de açıkça hedef almaya başladı:

“Eski cemiyetin dağılmasına sebep, Ahmet Rıza Bey değil, Murat Beylerin Sükûtilerin, Abdullah Cevdet edepsizlerinin paraya tamâi ve ahlaksızlıkları sebep olmuştur. Bu herifleri Sultan Hamit 1.500 frank maaşla satın aldığı zaman Ahmet Rıza Bey’e sefirler gönderiyor, sefaretler vaat ediyordu. Yine Ahmet Rıza Bey’i meslek-i hürriyetperveranesinden çeviremedi.”⁵⁸⁸

Dr. Nazım ve Dr. Bahaeddin Şakir Beyler, şubelere gönderdikleri telgraf ve mektuplarıyla, şimdiki İTC’nin, yeni teşekkül etmekte olan bir cemiyet olduğunu, yeni karar ve esasları kabul etmeyenlerle işlerinin olmayacağını beyan ettiler.⁵⁸⁹ Bu

⁵⁸⁷ Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım’dan Kızanlık Şube Müdür Hayri Efendi’ye, 2 Haziran (?) 1906, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 31-33.

⁵⁸⁸ *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 32. Diğer mektuplar için ayrıca bkz. s. 53, 152-154, 164, 171-174, 222, 227.

⁵⁸⁹ Dr. Nazım Bey’den Tutrakan’da Hafız Mehmet Mutin Efendi’ye, 2 Temmuz 1906, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 33.

tebligatlarıyla aslında cemiyetin eski liderlerini de cemiyet üyesi olarak tanımadıklarını gösteriyorlardı.

Şahıslar arasındaki çıkar mücadelelerini atlatmanın dışında, Paris Merkezinin cemiyetin iktidar araçlarını da elinde toplaması gerekiyordu. Fransızca çıkarılmakta olan *Meşveret* zaten Paris'teydi ve Ahmet Rıza Bey'in mesuliyetindeydi. Fakat, İTC'nin Türkçe çıkmakta olup en etkili yayın organı olan *Şura-yı Ümmet* Mısır'daydı ve o sırada, idari ve mali sıkıntılardan geçiyordu. Üstelik Mısır'da *Şura-yı Ümmet*'in sorumlusu olan Ahmet Saib Bey, Heyet-i Merkeziyenin otoritesini ve kararlarını tanımakta da zorluk çıkarıyordu. Çok geçmeden Paris'i açıkça karşısına aldı ve hatta, onları gazeteyi satmakla bile tehdit etmeye başladı.⁵⁹⁰ Cemiyet ise, gazete ile alakalı yazışmalarında onu tamamen saf dışı bırakıp nihayetinde istifaya mecbur etti. Gazete de Ahmet Ferit (Tek) Bey'e devredildi.⁵⁹¹

Ayrıca, Ağustos 1906'da yayınlanan "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti'nin Tensikat-ı Dahiliyesine Dair Beyanname" ile, diğer şubelere, artan cemiyet işleri karşısında, "her işte muvaffakiyetin mayeü'l-esası intizam olduğunu düşünen erkân-ı cemiyetin, nizamname-i cemiyetin 23. maddesine tevfiikan, muamelat-ı merkez-i cemiyeti dört kisma, her kısmı da ehemmiyetlerine göre iki veya daha ziyade azanın dirayet ve ehliyetine tevdi ile taksim-i mesaiye karar verdiği" bildirdi. Buna göre, Fransızca *Meşveret*'in idaresinden ve ecnebilerle ilişkilerden Ahmet Rıza Bey ve onun yardımcısı olarak da Mustafa Fazıl Paşa'nın torunu Mahmut Bey; İTC'nin Türkçe yayın organı olan *Şura-yı Ümmet*'in yazı işlerini denetlemeden Sami Paşazâde Sezai Bey ve onun yardımcısı olarak da ismi belirtilmeyen bir kişi; cemiyetin hesap işlerinden Mustafa Fazıl Paşazâde Prens Mehmet Ali Paşa'nın nezaretinde Dr. Nazım Bey; son olarak da diğer şubelerle yazışmalardan Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım Beyler sorumlu oluyorlardı. İlaveten, cemiyet merkezini teftiş etmek ve diğer şubelerin arasındaki ahenk ve intizamı temin etmek vazifeleriyle meşgul olacak bir müfettişlik makamı oluşturulduğu açıklanıyordu. Son olarak, heyet-i merkeziyenin haftalık toplantılarını kaydetmek üzere Seyid Kenan Bey'in görevlendirildiği tebliğ

⁵⁹⁰ Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım Beylerden Prens Mehmet Ali Paşa ve Sezai Bey'e, 20 Temmuz 1906, Paris, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 43-44.

⁵⁹¹ İlgili yazışmalar için bkz. içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 34-45.

ediliyordu.⁵⁹² (Sonraki yazışmalardan, *Şura-yı Ümmet* ile ilgilenmek üzere Sami Paşazâde Sezai Bey'in yardımcısı olarak görevlendirilen ve beyannamede ismi belirtilmeyen kişinin Ahmet Ferit Bey (Tek);⁵⁹³ müfettişlik vazifesiyle görevlendirilen kişinin de Prens Said Halim Paşa olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁹⁴)

Velhasıl, cemiyetin yeni nizamnamesinde esas ittihaz eden kolektif bir yönetim mekanizmasının ancak bu tarihten itibaren kurulabilmiş olduğu anlaşılır. Fakat, Paris Merkezinin 1908'e değin geçen zaman zarfında kendi iç teşkilatını bu kararlarla ne kadar uyumlu yürütebildiği yine de meçhuldür. Zira, 1906-1908 yazışmalarından anlaşılabilirdiği kadarıyla, Dr. Nazım ve Dr. Bahaeddin Şakir Beyler cemiyetin yurt dışında itici kuvveti olmayı sürdürmüşler; 1906'da Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleşmeyi de kendileri organize ederek, Ahmet Rıza Bey'in yeni cemiyetin lideri olarak tanınmasının önüne geçmişlerdir.

İki doktor, iş başı yaptıktan sonra cemiyetin "lidersiz" kalmasına gerçekten de son derece özen gösterdiler. Zira, Ahmet Rıza Bey'i ne kadar savunuyor görünseler de, gerçek dertleri onun şahsını savunmak değil, İTC'nin Paris Merkezinin simgesel sermayesinin zarara uğramasına müsaade etmemekten ibaretti. Neticede, Ahmet Rıza Bey'in İTC içerisinde destekçileri olduğu kadar, İTC'nin tertibine katıldığı 1895'ten beri kazandığı çokça düşmanı ve sevmeyeni de vardı. Bu durumda, Ahmet Rıza Bey cemiyete belirli bir prestij ve güç kazandırıyor, ancak, cemiyetin potansiyelinde bulunan daha geniş bir kitlenin, özellikle de Ahmet Rıza'yı "dinsiz" olarak nitelemiş çevrelerin desteğinin kazanılması önünde de onun bir engel teşkil edebileceğini göz önüne alıyorlardı. Bununla beraber, Ahmet Rıza Bey'in, dostlarından gördüğü destekle yetinmeyip, cemiyetin riyasetine gelme isteği de sürüyordu. Zira, Dr. Nazım ve Dr. Bahaeddin Şakir Eylül 1906'da Ferit Bey'e yazdıkları bir mektuplarında, "Heyet-i Merkeziye, [Ahmet Rıza Bey'i kasıtlı] 'bir azası müstesna', şimdiki halde reis intihabatının aleyhindedir. Reis intihap etmek cemiyete duhûl kapısını birçok

⁵⁹² "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti'nin Tensikat-ı Dahiliyesine Dair Beyanname", 20 Temmuz 1906, Paris, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 43-44.

⁵⁹³ Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım'dan Fazlı Efendi'ye, 20 Temmuz 1906, Paris, , içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 42.

⁵⁹⁴ Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım'dan Ferit Bey'e, 23 Temmuz 1906, Paris; Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım'dan Sezai Bey'e, 23 Temmuz 1906, Paris Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım'dan Ferit Bey'e, 27 Temmuz 1906, Paris içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 46-48.

kişiyi kapalı tutmak demek olur.” diyorlardı.⁵⁹⁵ Onlara göre, cemiyetin en önemli vazifesi halk tabanına yayılmak olmalıydı. Bundan dolayı cemiyet farklılıklara kapısını nasıl açabileceğini düşünmeli, gerekli esneklikleri sağlamalı ve farklı siyasal grupların cemiyete mesafeli davranmasına sebebiyet verecek şahsi davalarla vakit kaybetmemeliydi.⁵⁹⁶

Liderlik fikri böylelikle, cemiyet içinde giderek silikleştirilmeye çalışılıyordu. Cemiyetin kolektif bir liderlik tarzına sahip olduğu, her yeri geldiğinde vurgulandı. Zamanla, Ahmet Rıza’nın cemiyetin reisi olmadığı, geri kalanlar tarafından da daha iyi kavrandı. Ama, 1907 sonbaharına gelindiğinde Avusturya’daki şubeden Paris’e gelen bir mektuptan, Dr. Bahaeddin Şakir’in cemiyetin reisi olduğuna dair yeni bir algı oluştuğu anlaşıyordu. Bahaeddin Şakir ise buna “Cemiyetimizin reisi yoktur. Münkasım olduğu şubeleri idare eden dört zat vardır.” sözleriyle cevap vermişti.⁵⁹⁷

Kısacası, İTC’nin kolektif ve kolejyal yapıdaki liderlik tarzı aslında bir iktidar stratejisi olarak ortaya çıkmıştı. Bu sayede, normal şartlarda lidere verilecek olan görevler farklı şahıslar arasında bölüştürülmüş, mesuliyet ise karar alma hakkının müştereken bir heyet-i merkeziyeye devredilmesiyle anonimleştirilmiş ve umuma mal edilmişti. Üstelik, farklı toplumsal kesimlerden gelen ve ortak hedeflerde birleşen heyetteki bireylerin organik olarak bağlı bulundukları *habitus*ların çeşitliliği sayesinde cemiyetin temsil ettiği sosyal ve sınıfsal taban da genişletilmiş oluyordu.

Cemiyet, bu maksadına erişebilmek için, şubeler ve merkez arasındaki ilişkiyi dahi belli bir esneklikte kurguladı. Nizamnamenin onuncu maddesinde, şubelerin bulundukları mahaller dahilinde teşkilat ve idari bakımdan serbest oldukları, yalnız cemiyetin tamamını ilgilendiren önemli hususlarda ivedilikle Heyet-i Merkeziyenin

⁵⁹⁵ Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım’dan Ferit Bey’e, 3 Eylül 1906, Paris, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 66-66.

⁵⁹⁶ Köstence Şubesi’ne reis seçilen Ali Sedat Bey’e yazılan mektuptaki ifadeler bu bakımdan dikkat çekicidir: “Benlik-senlik davalarını tamamen atmak, vatanını, milletini cidden sevenler için şart-ı azimdir. Hatta bu esasa binaen biz heyet-i merkeziyemiz için reis intihabatından sarf-ı nazar ettik. Umum Osmanlıların saadeti, vatan-ı müşterekin halâsı neye mütevakıf ise onun husulüne çalışmalıyız.” Dr. Bahaeddin Şakir’den Köstence Şubesi Riyaset-i Aliyesine, 23 Teşrin-i Sani 1906, Paris, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 92.

⁵⁹⁷ Dr. Bahaeddin Şakir, 11 Eylül 1907, Paris, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 222-223.

oyunu almak zorunda oldukları gösteriliyordu.⁵⁹⁸ Diğer yandan, yirmi dokuzuncu maddede, şubeler nizamname-i esasiyi tatbik etmekle ve Heyet-i Merkeziyenin kararlarını uygulamakla mükellef tutuluyorlardı.⁵⁹⁹ Nizamname-i esasinin şubeler ve üyeler tarafından kabulü mecburiydi ve ona muhalif hareket edenlerin cezası cemiyetten ihraçtı. Bununla birlikte, her şube bir de bulunduğu mahalde geçerli olmak üzere kendi nizamname-i dahilisini kaleme alacaktı.⁶⁰⁰ Bu dahili nizamnamede nizamname-i esasi ile çelişmediği ve ona sadık kalındığı sürece, şubeler kendi teşkilatlarını belirlemede ve bölgeleri dahilinde yürütecekleri propaganda siyasetlerinde serbest bırakılmışlardı.⁶⁰¹ Nizamname-i esasinin ekinde zikredilen yemin suretinde, “Sultan Abdülhamid-i Sanî’nin idare-i keyfiye ve müstebidesi devam ettikçe, Kanun-ı Esasî-i Osmanî’nin ahkâmı mevki-i icraya vaz olunmadıkça Hükümet-i Osmaniye’ye arz-ı dehalet ve hizmet etmeyeceğime”⁶⁰² ifadesi bulunuyor olmasına rağmen, Dr. Bahaeddin Şakir Temmuz 1907’de İstanbul’dan gelen bir soruya yazdığı cevabında “Dahilde bulunan zevâtın hizmet-i hükümette bulunmasında beis yoktur. Ancak hizmet-i mezkûrede meşrutiyetin hilafına hizmette bulunulmayacağına dair işaretta buluması kâfidir.” diyordu.⁶⁰³

Heyet-i Merkeziyenin kaleme aldığı mektuplarda savunduğu görüşler de mektubun gönderileceği mahaldeki insanların ideolojik temayüllerine uygun yürütülüyordu.⁶⁰⁴ Rusya’daki Türklerle yazışırken Pan-Turancı, Bulgaristan’daki Kızanlık Şubesi ile yazışırken Türkçü, Lazistan şubesi ile yazışırken İslamcı bir ton

⁵⁹⁸ *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti - Nizamname-i Esasi*, 1323, Mısır, s. 5, içinde Erol Şadi Erdinç, “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti [Fırkası] Nizamnameleri I”, s. 204.

⁵⁹⁹ *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti - Nizamname-i Esasi*, 1323, Mısır, s. 9, içinde Erol Şadi Erdinç, “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti [Fırkası] Nizamnameleri I”, s. 206.

⁶⁰⁰ *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti - Nizamname-i Esasi*, 1323, Mısır, s. 5, içinde Erol Şadi Erdinç, “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti [Fırkası] Nizamnameleri I”, s. 204.

⁶⁰¹ “Kızanlık Şubesi Nizamname-i Dahiliyesi”, 1906, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 112-114; “Vidin Şubesi’nin Nizamname-i Dahiliyesi”, 1906, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 129-130.

⁶⁰² *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti - Nizamname-i Esasi*, 1323, Mısır, içinde Erol Şadi Erdinç, “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti [Fırkası] Nizamnameleri I”, s. 207.

⁶⁰³ “Dr. Bahaeddin Şakir”, 7 Temmuz 1907, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 184.

⁶⁰⁴ Belirtilmesi gerekir ki, Paris Merkezi ideolojik esnekliği Selanik’teki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile temas kurduktan sonra geliştirmeye başlamıştır. Eş zamanlı olarak şube sayısını artırmış ve farklı yerlerde şube kurulmasında başarılı olmuş olması dolayısıyla da bu esneklik bir işlevsellik kazanmıştır. Yazışmalardaki mukayese için bkz. *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, haz. Çiğdem Önal Emiroğlu ve Kudret Emiroğlu.

ortaya konmaktaydı.⁶⁰⁵ Gayrimüslimlerle de irtibat kurulurken Osmanlıcı bir ton tutturuluyor, Dr. Bahaeddin Şakir Nikola Manolof isimli bir Osmanlı vatandaşının mektubuna cevabında, “Bu memleket ne Türkün ne Bulgarın ne Arabındır. Osmanlı namını taşıyan her ferdin malı ve mülküdür. (...) Bunun aksini düşünen yani memleketi parça parça ve kavim kavim ayırmaya çalışan kimseler velev Türk dahi olsalar bizim muhalifimiz düşmanımızdır. Bizim cemiyetimiz İslâm ve Hristiyan akvâm-ı sairenin komiteleri gibi yalnız o kavmin menâfiini düşünen ‘Nasyonalist’ bir fırka değildir.” diyordu.⁶⁰⁶ Hatta, Lazistan’da oluşturulan ikinci bir şubeye üyelerine abdestli olarak Kuran-ı Kerim’e el basarak yemin edilmesi gerektiği belirtiliyordu ki, böyle bir usul ibaresi ne nizamnamede geçiyor ne de diğer şubelere gönderilen mektuplarda benzer bir uygulamanın sözü ediliyordu.⁶⁰⁷ Halihazırda, Lazistan’a gönderilen başka bir mektupta, oradakilerin de halka yaklaşırken benzer bir politika takip edilmesi, halkın temayüllerinin dikkate alınması tavsiye ediliyordu: “Mademki Sultan Hamit’in zulmünü asıl çeken ahalidir. O halde onların fikirlerini icmadan tabii bir şey olamaz.”⁶⁰⁸

Cemiyetin bu devirdeki asıl maksadı dahili ve harici şubelerin sayısını artırarak teşkilatı genişletmek ve cemiyet neşriyatının (gazete ve beyannameler) gizlice yurtiçine sokulup farklı bölge ve şehirlere ulaştırılabilmesine hizmet etmektir.⁶⁰⁹ Bu vesileyle, halka tesir etmek ve halkın mevcut yönetime öfkesini çekmek isteniyordu. Bulgaristan, Mısır, Girit ve Romanya’da kurulan şubeler bu yüzden özellikle önemsendi. Yabancı ülkelerin postanelerinin bulunduğu şehirlerde teşkilatlanmak görece kolay oldu.⁶¹⁰ Bu vesileyle, cemiyetin telkinlerinin en etkili olduğu yer Rumeli

⁶⁰⁵ *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, haz. Çiğdem Önal Emiroğlu ve Kudret Emiroğlu.

⁶⁰⁶ Dr. Bahaeddin Şakir’den Nikola Manolof Efendi’ye, Ağustos 1907, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 211-212.

⁶⁰⁷ Dr. Bahaeddin Şakir’den Lazistan Haricî Şubesine, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 190-191.

⁶⁰⁸ Dr. Bahaeddin Şakir’den Lazistan HariçŞubesi Vekalet-i Âliyesi’ne, 23Ağustos 1907, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 202-203.

⁶⁰⁹ Dr. Bahaeddin Şakir’den İzmir Ahrarı’na, 3 Şubat 1907, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 134-136.

⁶¹⁰ Bulgaristan’daki Kızanlık şubesinin yanı sıra, İbrahim Temo’nun Romanya’da kurduğu teşkilat da bu sebeple önemli bir dağıtım merkezi olarak iş görüyordu. Bkz. Dr. Bahaeddin Şakir, 19 Haziran 1907, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 176; Dr. Bahaeddin Şakir, 4 Haziran 1907, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 166. Fakat, Girit’te teşkilatlanma istenilen seviyeye varamadı. Girit’te Arap harfleriyle Türkçe matbuat yapmaya müsait bir teçhizatın dahi

coğrafyasıydı. Bunun dışında Trabzon'da kurulan şube vesilesiyle de, Erzincan ve Erzurum ile irtibat kurulması deneniyordu.⁶¹¹ Rusya'da teşkilatlanmış Müslüman-Türk aydınları ile de irtibata geçilerek, onlar aracılığıyla da Anadolu'ya nüfuz edilmeye çalışılıyordu.⁶¹² Bu vesileyle, halk üzerinde tesirli olabilecek yerel ve devlet elitlerinin de cemiyete celbine çaba gösteriliyordu.⁶¹³

Cemiyetin bu devirdeki en önemli sorunlarından biri de maddi gelir ve finansman meselesiydi. Zira yeniden oluşturulan teşkilatın paraya olan ihtiyacı iç yazışmalardaki sürekli vurgulardan açıklık kazanmaktadır.⁶¹⁴ Keza, Paris Merkezi cemiyetin neşriyat organlarını sürdürmekte dahi güçlük çekiyor, neşredilecek gazete adedi ve sayfa sayısından tasarruf etmeye çalışıyorlardı.⁶¹⁵

Cemiyetin elindeki para şubelere aza kaydedilen üyelerin verdikleri yıllık aidattan gelen düzenli ve cemiyet namına toplanabilen yardımlardan gelen düzensiz gelirlerden ibaretti. Nizamnameye göre, yıllık aidat en az *Şura-yı Ümmet*'in senelik abonman ücreti kadar olmalıydı.⁶¹⁶ Bu da 1906 Kasım ayında yıllık 45 kuruş ya da

bulunmadığı anlaşılmıştı. Bkz. Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım, Nisan 1907, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 150.

⁶¹¹ Dr. Bahaeddin Şakir, Haziran 1907, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 170.

⁶¹² Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım, 9 Nisan 1907, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 155.

Öte yandan bu kolay değildi. Yurtiçinde teşkilatlanma özellikle Anadolu'da istenildiği üzere ileri gidemiyordu. Cemiyetin Trabzon'daki üyeleri Yıldız'ın gözetim ağlarının yakın takibindeydi. Bkz. Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım'dan Lazistan Şubesi Aza-yı Kiramına, 15 Kanun-Sani 1907 [29 Aralık 1906], içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 131-132; Dr. Bahaeddin Şakir, Mart 1907, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 147.

⁶¹³ Örnek olarak bkz. Dr. Nazım, 26 Nisan 1907, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 157-158; Dr. Bahaeddin Şakir, 11 Haziran 1907, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 171-174, 173. Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Bey de aynı gerekçe ile başta Heyet-i Merkeziyeye alınmıştı. Fakat, İngiltere'nin Osmanlı aleyhinde hareket etmekte olduğu ve dolayısıyla Osmanlıların itimadını hak etmediği minvalinde *Şura-yı Ümmet*'te basılması istenen bir makaleye, İngiltere'nin aleyhinde gözükmemek gayesiyle muhalefet ettiği için Ali Haydar Bey Heyet-i Merkeziyeden istifa etti. Bkz. Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım'dan Alyotizade Mustafa Tevfik Bey'e, 9 Nisan 1907, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 153-154.

⁶¹⁴ Örnek olarak, Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım, 10 Mayıs 1906, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 18.

⁶¹⁵ Ferit Bey'e, 17 Ağustos 1906, Paris, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 60.

⁶¹⁶ *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti - Nizamname-i Esasi*, 1323, Mısır, s. 10, içinde Erol Şadi Erdinç, "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti [Fırkası] Nizamnameleri I", s. 207.

aylık 3 kuruş 30 paraya denk geliyordu.⁶¹⁷ Bağışlar ise doğrudan Heyet-i Merkeziyenin değil, fakat şubelerin kasasına alınıyor, şubeler de düzenli ve düzensiz gelirlerinin toplamının en az yarısını Heyet-i Merkeziyeye göndermekle mesul tutuluyorlardı.⁶¹⁸

Bununla beraber, cemiyetin yaşadığı maddi sıkıntı nizamnameye de yansımaktaydı. Zira, nizamnameye göre, Heyet-i Merkeziyenin üyeleri şubelerin seçip merkeze gönderdikleri azalardan oluşacaktı. Fakat, azaların maddi ihtiyaç ve gereklerinin karşılanması nizamname gereği seçilecekleri şubelere bırakılıyordu. Şubeler ancak bu masrafı karşılamayı taahhüt ettikleri müddetçe heyet-i merkeziyeye aza seçip gönderebileceklerdi. Şubelerden merkeze aza göndermek mecburi değildi. Fakat, “aza intihabına muktedir şubeler adedi beşten aşağı olduğu halde, heyet-i merkeziye azasının miktarı, diğer şubelerle, Cemiyet’in memalik-i ecnebiyedeki azası tarafından beşe iblağ” edilecekti.⁶¹⁹

1906’nın sonlarına doğru, Paris Merkezi cemiyetin etki alanını genişletebilmek için ihtiyaç duyduğu parayı birtakım varlıklı aile ve fertlerin desteği ile temin edebilmeye başladı. 15 Kasım 1906’da, Dr. Nazım ve Dr. Bahaeddin Şakir Beyler Mısır’a, Hıdiv ailesinden Prens Kamil Paşa’nın cemiyet namına *Şura-yı Ümmet*’e aylık yüz frank vermeyi ve ayrıca cemiyetle ilgili beyanname basımı gibi daha küçük işler için gerekli masrafları da üstlenmeyi taahhüt ettiğini bildirdiler.⁶²⁰

22 Aralık 1906’da Dr. Nazım ve Dr. Bahaeddin Şakir Beyler o sırada Marsilya’da bulunan İTC Müfettişi Prens Sait Halim Paşa’ya *Meşveret*’in çıkarılması, Paris’te Osmanlılık lehine konferanslar verilmesi, mühim gazetelere lehte makale kabul ettirilmesi ve Türkçe ve Fransızca kitaplar neşredilmesi gibi halihazırda yürütülen işler için paraya ihtiyaç olduğunu yazdılar. Cemiyetin ihtiyaç duyduğu paranın temini için de kendisinin Mısır’daki faaliyetlerine güvendiklerini belirterek, ilave ettiler:

⁶¹⁷ Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım’dan Vidin’de Muallim Mazhar Efendi’ye, 19 Teşrin-i Sani 1906, Paris, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 88-89.

⁶¹⁸ *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti - Nizamname-i Esasi*, 1323, Mısır, s. 6, içinde Erol Şadi Erdiç, “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti [Fırkası] Nizamnameleri I”, s. 205.

⁶¹⁹ *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti - Nizamname-i Esasi*, 1323, Mısır, s. 6, içinde Erol Şadi Erdiç, “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti [Fırkası] Nizamnameleri I”, s. 205.

⁶²⁰ Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım’dan Fazlı Efendi’ye, 2 Teşrin-i Sani 1906, Paris, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 86.

“Milletin kuvvetini göstermemesine başlıca sebep kuvve-i maneviyesinin noksanıdır. Kuvve-i maneviyeyi uyandırmak için cemiyetimizin **nâfi nümâyişlerde bulunması** lâzımdır. Hariçte sadamızı yükseltmek, **dahile adam sokmak** şubelerimizle doğrudan doğruya münasebete girmek, vatana hizmet yolunda nefsinin tehlikeye koyanlara dest-i muaveneti uzatmak milletin kuvve-i maneviyesini canlandıracak nümâyişlerdir. Bugün tadad olunan teşebbüsât uğrunda **cemiyet on, on beş bin frank sarfına muktedir olsa** kuvvetini ve bu sayede vatana edeceği hizmeti on, on beş misli artar. Mısır ağniyası içinde böyle bir meblağı bir günlük zevk-i şehvaniyesi için sarf edenler nadir olmadığından himmet ve delalet-i devletiniz sayesinde israf edilen Mısır servetinden bir kısmının vatan-ı muazzezemizin selameti ve Osmanlılık âleminin haysiyet ve şerefi yoluna tahsis edileceğini ümit ederiz.”⁶²¹ [Vurgular bize ait]

Sait Halim Paşa Heyet-i Merkeziye’ye cemiyete olan bağışları artırma vaadini vererek Mısır’a hareket etti. Son olarak, Ahmet Celalettin Paşa ile de temas kuruldu. O da cemiyete aylık 500 frank maaş bağlamayı kabul etti. Nihayet cemiyet elini rahatlatmayı başardı. Hatta, 25 Aralık’ta, Ferit Bey’e *Şura-yı Ümmet*’i dört yerine altı sayfa çıkarması teklif edildi.⁶²²

Ahmet Rıza Bey’in hatıralarında gelen paralarla ilgili biraz daha detaylı malumat veriyor. Buna göre, Stockholm Sefiri Mehmet Şerif Paşa (ki 1890’da Sait Halim Paşa’nın kız kardeşi Emine Halim Hanım ile evlenmişti) cemiyete aylık yüz frank, Mısırlı İzzet Paşa yıllık bin – bin beş yüz frank, Girit’ten İbrahim Etem Bey de abonelik parası olarak yaklaşık beş yüz frank veriyorlardı. Reşit Sadi Bey (ki Meşrutiyet devrinde İttihatçıların teşvikiyle Mabeyn-i Hümayun Başkatibi olarak görevlendirilecek olan Ali Fuat Türkgeldi’nin akrabasıdır) bir müddet cemiyete ayda elli frank, Mısırlı Mustafa Fazıl Paşazade Mehmet Ali Paşa ayda iki yüz frank vermişlerdi. Bir kereye mahsus olarak da Prenses Nazlı Hanım beş yüz, Mehmet Ali Paşa’nın haremi Prenses Enise Hanım ve Prenses Emine Hanım da ikişer bin frank

⁶²¹ Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım’dan Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Müfettişi Prens Said Halim Paşa’ya, 9 Kanun-ı Evvel 1906, Paris, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 104-105.

⁶²² Ferit Bey’e, 12 Kanun-ı Evvel 1906, Paris, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 111.

yardımda bulunmuşlardı. Ahmet Rıza Bey, ayrıca, Sait Halim Paşa'nın Mısır'a geçtikten sonra beş bin frank toplanmasını sağladığını detayını da veriyor.⁶²³

4.2. Eylemin Toplumsallaşması: Paris ve Selanik (1907-1908)

İTC'nin temin ettiği paralarla eli rahatladıktan sonra, Dr. Nazım da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleşmenin temini adına görüşmelerde bulunmak ve cemiyet namına çalışmalarını yurt içinde sürdürmek üzere Selanik'e gönderildi.⁶²⁴ Paris Merkezi'nin Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleşmesinden sonra kaleme alınan diğer nizamnameden ise cemiyete eklenen yeni teşkilat bileşenleriyle toplumsal desteğin daha da çeşitlendirilmesinin maksat edinildiği anlaşıyor. Birleşme sırasında iki cemiyet, cemiyete üye yapılacaklar için yalnızca mütefekkirlerle yetinilmemesi ve fakat üye çeşidinin de artırılması hususları üzerinde özellikle durdular. Buna göre, cemiyete doğrudan üye yapılmamak kaydıyla, "hırsız, hamal, dağdaki haydut çetelerinden istifade" edilecekti. Ayrıca, "başı sarıklı hiç olmazsa hoca kılıklı mütteki riya ile görünür zevatın lüzum-ı mevcudiyeti"ne önem gösterilecekti. Dahası, bir ihtilal edebiyatının teşkiline çalışılacak, açık ve anlaşılır bir dille, insanların duygularını harekete geçirecek yazılı eserlerle birlikte, şarkılar, besteler, marşlar kaleme alınacaktı.⁶²⁵ Bununla beraber, ihtilal için artık askeri tedbir de almanın vakti gelmişti: "İnkılap için kalemde ziyade kuvvet, münhasıran kuvvet lazımdır."⁶²⁶

"Artık bu zulme karşı milletin silaha sarılmaktan başka çaresi kalmadı. Evet, milleti öldürmek, vatanı düşmanlara teslim etmek isteyen bir katile, bir haine karşı silah kullanmayı şeriatimiz emreder. Onun zalim memurlarını öldürelim. Kendisine vergi için para, asker için tek bir nefer dahi vermeyelim. (...) Vaazlarınızda, nasâyihinizde millete daima bunu, bu ulvi fikri telkin etmelisiniz. (...) Dinin, vatanın selameti için ölen her Müslüman şehittir."⁶²⁷

⁶²³ Ahmet Rıza, *Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, haz. Bülent Demirbaş, Arba Yayınları, 1988, s. 19-20.

⁶²⁴ Ahmet Rıza, *Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, s. 20.

⁶²⁵ Dr. Bahaeddin Şakir'den Dr. Nazım'a, Teşrin-i Evvel 1907, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 240-242; Talat Bey'den Dr. Bahaeddin Şakir'e, Teşrin-i Evvel 1907, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 242-245.

⁶²⁶ Dr. Bahaeddin Şakir'den Lazistan Hariç Subesi Riyaset-i Âliyesine, 3 Teşrin-i Sani 1907, Paris, Teşrin-i Evvel 1907, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 257.

⁶²⁷ Dr. Bahaeddin Şakir, 3 Teşrin-i Sani 1907, Paris, Teşrin-i Evvel 1907, içinde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, s. 259-260.

Cemiyetin fedai şubeleri de bu doğrultuda kuruldu. Fedailik tamamen gönüllülük esasına dayanıyordu. Fedai olmak isteyenler bağlı bulundukları şubenin heyet-i idaresine adlarını ayrıca kaydettiriyorlardı. Bir kez fedai olarak yazılanların heyet-i idarelerce kendilerine verilen görevleri yerine getirmeleri mecburiydi. Aksi halde, bir heyet-i hakimece haklarında alınacak karar yirmi dört saat içinde icra olunacaktı.⁶²⁸

Selanik'teki Cemiyetle birleştikten sonra kaleme alınan yeni nizamname cemiyet teşkilatını da yeniden tasarladı. Buna göre, İTC'nin en yetkili yönetici organı Merkez-i Umumi adında beş kişiden oluşan bir heyetten oluşacaktı. Bu heyetin üyeleri bir sene görev yapacaklar, her senenin sonunda, bir sonraki sene için de Merkez-i Umumide görev yapması için aralarından bir kişiyi kendileri seçeceklerdi. Bu bir kişi hariç, heyetin geri kalan azalarını vilayetlerde yer alan heyet-i merkeziyeler seçeceklerdi. Eğer vilayet heyet-i merkeziyelerinden seçilen azaların sayısı dördü aşıyorsa, seçilmiş üyelerden hangi dördünün Merkez-i Umumi azalığına alınacağına mevcut Merkez-i Umumi azaları karar vereceklerdi.

Livalarda bulunan heyet-i merkeziyeler, bulundukları vilayetteki heyet-i merkeziyeye; kaza heyet-i merkeziyeleri livaya; nahiyelerinki kazaya; kuranınki nahiyelere bağlı olacaktı. Eğer söz konusu heyet-i merkeziyenin bulunduğu mahalin bir üst basamağında herhangi bir teşkilat meydana gelmemişse, o da bir veya birkaç derece üstünde bulunan en yakın merkeze tabi olacaktı. Her bir heyet-i merkeziye Merkez-i Umumi gibi beş azadan mürekkep olacak; onların üç üyesi onların hemen bir alt mertebesinde bulunan diğer heyet-i merkeziyeler tarafından seçilecekti. Heyet-i merkeziyelerde, oraya seçilmiş olan üç aza bir heyet-i idare vücuda getiriyorlardı. Heyet-i idare ayrıca, üç kişiden oluşan heyet-i idare mülazımlarını tayin edecekti. Mülazımlar diğer merkezlerden önerilebilecekse de bunları seçim hakkı tamamen heyet-i idareye ait olacaktı. Mülazımlardan biri sandık eminiydi. Sandık emini cemiyetin gelirlerini takip eden ve kaydedip saklayan kişiydi. İkincisi kâtipti. Cemiyetin gelirleri de dahil olmak üzere, heyet-i idarenin bütün kitabet işlerinden mükellefti. Üçüncüsü ise tahsildardı. Tahsildar da cemiyet üyelerinin aidatlarının toplanması işini organize ediyordu. Mülazımlardan üç kişilik heyet-i idarece

⁶²⁸ *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Teşkilat-ı Dahiliye Nizamnamesi*, 1324 [1908], içinde, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler I – İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2024, 44-54, s. 50-51.

kararlaştırılan ikisi heyet-i idare azalarıyla birlikte heyet-i merkeziyeye dahil oluyordu. Diğeri ise, heyet-i merkeziye üyelerinden birinin herhangi bir sebepten düşmesi halinde yedek üye olarak tutuluyordu.⁶²⁹

Cemiyet henüz gizlilik esasını takip ettiğı için üyeler numaralandırılarak anılacaklardı. Üyelerden birinin tavsiyesi üzerine cemiyete üye yapılmış olan kişi, kendisini üye yapan kişi (ki buna “rehber” deniyordu), dahil olduğı şube azası ve kendi rehberlik ettiklerinden başkasını tanımayacaktı. Cemiyetin aidatı da rehberler vasıtasıyla ilgili heyet-i merkeziyenin tahsildarına kadar iletiliyor, heyet-i merkeziye kendi masraflarını kestikten sonra geri kalan parayı üç ayda bir, olduğı gibi bağı bulunduğı bir üstteki heyet-i merkeziyeye gönderiyordu.⁶³⁰

Bir heyet-i merkeziye bağı olarak cemiyete kaydolan azalar, bağı oldukları heyet-i merkeziyenin nezareti altında olmak üzere bir şube meydana getiriyorlardı. Şubelerin azası en az üç en çok beş kişiden oluşacaktı. Ayrıca, bir mahalde (büyük şehir veya kasaba merkezlerinde) şubelerin sayısı yirmiye aştığı takdirde orada, her biri üç azadan ibaret bölük heyetleri kurulacaktı. Bölük heyetleri bünyesine alınan şubelerin sayısı en az on, en çok yirmi olabilecekti. Şubeler emirleri bağı olacakları bölük heyetinden alacaklar, bölük heyetleri de bağı oldukları heyet-i idarenin mesuliyetinde hareket edeceklerdi.⁶³¹ Böylece, cemiyetin sosyal ağı genişledikçe, cemiyet mümkün mertebede gizlilik esaslarına göre ilerlemeye devam edebilecek, ancak merkezi yönetimin bozulmaması için de heyet-i idarelerin idari yükleri hafifletilmiş olacaktı.

Yeni nizamnamede cemiyetin aidatı da yeniden düzenlenip, her üyenin aylık gelirinin en az yüzde ikisini cemiyete vermesi istendi.⁶³² Bunun dışında, cezalar önceki nizamnameden pek farklı değildi. Cemiyete doğrudan büyük bir zararı olmayan fakat üyelerin sehven işledikleri kabahatlerin cezası “tevhîh ve tekdir” idi. Cemiyete aidatını (ianat) vaktinde vermeyen, yardıma ihtiyacı olan cemiyet üyesi “kardeşine”

⁶²⁹ Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Teşkilat-ı Dahiliye Nizamnamesi, 1324 [1908], içinde, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler I – İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2024, s. 44-47.

⁶³⁰ Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Teşkilat-ı Dahiliye Nizamnamesi, 1324 [1908], içinde, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler I – İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2024, s. 47-49.

⁶³¹ Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Teşkilat-ı Dahiliye Nizamnamesi, 1324 [1908], içinde, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler I – İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2024, 44-54, s. 48-49.

⁶³² Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Teşkilat-ı Dahiliye Nizamnamesi, 1324 [1908], içinde, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler I – İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2024, 44-54, s. 51.

yapabileceği yardımı yapmayan, cemiyetin prestijini (namus ve haysiyetini) zedeleyecek tavır sergileyen ve bu tavrından vazgeçmeyenin karşılığı yarım liradan elli liraya kadar kendisine verilecek para cezasıydı. Cemiyete ve cemiyet üyelerine ihanetin cezası ise idamdı.⁶³³

Cemiyetin yeni nizamnamesi ile üyelik şekli de değişiyordu. Standart bir yemin metni oluşturuluyor ayrıca, üyelerin yeminlerinin alınması için mistik bir merasim icat ediliyordu. Mason localarının tekris törenine benzer bir seremoni düzenlemek üzere, merkezlerde heyet-i tahlifiyeler kuruldu. Namzetler, gözleri bağlı şekilde rehberi tarafından yemin edecekleri karanlık/loş bir odaya getirilecekler, kendilerine heyet-i tahlifiye reisi tarafından cemiyetin maksatlarına dair verilecek nutku dinledikten sonra, heyet üyeleri yemin metnini okuyacaklar, namzet de tekrar edecekti. Bu sırada namzetin bir eli bağlı olduğu dinin kutsal kitabı, diğer eli de bir kama ve silahın üzerinde olacaktı. Ardından, yeni üyenin gözleri açılarak reis tarafından kendisine cemiyet üyelerinin görevleri “tarif ve telkin” edilecek ve akabinde yeni üye yeniden gözleri bağlanılarak alındığı mahale götürülecekti.⁶³⁴ Selanik’te yer alan Merkez-i Umumi bu seremoniyi oldukça önemsiyordu. Zira, cemiyetin mukaddes olduğu algısı önce kendi üyelerince kanıksanmalıydı. Bu doğrultuda mistisizm cemiyete girmekle başlamalıydı.⁶³⁵ Fakat mahalli farklılıklar bu törenin her yerde ve her zaman yapılabilmesini mümkün kılmadı. Özellikle de İstanbul’daki hafiye ağları Merkez-i Umumi bu töreni İstanbul’a taşıyabilmesine engel oldu.⁶³⁶

Meşrutiyetin ilanından sonra ise pratikte bu nizamnamenin devamına artık gerek kalmamıştı. Zira, cemiyetin kendi iç işlerine gizlilik esasıyla hareket etmeyi sürdürecekse de, cemiyetin varlığıyla birlikte ileri gelenleri de açığa çıkmışlardı. Öte yandan, cemiyet özellikle Anadolu’da henüz arzu ettiği kuvvette bir teşkilat kurabilmiş değildi. Teşkilatı genişletmek ve üye sayısını artırmak 1908 devriminden hemen sonra

⁶³³ Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Teşkilat-ı Dahiliye Nizamnamesi, 1324 [1908], içinde, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler I – İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2024, 44-54, s. 53-54.

⁶³⁴ Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Teşkilat-ı Dahiliye Nizamnamesi, 1324 [1908], içinde, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler I – İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2024, 44-54, s. 47-48; Mustafa Asım Çalıkoğlu, *Gücümüzü Meşrutiyet Aşkından Aldık*, s. 355-360.

⁶³⁵ Törenin mükemmelen tertip edilmiş bir versiyonuna dair anısı için bkz. Mustafa Asım Çalıkoğlu, *Devr-i Hamid’den Meşrutiyet’e*, s. 355-360.

⁶³⁶ Tahlif heyetleri bkz. Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s. 84-85, 99-100, 107-110, yukarıdaki izah için bkz. s. 155-156.

cemiyetin temel gayesi oldu. Öte yandan, devrimden sonra her yandan cemiyete üye olma taleplerinde büyük bir artış olmuş, yeni şubeler ve merkezler kurulmaya başlanmıştı, ama cemiyetin teşkilat yapısı eski nizamnameye göre esnek bir yapıya sahipti ve şimdi cemiyete üye olan kitleleri kontrolsüz bırakıyordu. Bu kontrolsüzlük devrimden hemen sonra İTC liderlerinin hiç istemediği yerlere ulaşmıştı. Kendisine “cemiyet üyesiyim” diyen herkes sokaklarda ve kahvehanelerde kalabalıklara nutuk söylüyor, hükümet yetkilileriyle görüşerek onlara cemiyet namına şahsi arzu ve isteklerini telkin ediyor ve bu faaliyetler halkın gözünde İTC’ye dair onun nizamsız bir hareket olduğu izlenimini uyandırıyor. Bu koşullar altında her geçen gün cemiyetin yönetici elitleri kontrolü kaybediyorlardı. Sokaklarda kontrolsüz hareket eden kalabalıklara cemiyet evlerine ve işlerine dönme çağrısında bulunmuştu, ancak bu çağrının dahi karşılığı alınamıyordu.

İTC elitleri toplumsal disiplini önce kendi cemiyetlerinde kuvvetlendirme yoluna gittiler. Bu maksatla, cemiyetin organizasyonunda ivedilikle değişikliğe gidildi. Cemiyet vilayet merkezlerinden tayin edilen azalarla 1908 Eylül ayında Selanik’te büyük bir kongre topladı. Burada yeni bir nizamname kaleme alınarak teşkilat yapısı daha merkezi bir görüntüye kavuşturuldu ve her birimin sorumlulukları ve işleyişi yeni nizamnamede detaylıca tanımlandı. Bu anlamda kongre vesilesiyle ortaya konan nizamname, kongredeki delegelere evlerine döndüklerinde beraberlerinde götürecekleri, teşkilat üzerine hazırlanmış bir talimatname görevi de görüyordu.

Yeni nizamnamede öncelikle, cemiyetin görünürdeki en etkili organı her sene cemiyetin kuruluş yıldönümü olan Rumî 5 Eylül’de [18 Eylül] Merkez-i Umuminin çağrısı ile toplanacak Umumi Kongre haline evrildi. Umumi Kongrelerde mevcut Merkez-i Umumi tarafından hazırlanan yıllık rapor sunulacak, cemiyetin bir sene içerisinde gerçekleştirdiği ve amaçladığı halde gerçekleştiremediği faaliyetler hakkında da Kongreye malumat verilecekti. Cemiyetin nizamnamesini değiştirmek hakkı Umumi Kongreye ait olacaktı. Cemiyetin bütün uzuvlarının takibe zorunlu oldukları siyasi program da yine kongrede kabul edilecekti.⁶³⁷

⁶³⁷ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Nizamname-i Umumisi*, İttihad ve Terakki Matbaası, Selanik, 25 Teşrin-i Sani 1324 [8 Aralık 1908], s. 1-8.

Merkez-i Umumi dokuz kişiden oluşacak, bu kişiler her sene Umumi Kongrede seçileceklerdi. Seçilen dokuz kişiden üçü Merkez-i Umuminin yazı işlerinden sorumlu olmak üzere büro heyeti olarak ayrılacaktı. Bu üç kişi Merkez-i Umumi namına cemiyetin müzakereye ihtiyaç duyulmayan her türlü yazışmasında yetkiliydi. Kalan altı kişiden biri de, sırf toplantıları idare etmesi için Merkez-i Umumidekilerin oylarıyla reis olarak seçilecek, ve fakat reislik resmi bir sıfat olmayacak, “reislik” resmi evraka atılan imzalar da dahil olmak üzere başka hiçbir yerde kullanılamayacaktı. Toplantılarda karar alınabilmesi için dokuz kişiden en az yedisinin toplantılarda hazır bulunması gerekecekti ve Merkez-i Umuminin haftada en az üç gün toplanması öngörülüyordu. Bunlar dışında, Merkez-i Umuminin bir muhasebeci, bir veznedar ve bir katipten ibaret olan bir heyet-i maliyesi olacak, burada çalıştırılacak kişiler de Merkez-i Umumi azaları tarafından istihdam edileceklerdi.⁶³⁸

Kulüpler, yeni nizamnamede cemiyetin temel yapı taşları olarak vücut buldu. Bu birimler hiyerarşik olarak cemiyetin en alt basamağına karşılık geliyorsa da, İTC’nin halk tabanını genişletmesi ve halkın desteğini alarak seçimlerde başarıya ulaşabilmesi için en kıymetli yapı halini alıyorlardı. Kulüplerde cins ve mezhep farkı gözetilmeyecekti. Dahası, her biri, bulundukları mahallerde farklı sınıflardan gelen insanların ihtiyaçlarına göre faaliyet gösterecek, insanların “uhuvvet ve terakkisine” çalışacaklardı. Her kulübün bir reis veya müdürü, bir reis-i sani veya müdür-i sanisi, bir katibi, bir veznedarı, bir hafız-ı küttabı ve iki yardımcı azası bulunacak, bu kişiler kulübün heyet-i idaresini oluşturacaklardı. Heyet-i idareler, bağlı oldukları vilayet ya da liva dahilinde bulunan İTC Merkezinin heyet-i merkeziyesinden kendilerine gönderilen evrakı incelemek ve kulüple ilgili işleri organize etmek üzere tıpkı Merkez-i Umumi ve Heyet-i Merkeziyeler gibi haftada en az üç gün toplanacaklardı. Gerekli gördükleri evrakı da kulübün en az on beş günde bir düzenlenecek olan genel toplantısına sunacaklardı.⁶³⁹

Kulüpler, cemiyetin nizamname ve programı çerçevesinde kalmak üzere, bulundukları mahalin ihtiyaçlarına göre kendi uhdelinde karar verecekleri etkinlik ve faaliyetleri yürütmekten sorumlulardı. İstanbul ve vilayette çıkan siyasi, edebi,

⁶³⁸ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Nizamname-i Umumisi*, 25 Teşrin-i Sani 1324 [8 Aralık 1908], s. 3-8.

⁶³⁹ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Nizamname-i Umumisi*, 25 Teşrin-i Sani 1324 [8 Aralık 1908], s. 31-35.

fenni ve mizahi gazete ve risaleleri takip edecek, eski ve yeni yazarların eserlerini inceleyecek ve bunlardan istifade olunabilecekleri seçip ve hatta bölgenin haritalarını derleyip, kulüp üyelerinin ihtiyaçları için bunları kendi bünyelerinde saklayacaklardı. Bunun dışında siyasi, sosyal, iktisadi, askeri, sıhhi, zirai, ahlaki ve hukuki konularda üyelerinin ihtiyacına göre konferanslar ve eğitimler düzenleyeceklerdi. Bölgelerinde insanların maddi refahını yükseltecek faaliyetlerde bulunacaklardı. Seçimler sırasında İT Fırkasının bütün amaçlarına bilfiil hizmet edecekler, fırkanın amaçları için çalışacaklardı. Bunun dışında, bölgelerindeki ahalinin yerli malına revaç göstermesini sağlamak üzere teşvikte ve neşriyatta bulunma vazifesi ile her sene kutlanacak olan Hürriyet Bayramı (İyd-i Milli) için gerekli hazırlıkları yapma görevi de kulüplere tevdi ediliyordu. Son olarak, bütün kulüpler cemiyetin servet ve iktidarını artırmak için bilfiil çaba sarf etmekle mükelleflerdi.⁶⁴⁰

Devrimden sonra İTC'nin üye sayısında gözlemlenen çarpıcı artış nizamnameye de yansdı. Zira, önceki nizamnamede kulüplere karşılık gelen şubelerde bulunan fertlerin sayısı beşi aşamıyor ve yirmi şube, yani en fazla yüz üyenin bulunduğu mahallerde bir bölük heyeti vücuda geliyordu. Şimdiyse, kulüpler en fazla iki yüz kişiden oluşabiliyor, kulüp toplantılarındaki fert sayısı iki yüzü aştığı takdirde, kalan fertler misafir olarak kaydedilebiliyorlardı. Misafir üye sayısı elliye aştığı takdirde ise aynı mahalde ikinci bir kulüp kurmak mümkün olabilecekti.⁶⁴¹

Vilayet ve livalarda bulunan merkezler Merkez-i Umumi ile kulüpler arasında irtibatı sağlayacak bir yönetim organı olarak tasarlanmışlardı. Üye sayısı ve üyelerinin vazifeleri kulüplerinki gibiydi; fakat, üyeleri her sene vilayetteki kulüplerin gönderecekleri azalardan oluşan vilayet kongrelerinde seçileceklerdi.⁶⁴² Vilayet ve liva merkezlerini ve de kulüpleri denetlemek hususunda Merkez-i Umumi tam yetkiliydi. Bu doğrultuda, Merkez-i Umumi üyeleri istedikleri sayıda kişiyi İTC müfettişi olarak atayabilme yetkisine sahipti.⁶⁴³

⁶⁴⁰ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Nizamname-i Umumisi*, 25 Teşrin-i Sani 1324 [8 Aralık 1908], s. 38-39.

⁶⁴¹ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Nizamname-i Umumisi*, 25 Teşrin-i Sani 1324 [8 Aralık 1908], s. 44.

⁶⁴² *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Nizamname-i Umumisi*, 25 Teşrin-i Sani 1324 [8 Aralık 1908], s. 15-34.

⁶⁴³ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Nizamname-i Umumisi*, 25 Teşrin-i Sani 1324 [8 Aralık 1908], s. 10-11.

Kulüplerin gelirleri aldıkları üyelik ücreti, üyelerinin aylık gelirlerinin en az yüzde ikisine denk gelen miktarda aylık üyelik aidatları ve kendisine bağışlanan taşınır ve taşınmaz varlıklardan ibaretti. Her ay gelirlerinin dörtte birini ayırarak geri kalanını kendilerine bağlı olan vilayet merkezine göndereceklerdi.⁶⁴⁴ Cemiyetin yayınlarını takip etmek her üye için zorunlu olsa da, cemiyet gazetelerine abonelik bedeli üyelere ayrıca alınacaktı. Üyeler gazeteleri almak istiyorlarsa, normalde yıllık alınan abonelik ücretinin yarısı ya da üçte ikisini ödeyerek gazeteyi temin edebileceklerdi.⁶⁴⁵

Cemiyet bundan sonra üyelerinin hal ve hareketlerini de daha sıkı kaidelere bağlıyordu. Üyelerin içki, kumar ve işret düşkün olamaması mecburiydi. Üyelerin ahlaklarından onları cemiyete tavsiye eden rehberleri de mesul tutulacaklardı. Bunun dışında, kulüplerde içki içmek, yatmak, işret etmek, uyumak, şarkı söylemek, müzik çalmak gibi faaliyetler yasaktı. Üyelerin şahsi menfaatlerini temin için değil toplumun menfaatlerine hizmet için cemiyete girdiklerinden de emin olunacaktı.⁶⁴⁶ Nizamnamede üyenin “vücudunun” cemiyetçe “muhterem” ve “kıymettar” görüldüğü belirtiliyor, üyelere kendi güvenliği ile ilgili tereddüdü olana destek verileceği taahhüt ediliyordu. Eğer cemiyet üyelerinden biri cemiyet için fedakarane bir görev icra ettiği sırada hayatını kaybederse, geride kalan ailesine cemiyet tarafından destek olunacaktı. Aldıkları vazifeler dışındaysa cemiyet üyelerinin hiçbirisi arasında bir fark olmadığı beyan edilerek, herkesin eşit olduğu vurgulanıyordu. Bununla beraber, herhangi bir cemiyet üyesinin başka birisine İTC’den olduğunu belirterek taşkınlık yapması kesinlikle yasaklanıyordu.⁶⁴⁷

Tüm bu tanımlarla birlikte, yeni nizamnamede bazı çelişkili durumlar da dikkati çekmektedir. Birincisi, kağıt üzerinde Merkez-i Umumi tamamen Umumi Kongreye karşı sorumlu tutuluyordu. Halbuki, Umumi Kongrenin tertibatından Merkez-i Umumi mesuldü. Bir sonraki sene Kongreye sunulacak olan nizamname ve program taslağını da Merkez-i Umumi hazırlayacaktı. Böylece, Merkez-i Umuminin

⁶⁴⁴ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Nizamname-i Umumisi*, 25 Teşrin-i Sani 1324 [8 Aralık 1908], s. 39-40.

⁶⁴⁵ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Nizamname-i Umumisi*, 25 Teşrin-i Sani 1324 [8 Aralık 1908], s. 51.

⁶⁴⁶ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Nizamname-i Umumisi*, 25 Teşrin-i Sani 1324 [8 Aralık 1908], s. 44-47, 52, 54.

⁶⁴⁷ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Nizamname-i Umumisi*, 25 Teşrin-i Sani 1324 [8 Aralık 1908], s. 48.

eline Umumi Kongreyi yönetme ve yönlendirme avantajı veriliyordu. Bu durum ilerleyen senelerde fark edildiğinde, cemiyetin içerisinde Merkez-i Umumiye sınırlandırmaya yönelik talep ve tepkiler de artış gösterecekti. İkincisiyse, cemiyet üyeleri ve hükümet arasındaki ilişkilerin düzenlenmesiyle ilgiliydi. Zira, nizamname cemiyet üyelerinin hükümete ve hükümet görevlilerine müdahalesini yasaklıyordu. Öte yandan, görevlerini suistimal eden memurların tespiti halinde vilayet merkezlerine söz konusu memuru tetkik etme vazifesi veriliyordu. Suçu heyet-i merkeziye tarafından kabul edildiği zaman, heyet-i merkeziye bulunduğu mahalde en yetkili devlet görevlisi kimse ona müracaatta serbest olacak, eğer müracaatından olumlu karşılık alamazsa durumu Merkez-i Umumiye bildirecekti.⁶⁴⁸ Ayrıca, yine nizamname ile Merkez-i Umumiye diğer fırkalar ve hükümetle irtibat kurma hakkı tanınıyordu.⁶⁴⁹ Bu şekilde nizamnamede, cemiyetin siyaset ile ilişkisini belirleyen detaylar neredeyse tamamen muğlaklaşıyordu. Meclis-i Mebusan'ın açılmasıyla birlikte açığa çıkan fırka ve cemiyet ikiliğine mevcut duruma göre bir talimatname titizliğiyle yazılan bu nizamname ile mani olunamazdı ve olunamadı da. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Fırkası arasındaki rabıta neydi, yönetimleri ve idareleri ortak mıydı, fırkanın cemiyette bir temsili, ya da cemiyetin fırkada bir temsili var mıydı? Bu gibi sorular henüz bir sorun teşkil etmediği için yeni nizamnamede cevapsızdı. Öyle olunca, uygulamada da fırka ve cemiyet ilişkileri ancak İttihatçıların kendi sosyal sermayeleri vesilesiyle erişebildikleri gayri resmi ve gayri nizami bir surette gerçekleşebildi.

4.3. İTC'de Güç ve İktidarın Dağılımı: Ordu, Fırka ve Cemiyet (1909-1913)

Söz konusu karışıklığı gidermek için 1909'daki Umumi Kongrede nizamnamede güncellemeler yapıldı. Detaylı yazılan maddeler hariçte bırakılarak, öncelikle nizamname metni kısaltıldı. İkincisi ise cemiyet ve fırka İTC'nin iki ayrı uzvu haline getirildi. Fırka grubu Meclis-i Mebusan'da yer alan cemiyet azalarından oluşacaktı. Ayrıca, kendi nizamnamesini hazırlayacak ve bunu tatbikten sorumlu olacaktı. Bu nizamnameye göre, fırkanın on kişiden oluşan bir heyet-i idaresi bulunuyordu. Heyet-i İdarenin bir reis-i evveli, dört reis-i sanisi, iki katibi, iki idare memuru ve bir veznedarı olacaktı. Fırkaya mensup olan İttihatçılar kendi aralarında

⁶⁴⁸ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Nizamname-i Umumisi*, 25 Teşrin-i Sani 1324 [8 Aralık 1908].

⁶⁴⁹ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Nizamname-i Umumisi*, 25 Teşrin-i Sani 1324 [8 Aralık 1908], s.8.

topladıkları para vesilesiyle idare olunacak bir merkez binasına sahip olacaklar, gerektiğinde Meclis-i Mebusan dışında, burada toplanacaklardı. İttihatçı mebuslar Heyet-i İdarenin kararlarına sadık kalmakla mesullerdi.⁶⁵⁰

Bu düzenlemeyi takiben, İTC'nin nizamnamesinde tanımlı idari organlarında da ufak birtakım değişiklikler yapıldı. Birincisi Merkez-i Umumi azalarının sayısı üçe düşürüldü. Üç üyeden birisi katib-i umumi olarak görev yapacaktı. Her toplantının başında içlerinden birini reis seçeceklerdi. Ayrıca, burada muvazzaf olarak maaşlı çalıştırılmak üzere bir veznedar, bir mübeyyiz ve bir de evrak müdürü bulunacaktı.⁶⁵¹ Vilayet Heyet-i Merkeziyelerinin üyelerinin sayısı da ikiye düşürülüyordu. Seçilmiş üyelere başka muvazzaf olarak bir katip ve bir muhasebeci çalıştırılacaktı.⁶⁵² Kulüp heyet-i idarelerinin üye sayısı ise değiştirilmedi. Fakat liva, kaza, nahiye merkezlerinde ve karyelerde yalnız bir kulüp bulundurulması kararlaştırıldı.⁶⁵³ Kulüplerde iş bölüşümü esas olacak “ehl-i fen ve hırfet ve erbab-ı sanat ve ticaretten ayrı ayrı encümenler” kurulacaktı. Ayrıca, gece dersleri düzenleyecekler, mektep kuracak ve/veya bir mektebi himayeleri altına alacaklar, fukaraperver cemiyetleri oluşturacaklardı. Bundan başka, gazete basacaklar ve köylülerin “Meşrutiyet idaresine muhabbetini ve istibdata nefretini” celp etmek üzere “telkin ve irşadatta” bulunacaklar, bu maksatla köylere belli zamanlarda heyetler dahi göndereceklerdi.⁶⁵⁴

Merkez-i Umuminin gelirlerini artırmak için de yeni bir usul takip edilmeye başlandı. Buna göre, giderlerini düşükten sonra elinde kalan gelirin yüzde beşini ihtiyat akçesi olarak saklayacak, geri kalanını vilayet heyet-i merkeziyesine gönderecekler, vilayet heyet-i merkeziyeleri de aynını yaptıktan sonra geri kalan parayı Merkez-i Umumiye tevdi edeceklerdi. Yine nizamnamede, cemiyetin gelirlerinin de çeşitlenmiş olduğu anlaşıyor. Buna göre, cemiyetin düzenli gelirleri cemiyete üyelik ücreti, üyelik aidatları ve gayrimenkullardan gelen kira gelirleriydi. Düzensiz gelirleri ise yardım ve bağışlardan gelen paralar ve kulüp ve/veya heyet-i

⁶⁵⁰ *İttihad ve Terakki Fırkası'nın Nizamname-i Dahiliyesidir*, Tanin Matbaası, İstanbul, s. 1-4.

⁶⁵¹ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi*, Selanik, 1325, içinde Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler I – İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2024, 64-77, s. 65.

⁶⁵² *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi*, Selanik, 1325, içinde Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler I – İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2024, 64-77, s. 66.

⁶⁵³ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi*, Selanik, 1325, içinde Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler I – İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2024, 64-77, s. 67-68.

⁶⁵⁴ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi*, Selanik, 1325, içinde Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler I – İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2024, 64-77, s. 69.

merkeziyelerin iktisadi ve ticari teşebbüslerinden kazandıkları gelirlerden oluşacaktı.⁶⁵⁵

1909 Kongresinin en esaslı mevzularından biri cemiyetin ordu ile olan ilişkisiydi. 1908 Nizamnamesi bu hususta bir çözüm sunmuyordu. Hatta aksine, 1908’de seçilen Merkez-i Umumi’de subaylar da bulunuyordu. Hüseyin Kazım Kadri Bey, Mithat Şükrü Bey, Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi, Talat Bey (Paşa), Ahmet Rıza Bey, Enver Bey (Paşa), Habip Bey (Bolu) ve Hafız İbrahim Efendi (İpek) Merkez-i Umumide yer alıyorlardı.⁶⁵⁶ Daha önce bu çalışmada, Kongrede askerlerin cemiyetle olan ilişkisine dair ortaya çıkan tartışmalardan ayrıca söz edilmişti. Bu tartışma sonucunda prensipte askerlerin cemiyette resmi makam ve mevkilerde görev almamaları kararlaştırıldıysa da, bu karar ne siyasi programa ne de nizamnameye doğrudan yansıtılmadı. Eğer öyle olsaydı, taşrada kulüpleri işletecek uygun zatlar bulunması sıkıntıya düşebilirdi. Üstelik bu ayrımın açıkça beyan edilmesi, halka telkin edilen ordu ve cemiyet birlikteliği imajını da büyü bozumuna uğratabilirdi. Bunun yerine, genel bir ifade ile, “Merkez-i Umumi azaları muvazzaf olduklarından hiçbir memuriyet kabul edemezler ve suret-i daimede umur-ı cemiyetle meşgul olurlar.” denildi.⁶⁵⁷ Herhangi bir tartışmaya yer bırakmamak için olsa gerek, cemiyet ilk ve son kez bu nizamnamesinde Merkez-i Umumiye seçilen isimleri de doğrudan beyan etti. Buna göre, Katib-i Umumi Dr. Nazım Bey, azalar da Ömer Naci ve İhsan Namık (Poroy) Beyler olmuşlardı.⁶⁵⁸

Öte yandan, bu düzenlemeler de fırka ve cemiyet ilişkilerini herkesi tatmin edici bir doğru çizemedi. Bu halde, Merkez-i Umumi fırkanın da üstündeydi. Zira, İT Fırkası ile ilişki kurma hakkı gibi, diğer siyasi partiler ve cemiyetlerle ortaklık etmek ve muhtelif mevzularda anlaşmak adına iletişime geçme hakkı da Merkez-i Umumiye

⁶⁵⁵ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin Nizamnamesi*, Selanik, 1325, içinde Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler I – İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2024, 64-77, s. 70, 72.

Cavit Bey’in günlükleri incelendiğinde İTC’nin bu dönem zarfında harcamalarının arttığı ve harcamaları temin için kaynak arayışında zorlandığı görülür. Örnek olarak bkz. Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt I, s. 25.

⁶⁵⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler III – İttihat ve Terakki Bir Çağın Bir Kuşağın Bir Partinin Tarihi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 240.

⁶⁵⁷ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin Nizamnamesi*, Selanik, 1325, içinde Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler I – İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2024, 64-77, s. 65.

⁶⁵⁸ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin Nizamnamesi*, Selanik, 1325, içinde Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler I – İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2024, 64-77, s. 77.

bırakılıyordu.⁶⁵⁹ Dahası, Umumi Kongrede yalnız vilayetlerin gönderecekleri birer temsilci ile Merkez-i Umumi azaları bulunuyor, siyasi programı oylayan Umumi Kongreden fırka grubu 1909'da hariç bırakılıyordu.⁶⁶⁰

1909 Kongresinde kabul edilen nizamname ile İTC'nin Fırka grubuna karşı gösterdiği itimatsızlık tesadüfî değildi. Zira, 1908 devriminden sonra İTC'nin Selanik Merkezi etrafında merkezileşme çabaları meşrutiyetin ilanında öne çıkan Rumeli'deki diğer merkezlerin azalarından Selanik çevresine yaklaşamayanları rahatsız etmişti. 1908'de devrimden sonra çıkan nizamname itibarıyla vilayet heyet-i merkeziyeleri yalnız Merkez-i Umumi ile İTC kulüpleri arasında birer aracı konumuna indiriliyorlar, kendi işlerinde alacakları kararlarda Merkez-i Umumiye bağlı kalmak zorunda bırakılıyorlardı. Dahası, bir de Merkez-i Umuminin atayacağı müfettişlere katlanmaları gerekiyordu. Üstelik bu nizamname ile, örneğin devrimin gerçekleşmesinde büyük bir payı olan Manastır Heyet-i Merkeziyesi ile şimdi Anadolu'nun bir yerinde teşekkül etmekte olan yeni bir merkez tamamen birbirlerine denk tutuluyorlardı. Devrimden sonra İTC'nin Selanik Merkez-i Umumisinde ön plana çıkan isimlerle onlarla yakın mesaide bulunan İstanbul ve Trakya'daki İttihatçılar İstanbul'da İTC'nin ve hükümetin siyasi kontrolünü de ellerine almışlardı.

Meclis-i Mebusan İTC'nin esnek yapıda örgütlendiği 1908 devrimi öncesindeki yapıyı temsil ediyordu. Meclis'te üstünlük İttihatçıların elindeydi, ama hangi İttihatçıların? Çünkü, İttihatçıların arasında bir fikir birliği olmadığı gibi, Selanik Merkez-i Umumi çevresinde örgütlenmiş olan yönetici elitlerle 1908 öncesinde neredeyse Selanik kadar güçlenmiş diğer merkezlerin birtakım üyeleri arasındaki iktidar kavgaları da Meclis'te iki ayrı İTC ortaya çıkarmıştı.

Üstelik, 1908'den sonra cemiyete üye kaydolmak için sıradan halk kitleleri merkezlere hücum etmişlerdi. Cemiyete yeni dahil olan bu tür zevat ile İTC yönetici elitlerinin arasındaki toplumsal bağlar da oldukça zayıftı. Öyle ki, 1908 seçimlerinde, Meclis-i Mebusana İTC listelerinden seçilenler Selanik'teki İttihatçılar tarafından dahi

⁶⁵⁹ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi*, Selanik, 1325, içinde Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler I – İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2024, 64-77, s. 66.

⁶⁶⁰ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi*, Selanik, 1325, içinde Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler I – İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2024, 64-77, s. 72.

çok iyi surette tanınmıyorlardı. Nitekim, Meclis-i Mebusan açıldıktan sonra aralarındaki farklılıklar da gün be gün su üzerine çıktı.

Aslında, daha önce çalışmada bahsi geçtiği üzere, İTC'nin yönetici elitleri diğer merkezlerdeki İttihatçılarla aralarında çıkabilecek olası sorunları baştan bertaraf etmenin bir yöntemi olarak, Selanik Merkezi dışında öne çıkan birtakım isimleri iktidar *habitusuna*, kendi yanlarına çekip, onları kendileriyle uyumlu çalışmaya davet etmişlerdi. Öte yandan, bu “üstenci” tavra herkes kolaylıkla rıza gösteremezdi ve göstermedi de. Gümölcineli İsmail Hakkı Bey bu stratejinin ters teptiği isimlerdendi.

İsmail Hakkı Bey Gümölcine'nin Koca Nasuh Mahallesinde doğmuştu. Babası Hacı Ali Bey çiftçilikle uğraştığı gibi livanın da eşrafından bulunuyordu. Uzun müddet Gümölcine'nin Cemaat-i İslamiye⁶⁶¹ Riyasetinde bulunmuş, 1907'de hayatını kaybetmişti. İsmail Hakkı Bey Mekteb-i Hukuk mezunuydu. 1906'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne dahil olarak, Gümölcine Heyet-i İdaresinin reisliğini yaptı. Bu sırada babası gibi, o da Cemaat-i İslamiye'ye seçildi. 1908 devriminden sonraki ilk seçimlerde, otuz yaş olan mebus seçilme şartını sağlamadığından, halkın talebi üzerine yaşı sekiz yaş yükseltilerek Meclis-i Mebusan'a gönderildi.

Meclis-i Mebusan'daki İT Fırka grubunun reis-i sanisi pozisyonuna getirildi. Fakat, bu pozisyon ona tatmin edici bir yetki vermiyordu. Meclis-i Mebusan'da İttihatçılara sıklıkla muhalefete başlamıştı. Onunla birlikte Meclis'te muhalefet yapan İttihatçılar sebebiyle, İTC, Fırka grubuna cemiyet namına salahiyet vermekte güçlük yaşıyordu. İsmail Hakkı Bey, nihayet, Şubat 1910'da görevinden istifa ederek, Ahali Fırkasını kurdu.⁶⁶² Onunla beraber, İTC'nin Trablusgarp Mebusu Ferhad, Burdur mebusu Ömer Lütfi, Karesi Mebusu Vasfi, Bayezid Mebusu Süleyman Sudi ve Erzurum Mebusu Şevket Beyler de istifa edip Ahali Fırkası'nın kuruluşuna katıldılar. Bu gelişme, İttihatçılar tarafından, daha sonra Hürriyet ve İtilaf'ın kuruluşunda da

⁶⁶¹ Cemaat-i İslamiye, Osmanlı'daki cemaat sisteminin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştı. Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla tasdik edilen cemaat sistemi, her cemaatin kendi teşkilatını kurmasına imkan tanıyordu. Müslümanlar bu tür yapılara gayrimüslimler kadar rağbet göstermemiş olsalar da, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında gayrimüslimlerin kalabalık oldukları Balkan coğrafyasında bu tür teşkilatlanmalar da hız kazanmaya başlamıştı. Cemaat-i İslamiye'nin temel amacı Müslüman ahalinin ihtiyaçları ile ilgilenmekten ibaretti. Bkz. Ahmet Sezgin, “Millî Mücadele Döneminde Müslüman Eğitim Sistemi Bağlamında İzmir'de Cemaat-i İslamiye Teşkilatının Kuruluş Girişimleri”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt 13, Sayı 2, 2022, 1505-1520.

⁶⁶² Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf*, s. 354-259.

olacağı gibi, hoş karşılandı. Zira, İttihatçılara göre bu sayede, cemiyetin iç bütünlüğü kuvvetlendirilmiş olunuyordu.⁶⁶³

Karşı karşıya kaldığı muhalefet Meclis-i Mebusan'da güçlenmeye başladıkça, yönetici elitler çözümü İTC'nin teşkilatını daha sıkı bir teşkilat yapılanması doğrultusunda disipline etmeyi denediler. 1910 Eylül ayında düzenlenen üçüncü Umumi Kongre'de kabul edilen Nizamname ile, artık "murahhas-ı mesul" olarak adlandırılacak Merkez-i Umumi üyelerinin sayısı üçten yediye çıkarıldı. Herhangi birinin Merkez-i Umumiden ayrılması halinde Umumi Kongrede beş adet de yedek üye seçilecek, murahhas-ı mesuller boşalan sandalyeye bu beş kişiden birini seçebileceklerdi.⁶⁶⁴ Artan cemiyet bürokrasisi ile meşgul olmak üzere, Merkez-i Umuminin maaşlı çalıştırdığı eleman sayısı da artırıldı. Buna göre, en az bir veznedar, bir katip, bir evrak müdürü ve bir mübeyyizi olacaktı. İcap ederse Merkez-i Umumi katip ve mübeyyizlerin sayısını artırmakta serbestti.⁶⁶⁵ Vilayetler ve müstakil livalardaki Heyet-i Merkeziyeler iki murahhasan ibaret olacak ve onları ise doğrudan Merkez-i Umumi atayacaktı. Vilayet Kongrelerinin seçim hakkı her sene on beş kişiyi Merkez-i Umuminin atadığı murahhaslara yardımcı olmak üzere seçecekleri heyet-i istişare ile sınırlandırıldı.⁶⁶⁶ Kulüplerde ise seçim kaldırılmamakla beraber seçim usulü değiştirildi. Heyet-i idarelerin bir reisi ve dört azası mevcut olacaktı. Kulüp üyeleri, heyet-i idareye seçilmesini istedikleri kişilerden oluşan on beş kişilik (heyet-i idare asil üye sayısının üç misli) birer liste hazırlayıp, bu listeleri kapalı zarflarla bağlı oldukları heyet-i merkeziyeye göndereceklerdi. Heyet-i idareler bu listelerden, heyet-i merkeziye murahhaslarınca belirlenip tayin edilecekti.⁶⁶⁷ Bu maddelerden, her bir kişinin bu şekilde liste hazırlayacağı düşünülürse, aslında artık kulüp üyelerinin heyet-i idareye kimin/kimlerin tayin edileceğini değil, kimin/kimlerin tayin edilmemesi gerektiğine dair görüş bildirmeye başladıkları düşünülmelidir. Zira, nizamnamenin belirlediği bu yeni seçim usulü üzerine sesli düşünülecek olursa, yüz kişinin mevcut

⁶⁶³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler I – İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2024, s. 232.

⁶⁶⁴ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi*, Selanik 1326 [1910], s. 4-5, şurada Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (TYE) Ankara Bölge Müdürlüğü (ABM), 06 Mil/EHT/A/35612.

⁶⁶⁵ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi*, Selanik 1326 [1910], s. 8, YTE, ABM, 06 Mil/EHT/A/35612.

⁶⁶⁶ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi*, Selanik 1326 [1910], s. 10-11, 29-32, YTE, ABM, 06 Mil/EHT/A/35612.

⁶⁶⁷ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi*, Selanik 1326 [1910], s. 12, YTE, ABM, 06 Mil/EHT/A/35612.

olduğu bir kulüpte her üye on beş kişilik birer liste hazırlasalar, herhalde içlerindeki çoğu ismi en az bir kere, en azından bir listede yazmış olurlar. Velhasıl, böylelikle taşra teşkilatı Eylül 1910 itibarıyla büyük ölçüde Merkez-i Umuminin denetim ve kontrolü altına alınmış oluyordu. Merkez-i Umuminin sıkılaşan kontrolü ceza maddelerine de yansdı. Bundan sonra, cemiyetin Merkez-i Umuminin ve Heyet-i Merkeziyelerinin emirlerine geçerli bir mazereti olmaksızın uymayanlar cemiyetten ihraç edileceklerdi.⁶⁶⁸

Bu sırada kulüplerin vazifeleri de genişletilmişti. Her vilayette İTC'ye ait ya da onun himayesinde olan mekteplerin sayısı her geçen gün artış gösterdi.⁶⁶⁹ Bu doğrultuda, düzenledikleri gece dersleri, mesleki eğitimler ve açtıkları ve/veya himaye ettikleri mekteplerden sorumlu olmak üzere her vilayette heyet-i maarifler kurulması kararlaştırıldı.⁶⁷⁰

İki senelik zaman zarfında, fırka grubu ile karşılaştıkları sorunlar ve eleştiriler karşısında ise, İttihatçılar fırka ve cemiyet ilişkilerini ilk defa nizamname ile tanzim etmeye yoluna gittiler. “Merkez-i Umumi ile Fırka-yı Siyasiyenin Suret-i Münasebeti” başlığı altında nizamnameye giren bu maddelere göre, iki kurumun vazifeleri tefrik edilmekle beraber, her ikisi de birbirine karşı sorumlu haline getirildiler. Fırka Umumi

⁶⁶⁸ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi*, Selanik 1326 [1910], s. 34-35, YTE, ABM, 06 Mil/EHT/A/35612.

⁶⁶⁹ Bu mekteplerden bir kısmının isimlerini ve yerlerini, devlet arşivlerindeki belgelerden tespit edebilmek mümkündür. Bkz. BOA/MB.İ. (Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri)/143/89; BOA/MF.İBT. (Maarif Nezareti, Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemı)/259/102; BOA, BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası)/3762/282126; BOA/BEO/3782/283623; BOA/MF.İBT./290/7; BOA/İ.MF (İrade Maarif)/17/10; BOA/DH.İD. (Dahiliye İdare)/26/23; BOA/MB.İ./149/60; BOA/MB.İ./153/104; BOA/MF.İBT./377/75; BOA/MF.İBT./455/45; BOA/MF.İBT./455/10; BOA/DH.UMVM. (Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü)/133/47; BOA/DH.UMVM./67/19; BOA/DH.MB..HPS. (Dahiliye Hapishaneler Müdiriyeti)/13/37. Konya İttihat ve Terakki Mektebi özelinde, bu mekteplerin birtakım teknik detaylarının incelemesi için ayrıca bkz.: Hakan Aydın, *İttihat ve Terakki Mekteplerinin Yapısal Özellikleri Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008.

İttihat ve Terakki Mekteplerine hususi mektep olarak ruhsat verildiği, Maarif Nezareti'nin Diyarbakır Maarif Müdürü'nün dilekçesine verilen cevabi yazıdan anlaşılmaktadır: BOA/MF.MKT. (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemı)/1167/87/4. Ayrıca, İTC'nin bu mektepleri kurarken devlet kaynaklarından da istifade ettiği görülür. zaman zaman, İttihat ve Terakki Mektepleri için Emlak-ı Humayun'daki bina ve arazilerin cemiyete tahsisi gibi uygulamalar da söz konusu oldu. Keza, Beşiktaş'taki Müşir Osman Paşa Sahilhanesi benzer bir uygulamayla İttihat ve Terakki'ye verilmişti. Meclis-i Vükela'dan çıkan bir kararname ile de, Maaliye Nezareti uhdesinde bulunan bir miktar arsa Selanik İttihat ve Terakki Mektebine terk edilmişti. Bkz. BOA/BEO/3506/262887/1-2; BOA/İ.DFE./23/43/1, 2, 4.

⁶⁷⁰ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi*, Selanik 1326 [1910], s. 17, YTE, ABM, 06 Mil/EHT/A/35612.

Kongrede belirlenen siyasi programa sadık kalacaktı. Bununla birlikte, siyasi program doğrultusunda Meclis-i Mebusan'da takip edeceği siyaseti kendisi belirleyecek ve gelişmelerden Merkez-i Umumiye haberdar edecekti. Merkez-i Umuminin sorumluluğu ise kamuoyunu takip etmek ve siyasi vaziyete uygun şekilde kamuoyunu yönlendirmektir. O da memleketin genel durumu ile ilgili gerekli gördüğü meseleleri Fırkaya tebliğ etmekle mükellefti. Merkez-i Umumi Fırkadan aldığı bilgiler doğrultusunda kamuoyunun lehte dönüştürülmesi ve harekete geçirilmesi için her türlü çabayı sergileyecekti. Bu türden faaliyetler dışında, Merkez-i Umuminin hükümeti ilgilendiren hiçbir siyasi iş ile meşgul olmayacağı nizamname ile taahhüt ediliyordu. Akabinde de, “Cemiyet mevaizeleriyle (vaazlar, nasihatlar), müessesat-ı ilmiyesiyle, neşriyat ve teşebbüsat-ı müfidesiyle milletin terbiye-i siyasiye ve ictimaiyesine hizmette ve intihabatta (seçimlerde) efkar-ı umumiyyeye (kamuoyuna) rehberlikte devam eder.” denilerek Merkez-i Umuminin esas faaliyet alanı düzenleniyordu.⁶⁷¹

Öte yandan, bittabi Merkez-i Umumiye tayin edilen bu gibi işleri siyasetten ayırmak mümkün değildi. Keza, ilgili maddeler uyarınca Merkez-i Umumi hükümeti ilgilendiren işlerden geri çekilmiş gibi gözükse de, aslında, Fırka ile karşılıklı olarak birbirlerini haberdar etmeleri gerektiğinin de belirtiliyor olması Merkez-i Umuminin siyasete müdahalede devam etmesi önünde açık bir kapı da bırakıyordu. Yine de İTC'ye gelen eleştirileri dindirmede hükümeti ilgilendiren meselelere müdahale edilmeyeceğinin belirtilmesinin yeterli olacağı düşünülüyordu. Halbuki bu nasıl mümkün olabilirdi ki? Hangi siyasi partinin genel merkezi siyasete tesirde bulunma imkanını elde ettiğinde geride durur, ya da kabineye geçmesi için kendi belirlediği bir nazırın/bakanın partinin genel merkezinden tamamen bağımsız hareket etmesini temin edebilir? Her ne kadar Merkez-i Umuminin hükümet işlerine müdahalesi Meşrutiyet devrinde bir anomali şeklinde telakki edilip İTC'nin yönetici elitleri bu hususta eleştiriye uğramışlarsa da, gerçekte normal olmayan bir partinin genel merkezinden siyasete müdahale etmemesini ve müdahalede bulunabilmesini sağlayacak açık kanallardan özel olarak sakınmasını beklemektir. Zira, bir nazır kabineye girmeden önce bunun Merkez-i Umuminin onayından geçmesi gerekiyordu ve bu husus kimseye

⁶⁷¹ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi*, Selanik 1326 [1910], s. 7-8, YTE, ABM, 06 Mil/EHT/A/35612.

sıra dışı karşılamıyordu.⁶⁷² Zaten bu tür tezatlıklarla İTC Merkez-i Umumisinin siyasetin büsbütün dışında tutulabilmesi mümkün olamazdı.

Bu koşullar altında, 1910 Umumi Kongresi de içerideki eleştiri ve sitayişleri dindirmede yeterli olamadı. 1911 Kongresine değin, İTC özellikle de Meclis-i Mebusan kanadında şiddetli bir muhalefetle karşılaşmaya başladı. Cemiyet içerisinde ortaya çıkan hizipleşme İTC'yi Meclis-i Mebusan'da güç bir mevkiye koymuştu. İktidar *habitusu* siyasal bir krizle sarsılmış ve İTC'nin kendi içindeki çatışmaların halkta olumsuz bir intiba yaratmasından da endişe duyulmuştu. Fırkada ortaya çıkan Hizb-i Cedid'in cemiyetle yeniden birleşmesini sağlamak için onlarla bir dizi görüşme yapıldı. Nihayetinde prensipte kabul edilen maddeler ayrıca 1911'de Umumi Kongre'nin de onayından geçirilerek kamuoyuna duyuruldu.⁶⁷³ Aynı zamanda, İTC Nizamnamesinde de İTC'nin tanımlarında büyük değişikliklere gidildi.

Yeni nizamnameye göre, İTC'nin teşkilatının “siyasî” ve “içtimaî” isimleriyle ikiye ayrıldığı ilan ediliyor, bununla beraber İTC'nin özü itibariyle bir fırka olduğu duyuruluyordu. İkinci maddeye göre, fırka mensupları üç gruptan oluşacaktı. Birincisi, İTC'nin izlediği politikayı onayan oy verenler Osmanlı vatandaşları; ikincisi, İTC'nin seçimler sırasında vatandaşları “tenvir ve irşad”dan sorumlu seçim heyetleri; üçüncüsü Meclis-i Mebusandaki İT Fırkasına mensup olan mebuslardan ibaretti.⁶⁷⁴

Nizamnamenin üçüncü maddesinde ise “Teşkilat-ı içtimaiyesi itibariyle İttihat ve Terakki bir kuvve-i müteşebbisedir.” ibaresine yer veriliyordu. Bu anlamda, içtimaî teşkilat mektepler, dersler, konferanslar, matbuat, hayır işleri gibi meselelerle meşgul olarak, “ahlaken necip, sireten adil ve müşfik olan Osmanlı milletini iktisaden faal ve fikren bir hale getirmeye” çalışıyordu.⁶⁷⁵

İlk iki madde böylece fırka ve cemiyet ayrımını netleştirmiş görünse de, bu heyetler aslında İTC'nin teşkilat yapısında bütünüyle iç içe geçmiş olduklarından ayrım yine yalnız kağıt üstünde kalabilirdi. Teşkilat-ı içtimaiyedeki heyet-i merkeziyeler, kulüpler, şubeler ve encümenler bütünüyle Merkez-i Umumi'ye

⁶⁷² Mustafa Hayri Ürgüplü, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin...*, s. 33.

⁶⁷³ “1327 Kongresinde Hizb-i Cedit ve Hizb-i Atik'in Birleşmelerini Saptayan Karar – Mevâd-ı Aşere”, içinde Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler I – İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2024, s. 100-104.

⁶⁷⁴ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi – 1327 Senesi Umumi Kongresince Tanzim Olunmuştur*, Rumeli Matbaası, Selanik, 1327 [1911], s. 2-3.

⁶⁷⁵ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi*, 1327 [1911], s. 3.

bağlıydı. Bununla beraber, fırkanın ayrı bir taşra teşkilatı bittabi yoktu. Halkla teması kuran, seçim propagandalarını yürüten, halka etki eden cemiyetin heyet-i merkeziyeleri ve idareleriydi.⁶⁷⁶ Bunların da tamamı Merkez-i Umumi tarafından idare ediliyordu. Böylece, siyasî teşkilat demek de zaten cemiyet demekti.

Cemiyetin Merkez-i Umumisinin Selanik'te bulunması, cemiyetin iç çatışmaları sırasında anlık müzakereleri zorlaştırmaktaydı. Dolayısıyla, cemiyetteki ara buluculuk rolü çoğunlukla cemiyet üyelerinin şahsî çabalarından ibaret kaldı. Talat Bey bu müzakerelerde öne çıkmakla birlikte, onu istemeyenler de cemiyet içerisinde giderek artış göstermişti. Gümülcineli İsmail Bey ve Miralay Sadık Bey gibi muhaliflerin arasındaki uzlaşmalarda aracı mahfil İTC'nin İstanbul Heyet-i Merkeziyesi durumundaydı. İstanbul'daki İttihatçılar Merkez-i Umuminin Selanik'te olması sebebiyle, önemli görüşmelerini İstanbul'daki Merkezde gerçekleştiriyorlardı. Bu durum pek tabii olarak İstanbul Heyet-i Merkeziyesinde yer alan İTC murahhası Kara Kemal ile Kör Ali İhsan ve Hüseyinzade Ali gibi İstanbul teşkilatının meşhur simalarının önemini artırmaktaydı.

Bütün *de facto* ilişki ağlarının cemiyet içi disiplini zora sokmakta geri kalmamış olduğunu anlamak da kolaydır. Halbuki önceden sözü edildiği üzere 1910 ve 1911 yılları İTC'de siyasal açıdan çok çetin geçmişti. Talat Bey'in cemiyet içi prestiji sarsılıyordu ki, onun kabineye dahil olmaması, kabinede görev kabul etmemesi için üzerinde Sadık Bey ve çevresi tarafından ciddi bir baskı oluşturuluyordu. Üstelik bu talebinde Sadık Bey yalnız da değildi. İTC'ye mensup olan fedailerden İstanbul'da bulunanlar arasında da Talat Bey'den rahatsızlık duyanlar mevcuttu. 31 Mart 1911'de Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi Beyoğlu-Tünel'de Yüzbaşı Kayserili Ziya Bey ve Topçu Salim ile onların bir arkadaşı olan İbrahim Efendi ile karşılaşmış, onlarla Yani'nin Birahanesi'ne gidip, Talat Bey'den şikayetlerini dinleyip onları teskin etmeye çabalamıştı.⁶⁷⁷

Bu sebeplerle olsa gerek, 1911 Nizamnamesinde Merkez-i Umumi teşkilatına da ufak bir dokunuşta bulunuldu. Öncelikle üye sayısı yediden on ikiye çıkarıldı. Merkez-i Umuminin İstanbul teşkilatı ve fırka grubuyla ilişkilerini sıkılaştırmak için Merkez-i umumi üyelerinden en az ikisinin İstanbul'da bulundurulmaları da şart

⁶⁷⁶ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi*, 1327 [1911], s. 4-5.

⁶⁷⁷ Mustafa Hayri Ürgüplü, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin...*, s. 31.

konuldu.⁶⁷⁸ Bu sayede, İTC Merkez-i Umumisinin İstanbul'daki otoritesi kuvvetlendirilerek cemiyet içerisindeki anlaşmazlıkları çözümleyebilecek bir denge mekanizması sahneye sürülüyordu.

1912'deki Umumi Kongre, Balkan Savaşları ve İTC'nin muhalefette kaldığı siyasal çalkantılar içerisinde vuku buldu. Bu kongredeki en önemli detay, İTC'nin Eski Fırka Reisi ve şimdi Meclis-i Ayan'da bulunan Seyit Bey'in Katib-i Umumi imzasıyla *Tanin*'de neşredilen Umumi Kongre'ye ait rapor vesilesiyle, İTC'nin dört seneden beri nizamnamesinde yaptığı tüm değişiklikler neticesinde artık tamamen bir siyasi partiye dönüşmüş olduğunu ilanıydı.⁶⁷⁹ Bu maksatla, cemiyetin Merkez-i Umumisindeki aza sayısı 1912 Kongresinde yirmi bire çıkarıldı. Bu yolla, Merkez-i Umuminin içerisindeki çeşitlilik artırılarak, fırka ve cemiyet arasındaki bütünlüğü kuvvetlendirmek amaçlandı. Prens Sait Halim Paşa cemiyetin katib-i umumiliğine getirildi. Şerif Cafer Paşa, Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi, Talat Bey, Cavit Bey, Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, Eyüp Sabri Bey, Dr. Nazım Bey, Abdullah Sabri Bey, Hacı Adil Bey, Hallaçyan Efendi, Hüseyin Kazım Bey, Emrullah Efendi, Ali Münif Bey, Ziya Gökalp Bey, Babanzade İsmail Hakkı Bey, Musa Kazım Efendi, Mithat Şükrü (Bleda) Bey, Ahmet Nesimi Bey, İstanbul Murahhası (Kara) Kemal Bey ve Dr. Bahaeddin Şakir Bey Merkez-i Umumi azalığına seçildiler.⁶⁸⁰ Sait Halim Paşa 1913'teki Babıali Baskınından sonra kabineye girince, Katib-i Umumilik görevini Talat Bey devraldı.⁶⁸¹

1913'te muhalefet tamamen ezildikten ve İTC bütün siyasal yetkeyi bilfiil ellerine aldıktan sonra düzenlenen Umumi Kongreden sonra yayınlanan nizamname ile de İTC'nin tamamıyla bir siyasi fırkaya dönüşmüş olduğu tekrarlandı. Cemiyetin Merkez-i Umumisi tamamen İstanbul'a taşınmıştı. 1913'te Umumi Kongreden sonra en yetkili yönetim organı, fırka ve cemiyet örgütünü birleştirmek üzere yeni kurulan Meclis-i Umumi haline getirildi. Meclis-i Umumi bir reis-i umuminin idaresi altında toplanacaktı. Merkez-i Umumiye oluşturan heyet-i umumi üyeleri, Kalem-i Umumi azaları ve kabinede bulunan fırkaya mensup azalar Meclis-i Umuminin doğal

⁶⁷⁸ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi*, 1327 [1911], s. 6.

⁶⁷⁹ "İttihad ve Terakk Kongresinin Mukarreratı", *Tanin*, 25 Eylül 1912, s. 1, şuradan Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler I – İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2024, 104-107, s. 106.

⁶⁸⁰ Mustafa Hayri Ürgüplü, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin...*, s. 184-185, 284-285.

⁶⁸¹ Mustafa Hayri Ürgüplü, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin...*, s. 313.

üyeleriydiler. Bunlara ilave olarak Meclis-i Umumiye dahil olacak yirmi üye de Umumi Kongrelerde seçilecekti.⁶⁸² Umumi Kongrede önce Reis-i Umumi, sonra Katib-i Umumi, sonra dokuz azadan ibaret olacak Merkez-i Umumi heyeti, son olarak da Meclis-i Umumi'ye girecek yirmi üye oylanacaktı.⁶⁸³ Fırkayı idare etmekle sorumlu olan Kalem-i Umumi heyeti, Reis-i Umumi tarafından seçilecek bir Vekil-i Umumi ile onun muavinlerinden oluşacaktı.⁶⁸⁴

Taşra teşkilatındaki İTC merkezleri yeniden tanzim edilerek, 1913 Nizamnamesinde vilayet merkezlerinin yerini sancak merkezleri aldı. Her sancakta bir İTC merkezi olacak, bunlar İTC Merkez-i Umumisi tarafından tayin edilecek olan katib-i mesuller ve heyet-i merkeziyeler tarafından idare olunacaklardı.⁶⁸⁵ Sancaklarda bulunan semtler ise yine bir heyet-i idare uhdesinde vazife görecek, heyet-i idareler sancak heyet-i merkeziyesi tarafından atanan bir muavinin riyasetinde ve semt üyeleri tarafından seçilen dört kişiyle toplanacaklardı.⁶⁸⁶

İTC'ye mensup olan mebuslar tatil vakitlerinin en az üçte birini kendi seçim mahallerinde geçirmek ve orada bulundukları zaman zarfında, “dini, içtimai, iktisadi hitabeler iradına ve Fırkanın makasid-i umumiyesi (genel maksatları) hakkında izahat itasına mecbur” tutuluyorlardı.⁶⁸⁷

Nizamnamede göze çarpan en büyük değişikliklerden birisi de İTC'nin İstanbul Teşkilatının hususi bir başlık altında ele alınması oldu. Merkez-i Umuminin Selanik'te bulunduğu zaman zarfında İstanbul Merkezi İTC açısından kıymetli bir konumda bulunmuştu. Cemiyetin görüşmeleri Nuruosmaniye'deki İstanbul Heyet-i Merkeziyesi binasında yapılmış, burası bütün üyelerin birbirleriyle temas kurdukları ana mahfil halini almıştı. Babıali Baskını da dahil olmak üzere, İstanbul Merkezinin kurduğu sosyal ağlar, cemiyete önemli bir güç kazandırmış; onların da İTC'deki prestij ve etkinliği artmıştı. İstanbul Merkezinin nüfuzlu üyeleri ağırlıklı olarak esnaflardan oluşuyordu. Aslında bu özellik cemiyetin taşradaki teşkilatı için de geçerliydi.

⁶⁸² *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir – 1329 Senesi Umumi Kongresinde Tanzim ve Kabul Olunmuştur*, Muin-i Hilal Matbaası, Bursa, 1330-1333 [1914-1917] s. 16-18.

⁶⁸³ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir*, 1329, s. 19-20.

⁶⁸⁴ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir*, 1329, s. 20.

⁶⁸⁵ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir*, 1329, s. 20-21.

⁶⁸⁶ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir*, 1329, s. 22-23.

⁶⁸⁷ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir*, 1329, s. 35.

Cemiyetin Trabzon, Bursa, İzmir gibi güçlü konumda olan taşra kulüplerine bakılırsa, buralardaki üyelerin ağırlıklı olarak esnaf, tüccar ve bir miktar da toprak sahipleri ve bölgenin ileri gelen eşrafından ibaret oldukları görülür.⁶⁸⁸ Fakat, İstanbul Merkezi esnaf ağlarını cemiyetler şeklinde örgütlemeyi başararak genişletmiş ve İTC'ye kıymetli bir pro-aktif taban kazandırmayı başarmıştı. Erol Ülker'e göre, İstanbul Merkezinin nizamnamede ayrı bir başlık altında belirtilmesi onun Merkez-i Umumi çevresine desteği ile İttihatçı liderlere (başta Talat Bey ve çevresine) kazandırdığı güç ile de ilişkilidir.⁶⁸⁹ Bu değerlendirmeyi doğru kabul etmekle birlikte, İstanbul semtlerinin fazlalığı göz önüne alınırsa, yeni düzenlemede İstanbul'un hususi bir yeri olmasına ayrıca şaşmamak gerekir. İstanbul İTC'nin sosyal ağlarının en yoğun olduğu mahaldir. Üstelik İTC'nin nüfusu diğer şehirlere nazaran burada daha kalabalıktır. Bundan dolayı, bir semtte birden fazla sayıda kulüp görmenin en olası olduğu yerdir. Nizamnamede İTC'nin İstanbul Merkezine diğer merkezlerden daha fazla bir hak da tanınmış değildir. Diğer sancak merkezleriyle İstanbul Merkezi müsavî tutulmuştur.⁶⁹⁰ Fakat, aynı sancak merkezleri gibi, İstanbul Merkezinin altında örgütlenen semtlerde de birer merkez bulunacak, kulüpler bu merkezlere bağlı olacaklardır.⁶⁹¹ Yani İstanbul ile ilgili asıl fark teşkilat ağlarının genişleyen hacmiyle alakalıdır.

1913'te İTC'nin gelirleri de çeşitlenmişti. Aylık üyelik ücreti üyelerin gelirlerinin yüzde birine çekiliyordu. Meclis-i Mebusan ve Ayan üyelerinden ise üyelik ücreti senelik alınacak, ödeyecekleri ücret ayan için gelirlerinin yüzde altısı, mebusan için gelirlerinin yüzde üçü oranında olacaktı. Cemiyetin diğer gelirleri ise

⁶⁸⁸ Serhat Aslaner, İTC'nin eşrafla olan ilişkilerinde bir diğer önemli hususun da tarikat ve dergah ağları olduğunu gösterir. Mevlevilik, Nakşi Halidilik ve Kastamonu'daki Şabanilik İTC'nin elini kuvvetlendiren unsurlar olmuşlardı. İTC kendi tarihsel bloğunu kurarken izleyeceği siyaseti mahale göre belirlemiş, ilgili şehirlerde İTC teşkilatını genişletmekle görevlendirdiği kişileri de gidecekleri şehirlerdeki halkın sosyal ve kültürel niteliklerine göre belirlemiştir. Kastamonu ve Konya örnekleri üzerinde yoğunlaşan İTC'nin taşra örgütlenmesine yönelik tespitleri ve ilgili tartışmalar için bkz. Serhat Aslaner, *Meşrutiyet Fikrinin Taşraya İntikali ve Uygulanışı: Konya ve Kastamonu Vilayetleri Örneği (1897-1912)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023. Kastamonu Vilayetine bağlı Bolu livası için ayrıca bkz. Erol Evcin, "İttihat ve Terakki Bolu Heyet-i Merkeziyesi (1908-1919)", XVIII. Türk Tarih Kongresi, Cilt III, haz. Semiha Nurdan ve Muhammed Özler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, 371-420.

⁶⁸⁹ Erol Ülker, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Mesleki Temsil ve Sol*, s. 54-58.

⁶⁹⁰ *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir*, 1329, s. 30.

⁶⁹¹ *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir*, 1329, s. 31.

alınan hibelerden ve cemiyete ait olan taşınmaz mal varlıklarının getirdiği kazançtan ibaretti.⁶⁹²

1913 Nizamnamesinin bir diğer farkı da, şimdiye kadar cemiyete bağlı yan kuruluşlar olarak kurulmuş ve örgütlenmiş ve/veya kurulacak ve örgütlenecek olan diğer cemiyetler hakkında içerdiği maddelerdir. Nizamnamenin yetmiş üçüncü maddesiyle, İTC'nin taşra teşkilatına büyük şehirlerde bütün ahaliye açık olacak şekilde esnaf ve amele kulüpleri açmaları bildiriliyordu. Bu kulüplerde “muhitin zihniyet ve ahval-i içtimaiyesi” göz önüne alınarak hareket edilecekti. İTC efradı bu kulüplere üye olamayacaklar, fakat iktidar ve zeka sahibi fertler nöbetleşe olarak bu kulüplere gönderilecek ve efradın fikirlerini cemiyet lehine çekmeye çalışacaklardı. Dahası, yetmiş dördüncü madde ile taşra örgütlerine, “avcılık, nişancılık, yarış, güreş, cirit, binicilik, futbol, bisiklet, keşşaf kulüpleri gibi idman kulüpleri teşkil” edilmesi vazifesi de yükleniyordu. Nizamnamenin son maddesiyle de nizamnamenin icrası yetki ve sorumluluğu Merkez-i Umumiye bırakılıyordu.⁶⁹³

4.4. İTC'nin Tek Parti İktidarında Merkeziyet ve Teşkilat (1913-1918)

Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından sonra İTC 1916'ya değin kongreyi toplayamadı. İşin aslı, savaşa girdikten sonra siyasetin şekli de büsbütün değişmişti. Dağılan Meclis-i Mebusan yerine yeni seçimler ancak 1914'te yapılabilmişti. Yeni seçimlerde mebus namzetleri İTC tarafından bu defa titizlikle incelenmişti. Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyeleri Mahmut Şevket Paşa suikastından sonra siyasetin tamamen dışına itilmişler, muhalefet tümüyle bastırılmıştı. Zaten harp hali yeni bir muhalefetin türemesini de neredeyse imkansız kılıyordu. İTC, bu halde Meclis-i Mebusanı büsbütün kendi denetimine almıştı. Öte yandan, harp boyunca halk arasında yayılan dedikodular da bir o kadar yıpratıcıydı. Cemal Paşa'nın Suriye'de izlediği Arap siyaseti “vahşi” bir Türkleştirme operasyonu olarak görülüyordu. Ayrıca, onun bu bölgede kendi hıdivliğini ilan etmesi yönünde halk arasında bir beklenti de nüksetmişti.⁶⁹⁴ Ortaya çıkan hayat pahalılığından yalnız halk şikayetçi değildi, İTC

⁶⁹² *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir*, 1329, s. 36.

⁶⁹³ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir*, 1329, s. 38-39.

⁶⁹⁴ Aşikardır ki bu beklentiyi yaratan bizzat Cemal Paşa'nın kendisi olmuştur. Zira, Mısır Seferi'ne gitmeden önce, 21 Kasım 1914'te Cavit Bey'e Mısır hıdivlerini yanında götürmek istemediğini bildiriyor, fetihten sonra hıdivliğin kendisine verilmesi beklentisini dillendirerek, bunun için İTC liderleriyle daha sonra bir araya gelip istişare edilerek bir karar verilebileceğini söylüyordu. Bkz. Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt III, s. 12. Cavit Bey'in bu aktarımını doğru kabul etmemek

içerisinde iâşe meselesinin getirdiği fırsatların bir çıkar/güç mücadelesine sebebiyet verdiği de aşıkardı. Özellikle Cavit Bey, Kara Kemal ve onun etrafında kümelenen esnaf teşkilatının başındakileri cehaletle itham etmekten geri durmuyor ve takip ettikleri yolu cemiyet içerisinde kısık bir sesle de olsa eleştiriye tabi tutuyordu.⁶⁹⁵ Harbiye Nezareti'nin iktisadi teşebbüsleri de bu eleştirilerinden hariç değildi. Cavit Bey, Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Levazım Dairesi Başkanı İsmail Hakkı Paşa ile de uygulamada karşı karşıya kalıyordu.⁶⁹⁶

1915'te icra edilen Ermeni tehciri ile ortaya çıkan suistimaller de İTC'yi hayli meşgul etmişti. Uygulama İTC Merkez-i Umumisinde dahi görüşülmeden ani bir kararla hayata geçirilmiş, bu Merkez-i Umumi çevresinde de bir iç anlaşmazlığa sebebiyet vermişti. Halil (Menteşe), Cavit ve Hüseyin Cahit Beyler tehcirin uygulanma şekline karşı çıkmaktaydılar. Meclis-i Ayan'da ise Ahmet Rıza Bey İTC'nin tam bir muhalifi kesilmişti. Tehcirin karar alıcısı konumunda bulunan Talat Bey dahi suistimallerle ilgili "Acı şey, rüyalarım giriyor, fakat memleket için bu zarûrî idi." diyordu.⁶⁹⁷

Bir başka husus da, Yakup Cemil Bey'in 1916'da kalkıştığı darbe teşebbüsü ile ortaya çıktı. Cemiyet ileri gelenlerinden birinin böyle bir harekete nasıl cüret edebileceği ve sonrasında da onun idamına kadar nasıl ileri gidilebildiği hususu bir açıklamayı gerektiriyordu. Zira, diğer meselelerde tartışmalar cemiyet içinde saklı kalmış, kamuoyunun dikkatini çekmemişti. Ancak Yakup Cemil meselesi ayan beyan ortadaydı ve cemiyetin bir bütün olduğu imajını risk altında bırakacak potansiyele sahipti.⁶⁹⁸

Kabinede giderek artan ahenksizlik de 1916'da artık İTC için tahammülü zor bir sınıra gelmişti. 1915 Sonbaharında Hariciye Nezareti, bu koltuğu işgal eden Sadrazam Prens Sait Halim Paşa'dan alınarak, Halil (Menteşe) Bey'e verildiğinde,

için herhangi bir gerekçe gözükmmez. Hatta aksine, bu kayıt, Cemal Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaşmayı kabul etmesine ve Bahriye Nazırı olmasına rağmen Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın altındaki bir orduya kumandanlık etmeyi benimsemesine meşru bir gerekçe bile sayılabilir.

⁶⁹⁵ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt III, s. 136-137, 149, 163-164, 175.

⁶⁹⁶ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt III, s. 162-163, 213, 447, 470.

⁶⁹⁷ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt III, s. 135, 149.

⁶⁹⁸ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt III, s. 249; Mustafa Hayri Ürgüplü, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin...*, s. 387-389; Hasan Ali Polat, *Yakup Cemil – Hayatı ve Divan-ı Harp Sorgu Tutanağı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022.

Paşa bunu kendisine vurulan bir darbe olarak telakki etmiş ve kırılmıştı.⁶⁹⁹ Sonrasında da, kabinede bulunan İslamcı nazırların hoşnutsuzlukları, cemiyette yükselen Türkçülük temayüllerine ve bu Türkçülerin toplandıkları Merkez-i Umuminin kendi işlerine sürekli müdahalede bulunmalarına karşın, giderek arttı. 1916'da kabinedeki en güçlü konumda olan İslamcılar, Adliye Nazırı İbrahim Hayrullah ve Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi bu hoşnutsuzluklarından dolayı sırayla istifa ettiler. Önceki bölümlerde izah edildiğinden bu bahis üzerinde tekrar durmanın lüzumu yok. Fakat, burada asıl üzerinde durulması gereken husus, Türkçü-İslamcı ve İslamcı rekabetinin yanı sıra, kabine üyelerinin birbirlerine karşı sorumluluklarının da sorunlar doğurmaya başlamış olduğudur.

Her nazır kendi uhdesinde bulunan nezarete diğerlerinden bağımsız bir hareket tarzı benimsiyor, bu durumda diğer kabine üyeleriyle karşı karşıya kaldıkları meselelerde de istifaya yelteniyorlardı. Sadrazam Sait Halim Paşa ve Adliye Nazırı İbrahim Hayrullah ile Cavit Bey Halil Mentеше'nin Hariciye Nazırlığından şikayetçiydiler. Tabii Hüseyin Cahit Bey de öyle...⁷⁰⁰ Bunun dışında Cemal Paşa'nın Arap siyaseti ile ilgili memnuniyetsizlikler, maddi yolsuzluk şayialarıyla daha da artıyordu. Enver Paşa'nın harcamalarındaki abartılı rakamlar evli olduğu Naciye Sultan'a karşı sorumluluklarından ileri geliyorsa da, çıkan şayialar karşısında Talat Bey dahi büyük rahatsızlık duyuyordu.⁷⁰¹ Aslında bu, yalnız kabine için değil, cemiyetin bürokraside sirayet ettiği diğer alanlarda ve hatta ordu içerisinde bile aynıydı. İsmail Canbulat İstanbul Şehremanetinden iaşe meselesinde yaşadığı anlaşmazlıklardan dolayı istifa etmişti.⁷⁰² Sonra, Dahiliye Nezareti Müsteşarlığına getirilmiş, fakat 2 Temmuz 1916'da bu görevini de kısa ama manidar bir dilekçeyle bırakmıştı: "Esasat-ı fikriye ve halet-i ruhiyem, -efkar ve asabım üzerinde icra ettiğim tedaviye rağmen- ahval ve şerait-i hazıra dahilinde hizmet-i devlette devamıma gayr-i müsait olduğundan..."⁷⁰³

⁶⁹⁹ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt III, s. 151.

⁷⁰⁰ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt III, s. 151, 181.

⁷⁰¹ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt III, s. 179; Mustafa Hayri Ürgüplü, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin...*, s. 389.

⁷⁰² Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt III, s. 183.

⁷⁰³ İsmail Canbulat'tan Dahiliye Nazırı Talat Bey'e, 19 Haziran 1332 [2 Temmuz 1916], içinde, Murat Bardakçı, *İttihadçı'nın Sandığı*, s. 417.

1916 Eylül'ünde düzenlenen Umumi Kongre bu şartlar altında toplanmıştı. Kongrenin birinci önceliği İTC'nin iç disiplinini yeniden tanzim etmek değildi. Zira, muhalefetin susturulduğu bir ortamda cemiyetin bütün ipleri zaten İstanbul'daki yönetici elitlerin elinde toplanmıştı. Asıl mesele İTC hakkında halk arasında dolaşan dedikoduların susturulup, cemiyetin gücünün ve birlik ve bütünlüğünün yerinde olduğunun gösterilmesiydi. Bu hareket, cemiyetin elini ilerleyen zamanda ne kadar rahatlatmış, şüpheliyse bile, kongre sonunda yayınlanan raporlarda cemiyet içerisinde bir muhalefetin mevcut olduğuna dair herhangi bir emareye yer verilmesinin kesinlikle önüne geçildi.

Nizamnamede yapılan değişiklikler oldukça küçük dokunuşlarla sınırlıydı. Yönetimi kolaylaştırmak için Meclis-i Umuminin Umumi Kongrenin oyuyla belirlenen üye sayısı yirmiden beşe indirildi.⁷⁰⁴ Meclis-i Umumi reis-i umuminin idaresi altında olacaktı. Kalem-i Umumi organı kaldırıldı. Bunun yerine cemiyet iki kısım halinde tefrik olup, eskisi gibi bir fırka grubunu temsilen her sene ilgili gruplarda seçilecek yedişer kişiden ibaret bir heyet-i idare kuruldu.⁷⁰⁵ Buna göre, İttihat ve Terakki Fırkasının teşkilat-ı teşriyesini (mebusan, ayan ve kabine) ve teşkilat-ı hariciyesini (Merkez-i Umumi, merkezler ve kulüpler) idare etme vazifesi Meclis-i Umumiye ait olacaktı. Bununla birlikte, teşkilat-ı teşriyenin idaresi reis-i umumiye vekalet eden bir vekil-i umuminin başkanlık ettiği Ayan ve Mebusan Meclislerinin temsilcilerinden ibaret bir heyet bulunacaktı. Teşkilat-ı hariciye ise Merkez-i Umumi ve ona riyaset eden katib-i umuminin idaresi altında olacaktı.⁷⁰⁶ Merkez-i Umuminin üye sayısı dokuzda sabit bırakıldı. Merkez-i Umumi azalarıyla birlikte, Reis-i Umumi, Katib-i Umumi Umumu Kongrede seçilecekler, Vekil-i Umumi ise Reis-i Umumi tarafından tayin edilecekti.⁷⁰⁷

Meclis-i Umumi yeni nizamnamede de en üst mevkiye bulunuyordu. Fırka ve kabineye müstenit olan meseleleri tartışmak ve karara bağlamak Meclis-i Umuminin uhdesinde bırakılıyordu. Halbuki, Merkez-i Umuminin yapısına dair düzenlemelerin ucu açıktı. Her ne kadar Merkez-i Umuminin teşkilat-ı hariciyeyi idare etmek üzere

⁷⁰⁴ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir – 1332 Senesi Umumi Kongresinde Tadil ve Kabul Edilmiştir*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1332 [1916], s. 13.

⁷⁰⁵ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir*, 1332, s. 14.

⁷⁰⁶ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir*, 1332, s. 12-13.

⁷⁰⁷ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir*, 1332, s. 14-15.

mevcut bulunduğu belirtiliyorsa da, Merkez-i Umuminin Vazifeleri adlı başlık altında, Fırkanın mali idaresinin de Merkez-i Umumiye terk olunduğu gösteriliyordu.⁷⁰⁸ Meclis-i Umuminin vazifelerinin tayin olunduğu yedinci maddede ise, Merkez-i Umumiye bir tetkik bürosu işlevi kazandırılıyor, Reis-i Umuminin tevdi edeceği meseleleri görüşme yetkisi veriliyordu.⁷⁰⁹ Merkez-i Umuminin konu edineceği görüşmelere dair herhangi bir sınırlayıcı ibare de mevcut değildi. Şu konumda Merkez-i Umumi kabineye üstün bir konumda yerleştirilmiş gibidir.

Meclis-i Umumide fırkanın mebusan ve ayan grupları tarafından seçilecek yedişer aza mevcut olacaktı. Fakat fırka grubunun riyasetinde bulunan vekil-i umumiye zaten reis-i umumi atıyordu. 1913'ten sonra reis-i umumiliği Sait Halim Paşa, vekil-i umumiliği Talat Bey üstlendiler. Fakat, özellikle harp başladıktan Sait Halim Paşa'nın mevkii sembolik bir mahiyete bürünmüştü. Sadrazam olarak Heyet-i Vükela'ya riyaset ediyordu, fakat sadrazamın ve nazırların iradeleri İTC'nin kurduğu Meclis-i Umumi'de Merkez-i Umumi azaları tarafından kısıtlanıyordu. Reis-i Umumi sıfatıyla da İTC'ye riyaset ediyordu fakat, bu vazifesinde de Merkez-i Umumi üzerine tesir edebileceği imkanlardan yoksun olduğu gibi, eskisi gibi Merkez-i Umuminin kararlarına sadık kalmak zorunda bırakılıyordu. 1919'da Divan-ı Harb-i Örfi'ye çıkarıldığı zaman, harbe neden girildiği sorusuna Sait Halim Paşa yanıtında "Bugünkü tecrübeme binaen itikadım şudur ki makam-ı sadaret -ki ben bunu pek acı bir surette tecrübe ettim- hiçbir şey yapamaz; o, nazırların insafına kalmıştır." diyordu.⁷¹⁰

İTC tarafından basında yayınlanan 1913 Kongresi raporu üzerine bir değerlendirme yazan Yusuf Akçura, aslında reis-i umumi makamına neden Sait Halim Paşa'nın getirilmiş olduğunu daha o günlere sorgulamaya açmıştı. Ona göre, siyasi bir fırkanın bir reisi olması esasen mesele değildi. Öte yandan, bir partinin kendisi iktidara geldiğinde kuracağı kabinenin reisini, yani kendi sadrazam adayını, bu yoldan baştan göstermesi Kanun-ı Esasi'ye aykırıydı, çünkü sadrazam padişah tarafından yetkilendiriliyordu. Ancak asıl daha esaslı olan mesele, reisin nasıl ve neye göre belirlenecek olduğuydu. Zira, Akçura İngiltere'deki siyasi fırkaları örnek göstererek, liderlerin yalnız bir seçimle belirlenerek öylece bir fırkanın başına geçirilemeyeceğini belirtiyordu. Ona göre, lider parti içinde faaliyetleriyle parti tabanı ve ileri gelenlerinin

⁷⁰⁸ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir*, 1332, s. 14.

⁷⁰⁹ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir*, 1332, s. 13.

⁷¹⁰ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları Cilt I*, s. 11.

desteğini kazanan kimse o olur; seçimle belirlenmez, kendiliğinden ortaya çıkardı. Akçura, bu durumda İTC'nin gerçek reisinin Sait Halim Paşa değil, Talat Bey olduğunu vurguluyordu.⁷¹¹ Sait Halim Paşa'nın sonraki itirafı göz önüne alınırsa, Yusuf Akçura'nın o günlerde gerçekten isabetli bir soru sorduğu anlaşılır.

Ayrıca, Meclis-i Umuminin fırka grubu dışındaki azalarını Umumi Kongre seçiyordu. Ancak Umumi Kongre demek de zaten artık Merkez-i Umumi demektir. Zira, Umumi Kongreye vilayetlerden gönderilen temsilciler vilayetlerdeki heyet-i merkeziyeler tarafından belirleniyordu, ancak heyet-i merkeziyelerin başında da Merkez-i Umuminin atadığı murahhaslar/katipler bulunuyordu. Bu arada, seçim zamanı mebus önerileri de heyet-i merkeziyelerden geliyor, adaylar Meclis-i Umumide karara bağlanıyordu.⁷¹² 1913 Nizamnamesi itibarıyla, 1914'te açılan Meclis-i Mebusan bu şekilde, büyük ölçüde Merkez-i Umuminin kontrolünde seçilmişti. Demek ki, Umumi Kongrede önerilen Merkez-i Umumi azaları nasıl ihtilafsız kabul ediliyorsa, Meclis-i Umumiye seçimle alınacak zevat da aynı kolaylıkla belirlenebilirdi.

Zaten, İTC'nin üst düzey yönetici heyetlerinde yer alan isimler seneler içinde çok az değişmiştir. Bu değişiklikler, ya yönetici elitlerin kabineye geçmelerinden ya da valilik ve ordu komutanlığı gibi Merkez-i Umumideki arkadaşları tarafından diğer şehirlerde kendilerine teklif olunan ehemmiyetli vazifelerden kaynaklanmıştı. Muhalefet karşısında cemiyetin güçlendirilmeye ihtiyaç duyduğu şehirlerde, belirli zamanlarda, elit İttihatçıların görev yaptıkları görülür. İTC İzmir Heyet-i Merkeziyesi 1 Haziran 1913'te "Talat Beyefendi biraderimize" ve "Dahiliye Nazırı Hacı Adil Beyefendi kardeşimize", hitabıyla gönderdiği mektubunda, "Arnavutluk İhtilalinde mühim vazifeler ifa eden eşkıya memleketin her tarafını sardı. Sizi temin ederiz ki İstanbul'un asayişini temin etseniz bile İzmir yakında bir ihtilal ocağı olacak, vatanın aksam-ı bakayası da bu uğurda mahv ve meftûl olacaktır." diye ihbarda bulunuyor, valinin ve emniyet müdürünün vaziyete kayıtsızlığından yakınıyordu. İtilafçılar da İzmir'de pek serbestlerdi. Hatta yeni olarak iki ayrı beyanname neşrederek halka irşatta bulunmuşlardı. Halk ise İzmir'de hükümetin asayişini temin edememesinden ve

⁷¹¹ A.Y. [Yusuf Akçura], "Türklük Şuunu", *Türk Yurdu*, Cilt 5, Yıl 3, Sayı 49, 19 Eylül 1329 [2 Ekim 1913], içinde, *Türk Yurdu*, Cilt 3 (Cilt 5-6), haz. Murat Şefkatli, Tutibay Yayınları, Ankara, 1999, s. 28-30.

⁷¹² *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir*, 1329 [1913], s. 18.

atıl kalmasından son derece şikayetçiydi ki Heyet-i Merkeziye, Merkez-i Umumi Heyetinin buna ivedi bir çözüm bulmasını talep ediyordu.⁷¹³ Bu şartlar altında, İzmir’e (Aydın Vilayeti), 1913 sonlarında Rahmi Bey vali olarak atandı.⁷¹⁴ Cemiyetteki konumu güçlü kalmakla birlikte, Almanların Osmanlı’daki etkinliğini üst seviyeye tırmandırdığı bir dönemde atılan bu hamle manidardı da. Zira, Rahmi Bey İngilizlerle yakındı. Bu sırada, Mithat Şükrü’nün (Bleda) Bursa seyahatlerinden birinde tanıştığı Bursa İTC Heyet-i Merkeziye azası Celal (Bayar) Bey de İzmir Katib-i Mesulü olarak Merkez-i Umumi kararıyla İzmir’e gönderildi. Ege’deki Rum göçürtmesi de bu sırada yaşandı.⁷¹⁵

Hacı Adil (Arda) Bey ise hem Balkan Harbinden önce hem de harpten sonra iki defa Edirne valiliği yapmış; ikinci görevinde Trakya’daki Rum tehcirini planlamış ve icra etmişti.⁷¹⁶ Bir oğlunu da bu ikinci devrede tehcirin uygulandığı sırada uğradığı suikast girişiminde kaybetti.⁷¹⁷ Yine, muhalefetin güçlendiği yıllarda, Kazım Kadri Bey de Selanik Valiliği yaptı. Seçimlerde İTC’nin üstün başarı göstermesini sağladı.⁷¹⁸

⁷¹³ BOA/HSDHADB/1/19/1.

⁷¹⁴ Ayşe Özl, “Evrenoszade, Rahmi Bey”, 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*, editörler Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer ve Bill Nasson, Freie Universität Berlin, Berlin, 2018.

⁷¹⁵ Halil Menteşe hatıralarında Rum tehcirinin Trakya ve İzmir’deki uygulama biçimi ile ilgili şu ifadeler yer verir: “Talat Bey Balkan Harbi’ndeki hıyanetleri tevarüz eden anasırdan memleketi temizlemeyi ön safa almıştı. İstanbul Muahdesiyle Edirne, Kırkkilise ve civarındaki Bulgarlar Bulgaristan’a sevk edilmişlerdi. Sıra Trakya’daki Rumlara gelmişti. Fakat bu çok ihtiyat isteyen bir işti. Zira yeni bir harbi doğurabilirdi. Alınan tedbir şu oldu: Valiler ve diğer memurîn resmen işe müdahale eder görünmeyecek. Cemiyetin teşkilatı işi idare edecek. Bir vaka ihdas edilmeyerek yalnız Rumlar ürkütülecek. Bu talimat dahilinde hareket başladı. Balkan Harbi’ndeki hıyanetlerinin tepkisiyle maneviyatı bozulmuş olan Rum halkı gitmek üzere ayaklandı. 100.000’e yakın Rum kimsenin burnu kanamaksızın Yunanistan’a çekilip gittiler. Bundan sonra aynı tarzda İzmir civarında teşebbüs ele alındı. Urla ve Çeşme’de hicret başladı. Bergama, Dikili ve Menemen Rumları da ayaklandılar. (...) İzmir civarından da 200.000’e yakın Rum Yunanistan’a gitti.” Bkz. Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe’nin Anıları*, s. 166.

⁷¹⁶ Hacı Adil Arda’nın geride kalan evrakının büyük kısmı bugün Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Satın Alınan Evrak Koleksiyonunda HSDHADB kodu altında kayıtlıdır. Etnik-dini cemaatlere göre hazırladığı nüfus cetvelleri de bu koleksiyonda mevcuttur. Zira, Edirne için hazırladığı bu cetvelleri daha önce de Dahiliye Nazırlığı zamanında tutmuştur. Bununla beraber, kendisinin Rum tehcirine dair 1918’de kaleme aldığı müdafaasını içeren müsvedde evrak İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) Taksim Atatürk Kitaplığı’ndadır (TAK). Bkz. BOA/HSDHADB/5/48; BOA/HSDHADB/5/49; BOA/HSDHADB/5/50; “İttihat Terakki Genel Sekreteri ve Meclis-i Mebusan Reisi Hacı Adil Bey’e Ait ve Trakya Bölgesindeki Rumlarla İlgili Tutulmuş 1334 Tarihli Defter”, İBBTAK, Belediye Müteferrik Evrakı (Bel. Mft.), 048048.

⁷¹⁷ Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe’nin Anıları*, s. 166.

⁷¹⁸ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt I, s. 194; Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Hatıralarım*, s. 177-181.

Cemal Bey 1909'da yaşanan katliamlardan sonra kısa bir dönem, asayişini temin etmek maksadıyla Adana'da valilik yaptı. Paşalığa terfi ettikten sonra, Birinci Dünya Savaşı'nda da Mısır Seferini kumanda ettiği gibi, bir Arap ayaklanması ihtimalini bertaraf etmek üzere Suriye ve Lübnan'a da geniş yetkilerle umumi vali olarak atandı.⁷¹⁹ 1917'ye değin oradaydı. Harpten önce, Osmanlı Devleti'nin kendini savunması maksadıyla müttefik arayışında Fransa ile ittifak denemesi onun üzerinden yapılmış ve fakat olumlu sonuçlanmamıştı.⁷²⁰ 1915'te Ermeni tehciri hayata geçirilirken Dr. Bahaeddin Şakir Bey İTC'nin Murahhas-ı Mesulü sıfatıyla Erzurum'daydı. Burada Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkas harekatı örgütlenmesini de ele aldı. Sonra, Erzurum'da Dahiliye Nazırlığı'na bağlı kurulan İskân-ı Aşayir ve Muhacirin Dairesinde çalıştı.⁷²¹ Geçmişte Cemiyetin fedai grubuna mensubiyeti olan Ömer Naci de I. Dünya Savaşı sırasında, Meşrutiyetten önce İTC namına İran devrimcilerini desteklemek için gönderildiği İran'a, Rusya ve İngiltere aleyhinde propaganda yürütmek ve çeteler tesis ederek gayri nizami harp yürütmek vazifeleriyle bir kez daha görevlendirilmişti.⁷²²

Cemiyetin fırka kolunun yeniden ayrı bir tanımlama ile nizamnamede yer alması ardından, 1916'da İTC'nin Meclis-i Mebusan'daki fırka grubu da yeniden kendi dahili nizamnamesini bastırdı. Bu nizamnamede de idare heyetinin vekil-i umuminin başkanlık ettiği yedi kişiden oluştuğu tekrarlandı. Dahili Nizamnameye göre, fırka grubunda mebuslar fikirlerini serbestçe söyleyebileceklerdi. Fakat Meclis'te, firkada verilen kararlara bağlı kalacaklar, alınan kararları tatbik edeceklerdi. Mebusların en önemli vazifeleri nizamnamede İTC'nin siyasi programını takip ederek, programda konu edilen mevzuları Meclis-i Mebusan'da müdafaa etmek ve bu

⁷¹⁹ Cemal Paşa'nın Suriye'deki faaliyetleriyle alakalı detaylı bilgi için bkz. M. Talha Çiçek, *War and State Formation in Syria – Cemal Pasha's Governorate during World War I, 1914-1917*, Routledge, 2016; M. Talha Çiçek, “Üç Paşalar Miti”, özellikle s. 49-50; Gülsüm Polat, “‘İhanet’ mi ‘Taktik’ mi?: Cema Paşa'nın Suriye Krallığı Meselesi”, *Türk İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXXVIII, Sayı 1, 2023, 207-230; Özellikle Adana'daki faaliyetleri için bkz. Nevzat Artuç, *Cemal Paşa – Askeri ve Siyasi Hayatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 72-90, ayrıca Suriye yılları için bkz. 252-283, 305-329.

⁷²⁰ Cemal Paşa, *Hatırat (1913-1922)*, haz. Ahmet Zeki İzgöer, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2012, s. 153-155. Cavit Bey de Fransız hükümeti nezdinde girişimde bulunmak için Said Halim Paşa tarafından görevlendirilmişti. Bkz. Said Halim Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı*, s. 11.

⁷²¹ Alaattin Uca, *İttihat ve Terakki Liderlerinden Bahaeddin Şakir Bey*, Kömen Yayınları, Konya, 2015, s. 339-440.

⁷²² Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, s. 51.

mevzuların hukukileşmesini temin etmek olarak gösteriliyordu.⁷²³ Fırka azaları kendi aralarında aldıkları kararlara muhalif beyanatta bulunmaktan menedilmişlerdi.⁷²⁴ Bu kararla, İT Fırkası mebusları kamu karşısında bireysel bir temsiliyetten yoksun bırakılıyorlar, İTC'nin birer uzvu haline getiriliyorlardı.

Fırka grubu heyet-i idare azalarını her sene oyla seçecekti. Seçilen yedi kişiden birisi Vekil-i Umumi tarafından Fırka Kitabet ve İdare Memurluğu, birisi de Heyet-i İdare Kitabeti vazifesine atanacaktı.⁷²⁵ Fakat, Vekil-i Umumi'nin bulunmadığı toplantılarda riyaset vazifesinin Katib-i Umumiliğe bırakılması Nizamname-i Umumi'de gösterilmişti.⁷²⁶ Bu vesileyle, katib-i umumilerin Merkez-i Umumi namına Fırka ile irtibata geçmesini temin için, mebus olabilmelerine de ilk kez resmi bir müsaade veriliyordu.⁷²⁷

1917 Nizamnamesi de üst yönetici mekanizmalarda değişiklikten azade kalmadı. Meclis-i Umumi yine en yetkili merci olarak bırakıldı. Bu organ teşkilat-ı hariciye ve teşriyenin idaresinden sorumlu olarak görevini sürdürecekti. Meclis-i Umuminin aza sayısı yirmi dört olacaktı. Doğal üyeleri Merkez-i Umumi azaları ile reis ve katib-i umumi olarak sınırlandırıldı. Geri kalan üyeler en az üçte biri heyet-i teşriyeden olmak üzere, Umumi Kongrede seçileceklerdi. Eğer fırka hükümet mevkiinde ise, o zaman fırka azalarından başka bir üye Meclis-i Umumiye girmeyecek, teşkilat-ı teşriyeyi temsilen yalnızca kabinede bulunan fırka mensupları Meclis-i Umumi azası olarak kaydedileceklerdi.⁷²⁸ Merkez-i Umumi dokuz kişiden oluşacak, Meclis-i Umumideki geri kalan on üç üye ise kabinede bulunan İttihatçılardan ve geride boş koltuk kalıyorsa Umumi Kongrede yapılacak oylamayı kazananlardan müteşekkil olacaktı.⁷²⁹ Böylelikle, İTC'nin kabinede bulunan üyelerinin Meclis-i Umumide bulunabilmeleri de şarta tabi oldu.

1908-1918 yılları arasında Talat (Paşa), Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir, Ziya Gökalp, Kara Kemal, Halil (Menteşe), Ürgüplü Mustafa Hayri, Cavit, Hüseyin Cahit,

⁷²³ *Meclis-i Mebusan İttihad ve Terakki Fırkası Nizamname-i Dahilisi*, Meclis-i Mebusan Matbaası, İstanbul, 1332 [1916], s. 2.

⁷²⁴ *Meclis-i Mebusan İttihad ve Terakki Fırkası Nizamname-i Dahilisi*, 1332, s. 4, 7.

⁷²⁵ *Meclis-i Mebusan İttihad ve Terakki Fırkası Nizamname-i Dahilisi*, 1332, s. 3.

⁷²⁶ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir*, 1332, s. 14.

⁷²⁷ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, Cilt I, s. 449.

⁷²⁸ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir – 1333 Senesi Umumi Kongresinde Tadil ve Kabul Olunmuştur*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1333 [1917], s. 12-13.

⁷²⁹ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir*, 1333, s. 15.

Rahmi, Cemal (Paşa), Enver (Paşa), Mithat Şükrü (Bleda), Emrullah, Hüseyinzade Ali, Hacı Adil, Ömer Naci, Musa Kazım, Eyüp Sabri Bey/Efendiler ile Sait Halim Paşa İTC’de hep güçlü pozisyonlarda bulunan isimler olarak öne çıkıyorlar. Söz konusu isimler 1908-1918 yılları arasında Meclis-i Vükela, Mebusan ve Ayan’da ya da İTC’nin gaye ve maksatları doğrultusunda vilayet valiliklerinde bulunmadıkları zamanlarda, İTC Merkez-i Umumisinde ve/veya Meclis-i Umumisinde, müfettişlik ya da murahhas-ı mesullük ve/veya katib-i mesullük gibi vazifelerde görünürler.⁷³⁰ Söz konusu isimlerin her biri İTC’nin iktidar sermayesinin büyük paydaşlarıydılar. İTC ile ulema ve tarikatlar, şirketler, İslamcı ve Türkçü basın araçları, İttihatçı eğitim faaliyetleri, devletin bürokratik aygıtları, resmi, yarı resmi ya da gayri resmi paramiliter silahlı güçler gibi iktidar araçları arasındaki rabıta bu kişiler tarafından tahsis ve tahkim edilmekteydi. Dolayısıyla, bir adım atılacağı zaman, bu kişilerin ilgili oldukları alanlarda kararlara ve icraata katılmalarını temin etmek; bu isimler etrafında tecessüs eden çıkar ve güç gruplarının kararlara ve eylemlere iştirak etmelerini teminat altına almak icap ediyordu.⁷³¹ Halbuki, İTC’nin dört koldan topluma kök salmak için devreye soktuğu iktidar araçlarını elinde tutan birbirine benzemez kimselerin her konuda aynı fikirde birleşmeleri mümkün değildi. Örneğin, Emrullah Efendi’nin Maarif Nazırı olduğu sırada ileri sürdüğü maarif reformuna tepeden başlama iddiasında olan “tuba ağacı nazariyesi”, eğitim sorununun en acil toplumsal sorun olarak görüşüldüğü meşrutiyet yıllarında doğal olarak pek çok kesimden tepki çekmiş, uzun bir polemik konusu olmuştu.⁷³² Karşılaştığı eleştirilerin cemiyeti yıpratma

⁷³⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt 3, s. 240-246.

⁷³¹ Doğrudan bu bakış açısıyla değilse de, verdiği bilgiler bakımından Tunaya’nın tartışmaları bu konuya açıklık getirir. İTC ile iltisaklı iktidar araçlarının değerlendirmesi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt 3, s. 249-339.

⁷³² Bu polemiklerden en meşhuru Tefvik Fikret ile yaşadığı tartışmaydı. O sırada Galatasaray Mekteb-i Sultanisinin müdürü olan Tefvik Fikret, Emrullah Efendi’nin Nazırlığa geçmesinden sonra değişen uygulamalara direnç gösterdi. Okulun bütçesi Maarif Nezareti’nin denetimi altına alınarak, muallim maaşlarında düzenlemeye gidilmiş, muallimler kadrolu ve ücretli olarak sınıflandırılmıştı. Emrullah Efendi’nin maarif düşüncesinin halihazırda eleştirildiği bir zaman diliminde, Tefvik Fikret bu uygulamalara karşı çıktı ve fakat sonuç alamayınca istifa etti. Onun istifası karşısında kabine başta sessizdi. Ancak, mektep öğrencilerinin protesto maksadıyla dersleri boykot ederek okula gitmemeleri, bunun yerine İstanbul sokaklarında nümayişler düzenleyip Tefvik Fikret’i geri istemeleri ve isteklerinden geri adım atmamaları giderek büyüyen bir gürültü kopardı. Öyle ki mesele Meclis-i Vükela’ya kadar taşındı. Hükümet açısından mesele otorite meselesi halini aldığından geri adım atılması mümkün olmadı. Fakat, tartışma basına da yansarak, Emrullah Efendi ile birlikte kabineyi yıpratma bir hal aldı. Hüseyin Cahit Bey, dostu olsa dahi, Emrullah Efendi’yi hem görüşlerinden ötürü hem de Tefvik Fikret’e tutumundan dolayı eleştirmekten geri durmadı. Üstelik bu sırada Tefvik Fikret ve Hüseyin Cahit arasında da anlaşmazlık bulunuyordu. Sonunda Tefvik Fikret de tartışmaya doğrudan müdahil olup Emrullah

ihtimali karşısında, Emrullah Efendi ilk Maarif Nazırlığı görevinde bir sene iki ay durduktan sonra Babanzade İsmail Hakkı Bey ile değiştirildi. Emrullah Efendi 1912 Ocak ayında, Mehmet Sait Paşa kabinesinde tekrar aynı vazifeye getirildiyse de temmuzda kabine düşünce yeniden dışarıda kaldı.⁷³³ Babialı Baskınından sonra kurulan İTC kabinelerinde ise Maarif Nazırı olarak onun yerine Ahmet Şükrü Bey tercih edildi.⁷³⁴ Şükrü Bey oturduğu kabine koltuğunda, Ocak 1913'ten Aralık 1917'ye kadar kaldı ve Meşrutiyet devrinin en uzun süre görev yapan Maarif Nazırı oldu. Bununla beraber Emrullah Efendi etkili bir hatipti.⁷³⁵ 14 Ağustos 1914'teki vefatına

Efendi'ye ağır eleştiriler yöneltti. Tartışma ile ilgili bkz. Oya Dağlar, "Emrullah Efendi – Tevfik Fikret Anlaşmazlığı (Mekteb-i Sultani Hadisesi)", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 8, Sayı 2, 2006, 27-45.

Not olarak belirtelim ki Hüseyin Cahit, tartışmaya basın yoluyla bu müdahalesine ve Emrullah Efendi ile maarif üzerine görüş ayrılıklarına rağmen Emrullah Efendi'nin bu durumu asla şahsi algılamadığını ve onunla olan dostluklarının olduğu gibi devam ettiğini belirtir. Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, s. 139.

⁷³³ BOA/İ..DUİT/8/16; BOA/İ..DUİT/8/48.

⁷³⁴ Ali Suat Ürgüplü, "İkinci Meşrutiyet Devri Osmanlı Erkân ve Ricali", *Şehülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, haz. Ali Suat Ürgüplü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, CIII-CXXXVII, s. CVII, CIX; Emrullah Efendi'nin düşünceleri ve ona yönelen itirazlar için ayrıca bkz. Muammer İpek, *Bir Eğitim Bakanı Olarak Emrullah Efendi'nin Eğitim Felsefesi, Politikaları ve Uygulamaları 1908-1914*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002; E. Vildan Türkan, *Bir Osmanlı Maarif Nazırının Portresi: Emrullah Efendi*, Vakıf Bank Yayınları, İstanbul, 2020; Ahmet Şükrü Bey için bkz. Ersin Müezzinoğlu, *Bir İttihatçı Eğitimci Ahmet Şükrü Bey*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2012. Ahmet Şükrü Bey'in devletin üst düzey protokolü ile icra edilen törenlerde kullanılan büyük üniforması ile fotoğrafı için ayrıca bkz. SALT, Portreler, Fotoğraf, AP000111; SALT, Zarflar, Küpür, FFT721103.

Öte yandan, Ziya Gökalp İTC içerisinde Emrullah Efendi'nin tuba ağacı nazariyesini savunmaya devam etti. Ahmet Şükrü Bey de Gökalp'in bu yaklaşımına destek veriyordu ve Gökalp Meşrutiyet devrinde Darülfünun reformunun başını çekecekti. Bkz. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Ziya Gökalp*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1966, s. 207; İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 207. Ziya Gökalp'in Emrullah Efendi'ye atıfları için ayrıca bkz. Ziya Gökalp, "Maarif Meselesi II", *Muallim*, Cilt I, Sayı 12, 1 Temmuz 1333 [1917], 353-359, s. 359, içinde Ziya Gökalp, *Makaleler V*, haz. Rıza Kardaş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 169.

⁷³⁵ 1908 Devrimi öncesinde Emrullah Efendi Hürriyet fikrini savunan muhalifleri bir araya toplayarak bir düşünce muhiti yaratmaya çabalamıştı. Eşref Edip, Mehmet Âkif (Ersoy)'un da bu düşünce muhitlerinde Emrullah Efendi ile bir araya geldiğini, hatta ondan daha fazla istifade edebilmek için, onun en nihayetinde Emrullah Efendi'nin ikamet ettiği Makriköyü (Bakırköy)'ne taşındığını belirtmektedir. Evler ve konakların da içinde olduğu toplanma muhitlerinin arasında Veli Efendi Çayırı ve Çobançeşme Kırısı da yer almaktadır ki bu Meşrutiyet öncesi kamusal alanının kullanımını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bkz. Eşref Edib Fergan, *Mehmet Akif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2010, s. 236.

1908 Devriminden sonra Emrullah Efendi'nin eğitim ile ilgili konferansları gazetelerde de tefrika edilmiştir. Bkz. Emrullah Efendi, "İlm-i Hikmet", *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 1, Sayı 14, 13 Teşrin-i Sani 1324 [26 Kasım 1908], içinde *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sıratı Müstakim Mecmuası*, Cilt 1, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, 2015, s. 203-206; Emrullah Efendi, "Terbiye ve Esasları", *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 1, Sayı 16, 27 Teşrin-i Sani 1324 [3 Aralık 1908], içinde *Sıratı Müstakim Mecmuası*, Cilt 1, s. 234-237; Emrullah

değin İTC içerisinde önemli bir konum arz etti ve konferanslarıyla olduğu kadar yazılarıyla da İTC'yi de müdafaa etmeyi sürdürdü.⁷³⁶

Efendi, “Terbiyeye Dair I”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 1, Sayı 17, 4 Kanun-i Evvel 1324 [17 Aralık 1908], içinde *Sırâtı-müstakîm Mecmuası*, Cilt 1, s. 250-251; Emrullah Efendi, “Terbiyeye Dair II”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 1, Sayı 18, 11 Kanun-i Evvel 1324 [24 Aralık 1908], içinde *Sırâtı-müstakîm Mecmuası*, Cilt 1, s. 2263-264; Emrullah Efendi, “İlm-i Hikmet”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 1, Sayı 23, 15 Kanun-i Sani 1324 [28 Ocak 1909], içinde *Sırâtı-müstakîm Mecmuası*, Cilt 1, s. 344-345.

⁷³⁶ Emrullah Efendi 1914'te İTC'nin 1911 senesi siyasi programı üzerine risale hacminde bir metin yayınladı. Fakat bu metin 1911 siyasi programını açıklamaktan ziyade, İTC'nin 1914'te karşılaştığı eleştirilere bir cevap niteliği taşıyordu. Emrullah Efendi'nin İTC'ye yönelik eleştirileri cevaplamak için 1911 siyasi programını seçimi yine de tesadüfî görülemez. Muhtemelen, bu programın hazırlanmasında kendi etkisi de olduğu için, risalenin bir nevi kendi siyasal tercihlerinin de müdafaası niteliğinde olmasını arzulamıştı. Risalesine cemiyetin 1911 Kongresinde bir siyasi fırka halinde tanzim edildiğini belirterek başlıyor, ardından fırkanın ne olduğunu izah ederek meseleye giriş yapıyordu. Bundan sonra İTC'nin ve muhaliflerinin siyasal savunularını kategorize edip İTC'ye yöneltilen eleştirilerin her birine cevap vermeye çalışıyordu. Emrullah Efendi, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin Bin Üç Yüz Yirmi Yedi Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasi Programa Dair İzahname*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, Konstantiniyye [İstanbul], 1330 [1914].

5. Bölüm

Karar Alma ve İcra Mekanizmalarının Üçüncü Yüzü II: İktidarı Yayma Faaliyetleri Bağlamında İttihat ve Terakki’de İdeoloji ve Mücadele

İTC ancak, icraata konulacak uygulamalarda yönetici elitler arasında bir ittifak husule getirilebildiği müddetçe harekete geçebiliyordu. İktidar araçlarının amaca yönelik sevkî için, o iktidar aracını elinde tutan grupları ikna etmeksizin İttihatçı liderlerin harekete geçebilmeleri mümkün değildi.

Buradan da görüleceği üzere, örgütlerin hiyerarşik yapıları bireyleri sınırlandırılmış bir düzlemde doğrusal hareket etmeye zorlar. Ama toplumsal ilişkiler doğrusal bir hatta gelişmezler.⁷³⁷ Bu sebeple, ne kadar sıkı bir hiyerarşik örgütlenme olursa olsun, toplumsal ilişkilerin kaotik boyutu örgütlü yapıların üzerinde çatlaklar oluşturmaktadır. Sürekli değişen ve dönüşen sosyal yapılar [zikzaklı çizgiler] dolayısıyla, bireylerin sosyal ilişkileri mensubu oldukları örgütlü yapının/yapıların [doğrusal çizginin] dışına da taşar.⁷³⁸ Bireylerin iradelerini artırmak üzere düzenli yapının dışında ve etrafında geliştirdikleri alternatif spesifik ilişkilerle birlikte, örgütün resmi yapısını esneten, onun hukuki sınırlarını silikleştiren ve formel biçimini bozuma uğratan *-de facto-* toplumsal ilişki ağları devreye girer. Örgütlü yapıdaki toplumsal çatlaklar da işte bu toplumsal ağlarla doludur. Aktörlerin ve elitlerin örgütün resmî mahfilleri dışında, örgüt içinden ya da dışından olsun, hatta ulusal ya da ulus aşırı olsun diğer toplumsal aktörler ve elitlerle gerçekleştirdikleri görüşmeler, yaptıkları ziyaretler, ev oturmaları, kurdukları duygusal bağlar, ortaklıklar, aile ve dostluk ilişkileri, verdikleri sözler ve yaptıkları sözleşmeler, çıkar ve menfaat birliktelikleri ile yürüttükleri her türden kulis çalışmaları bireylerin kendi sosyal sermayelerine dayanan çok sayıda olası örgüt-aşırı faaliyetler bunun somut tezahürleri olarak kabul

⁷³⁷ İzah için bkz. Norbert Elias, *Sosyoloji Nedir?*, s. 198-205.

⁷³⁸ Bu ifadeyi somutlaştırmış olduğu için, meseleyi daha anlaşılır kılmak adına örgüt psikolojisi alanında çalışan Oğuz Onaran’ın sözlerine başvurabilir. “Örgütteki bütün görevlilerin bütün faaliyetleri örgütün amaçlarıyla ilişkili değildir; bir örgüt üyesi örgütün çerçevesini çizdiği rolüne uygun davranışlarda bulunabileceği gibi rolüyle ilgisi olmayan davranışlarda da bulunabilir. Hatta bir kimse birden fazla örgüte üye olabilir; bu durumda birden fazla örgütsel görevi olacaktır.” Oğuz Onaran, *Örgütlerde Karar Verme*, s. 7.

edilebilir.⁷³⁹ İTC gibi, iktidarın sosyal ağlar vesilesiyle kitlelere yayıldığı örgütlerde bu tür örgüt-aşırı faaliyetlerin etkinliği göz alıcıdır. Birtakım Merkez-i Umumi üyeleriyle aile ve dost çevrelerinde kurulan yakınlıklar dahi imtiyazlı bir toplumsal konum edinmeyi sağlar. İTC'nin gizlilik devrinde kuryelik ve irşat gibi vazifeler görmüş olan kadınlar, Meşrutiyet'in ilanından sonra da İttihatçı liderlerle aile bağlarını korudular ve geliştirdiler. Ev oturmaları ve ev sohbetleriyle sürdürdükleri hususi ilişkiler vesilesiyle, kendi çevrelerinde bulunan insanları İTC'nin etkili simalarına yönlendirerek onlara devlet kadrolarında ayrıcalıklı pozisyonlar sağladılar. Bu vesileyle, İTC özel alan üzerinden dahi kendi iktidar ağlarını genişletme imkanı buldu. Fakat, güç ağları giderek resmi alanların dışına doğru daha fazla esnemeyi sürdürdü.⁷⁴⁰

741

Bu durumda, bir çeşit meşru baskı aygıtı olan kurumsal teşkilat yapıları, *de facto* gelişen örgüt içi toplumsal güç ilişkilerinin bir kısmını resmileştirerek meşrulaştırmaya yarayacağı gibi, (iktidar *habitusuna* zararlı etkileri olduğu için) resmileştirilmeyen kısmının da gayrimeşru atfederek etkisini sönmölemeye yarayacak bir işlevsellikte işletilirler. Meşru hiyerarşi bu yapılar vesilesiyle düzenlenerek, hâkim toplumsal grupların toplumsal konumunu ve eyleme gücü muhafaza ve tahkim edilir. Böylece, toplumsal iktidar ilişkileri daha stabil kılınmaya çalışılır. Sözgelimi, toplumların hukukî teşkilatlarının, hâkim olanın zıddını “ötekileştirme” ve onu mahkum ederek “yapının dışına itme” görevini gördükleri gibi.⁷⁴²

⁷³⁹ Bkz. Michael Mann, *İktidarın Tarihi*, Cilt II, s. 28. Sosyal şebekeler olarak adlandırılan benzer bir değerlendirme için ayrıca bkz. Niall Ferguson, *Meydan ve Kule*, s. 42-44, 59.

⁷⁴⁰ Örnek olarak bkz. Selma Ekrem, *Peçeye İsyan – Namık Kemal'in Torununun Anıları*, Anahtar Kitaplar, İstanbul, 1998, s. 137-138. Naciye Neyyal Hanım hatıralarında kadınların teşkilat içerisindeki rolüyle ilgili önemli ipuçları bulunmaktadır. Özellikle, Kazım Nami Bey (Duru)'in eşi Melika Hanım'ın ve özellikle de Fatma Seniye Hanım'ın teşkilat içerisindeki *de facto* konumlarının İttihat ve Terakki'nin iktidar gücünün aktarımında tuttukları rol belirgindir. Ev oturmaları ve komşuluk ilişkilerinin güç aktarımındaki yeri önemlidir. Ragıp Bey, Kazım Nami Duru ve Ziya Gökalp gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelen şahsiyetleriyle sahip olduğu yakınlık vesilesiyle, yönetici olmayanlarının iktidarla diyalogunda, Fatma Seniye Hanım'ın yaptığı aracılık dikkat çekicidir. Bilhassa kadınlar vasıtasıyla, iktidar nüfuzunu genişletmek ve toplumun yönetici olmayan katmanlarına doğru iktidar gücünü halkalar halinde genişletmek, şüphesiz İttihat ve Terakki'nin siyasal gücünü derinleştiren ve perçinleyen etkenler arasındaydı. Naciye Neyyal, *Ressam Naciye Neyyal'in Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, haz. Fatma Rezan Hürmen, Pınar Yayınları, İstanbul, 2000, s. 291, 321, 308-325.

⁷⁴¹ Toplumsal güç ağlarını gösteren diyagram için çalışmanın sonunda yer alan EK 4'e bakınız.

⁷⁴² Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge, İstanbul, 1992, s. 70.

5.1. İTC'nin İktidar Alanında Toplumsal Bir Uzlaş Aracı Olarak Semboller, Anlam ve İdeoloji

Yargıda dahi, yapay olarak örgütlenmiş bütün idari yapılarda olduğu gibi, toplumsal çatlaklar mevcut olduğundan, suç olarak tanımlanan gayri meşru davranışların hiçbir zaman sonu gelmez. Hatta hukuki boşluklardan istifade ile iktidar yapılarını delen yeni ve/veya uyarlanmış alternatif “suç” türleri peyda oluverir. Bu doğrultuda, hâkim toplumsal gruplar kendi toplumsal iktidarlarını korumak ve güçlendirebilmek için teşkilatı ve teşkilatın baz aldığı hukuki kaideleri (kanunlar, tüzükler, yönetmelikler ve teamüller gibi) gerektiğinde yeniden yapılandırmaya gayret ederler. Bu, bireylerin örgütü aşkın faaliyetlerinin bile yeri geldiğinde örgüt tarafından içkinleştirilebiliyor olduğu anlamını taşımaktadır ki eyleyiciler kendi pozisyonlarını bu yoldan sağlamlaştırırlar. Yeri geldiğinde bireylerin örgüt dışı giyim kuşamları, hayat tercihleri ve davranışları dahi örgüt tarafından belirlenmiş birtakım kaidelerle biçimlendirilmeye çalışılır. İTC'nin yönetici elitleri de içeriden ve dışarıdan muhalefetle karşı karşıya kaldıkça, başlangıçta son derece esnek tuttıkları teşkilat yapılanmasını giderek daha merkezi ve tepeden aşağıya işleyen bir mekanizmaya dönüştürmeye gayret ettiler. 1908'de beş maddeden ibaret olan disiplin soruşturması usulü ve beş maddeden ibaret olan cezalar faslı, muhalefetin kuvvetlendiği 1911'de, nizamnamede yer verilen yirmi beş maddeye genişletildi.⁷⁴³

Bununla beraber, İTC daha ilk günlerden itibaren kendi iktidarının sembollerini yaratıp kamusal görünürlüğü de pekiştirecek araçlar geliştirdi. Meşrutiyetin ilanı sonrasında insanlar kollarına taktıkları “YAŞASIN MİLLET HÜRRİYET VATAN” yazılı pazibentlerle sokakları doldurdular.⁷⁴⁴ Bununla birlikte, kırmızı renkli Hürriyet Rozetleri/Kokartları da yakaları süslemeye başlamış, Sultan II. Abdülhamit bile Meşrutiyetin ilanından sonra çıktığı Selamlık merasimlerinde kendisinin de İttihatçı olduğunu göstermek maksadıyla yakasına bu rozetlerden takıyordu.⁷⁴⁵

⁷⁴³ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi*, 1327 [1911], s. 42-47. *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Teşkilat-ı Dahiliye Nizamnamesi*, 1324 [1908], içinde, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler I – İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2024, 52-54.

⁷⁴⁴ İyi kondisyonadaki bir örneği için bkz. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Süleymaniye Kütüphanesi, Süheyl Ünver Dosya/00199.

⁷⁴⁵ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, Cilt I, s. 423.

İttihatçılar, eski devrin sembollerinin yerini almak üzere de kendi sembollerini geliştirdiler. 1850’lerde Birleşik Krallık Kraliçesi Victoria’nın arzusu üzerine hazırlanan Osmanlı İmparatorluğu armasının⁷⁴⁶ kullanımı II. Abdülhamit devrinde yaygınlaşmış, armanın yapılara ve dükkanlara nakşedilebilmesi ve/veya levha olarak asılabilmesi padişahın hususi iznine bağlanmıştı. Abdülhamit kendi saltanatıyla özdeşleşen Osmanlı armasını (ki zaten armanın diğer adı saltanat arması idi) standart bir görünüme kavuşturarak, armanın asılmasına müsaade ettiği dükkanlar ve kamu binaları aracılığıyla kendi kamusal görünürlüğünü artırma imkanı bulmuştu. Aynı zamanda, bu aramayı dükkanına asmasına müsaade olunan dükkan sahipleri için de, arma bir sosyal prestij unsuru halini almıştı. Sultanın *fornisörleri* (Yıldız Sarayı ve hanedanın tedarikçileri) dışında, talep ettikleri hallerde sultandan izin alabilen kişiler de dükkanlarının kapıları üzerinde devlet armasını kullanabiliyorlardı.⁷⁴⁷ Devlet armaların kullanımını sıkı denetim altında bulunduruyor, izinsiz ve ticari kullanımları engellemeye çalışıyordu.⁷⁴⁸ Bu maksatla arma saltanata ait bir marka olarak tescillenmişti de.⁷⁴⁹

İTC de benzer şekilde, saltanat armasından ilhamla kendi armasını tasarladı.⁷⁵⁰ Bu tasarımın tam olarak ne zaman ve kim tarafından hazırlandığı meçhulse de, 1908’de, devriminden bir müddet önce hazırlanmış olduğu düşünülebilir. Zira, cemiyet arması ilk kez, 23 Temmuz 1908’den önce basılmış ve mayıs ayında dağıtılmış olan nizamnamelerin üzerinde kullanılmıştı.⁷⁵¹ Fakat, devrimden sonra cemiyet üyelerine, üyeliklerinin kanıtı olarak verilen belgelerde de bu arma kullanıldı.⁷⁵² Böylece arma, nizamnamede “vücutları” dahi muhterem ve kıymettar addedilen “mukaddes” cemiyetin fertlerinin “dokunulmazlık nişanı” olarak muamele

⁷⁴⁶ İlgili yazışmalar için bkz. BOA/HR.TO./52/113; BOA/A.}AMD./72/29; BOA/İH.R./140/7360; BOA/İ.HR./141/7418; BOA/İ.HR./143/7526; BOA/A.}AMD./76/42.

⁷⁴⁷ BOA/BEO/731/54778; BOA/DH.MKT./2301/102; BOA/DH.MKT./2303/100; BOA/DH.MKT./2320/98; BOA/DH.MKT./2397/50; BOA/İ.HUS./84/30; BOA/DH.MKT./2406/17; BOA/İ.DH./1388/38; BOA/DH.MKT./534/44; BOA/BEO/1900/142427; BOA/İ.MF./11/1; BOA/BEO/2848/213587.

⁷⁴⁸ BOA/ŞD./1149/50; BOA/HR.İD./2004/68.

⁷⁴⁹ Tolga Akay, “Osmanlı Devleti’nde Arma-i Osmaânî ve Tuğrâ-yi Hümâyûn’un Alâmet-i Farika Olarak Kullanımı”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 9, 2012, 1-15, s. 9-10.

⁷⁵⁰ Armanın bir sureti ve izahı için bkz. Mustafa Asım Çalıkoglu, *Devr-i Hamid’den Meşrutiyet’e*, s. 362-363.

⁷⁵¹ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, Cilt I, s. 159. Arma ve nizamnamenin Latin alfabesine transliterasyonu için ayrıca bkz. s. 284-296.

⁷⁵² Bir İTC kulübü üyelik belgesi örneği için bkz. İBBTAK, Bel. MFT., 001236.

görmeye başladı. Beşiktaş Yeni Mahallede, arkadaşlarıyla bir genelevde işret edip müzik çaldıran ve halka rahatsızlık veren Üçüncü Ordu mülazımlarından Ahmet Efendi yakalanınca, İttihatçı olduğunu öne sürerek, üyeliğini kanıt için polis memuruna üzerinde cemiyet arması bulunan bir belgeyi gösterip tehditte bulunmuştu. Bu hal karşısında ne yapılması gerektiğine kendi karar veremeyen Beyoğlu Mutasarrıf Vekili Muavin Fehmi Bey 22 Ağustos 1908 tarihli yazıyla, yapılacak işlemi Zaptiye Nezaretinden soruyordu.⁷⁵³ Zaptiye Nezaretinin Fehmi Bey'e verdiği yanıt, bu çalışma esnasında bulunamadı; ancak, böyle aşık bir vaziyette dahi memurların karar almaktan çekinip yapılacak işlemi en üst mercilere kadar sorulmuş olmalarını tuhaf karşılamak gerek.

İTC kontrolsüz bir şekilde cemiyete akın eden kitlelerin cemiyetin adını kullanarak suistimallere kalkışmasından kısa sürede rahatsızlık duymaya başladı. Cemiyete üyelik şartları 1908 Eylül'ünde hazırlanan nizamnamede böylelikle daha sıkı şartlara bağlandı. Cemiyete üye olmak isteyenlerin halk arasında herhangi bir sebeple kötü bir namlarının olmaması, kumar ve alkol bağımlılıkları bulunmaması, sicillerinin temiz olması, daha önce bir suça karışmamış olmaları, ahlaka mugayir davranışlarla meşhur olmamaları gibi birtakım şartlar nizamnameye ithal edildi. Ayrıca, üye olmak isteyenler kendilerine kefil olmak üzere cemiyete üye olan üç kişinin referansını alacaklar, üyelik başvuruları kulüp toplantılarında masaya yatırılıp tartışılarak onaylanacak ya da reddedilecekti. Bir üyenin uygunsuz hal ve hareketi tespit edildiğinde cezası cemiyetten atılmaktı ve hatta onun suçu kendisini cemiyete üye yapan rehberini dahi etkiliyordu.⁷⁵⁴

İTC buna rağmen kendi sembollerini yaratmayı ve kontrolü altında yaymayı sürdürdü. Hatta, İttihat ve Terakki adı bir marka olarak (*alamet-i farika*) tescillendi ve böylece İTC kendi onayı olmaksızın adının ticari ya da siyasi herhangi bir maksatla kullanılabilmesinin hukuken de önünü aldı.⁷⁵⁵ Bununla birlikte, 1914'te padişah

⁷⁵³ BOA/ZB./74/40.

⁷⁵⁴ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Nizamname-i Umumisi*, 25 Teşrin-i Sani 1324 [8 Aralık 1908], s. 45-46.

⁷⁵⁵ Bkz. 215K216 nolu TÜBİTAK 1001 Sonuç Raporu.

buyruğu ile *farnisörlük* ilga edilerek, Arma-i Osmanî'nin tüzel kişiler tarafından kamusal alanda kullanımı da önlendi.⁷⁵⁶

Sultan Mehmet Reşat Efendi tahta çıktığında saltanat makamının iktidar alameti sayılan para darbında da ilk olan bir uygulamaya yer verildi. İTC'nin sloganlaştırdığı “hürriyet, müsavat, adalet” sözleri padişah tuğrasının etrafında yer alacak şekilde paralara hak ettirildi. Sultanın iktidarı daha önce paraların yüzlerinde başka hiçbir sembolle sınırlandırılmamıştı. Bu vesileyle İttihatçılar yeni rejimi günlük olarak elden ele dolaşan alametlere kadar yerleştirmişlerdi.⁷⁵⁷ Cemiyet iktidardaki konumunu, hatta saray ile olan özdeşlik ilişkisini piyasaya sürülen madeni paralarda halka anons etmiş oluyordu.⁷⁵⁸

Eyleyiciler örgütte devingen ve döngüsel olarak devamlı işleyen güç toplama, iktidarı yaratma ve iktidarı yayma faaliyetlerini, aldıkları kararların uygulama safhasını ve toplumsal *habitus*ların iktidar *habitusuna* uyumlanmasını sağlayacak telkin süreçlerini de bu işlevsel yapılar sayesinde koordine ederler. Örgütün iktidar alanını, örgüt bileşenlerini ve örgüt içi diğer bütün dinamik güç ilişkilerini mümkün mertebede bu hiyerarşik yapı aracılığıyla denetleyip kontrol altında tutmaya çalışırlar. Kurumsal yapıyı güçlendirip işleterek, kendi zararlarına sonuçlanacağını öngördükleri güç ilişkilerine müdahalelerde bulunabilme avantajını ellerinde tutarlar. Kendi iktidarlarına karşıt şekilde çıkar gruplarının güç odaklarına, güç odaklarının hiziplere, hiziplerinse ayrılıklara dönüşmesine engel olmaya uğraşır ve güçlerine kaynaklık eden örgütün iktidar sermayesini muhafaza etmeye çabalarlar. Bittabi, bunu yürütebilmek için eyleyicilerin irade güçleri de yeterince yüksek olmalıdır. Örgütün kurumsal teşkilatına hakimiyetlerini ve teşkilatı idare etmelerini sağlayacak sosyal, ekonomik, kültürel ve simgesel sermayelerle bu sermayeyi ve iktidar kaynaklarını etkin yönetme

⁷⁵⁶ Karar Dahiliye Nezareti ve İstanbul Polis Müdürlüğü'ne Sadrazam Said Halim Paşa tarafından tebliğ edildi. Bu sırada Dahiliye Nezaretinde vekaleten Talat Bey bulunuyordu. BOA/BEO/4031/302291.

⁷⁵⁷ Aynı uygulama, 1918'de, harp bitiminden önce, Mehmet Vahdettin için basılan paralarda da sürdürülmüştür. Para örnekleri için bkz.: *Osmanlı İmparatorluğu Madeni Paraları 1839-1922 (AH 1255-1340)*, haz. Kaan Uslu ve Yavuz Büyüktuncay, Osmanlı Nümismatik Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 120-121, 138.

⁷⁵⁸ Osman Nuri Lermioğlu, hatıralarında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yönelttiği eleştirilerin arasında para bahsine de yer vermektedir: “Yeniden darp ve tedavüle çıkan paraların iki yüzüne, yazı ve tuğra yerine, sonradan Farmasonların yâveri olduğu anlaşılan <Uhuvvat, müsavat, adalet> kelimeleri hakkettirildi. Doğruyu söylemek icap ederse, o günden itibaren sadece adını işittiğimiz hürriyetin, şahıs masuniyetinin zebunu olduk.” Osman Nuri Lermioğlu, *Halkın İstemediği İnkılap – Meşrutiyet*, Sabah Kültür Yayınları, İstanbul, 1976, s. 28.

beceri ve kabiliyetlerine sahip olmaları gerekir. Örgüte hâkim konumda oldukları müddetçe eyleyiciler, kurumsal yapıda ihtiyaç duydukları ölçüde kontrol araçlarını yeniden biçimlendirme ve gerekirse aralarına yenilerini de ekleme salahiyetine sahip olurlar.

1908'den sonra İTC sosyal tabanını genişletme faaliyetlerini yalnızca siyasal toplumsal alanın dar alanına hapsetmedi. Bunun yerine, siyasal alanı diğer bütün toplumsal alanlar üzerinde genişletmek bahasına sosyal, iktisadi, askeri, ideolojik alanlara da sirayet edecek yeni iktidar araçları edinmeye uğraştı. Bunda başarılı olduğu müddetçe kendi siyasal alternatifleri karşısında da daha güçlü bir konumda kaldı. Zira, 1910 ve 1911'deki parti içi hizipleşmelerden doğan yeni siyasal hareketler İTC'den ayrıldıklarında bu tür iktidar araçlarına erişimleri kısıtlı olduğundan Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan ile sınırlı bir siyasal talepten daha fazlasını dile getiremediler. Merkez-i Umumi çevresinde kümelenen İttihatçılar ise cemiyetin iktidar araçlarını çeşitlendirerek Merkez-i Umuminin konumunu pekiştirecek yeni araçlar imal ettiler.

İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi ise kendisini fırka olmanın dışında “içtimaî müteşebbis” bir kuvvet olarak tanımlıyordu.⁷⁵⁹ Bu gayeye paralel olarak, 1908 itibariyle Merkez-i Umumi tarafından cemiyet teşkilatının toplumsal kaynaklarını artırmaları çağrısı sürekli çeşitlenerek sürdü. Önce yerel basın organlarının sayısının artırılması amaçlandı. Bu doğrultuda, vilayet heyet-i merkeziyeleri ve hatta kulüpler yerel gazete ve mecmualar neşretmeye başladılar. Bu yayınlarda, İmparatorluk genelinde vuku bulan gelişmeler dışında, İTC'nin takip ettiği siyasi program paralelinde makalelere yer verildi. Diyarbakır'da çıkan *Peyman* fırkadan aldığı haberlere mebnî halka irşat vazifesini hakkıyla yerine getirenlerdendi. 1908 devrimi sonrasında yapılacak tensikatları savunurken 5 Temmuz 1909 tarihli nüshasında açık ve net ifadelerle sertlikten de kaçınmayarak *Peyman* halka şöyle hitap ediyordu:

“Dini, vatanı düşünmeyenlerin, milleti soyup aç bî ilaç bırakanların, mukaddes vatanımızı satanların kâffesi ortadan kaldırılacak. Can'ler cezasız kalmayacak. Caniler mesned-i ikbalde oturmayacak. İlimsiz suhteler, şerefsiz

⁷⁵⁹ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi*, 1327 [1911], s. 3-4. Ayrıca Katib-i Umuminin 1327 Kongresindeki beyanı için bkz. “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin 1327 Kongresinde Katib-i Umumi Tarafından Kıraat Olunan Merkez-i Umumi Raporu Hülasasıdır I”, *Tanin*, Sayı 1115, 27 Eylül 1327 [10 Ekim 1911], s. 3.

eşraf, vazife nâ-şinâs memurlar mevkilerinden düşecek. Hakkıyla Müslüman, hakkıyla insan olacağız. Yine tekrar ediyorum: Ya değişeceğiz ya öleceğiz! Değişenler, doğru yol tutanlar, fakirleri düşünenler necât, felâh bulacak. Değişmeyenler, eski rezaletlerinde devam edenler, başlarını satûr-ı adalete teslim edecekler. Yaşasın Adalet!”⁷⁶⁰

Vilayet Heyet-i Merkeziyeleri dışında, İTC Kulüpleri tarafından Osmanlı tarihinde yine bir ilk olarak köylü gazeteleri de çıkarıldı. Süleymaniye Kulübü’nün çıkardığı *Işık* “Sevgili Köylü Kardeşlerimize!” hitabıyla başlıyordu. Oldukça sade ve basit bir dille köylülerin Yıldız rejimi tarafından sömürülmüş oldukları anlatılıyor, şimdi haklarını almaları için bir fırsatları olduğu vurgulanıyordu.⁷⁶¹ Mecmuanın asıl vurgusu vatan sevgisi, hürriyet, meşrutiyetin temel gayeleri, Osmanlı ittihad-ı anasının temini üzerineydi. Fakat bunları, fikri bir tartışma içinde yapmak yerine, seslendirmek üzere kaleme alınmış gibi duran ve içerisinde bol tekrarlardan oluşan söylev benzeri metinlerle, şiirlerle ve karşılıklı diyaloglardan oluşan kurmacalarla yapıyordu.

“ – Şimdi yurdumuzda doğup büyüyen Arap, Türk, Arnavut, Çerkes, Rum, Ermeni, Bulgar, Musevi ilh. bu yana... Bütün Osmanlılara kardeş mi diyeceğiz?

– Öyle ya! Bu yurttan doğmuyor mu? Bu vatana çalışmıyor mu? Biri biriyle sevişmiyor mu? Artık ne düşünüyorsak? Kime ne tanışıyorsak? İşte sana en sağlam kilitte bağlanmış bir kardeş! Özü, yüzü bir, yüreği, dileği bir toprak kardaşı!”⁷⁶²

⁷⁶⁰ “Suret-i Nutk” *Peyman*, Sayı 1, 22 Haziran 1325 [5 Temmuz 1909], 3-4, s. 4. Peyman’ın bugün mevcut olan bütün sayıları translitere edilmiştir. Bkz. Zülfükar İpek, *Peymân Gazetesi’nin 1325 (1909) Transkript, Tahlil ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2018, s. 49-316.

Meşrutiyet devrinde İTC’nin tensikat vesilesiyle bürokrasiyi yenileme politikaları için ayrıca bkz. Mustafa İlter, *State, Bureaucracy and Power in the Late Otoman Empire (1908-1913)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü, İstanbul, 2021.

⁷⁶¹ *Işık*, Sayı 1, haz. Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Süleymaniye Kulübü, Matbaa-yı Hayriye ve Şürekası, İstanbul, 1325 [1909], 40 sayfa, s. 2-4, şurada, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Atıf Efendi Kütüphanesi, Mehmed Zeki Pakalın Koleksiyonu, 06259/696721. *Işık*’ın Kütüphanelerde mevcut olan diğer sayıları için bkz. *Işık*, Sayı 2, haz. Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Süleymaniye Kulübü, Ruşen Matbaası, İstanbul, 1325 [1909], 48 sayfa, şurada, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Edirne Selimiye Kütüphanesi, Selimiye Basmalar, 1864/463028; *Işık*, Sayı 3, haz. Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Süleymaniye Kulübü, Matbaa-yı Kader, İstanbul, 1326 [1910], 40 sayfa, şurada, İBBTAK, HYÖ./0238. *Işık* gazetesinin incelemesi için ayrıca bkz. İ. Arda Odabaş, “İttihat ve Terakki Cemiyeti Süleymaniye Kulübü’nün Anadolu Köylüsü İçin Çıkardığı Bir Yayın: *Işık*”, *İstanbul Arel Üniversitesi İletişim Çalışmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 7, 2015, 13-31.

⁷⁶² *Işık*, Sayı 3, s. 2-3.

Mecmuadaki “Ne Gerek, Bana Ne?” isimli bir şiirde de, antipatilerini üzerine çekmeden, İTC köylüleri meşrutiyete ve umdelerine kayıtsız kalmamaya çağırır: “Bizi yıkan iki sözdür, ne söyleyeyim; sana ne? / Biri onun, ne gerek; biri evet, bana ne? / Bu sözlerdi yüreklere duygusuzluk getiren, / Bu sözlerdi kanımızı emen, bizi bitiren, / Bu sözlerdi seni benden, beni senden ayıran; / Doğrulara yan baktıran, eğrileri kayıran. (...)”⁷⁶³

Köylünün sosyal, iktisadi ve kültürel vaziyetini gözden kaçırmayan bu tür yayınlar okuma bilenlerin geri kalana rahatça seslendirebilecekleri şekilde yazılıyorlardı. Selanik Üçüncü Kulübü’nün çıkardığı köylü gazetesi *Vatandaş* serlevhasında şu ibarelere yer veriyordu: “Vatanını seven okuma bilenler gazeteyi köylüye okusun ve anlatsın.”⁷⁶⁴

Bunlar dışında, yüksek tirajlı gazete ve mecmualarla da daha geniş çaplı telkin faaliyetleri yürütülüyordu. Selanik’te çıkan *Rumeli* gazetesi ve *Genç Kalemler* mecmuası, İstanbul’da çıkan *Tanin*, *Sırat-ı Müstakim* (sonra *Sebilürreşad*), *Türk Yurdu*, *Şehbal* gibi yayınlar da farklı üslup, ton ve ideolojik savunularla İTC’yle iltisaklı olarak çalışıyorlardı. Teşkilatını kuvvetlendirmeye çalıştığı 1913’e değin, İTC’nin net bir ideolojik yaklaşımı mevcut değildi. “İttihad-ı anasır” dediği muğlak bir politikayı takip ediyordu. Fakat, İTC Merkez-i Umumisi “ittihad-ı anasır”ı temin edecek temel siyasal yöntemin ne olduğu konusunda açık seçik bir beyan yapmaktan imtina ediyor, kendi ittihad-ı anasır siyasetini yalnızca “adem-i merkeziyet” savı karşısında tuttuğu “merkezî devlet” anlayışı ile çerçeveliyordu. Bu doğrultuda, merkezî devlet savıyla çelişmeyen Osmanlıcı, İslamcı, Garpçı ve milliyetçi savları bünyesinde tek potada kaynaştırabilmeyi umuyordu. Zira, 1913’e kadar, halkı topyekun seferber edecek baskın bir siyasal ve toplumsal akım mevcut değildi. Selanik’te çıkan *Genç Kalemler* dilin sadeleşmesi savunusuyla, İTC’ye halkın siyasete iştirakini kolaylaştıracak ve kitlelerle İTC arasındaki bağlantıları kuvvetlendirecek bir altyapı imkanı sunuyordu. İslamcılık savunusu öne çıkan *Sırat-ı Müstakim*’leyse, İTC’nin toplumu dini duygularla kendi yanında harekete geçirebilmesini temin

⁷⁶³ *Işık*, Sayı 3, s. 5.

⁷⁶⁴ Arda Odabaş, “Selanik İttihat ve Terakki Üçüncü Kulübü’nün Köylü / Köycü Gazetesi: *Vatandaş*”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 10, Sayı 22, 2011, s. 50.

ediyordu. İTC kendisine olan halk desteğini artırmak için bütün bu görüşlerden istifade etmek istiyordu.

Öte yandan, herhangi bir toplumsal siyasal alanı rakiplerine kaptırmamak endişesi karşısında, İTC kendi içinde bu ilk devrede büyük çelişkiler de yaşıyordu. Savunduğu hürriyet umdesi vesilesiyle kendisini liberal demokrasinin savunucu olarak görmek ve göstermek istiyordu. Halbuki, Osmanlı İmparatorluğu'na çare olarak sunduğu reçeteler muhafazakar bir siyasete mebniydi. Öyle ki, 1911'de İTC kendisini hem muhafazakar bir parti hem de terakkiperver bir parti olarak halka takdim ediyor, bunda zorunlu olarak bir çelişki görülmemesi gerektiğini telkin ediyordu. 1911 Kongresinin raporunda denilmekteydi ki, "Muhafazakarlık ve terakkiperverlik mesleklerinden biri suret-i mutlakada doğru olabilmek için eskilik ve yenilik mefhumlarından birinin ale'l-ıtlak iyi olması iktiza eder. Halbuki âdetin makbul ve merdûdu olduğu gibi bidat-ı makbuleyi kabul etmek âdet-i merdûde ile bidat-ı merdûdenin her ikisini de reddeylemektedir." Raporda, İTC'nin en büyük maksadının devlet ve fertler arasında doğrudan teması sağlamak olduğu; "aşiret reisleri, cemaat reisleri ve müteneffizân namlarıyla" devlet ve fert arasında aracılık yapan kişileri aradan çıkarmayı istediği belirtiliyordu. Bu anlamda, cemiyet muhafazakar bir siyaset takip edip eskiyi aynen koruyamayacağını belirtiyordu:

"Hiçbir hukuk-ı siyasiyeye malik bulunmayan cemaatler nüfuz-ı içtimaiyelerini tevsî' ile nüfuz-ı siyasî haline getirmeğe meyyal olduklarından daima hükümetle mücadeleden hâlî kalmazlar. Arnavutluk, Yemen, Kerek, Irak, Kürdistan hadiseleri Makedonya gürültüleri hep aşiret ve cemaatlerin içtimai kuvvetlerinin hükümet kuvvetleriyle çarpışması demektir. Bir cemaat ne şekilde olursa olsun bir cemaat-i siyasiyeden ibaret olan devletlerin rakib-i daimesidir."⁷⁶⁵

"İttihat ve Terakki hayat-ı siyasiyede inkılapçıdır. Hayat-ı içtimaiyede teamülcüdür. Eğer muhafazakarlıktan maksat terakki-i içtimaiyemizin tekâmül tarihiyle vukuunu talep etmekten ibaret ise arada ihtilaf yok demektir. Eğer maksat yukarıda saydığımız esasat-ı tarihiyenin muhafazası ise yine arada

⁷⁶⁵ "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin 1327 Kongresinde Katib-i Umumi Tarafından Kıraat Olunan Merkez-i Umumi Raporu Hülasasıdır II", *Tanin*, Sayı 1116, 28 Eylül 1327 [11 Ekim 1911], s. 4.

ihtilaf yok demektir. Yok eğer muhafazakarlıktan maksat edilen eskiden kalma fena adetleri muhafaza ise bu fikrin adem-i kabulü zaruridir.”⁷⁶⁶

Aslında, bütün bu ifadelerin ve fikrî çelişkilerin arkasında, İTC’nin toplumu yeniden biçimlendirmek üzere çaba sarf eden toplumsal ideolojik iktidar gruplarının politik desteğini yitirmeme endişesi mevcuttu. Zira, İTC ile iltisaklı yayın organları ayrı cephelerden halka kendi görüşlerini telkin etmeyi sürdürüyorlardı. 1911 İTC içerisinde yalnızca siyasal hiziplerin arşa çıktığı bir yıl olmadı, aynı zamanda İTC’nin düşünsel çevrelerinin de kendi mecralarına ayrıldıkları yılı. İTC’nin Osmanlıcı, İslamcı ve Türk milliyetçisi politik savrulmalarının ilk etkisi düşünce mecralarında ortaya çıkan tartışmalar oldu.

Aslında Türkçü, İslamcı ve Osmanlıcı tartışmaların alevlenmesine sebep 1910 yılı sonunda, yasama yılı açılışında okunan padişahın nutk-ı hümayun suretiydi. Her sene yasama yılı açılışında okunan sultanın nutk-ı hümayunları, hükümetlerin padişah namına yazıp kendi bir senelik programlarını Meclis’te anons etmelerini sağlayan vasıtalar. 1910 senesi üçüncü yasama yılı açılışında Osmanlı Meclis-i Umumisinde okunan sultanın nutk-ı hümayununda yer alan “uhuvvet-i kâmile” terimi, nutk-ı hümayuna her iki mecliste ayrı ayrı yazılacak yanıtların hazırlanması sırasında taraflar arasında “ittihad-ı anasır”dan maksadın ne olduğuna dair yöntemsel anlaşmazlığa sebebiyet verdi. Padişah namına nutk-ı hümayun suretini Meclis-i Umumi’de okuyan Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa şu şekilde sesleniyordu: “Her ne cins ve mezhepten olursa olsunlar, aynı muhabbetle sevdiğim bütün Osmanlı evladımın uhuvvet-i kâmile içinde yaşamalarını ve te’âlif-i vatan hususunda aynı hissiyat ile mütehassis bulunmaları, şüphe yok ki, bu devlet-i ‘azîmenin berât-ı necâtıdır.”⁷⁶⁷ Hem Meclis-i Ayan’da hem de Meclis-i Mebusan’da cevap taslaklarının hazırlanması için

⁷⁶⁶ “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin 1327 Kongresinde Katib-i Umumi Tarafından Kıraat Olunan Merkez-i Umumi Raporu Hûlasasıdır I”, *Tanin*, Sayı 1115, 27 Eylül 1327 [10 Ekim 1911], s. 3; “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin 1327 Kongresinde Katib-i Umumi Tarafından Kıraat Olunan Merkez-i Umumi Raporu Hûlasasıdır II”, *Tanin*, Sayı 1116, 28 Eylül 1327 [11 Ekim 1911], s. 4; “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin 1327 Kongresinde Katib-i Umumi Tarafından Kıraat Olunan Merkez-i Umumi Raporu Hûlasasıdır III”, *Tanin*, Sayı 1117, 29 Eylül 1327 [12 Ekim 1911], s. 3; “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin 1327 Kongresinde Katib-i Umumi Tarafından Kıraat Olunan Merkez-i Umumi Raporu Hûlasasıdır VI”, *Tanin*, Sayı 1118, 30 Eylül 1327 [13 Ekim 1911], s. 3. Raporun tam nüsha transliterasyonu için bkz. Özer Özbozdağlı ve Nizam Önen, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1911 Kongresi ve Siyasi Programı – İttihat ve Terakki Cemiyetinin En Uzun Yılı*, Detay Yayıncılık, Ankara, 2017, s. 55-77.

⁷⁶⁷ Meclis-i Umumî Zabıt Ceridesi (MUZC), Devre 11, Cilt 1, İçtima Senesi 3, Birinci İnkiad, 1 Teşrin-i Sani 1326 [14 Kasım 1910], s. 54.

encümenler (alt komisyonlar) kuruldu. Bu taslaklar meclislere sunulduklarında ise genel salonlarda gürültü koptu.

Meclis-i Ayan'ın cevap taslağında uhuvvet-i kamile ibaresine açılım getirilerek, ittihad-ı anasırı teminin yolunun öncelikle “yeknesak bir terbiyeyi hâiz olmak”tan geçtiği vurgulanmıştı.⁷⁶⁸ Mekteplerin buna göre ıslahı için hükümetin dikkatinin çekileceği bildiriliyordu. Ayan azalarından azınlıkta kalan bir grup buna yüksek sesle itiraz ettiler. Onlara göre, yeknesak talim ve terbiyeyi maksat edinmek tevhîd-i mekatip (mektepleri birleştirmek) anlamına geliyordu ki bu imtiyazlı olan cemaat okullarına bir çeşit saldırı niteliği taşıyordu.⁷⁶⁹ İttihad-ı anasırın başat yöntemi tevhîd-i mekatip olamazdı. Bunun yerine cemaatlerin haklarını koruyan başka yöntemler aranmalıydı. Legofet Efendi'nin önerisine göre, cemaat mekteplerinde Osmanlı lisanı eğitimi geliştirilmeli, öğrencilere daha iyi bir lisan eğitimi verilmeliydi. Devlet bunun için cemaat mekteplerine bütçeden pay ayırabilirdi. Bundan başka taburlarda imam gibi, papazlara ve hahamlar da bulundurulmalı, askeri mekteplere öğrenci alımında gayrimüslim cemaatler için kota uygulamasına gidilerek gayrimüslimlerin orduda yükselmelerinin önü açılmalıydı.⁷⁷⁰ Kendisi de bir İttihatçı olan Besarya Efendi dahi karşı çıkanlar arasında yer aldı.⁷⁷¹ Cemaat teşkilatının korunarak, yeknesak talim ve terbiye yerine, ittihad-ı anasırın muhtelif unsurların kamusal hayatta birbirleriyle temas etmelerini sağlayacak başka ortak paydaların

⁷⁶⁸ MAZC, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 3, Dokuzuncu İnıkad, 17 Teşrin-i Sani 1326 [30 Kasım 1910], s. 83-86.

⁷⁶⁹ MAZC, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 3, Dokuzuncu İnıkad, 17 Teşrin-i Sani 1326 [30 Kasım 1910], s. 891-92. Bunu Meclis-i Ayan'da açıkça vurgulayan kişi en başta Mavroyani Bey olmuştu. Mavroyani Bey Fener'in seçkin Rumlarından. Helenosmanlıcılığın (Hellenottomanism) önde gelenlerindendi. Bu görüşün temel argümanı Türk-Yunan ikili yönetimini öngören bir Doğu İmparatorluğu'ydü. Bkz. Konstantine Andrianopoulou, Alexander Mavroyeni Bey: From 19th Century reform Erat o the Young Turk Revolution Through the Life and Ideology of a Neophanariot Otoman Bureaucrat, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 41-82; Foti Benlisoy ve Stefo Benlisoy, “Millet-i Rum'dan Helen Ulusuna (1856-1922)”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt I – Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi*, haz. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 367-376.

⁷⁷⁰ MAZC, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 3, Dokuzuncu İnıkad, 17 Teşrin-i Sani 1326 [30 Kasım 1910], s. 91-92.

⁷⁷¹ Besarya Efendi Ulah asıllıydı ve Osmanlıcı bir tasavvura sahipti. İTC'den ayrılmadı ve fakat cemiyette yükselen Türkçülüğe karşı da hep muhalif kaldı. Bkz. Kemal Karpat, “The Memoirs of N. Batzaria: The Young Turks and Nationalism”, *Middle East Studies*, Cilt 6, Sayı 3, 1975, 276-299.

geliştirilmesi gerektiğini savunuyordu. Ona göre, “tesanüt-i iktisadi”yi geliştirmeye odaklanmalı, unsurların birbirleriyle “akd-ı şirket” eylemeleri teşvik edilmeliydi.⁷⁷²

Meclis-i Ayan’ın ertesi gün oturumunda tartışmalar daha fazla şiddetlendi. Besarya Efendi ve Mavroyani Bey, mekteplerin tevhidi meselesinin anasır-ı muhtelif mekteplerini kapatmak maksadını taşıdığını daha yüksek sesle iddia ettiler. Mesele artık bir milliyetçilik meselesi halini almıştı. Besarya Efendi’ye göre ittihad-ı anasır zaten bir “hiss-i müşterek” halinde toplumda mevcuttu. Bundan ilerisine gitmemek gerekiyordu. Mektep ve tahsil meselesi “dikenli” ve “hassas” bir meseleydi. Buna hiç dokunulmamalıydı.⁷⁷³ “Rumeli’nin bir Rum’u Anadolu’nun bir Türk’ünün fenalığını istemez” sözleriyle çıkışırken, Müşir Fuat Paşa oturduğu yerden “Aksini de söyleseniz, Anadolu’nun bir Türk’ü de Rumeli’nin bir Rum’unun fenalığını istemez” diye sesleniyordu. Mavroyani Bey’in Besarya Efendi’yi destekler sözlerine de Reşit Akif Paşa ironiyle “Hissiyat-ı vatanperverîleri şâyân-ı teşekkürdür” karşılığını veriyordu. Hüseyin Hilmi Paşa kürsüye çıkarak bir izahla tartışmaları bitirmek istedi. Konuşmasında, nutk-ı hümayuna cevapta “telif (uzlaştırma, bir araya getirme) icap eder” denilmiyor olduğunu, unsurların arasındaki “ülfet (kaynaştırma) ve uhuvveti daha ziyade tahkim lüzumu” bulunduğunu, bundan dolayı da yeknesak talim ve terbiyede itiraz edilecek bir nokta olmadığını söyleyerek ortalığı sakinleştirmeye çalıştı. Halbuki bu açıklaması Türk olmayan unsurları teskin edeceği yere daha fazla endişelendiriyordu, çünkü gayrimüslim unsurlar başta olmak üzere muhalifler zaten baştan itibaren “ülfet” karşısında itirazda bulunuyorlardı. Yine de Meclis-i Ayan’da cevap metni o gün sonunda oy çokluğuyla kabul edildi.⁷⁷⁴

Meclis-i Mebusan’da ise encümene hazırlatılan arıza-yı cevabiye riyaset tarafından el çabukluğu ile hiçbir tartışmaya yer bırakmaksızın bir oldu bittiyle kabul ettirildi. Zaten, Meclis-i Mebusan’daki arıza-yı cevabiyede hususi bir uygulama talebi yerleştirilmemiş, uhuvvet, adalet ve müsavatın temini gibi genel arzulara yer verilmesi

⁷⁷² MAZC, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 3, Dokuzuncu İnikad, 17 Teşrin-i Sani 1326 [30 Kasım 1910], s. 89-90.

⁷⁷³ MAZC, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 3, Onuncu İnikad, 18 Teşrin-i Sani 1326 [1 Aralık 1910], s. 127.

⁷⁷⁴ MAZC, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 3, Onuncu İnikad, 18 Teşrin-i Sani 1326 [1 Aralık 1910], s. 127-130.

ile yetinilmişti.⁷⁷⁵ Fakat, kabinenin nutk-ı hümayunu açıklamak üzere meclise gelmesi ve bununla alakalı kürsüde birtakım izahlar yapmaya kalkışmalarıyla orada da günlere yayılan bir tartışmanın fitili tutuştu. Konunun göbeğinde nutk-ı hümayunda yer alan “uhuvvet-i kamile” ibaresi vardı. Kozmide Pandelaki Efendi kürsüye çıkarak hükümeti “adalet” ve “müsavat” umdelerini ihmalde suçladı. Siyasi cinayetlerin faillerinin bulunamaması, bilinenlerin bile yakalanıp tutuklanmamaları, devletin Arnavutluk’taki ileri giden uygulamaları, keyfi şiddet olayları ona göre hep hükümetin isteksizliği ile ilgiliydi. Sürekli tekrar eden ittihad-ı anasır vurgusuna rağmen, gerçek bir ittihad-ı anasır siyaseti takip edilmiyordu. “Kosti’nin Osmanlılığı ile Mehmet’in Osmanlılığı arasında büyük bir fark görüyoruz.” diyordu. Bu sözlerine mukabil Meclis’ten yükselen “haşa” sedaları karşısında da “Keşke haşa olsa, haşa demek kolaydır, fakat bunu tatbikatta göstermeli” yanıtını veriyordu. Gayrimüslim imzasıyla Meclis-i Mebusan riyasetine sunulan layihaların bile riyasetçe görmezden gelinip günlerce bekletildiğini söylüyordu.⁷⁷⁶

Söz alan Krikor Zohrab Efendi hükümetin Arnavutluk’ta uyguladığı orantısız şiddeti ileri sürerek tartışmayı daha da kızıştırdı. Hükümetin gayrimüslim ya da Müslüman olsun, fark etmeksizin Türk olmayan unsurlara karşı “adem-i emniyet ve istimâl-i şiddet siyaseti” uyguladığından yakındı. Türk olmayan bütün unsurlar hükümetin tehdidi altındaydı.⁷⁷⁷

Tartışmaların üçüncü gününde, Yorgo Boşo Efendi ise diğer iki günkü bütün itirazları özetlemekle birlikte, iddialarıyla muhalefeti daha da şiddetlendiriyordu. Hükümetin ittihad-ı anasıra yönelik değil, bunun tam aksine hareket ettiğini belirtiyor, cemaat mektepleri ile ilgili uygulamaların suistimallere gebe olduğunu söylüyordu. Cemaat mektepleri ile ilgili şikayetlerin Maarif Nezareti tarafından dikkatle tetkik edilmediğini, her bahanenin bir vasıta ittihaz edilerek cemaat mekteplerinin sürekli kapatma cezalarına muhatap bırakıldıklarını ifade etti. Kapanan mektep sayıları her

⁷⁷⁵ MMZC, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 3, Onuncu İnikad, 20 Teşrin-i Sani 1326 [3 Aralık 1910], s. 256-258; MMZC, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 3, On Birinci İnikad, 22 Teşrin-i Sani 1326 [5 Aralık 1910], s. 302-304.

⁷⁷⁶ MMZC, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 3, Onuncu İnikad, 20 Teşrin-i Sani 1326 [3 Aralık 1910], s. 259-260, 290-296.

⁷⁷⁷ MMZC, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 3, On Birinci İnikad, 22 Teşrin-i Sani 1326 [5 Aralık 1910], s. 320, 333. Krikor Zohrab’ın İTC ile ilişkisi için ayrıca bkz. Murat Koptaş, *Armenian Political Thinking in the Second Constitutional Period: The Case of Krikor Zohrab*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, özellikle s. 73-38, 90-98.

geçen gün artmaktaydı. Yunanistan’a karşı başlatılan boykot hareketinin Osmanlı’nın Rum tebaasıyla genişletilmesinin müsebbibi de ona göre İTC’ydi. Boykot hareketinin başını çeken Selanik’teki Hamalbaşı Kerim Ağa’ya bu salahiyeti bizzat İTC’nin verdiğini iddia ediyordu. Millet ve milliyet meselesi tartışmaları o hale getirdi ki, Sivas Mebusu Ziya Bey “Sen Yunanistan’ın avukatı mısın, yoksa Osmanlı mısın?” diyor, Mamüratülaziz [Elazığ] Mebusu Asım Bey “Atina’ya git, Atina’ya!” diye bağırıyordu. Mecliste bütün mebuslar ve kabine azası kürsüdeki Yorgo Boşo Efendi’nin konuşmasına müdahalede bulunuyorlar, Meclis’te intizam sağlanamıyordu. Dahiliye Nazırı olan Talat Bey, müdahalelerle araya giren onlarca kişiye cevap yetiştirmeye çalışan Yorgo Boşo’ya “Sus, otur!” diye sesleniyor, Yorgo Boşo Talat Bey’e “Bilir misiniz ben seni bu kürsüden karınca gibi görürüm. Burada külhanbeyliği mi satacaksın?” diye çatıyordu.⁷⁷⁸

Bu sert tartışmaların ortasında söz alan bir kişi, hükümetin zararlı bir Türkçülük yolu tuttuğu yönündeki kavgalara karşın, hükümetin Türkleri yeteri kadar önemsememesinden yakındı. Bu kişi Kütahya Mebusu Ahmet Ferit Bey (Tek)’di. Ahmet Ferit Bey, 18 Kasım 1909’da Kütahya Mebusu Saffet Paşa’nın istifası üzerine İTC mebusu olarak seçilip Meclis-i Mebusan’a girmişti. Fakat Meclis’te İTC aleyhinde şiddetli itirazları münasebetiyle 1910’da cemiyetten ihraç edildi. Bundan sonra 1912’de Meclis-i Mebusan’ın feshine kadar bağımsız kaldı. Hizb-i Cedid’in ortaya çıktığı günlerde, Ferit Bey’in çevresinde de Hizb-i Terakki isimli bir grup oluştu. Öte yandan, bu grubun İTC’ye etkisi Hizb-i Cedidinkiyle kıyas edilmeyecek derecede zayıf kaldı. Zira, Meclis-i Mebusan’da Ferit Bey yalnız gibiydi. Dolayısıyla, İTC bunu acil bir mesele olarak telakki etmedi.⁷⁷⁹

Meclis-i Mebusan’da hükümete getirilen eleştirilerde Ahmet Ferit Bey’in sözleri herkes için biraz ters köşe mahiyetindeydi. Hükümetin ittihat politikası ona göre kesinlikle gerçekçi değildi. Bulgar ve Rum seçkinleri ittihad-ı anasırdan yana değillerdi. Osmanlılığı menfaatlerine aykırı görüyorlar ve Osmanlılık aleyhinde çalışıyorlardı. Hürriyet, müsavat ve adaletten tek muratları özgürleşmekti. Hükümet

⁷⁷⁸ MMZC, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 3, On İkinci İnikad, 24 Teşrin-i Sani 1326 [7 Aralık 1910], s. 353-362.

⁷⁷⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt I, s. 335-346; François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri – Yusuf Akçura (1876-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1886, s. 56.

bu unsurlara hoş gözükmek hiçbir şey bulamazdı. Dahası, hükümetin dış politikası da hayalperestlikten ibaretti. Hükümetin, özellikle Sadrazamın Fransa'ya olan güvenini duygusal görüyor, devletlerle ilişkileri tanzim eden biricik unsurun menfaat olduğunu vurguluyordu. İtalya'nın Trablusgarp'ta gözü olduğu bildiriyor, hükümetin bu devletleri Osmanlı'da ilgi duydukları topraklarda ticari hayata karışmaya teşvik etmesini kusur addediyordu. Ferit Bey bu konuşmasında Balkan devletlerinin menfaatleri için birleşerek Osmanlı'ya karşı ittifak kurabilecekleri öngörüsünde dahi bulundu. Hükümetin ise, böyle bir ihtimale karşı hiçbir somut ve akılcı hedefi olmadığını, bir strateji geliştirmediğini açıkça Sadrazam ve kabinenin yüzüne vurdu. Ahmet Ferit Bey Osmanlılığın Türk ve Müslüman demek olduğunu söylüyordu. Osmanlı için savaşacak ve onun için kanını dökecek olan Türklerdi. Fakat hükümetin yanlış politikası yüzünden şimdi Osmanlı memleketi farklı cihetlerden tehdit altındaydı. Hükümet ne Balkanları, ne İtalyanların Trablusgarp ile ilgisini, ne de Asir başta olmak üzere Arap coğrafyasına artan yabancı ilgisini gereğince takdir edebilecek ehliyetinde değildi. Hükümet, Ferit Bey'in sözlerine yüksek bir perdeden cevap verip Türkçülük üzerinden, Türkçü bir isimle, yeni bir tartışmanın alevlenmesine izin vermedi. Sadrazam Ferit Bey'in ithamlarına karşı yalnızca, yabancıların Osmanlı'ya yabancı sermaye sağladıklarını belirtmekle yetindi.⁷⁸⁰ Halbuki Trablusgarp Harbi başladığında, tam da bu öngörüsüzlüğü sebebiyle kendi şahsi onurunu muhafaza edebilmek için, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa istifa edip kabineyi dağıtacaktı.

Meclis-i Mebusan ve Ayan'daki tartışmalar bir yana, nutk-ı hümayun sureti ve ariza-i cevabiyeler yayınlanınca, basın cenahında da Yusuf Akçura bir yazısıyla meseleyi ele aldı. Her üç metin suretiyle hükümetin politikasını anlamlandırmaya çalışan Akçura, 8 ve 29 Aralık 1910 tarihlerinde *Sırat-ı Müstakim*'de neşrettiği iki yazısıyla ortaya konan siyasi tutumdaki belirsizliğe dikkat kesildi. “Yeknesak talim ve terbiye” ifadesi ile hükümetin maksadının “anasır-ı muhtelifenin ittihadı” olduğunu çıkardığını, ancak ittihadın yönteminin hükümet tarafından hala belirsiz bırakıldığından şikayette bulunuyordu. Akçura çok unsurlu bir toplumda ittihadın ancak üç yöntemden birisi ile mümkün olabileceğini belirtiyordu. Birinci yöntem “imtizâc”tı. Buna göre, farklı unsurlar bir arada yaşamak suretiyle kendilerine has

⁷⁸⁰ MMZC, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 3, On Birinci İnikad, 22 Teşrin-i Sani 1326 [5 Aralık 1910], s. 311-320.

karakter ve özelliklerini yitirip yeni nitelikleri olan bir millet inşa edebilirlerdi. İkincisi “temsîl”di. Bir unsur, diğer unsurlara kendi milliyet, din ve medeniyetini kabul ettirip benimseterek onları kendine benzetebilirdi. Üçüncüsü de her unsur kendilerine has özelliklerini koruyarak, bütün parçadan ayrılmayı kendi menfaatlerine aykırı gördükleri için bir arada yaşamayı tercih edebilirlerdi.⁷⁸¹

Türkler Osmanlı İmparatorluğu’nun güçlü olduğu dönemlerde diğer bazı unsurları Türkleştirebilmişlerdi. Fakat Yunan isyanı itibariyle bu durum tersine dönmüş, hatta Karaman Rumları gibi Anadolu’da daha önce Türkleştirilebilmiş olan bazı unsurlar kendi kavmiyetlerine geri dönmeye başlamışlardı. Rumlar da İmparatorluğun kuvvetli olduğu vakitlerde diğer gayrimüslim unsurları temsîl edip Rumlaştırmışlardı. Fakat 19. yüzyıl milliyetçilik cereyanları sırasında milletler kendi eski kavimlerini keşfetmiş ve kendi kimliklerini inşa etmişlerdi. Tanzimat ise artık Türklerin temsîl gücünün kalmadığının ispatı niteliğinde olmuştu. Osmanlıcılık siyaseti temsîl politikasının yerini imtizâc politikasının aldığını gösteriyordu. Fakat Akçura’ya göre bu politika da zaten baştan başarısızlığa mahkumdu. Osmanlı’nın Hristiyanları Avrupa medeniyetinden vazgeçmeye ve bunun yerine Osmanlılığa bağlamaya ikna edecek bir sebep göstermekten yoksun olduğunu belirtiyordu. Ayrıca, diyordu ki;

“Kosova Ovasında çiftçilik eden bir Hristiyan Sırp ile Necid çölünde hâl-i bedâvette yaşayan bir Müslüman Arap’ın ne gibi nokta-i teması olabilir? Bunların ne gûnâ “ittihad”ı, imtizâcı mutasavverdir? Sorarım: Hiçbir Müslüman, ittihad-ı anasır uğrunda şahsiyet-i muayyene-i diniyyesinden zerre kadar fedakarlıkta bulunabilir mi? Unutmamalıdır ki din-i İslam, sırf sâlikînin ahlakını tasfiye, saadet-i uhreviyyesini temin için münzel vesâyâ-yı ahlakiyyeden ibaret olmayıp, benî beşerin dâreyinde saadetini kâfil olmak haysiyetiyle, dünyadaki ef’âl-i ferdiyye ve ictimaiyyesini de tanzim eyleyen bir din-i ekmeldir: Din-i İslam tam bir medeniyettir.”

⁷⁸¹ Yusuf Akçura, “Meclis-i Umûmî’de Siyaset-i Umûmiyye Müzakeresi 2 – İttihâd-ı Anâsır Meselesi”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 5, Sayı 121, 16 Kanun-ı Evvel 1326 [29 Aralık 1910], 280-283, içinde *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sıratı Müstakîm Mecmuası*, Cilt 5, haz. M. Ertuğrul Düzağ, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, 2015, 260-262. Ayrıca bkz. Yusuf Akçura, “Meclis-i Umûmî’de Siyaset-i Umûmiyye Müzakeresi 1 – Bir Şekil Meselesi”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 5, Sayı 118, 25 Teşrîn-i Sani 1326 [8 Aralık 1910], s. 225-227, içinde *Sıratı Müstakîm Mecmuası*, Cilt 5, s. 207-209.

Akçura yazısında, sınırları oldukça geniş olan Osmanlı’da Hıristiyanların ve Müslümanlardan ibaret olan iki ayrı medeniyet, hayata bakışları farklı olan iki hayat felsefesi çarpışma halindeydi. Dolayısıyla, Osmanlı unsurlarının birbirleriyle imtizâc etmesi de mümkün değildi. Akçura’ya göre, bu durumda hükümet, ittihat bahsi ile neyi kastediyor olabilirdi, bunu daha net ifade etmeliydi.⁷⁸²

Bu gibi bahisler, düşünce çevrelerinde Türkçülerin giderek etkinliklerini artırmasında etkili oldular. Öte yandan, bu tarihlerde Türkçüler ve İslamcıların düşünsel mecraları henüz iç içeydi. Fakat, ittihad-ı anasır üzerine yöntemsel tartışmaların fitili bir kez ateşlenmişti ve bir daha kolay kolay da söndürülemeyecekti. Akçura’nın söz konusu yazını neşrettiği tarihlerde İslamcılar için millet kavramı İslam milletini niteliyordu. Kavmiyetçilik ise İslamcı düşünürler tarafından İslam’ın yasakladığı “tefrik”, “cinsiyet” ve “asabiye” kavramlarını niteliyordu. Akçura’nın yazı serisiyle benzer tarihlerde yine *Sırat-ı Müstakim* sayfalarında yayınlanan çıkan “İttihat Yaşatır, Yükseltir; Tefrika Yakar, Öldürür!” başlıklı imzasız bir yazıda Müslümanlar arasında kavmiyet ve cinsiyet iddiası yükselirken İslam dünyasının kuvvetini yitirip parçalandığı fakat, buna mukabil Avrupa’nınsa İslam’dan aldıkları ilim ve fenni ileri taşıyarak güçlenip parçalanan İslam unsurlarını boyundurukları altına aldıkları vurgulanıyordu.⁷⁸³ Yine mecmuanın başka bir sayısında yayınlanan bir hutbe metninde şu çağrı vardı:

“Bakınız! Bir avuç Yahudiler dünyada hiçbir yerde karargahları olmadığı halde bile “Siyonizm” namında bir cemiyetleri var. Bizim elhamdülillâh makarr-ı saltanat ve makam-ı hilafetimiz var. (...) Rusların “Pan-İslavizm”leri, Almanların da “Pan-Cermanizm”leri var, daha nice nice panizmler, ittihadlar var. Biz umûm ehl-i İslam için uhuvvet-i diniyyemizi te’kîd edecek bir “Pan-İslamizm” teşkil edersek fazla mı olur? Yoksa bizler benî âdemden değil miyiz? Din-i mübin-i İslam’ın başka dinlere nisbeten uhuvvete evfak olduğunu ecnebiler dahi ikrâr ve itiraf etmektedirler. Şu halde kâffe-i ehl-i İslam’ın diğer milletler yanında bu kadar tedennîye uğramaları

⁷⁸² Yusuf Akçura, “Meclis-i Umûmî’de Siyaset-i Umûmiyye Müzakeresi 2”, s. 280-283, içinde *Sıratılmüstakîm Mecmuası*, Cilt 5, s. 260-262.

⁷⁸³ “Mevâiz-i Diniyeden: İttihâd Yaşatır, Yükseltir, Tefrika Yakar, Öldürür”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 5, Sayı 116, 11 Teşrin-i Sani 1326 [24 Kasım 1910], 205-207, içinde *Sıratılmüstakîm Mecmuası*, Cilt 5, s. 187-188.

nedendir? Bu inhitâta sebep nedir? Ah, kardeşler! Bakınız bütün Asya’da sâkin müslüman kardeşlerimiz ne haldedir! Zillet içinde, esaret altında kalmışlar, insandan addedilmiyorlar. Bugün umum müslümanlar iki, üç büyük Hristiyan hükümetin taht-ı esaretinde mağdur ve mahkum kalmışlar. Bakınız gaflet bizi ne hallere getirdi?”⁷⁸⁴

24 Kasım 1911 itibariyle “Türklüğe hizmet etmek ve faydalı olmak” serlevhasıyla *Türk Yurdu* yayınlanmaya başladı. O zamana değin, *Sırat-ı Müstakim* çatısı altında yazılarını kaleme alan Türk milliyetçileri, İslamcılar açısından Rusya’dan Türkistan ve Afganistan’a ve hatta Çin’e kadar uzanan İslam Ümmetinin bir uzvuydu. “Türklük” bahsi ağırlıklı olarak “Rusya Müslümanları” ibaresiyle nitelendiriliyordu.⁷⁸⁵ Bununla beraber, *Sırat-ı Müstakim*’de aynı zamanda Buhara’dan, Hindistan’dan, İran’dan, Taşkent’ten ve Kırım’dan ittihad-ı İslam namına yazılar neşrediliyordu. Rusya Türklerinin önderlerinden İsmail Gaspıralı’nın şüphesiz *Sırat-ı Müstakim*’in bu yaklaşımında etkisi büyüktü. Gaspıralı 1908’de Meşrutiyet ilan edildikten sonra bütün dünyadaki Müslümanları bir araya getirecek geniş çaplı bir kongre kurmak istiyordu. Bu maksatla, Kahire, Kırım ve İstanbul üçgeninde arayış içerisindeydi. 1907’den beri sürdürdüğü çabalarının sonuç vermeye başladığını *Sırat-ı Müstakim*’in 24 Haziran 1909 tarihli nüshasında duyurmuştu.⁷⁸⁶

Yusuf Akçura, Kazanlı Ayaz İshakî, Kazanlı Halim Sabit Ahmet Agayev gibi Türkçü yazarların da isimleri *Sırat-ı Müstakim*’de bundan sonra gözükmeye başladı. Mecmuada Türkçülük vurgusu işlenmedi, Türklük ise İslamcılığın bir şubesi olarak görüldü ve yansıtıldı. Bu mecrada Kazanlı Ayaz “Rusya Müslümanları” ile “Rusya Türkleri” tabirlerini tamamen eş anlamlı kullanıyordu.⁷⁸⁷ Gaspıralı İsmail için de İslam Türklükten önce geliyordu. François Georgeon’un ifadeleriyle, Gaspıralı için

⁷⁸⁴ “Hutbe-i Arafat ve İttihad-ı İslam”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 5, Sayı 119, 2 Kanun-ı Evvel 1326 [15 Aralık 1910], 241-245, içinde *Sırâtı müstakîm Mecmuası*, Cilt 5, s. 223-227, alıntı için s. 226.

⁷⁸⁵ Bkz. Kazanlı Ayaz, “Âlem-i İslam Rusya Müslümanları”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 3, Sayı 53, 27 Ağustos 1325 [9 Eylül 1909], s. 15-16, içinde *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sırâtı müstakîm Mecmuası*, Cilt 3, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, 2014, s. 14-15.

⁷⁸⁶ İsmail Gasprinski, “Umûmî Mutemer-i İslâmî Yani Müslümanlar Kongresi”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 2, Sayı 42, 11 Haziran 1325 [24 Haziran 1909], s. 249, içinde *Sırâtı müstakîm Mecmuası*, Cilt 2, s. 230.

⁷⁸⁷ Kazanlı Ayaz, Âlem-i İslam – Rusya Müslümanları, *Sırât-ı Müstakim*, Cilt 2, Sayı 51, 13 Ağustos 1325 [26 Ağustos 1909], 398-399, içinde *Sırâtı müstakîm Mecmuası*, Cilt 2, s. 372-373.

İslam “Rusya Müslümanlarının kaynağı” niteliğindeydi. İslam Rusya Müslümanları ve Arapları birbirine bağlayan olguydu.⁷⁸⁸

Trablusgarp’taki Osmanlı-İtalyan Harbi başladıktan sonra ise ittifad-ı İslam vurgusu daha fazla kuvvetlendi. Osmanlı’nın Afrika’daki son toprağının müdafaası, Müslüman coğrafyalarında ittifad-ı İslam heyecanının artmasına sebebiyet vermişti.⁷⁸⁹ Mecmua Trablusgarp’tan verdiği havadisler dışında, Enver Bey’in (Paşa) Arapça basına verdiği beyanların tercümelerini yayınlıyor, kamuoyunda oluşan havayı arkasına alıyordu.⁷⁹⁰ Mecmua, harpten sonra dahi Enver Bey’i ittifad-ı İslam’ın liderlerinden olarak lanse etmeyi sürdürdü. 30 Ocak 1913’te mecmuada Viyana’da çıktığı belirtilen *Niyoviner Jurnal* gazetesinden şu sözler naklediliyordu: “Bugün Osmanlılığın ve hatta denilebilir ki bütün Avrupa’nın mukadderatı Enver Bey’in yedi i iktidarındadır.”⁷⁹¹

Fakat, Osmanlı topraklarının ötesine uzanan ittifad-ı İslam rüzgarı uzun sürmedi. *Genç Kalemlerin* başını çektiği dilde sadeleştirme ve Türkçe’nin ortak lisan halinde umuma yayılması çabaları ile beliren Türkçülük hareketi İstanbul’da kurulan Türk Yurdu Cemiyeti ve onun yayın organı olarak 24 Kasım 1911 itibariyle çıkmaya başlayan *Türk Yurdu* ile bir ileriye taşındı. *Türk Yurdu*’nun ilk iki sayısı, “*Türk Yurdu* arkadaşlarımızın ikincisi sayısı çıktı. Birinci sayısının iki defa basıldığı halde nüshasının pek az kalışı karilerimize ayrıca tavsiyeden biri müstağni ediyor.” ifadesiyle *Sırat-ı Müstakim* okuyucularına da anons edildi.⁷⁹²

Türk Yurdu Cemiyeti 1912’de kurulan Türk Ocağı’nın bünyesine katıldı ve Türk Yurdu da Türk Ocağı’nın basın organı olarak çıkarılmaya devam etti. Balkan Harbi itibariyle Türkçülük, özellikle de gençlerin geleceğe olan inançlarını onaran

⁷⁸⁸ François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri – Yusuf Akçura (1876-1935)*, s. 27.

⁷⁸⁹ “Filibe’de İki İslam Muhbirinin Mülakatı”, *Sebilürreşâd*, Cilt 9, Sayı 210, 30 Ağustos 1328 [12 Eylül 1912], s. 38-39, içinde *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sebilürreşâd Mecmuası*, Cilt 9, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, 2017, s. 38-40, s. 39.

⁷⁹⁰ Bkz. “Mücâhidîn-i muhtereme-i İslamiyyeden Bingazi Kumandan ve Mutasarrıfı Enver Bey tarafından Derne’den Mısır Fevkalâde Komiserliği’ne keşide olup Mısır gazetelerinde neşrolunan telgrafının tercümesidir”, *Sebilürreşâd*, Cilt 9, Sayı 216, 11 Teşrîn-i Evvel 1328 [24 Ekim 1912], s. 157, içinde *Sebilürreşâd Mecmuası*, Cilt 9, s. 158-159.

⁷⁹¹ “Enver Bey – Avrupa”, *Sebilürreşâd*, Cilt 9, Sayı 229, 17 Kanun-ı Sâni 1328 [30 Ocak 1913], s. 370, içinde *Sebilürreşâd Mecmuası*, Cilt 9, s. 364.

⁷⁹² “Türk Yurdu”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 7, Sayı 171, 1 Kanun-i Evvel 1327 [14 Aralık 1911], s. 14-15, içinde *Sıratı müstakîm Mecmuası*, Cilt 7, s. 225.

toplumsal bir inanç sistemi olarak yükselmeye başladı. Balkan Devletlerine karşı ajitatif bir propaganda dili inşa etmeyi başaran Türkçüler, Balkan Harbi'ni cephe gerisinde insanların duygu dünyalarında milliyetçi bir hattın inşası için kullandılar. Bu propaganda metinleri, İttihatçı subayların tesirinde bulundukları “millet-i müsellaha” düşüncesi ile tam bir uyumluluk arz etti. Zira, Çatalca'ya kadar dayanan savaş ve İstanbul'a akın eden kalabalık göçmen grupları insanların karşı karşıya oldukları bir felaketin habercisiydi. Türkçülük bu evrede, çoğunluğu Türklerden oluşan Anadolu ve Arap nüfusun hakim olduğu topraklarla sınırlı kalmış İmparatorluk coğrafyasında, Osmanlı'nın yeniden ihyası için, ittifak-ı İslam'ı tamamlayan ve pekiştiren duygusal bir motivasyon aracı olarak iş gördü.⁷⁹³ Milliyetçiliğin savaş zamanı toplumu topyekun seferberliğe çağırma başarısı, Türkçüler için bir fırsat niteliğinde oldu.⁷⁹⁴ Kitleleri Balkan Harbi doğrultusunda birleşmeye ve orduyu desteklemeye çağırırlarken, bir yandan da Türkçülüğü kiteselleştirme imkanı yakaladılar.⁷⁹⁵

I. Balkan Harbi'nin nihayetinde İngiltere ve Fransa'nın Balkan Devletlerini müdafaa etmeleri Osmanlı'da bu devletlere karşı kötü bir imaj yarattı. İngiltere'nin Edirne'nin geri alınması için Osmanlı'nın harekete geçme ihtimalini önleme çabaları, İttihatçılar üzerinde olduğu gibi, halkta da olumsuz bir etki yarattı. Bozgun üzerine Yusuf Akçura şöyle yazıyordu:

⁷⁹³ Türkçülüğün toplumsal ve siyasal bir ideoloji olarak yükselişi için bkz. Yahya Kemal Taştan, *Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019. Ayrıca bkz. Funda Selçuk Şirin, “Türk Aydın'ın Anadolu'ya Yönelişinde Balkan Savaşlarının Rolü”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 52, 2013, 943-970; Serkan Yazıcı, “II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülük Tartışmaları: Yeni Bir İdeolojinin Keşfi”, *Altay Communities History Issues*, haz. İlhan Şahin, Jack Snowden, M. Bilal Şahin ve diğerleri, İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odalar Birliği Yayını, İstanbul, 2017, s. 263-277.

⁷⁹⁴ Mirosław Hroch'un Balkan milliyetçilikleri özelinde tanımladığı toplumsal ideolojilerin gelişiminde Türk milliyetçiliğinin toplumsal gelişimine benzer bir politik hat takip etmek mümkündür. Bkz. Mirosław Hroch, *Avrupa'da Milli Uyanış – Toplumsal Koşulları ve Toplumların Karşılaştırmalı Analizi*, çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, özellikle s. 11.

⁷⁹⁵ Paul Risal'den tercüme edilen bir metinle *Türk Yurdu* Osmalı İmparatorluğunda Türklerin birbirleriyle bir tek din bağları olduğunu belirtiyor, fakat, Türk birliğinin ortaya çıkmasıyla birbirleriyle Türklerin de birbirleriyle kaynaşacaklarını belirtiyordu. “1908 Temmuzunun unutulmaz günlerinden beri teceddüd-i milli hareketi artık hazırlık ve teşkilat devrinden” çıkmıştı. Yazıda Akçura'dan alıntıyla, “Türk millet, imparatorluktaki muhtelifü'l-cins anâsır-ı İslamiyeyi temsil [asimile] eyleyecek.” deniyordu. Türk Derneği ile başlayan Türklük tetkikleri, Türk Yurdu heyetiyle halka tesir etmeye başlamıştı. Türk Yurdu ile “matbuatta ve Darülfünun gençleri arasında” büyük bir heyecan tesis edilmişti. Paul Risal, “Türkler Milli Bir Ruh Arıyor”, 5-6, çev. T.Y. [Türk Yurdu], *Türk Yurdu*, Cilt 3-4, Yıl 2, Sayı 26, 1 Teşrin-i Sani 1328 [14 Kasım 1912], içinde *Türk Yurdu*, Cilt 2 (Cilt 5-6), haz. Murat Şefkatli, Tutibay Yayınları, Ankara, 1999, 42-45, s. 45.

“Harp şiddetle çakan bir şimşek gibidir. Karanlıkta kalan insanlara seri bir ziya içinde eşyanın hakiki çehrelerini, renklerini gösterir. Üç senedir ayırt edemediğimiz haricî ve dahilî dost ve düşmanlarımızı üç hafta içinde derhal seçebildik. Mesela, her sıkıntılı zamanımızda hızır gibi yetişeceğine inandığımız İngiltere, herkesten evvel Hariciye Nazırının ve Başvekilinin ağzıyla ‘galiplerin (yani düşmanların) semere-i muvaffakiyetlerinden mahrum edilmeyeceklerini’ resmen ilâma şitap etti. Asır-dide dostumuz Fransa’nın nim resmî bir gazetesi ise bugünlerde ‘Türk inhizamından’ bahse lüzum görerek; ‘Bütün ölümler insanların da, akvamın da ölümleri kasavetlidir. Fakat hiçbir zamanda bir milletin hâl-i ihtizarda bulunuşu bugün olduğu kadar açık hissedilmemişti.’ mukaddemesiyle ölmeden ruhumuza ‘Yasin’ okumaya kalkıştı. İtilaf-ı müsellesin üçüncü rüknüne gelince, bilmem onun fikir ve hissini ayrıca teşhire lüzum var mıdır?’”⁷⁹⁶

Fransa, Rusya ve İngiltere Osmanlı’yı Midye-Enez hattını sınır olarak kabul etmeye zorluyorlardı. Dahiliye Nazırı Hacı Adil ve Adliye Nazırı İbrahim Beylerin Düvel-i Muazzama sefirlerinin bu yöndeki notasına verilecek cevap için Merkez-i Umuminin görüşünü istemeleri sonrasında, ileri gelen İttihatçılar tarafından mesele 31 Mart 1913’te masaya yatırılmıştı. Midye-Enez hattının Osmanlı tarafından kabulü İngiltere, Fransa ve Rusya’nın barışa aracılık etmeleri için ön şartlarıydı. Öte yandan, Edirne’den vaz geçmek hususunda İttihatçılar hem fikir değillerdi. Mustafa Hayri Efendi Düvel-i Muazzamanın ne olursa olsun Edirne’nin alınmasına mani olacaklarını belirterek karşı çıkıyordu. Neticede, karar Mustafa Hayri Efendi’nin dahil olmadığı Heyet-i Vükela’ya bırakıldı.⁷⁹⁷

Bu mesele, yine de Edirne geri alanına kadar kapanmadı. Sait Halim Paşa’nın yalısında yapılan 18 Temmuz 1913 tarihli Vükela toplantısında (ki Sait Halim Paşa Kabinesinde Mustafa Hayri Efendi artık nazır olarak kabinedeydi), Talat Bey’in Bulgaristan’a harp eyleme önerisi Mustafa Hayri Efendi’den tekrar muhalefet gördü.

⁷⁹⁶ A.Y. [Yusuf Akçura], “Türklük Şuûnu”, *Türk Yurdu*, Cilt 3-4, Yıl 2, Sayı 26, 1 Teşrin-i Sani 1328 [14 Kasım 1912], içinde, *Türk Yurdu*, Cilt 2 (Cilt 5-6), 45-46, s. 46.

Bu sırada, Almanya’ya karşı da İslam memleketlerine tutumu vesilesiyle yükselen bir sempati mevcuttu. *Sırat-ı Müstakim* Ernst Jaeckh’in Almanya’nın Osmanlı’yı desteklemekte olduğuna yönelik mektubunu yayınlıyordu. Bkz. Ernst Jaeckh, “Osmanlı Müslümanlarına Açık Mektup”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 7, Sayı 168, içinde *Sırat-ı Müstakim Mecmuası*, Cilt 7, s. 167-168.

⁷⁹⁷ Mustafa Hayri Ürgüplü, *Şehülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi’nin...*, s. 283-284.

Bu sefer de, Mustafa Hayri Efendi'nin önerisi Meclis-i Vükela'da çoğunluğu kazandı ve Bulgaristan'a harp ilan edilmesinden vaz geçildi.⁷⁹⁸ Bunun üzerine, Talat Bey yeniden Merkez-i Umumiye döndü. Mustafa Hayri Efendi kabineye geçtiğinden artık Merkez-i Umuminin aktif bir üyesi olarak bulunmuyordu. Ertesi gün, Merkez-i Umumi namına Mithat Şükrü Bey ve İstanbul Muhafızı Cemal Bey (Paşa), Mustafa Hayri Efendi'ye giderek "Fırkamızın ekserisi harp istiyor ve Edirne'yi geri almak arzusundadır. Bu ekseriyete sen de uymaya mecbursun" dediler. Sonuç olarak, Mustafa Hayri Efendi Heyet-i Vükela'da önceki sözlerini çiğnememek için, o günkü Vükela toplantısına katılmadı. Heyet-i Vükela ise Merkez-i Umuminin kararına uymak için bir orta yol bulmuş, harp ilan etmeksizin Edirne'ye yürünmesini kararlaştırmıştı.⁷⁹⁹

Edirne'nin geri alınması için harekete geçme kararı alınırken, Mustafa Hayri Efendi'yi pasifize etmek için Talat Bey'in Merkez-i Umumi aracılığıyla işlettiği stratejide Mustafa Hayri Efendi'nin İslamcı olmasının hiçbir payı yoktu. Fakat, halkın Türkçülüğe rağbeti arttıkça, İslamcı fikir ve uygulama önerilerini geçiştirmek için de benzer stratejilerin çalıştırılabileceği bu tatbikatta anlaşılmış oldu ve bundan sonra bu yapılacaktı da. Yönetici elitler arasındaki bu tartışma Türkçüler için -dolaylı- bir avantaj ve üstünlük sağladı. Zira, Türkçülerin kitlesel seferberlik çağrılarının halkta karşılık bulabilmesini sağlayan temel argümanları İttihatçıların Edirne'nin geri alınması yönünde sarfettikleri çabaya dayanıyordu. Edirne'nin terkinin Türkçülerin halka tesirlerini zayıflatma ihtimali büyüktü. Öte yandan, Edirne'nin geri alınması, İTC'nin yönetici zümresine de, halkı harekete geçiren Türkçülüğün siyaseten ideolojik rüştünü ispatı niteliği olacaktı.

14 Kasım 1912'de çıkan *Türk Yurdu* sayısında Kazım Nami Bey (Duru) gençliği Türk milliyetçiliğine çağırıyor, Osmanlı Devleti'nin kurtuluş reçetesini Türkçü bir aydınlanma olarak teklif ediyor, Balkan bozgunu ile alınan sonucun bir aidiyet sorunu olduğunu belirtiyordu. Ona göre, o zamana değin Osmanlı aidiyetinin gelişmemiş olmasının sorumluları 19. yüzyıl Tanzimatçılarıydı:

"Bize bilmeyerek büyük fenalık edenlerden birtakımı da Tanzimatçılardır. Bunlar vatanı, Avrupa'ya beğendirmekle kurtaracaklarını

⁷⁹⁸ Mustafa Hayri Ürgüplü, *Şehüislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin...*, s. 339-333.

⁷⁹⁹ Mustafa Hayri Ürgüplü, *Şehüislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin...*, s. 333-335.

tasavvur ettiler. Memleketin asıl ruhunu bıraktılar da garbın gözüne girmek için kenarları süslemekle uğraştılar. Sayeleri faydasız oldu. Çünkü göze girmediler ve iyilikleri hürmetle karşılanmadı. Elli altmış seneden beri arkası kesilmeyen talepler birer birer israf olundukça Rumeli'deki Türklüğe ve oralarda yatan asırlık şehitlerimizin ruhuna veda edecek bir hale getirildik. Memleketimiz boydan boya tabipsiz, ilaçsız, bakıcısız bir hastahanedir. Askerlikte aldığı zührevî marazları ailelerine telkih edenler, bugün Anadolu'yu Türk nesline bir maktel yapmışlardır. (...) Yolsuzluk, fakr, maraz bütün Anadolu Türklerinde garîzî (physiologique) bir sefalet husûle getirdi.”⁸⁰⁰

Kazım Nami bu umutsuz manzaranın içine yine de ümitvar bir hava eklemekten geri durmuyordu. Ona göre, şimdi memleketin önünde yeni bir fırsat kapısı açılmıştı. Göçmen kitleleri yerleşip çiftçilik yapacak, atıl toprakları dolduracak, Anadolu'da üretimi artıracaklardı. Kazım Nami, Bağdat hattı boyunca yerleşecek olan yeni yerleşimcilerin yabancılaşmamasını temenni ediyor, Avrupa'yı taklitle değil, fakat kendi özünü bulan bir Türk medeniyetinin yükselmesine uğraşarak kurtuluşa erişileceğini belirtiyordu.⁸⁰¹

Tarih 16 Ekim 1913'e geldiğinde Yusuf Akçura *Türk Yurdu*'nda bildiriyordu ki;

“Türk gençlerinin çoğu şimdi millileşmişler, yurtçuluğa koyulmuşlar. Bu iyi bir istikbale beşârettir. Yurtçular memur olup maaş almaktan, Beyoğlu ve Boğaziçi sefalarından bahsetmiyorlar; bunlar Konya, Adana ve Bursa vilayetlerini dolaşıyorlar. İkmal-i tahsil edip dönenler [Avrupa'dan dönen Türklerden söz ediliyor] arasında parlak memuriyetlere tenezzül etmeyerek, Sivas'ta, İzmir'de Türk ticarethaneleri açanlar, köylere muallim olarak gidenler de bulunmuş.”⁸⁰²

Bir kısım abartı payını göz önüne almakla birlikte, Akçura'nın Türkçülüğün gençler arasındaki yükselişine dair sözlerini yanlış saymamak gerekir. Zira, Arda

⁸⁰⁰ Kazım Nami (Duru), “İçtimaiyat ve Siyasiyat – Yeni Hayata Doğru”, *Türk Yurdu*, Cilt 3-4, Yıl 2, Sayı 26, 1 Teşrin-i Sani 1328 [14 Kasım 1912], içinde, *Türk Yurdu*, Cilt 2 (Cilt 3-4), s. 35-37.

⁸⁰¹ Kazım Nami (Duru), “İçtimaiyat ve Siyasiyat – Yeni Hayata Doğru”, içinde, *Türk Yurdu*, Cilt 3-4, s. 37.

⁸⁰² A.Y. [Yusuf Akçura], “Matbuat – Avrupa'da Türk Talebesi”, *Türk Yurdu*, Cilt 5-6, Yıl 3, Sayı 50, 13 Teşrin-i Evvel 1329 [16 Ekim 1913], içinde, *Türk Yurdu*, Cilt 3, s. 43-45.

Odabaşı yakın tarihli bir çalışmasında, 1913-1914 arasında devlet yardımı ya da doğrudan İTC iltisaklı olmaksızın türeyen Türkçü yayınların sayısındaki artışa dikkat çekerek, kapitalist ilişki ağlarından hareketle halk arasında Türkçülüğe olan rağbetin gerçekten de artmış olduğunu gösterir. 1913 Mart ayından 1914 Temmuz ayına kadar, Odabaşı'nın tespitlerine göre, İstanbul'da seksen beş yeni mecmua yayın hayatına girmişti ve bu mecmuaların yaklaşık üçte biri Türkçü bir yayın politikası takip ediyordu. Balkan Harbi öncesinden kalan toplam mecmua sayısının yirmi olduğu düşünülürse, Odabaşı'nın belirttiği gibi, bu artışı olağan üstü karşılamak gerek.⁸⁰³ Zira, Odabaşı'nın ifadeleriyle,

“1913-1914'te söz konusu olan yalnızca milliyetçiliğin yükselişi değil, aynı zamanda matbuat kapitalizminin kendisini inşa sürecidir. Türkçülük kapitalist yayıncılıktan destek gördüğü gibi, kapitalist yayıncılık da milliyetçilikten güç alır, bir anlamda onu ticari fırsata çevirir. Girişimciler sektörün gelişmesinde, yayıncılığın yerleşmesi ve kurumsallaşmasında yükselen yeni bir ideolojide bir tür payanda bulmuşlardır. Türkçülük ile matbuat kapitalizmi el ele gelişmiş, 1913-1914'teki atılım bu sayede hayat bulmuştur.”⁸⁰⁴

Meşrutiyetin ilanından sonra Bosna-Hersek'in Avusturya Macaristan İmparatorluğu tarafından ilhak edilmesi, Bulgar Krallığı'nın bağımsızlığını ilan etmesi ve Girit meselesi kitlelerin siyasete katılımını artırmada büyük birer rol oynamışlardı. Yunanistan ve Avusturya-Macaristan mallarına karşı başlatılan boykot hareketi İTC'nin kendi politik kitlesini yaratımına destek olmuştu. Bu hareketler doğrudan İTC ile iltisaklı değildi; en azından kağıt üzerinde. Fakat, İTC bu rüzgarı arkasına alarak milli iktisat hamlesine kalkışmış ve esnaf teşkilatları vesilesiyle Müslüman bir burjuvazinin oluşturulması adına Müslüman ve Türk kitleyi harekete geçirip kendi güdümüne alma çabasına kalkışmıştı.⁸⁰⁵ Nizamnamede “içtimai müteşebbis”likten kasıt da aslında bu hareketin tanımıydı. Ama bu hareket sadece İTC'nin henüz yeni serpilme milli iktisat hamlesiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda 19. yüzyılın ikinci

⁸⁰³ İ. Arda Odabaş, *Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2021, s. 377.

⁸⁰⁴ İ. Arda Odabaş, *Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914)*, s. 380.

⁸⁰⁵ Bkz. Y. Doğan Çetinkaya, *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak – Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)*.

yarısından itibaren gelişen kültürel Türkçü ve İslamcı milliyetçiliği de yakıtı olarak ikmal etmişti. Geminin yol alması için İttihatçıların pupa yelkeni kapitalist iktisadi gelişimdi, ancak yelkeni şişirecek ve gemiyi harekete geçirecek rüzgar da Türkçü ve İslamcı bir toplumsal ve düşünsel açılandı.⁸⁰⁶ Peş peşe seyreden Trablusgarp Harbi ile Balkan Harbi rüzgarı kuvvetlendirdi.

Tanzimat devrinin sunduğu idari teşkilata yönelik eleştirilerine rağmen, İttihatçılar iktidar stratejilerini tam da bu kuşağın dolaşıma soktuğu iktidar araçları üzerine inşa ettiler. Saray etrafında toplanan despotik ve otokratik gücün merkezini kendi ellerine alabilmek için devreye soktukları halk kitlelerinin siyasete daha fazla iştirak etmelerini maksat edindiler. Okuma yazma oranının buna paralel artmasına ihtiyaçları vardı. Kendi vücutlarıyla taahhüt ettikleri rejimin (ki daha önce belirtildiği üzere bu vesileyle İTC meşrutiyet rejimini bütünüyle kendisiyle ilintilendiriyordu) genişleyen ve büyüyen bir orta sınıfa ihtiyacı vardı ve okuma yazma bu sınıfın siyasete raptı için olmazsa olmaz niteliğiydi. Siyasi inkılaptan sonra, şimdi bir içtimai inkılapa ihtiyaç duyulduğunu bildiriyor, gayrimüslim vatandaşların iktisadi ve içtimai olarak bu yeni hayata hazır olmalarına rağmen, Müslümanlar için bunun henüz yeni başlayacağını duyuruyordu:

“Yeni hayat ibda edilecek bir hayat olacaktır. Yeni kıymetler Osmanlılığın ruhundan doğacak iktisadî, ailevî, bediî, felsefî, ahlakî, hukukî, siyasî kıymetlerdir. Osmanlılık yeni bir medeniyet ibda edebilmek için yeni bir iktisat, yeni bir aileviyet, yeni bir bedâet, yeni bir felsefe, yeni bir ahlâk, yeni bir hukuk, yeni bir siyaset içtihat edecektir. Bu millî irfanlar sayesinde Osmanlılığın millî medeniyeti Avrupa medeniyetlerine gıptalar ilham edecektir. (...) Hakikî medeniyet ancak yeni hayatın inkişafı ile başlayacak Türk medeniyetidir. Türk ırkı diğer ırklar gibi ispirto ile, sefâhetle bozulmamıştır. Türk kanı şanlı muharebelerde çelikleşmiş, gençleşmiştir.”⁸⁰⁷

⁸⁰⁶ 1916 Ekim tarihli bir İngiliz istihbarat raporunda İttihat ve Terakki'nin kurduğu şirketlerin Türkçülük politikasıyla olan ilintisine vurgu yapılıyor, arkasından bu şirketlerin görünürlüğü ile ilgili şu satırlara yer veriliyordu: “‘Millî’ ticari dünyada adeta İttihat ve Terakki'nin eş anlamlısı oldu.” TNA, FO 371/4141/8528.

⁸⁰⁷ Ziya Gökalp, “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler”, *Genç Kalemler*, Cilt 2, Sayı 8, 10 Ağustos 1327 [23 Ağustos 1911], içinde *Genç Kalemler Dergisi – Tıpkı Basım*, haz. İsmail Parlatır ve Nurullah Çetin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 236-239.

Bu doğrultuda, dilde sadeleşme talepleri de Meşrutiyet devrinde ana argümanlarından biri olarak varlık gösterdi. Türkçe halkın ortak lisanı olacaksa, herkesin kolayca öğrenebileceği, konuşabileceği ve okuyup yazabileceği bir dil olmalıydı. Muallim Naci lisanı bir milletin mihenk taşı olarak görüyor, “muntazam bir lisana malik olan bir millet mutlaka mesut olur.” diyordu. Şu dizeler de yine Muallim Naci’ye aitti:

“Yegâne sevgilimizdir lisan-ı Osmanî

Lisan muhabbeti her kavm için cibillîdir

Medâr-ı terbiyet insan için ta’allümdür

Ta’allümün de medârı lisân-ı millîdir.”⁸⁰⁸

19. Yüzyılın ortasında Ahmet Cevdet Paşa ve Münif Paşa gibi önemli isimler de Arap harflerinin Türkçe için yetersizliğini tartışma konusu etmişler, alfabenin okuma yazma öğrenmede yarattığı güçlüğü dikkat çekmişlerdi. Yeni Osmanlılar hareketi sırasında Ali Suavi ve Şemsettin Sami gibi yazar Arap alfabesinin ıslahını savunmuşlar, mevcut haliyle halkın yazı dilini öğrenmesinin güçlüğünden yakınmışlardı.⁸⁰⁹

Meşrutiyet devrinde bu talepler yeniden gündeme geldiğinde Türkçü isimler başı çekiyorlardı. *Genç Kalemler* dergisinde tahrir heyeti namına bir makale serisi kaleme alan Ziya Gökalp Türkçe imla kurallarının tarihsel gelişimini kritik ederek, dilde ıslah talebinin yeni öcülerinden oldu.⁸¹⁰ *Genç Kalemler*’e göre organik bir milliyetin ortaya çıkması için öncelikle ortak bir lisanın varlığı şarttı. Yabancı dillerden yeni kelimeler alınmamasını, Arapça ve Farsça tamlamaların dilden

⁸⁰⁸ Celal Tarakçı, *Muallim Nâcî Efendi – Hayatı ve Eserlerinin Tedkiki*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1973, s. 302.

⁸⁰⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Medhal-i Kavâ'id*, haz. Nevzat Özkan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 23-24; Ali Kemal Meram, *Türkçülük ve Türkçülük Mücadeleleri Tarihi*, Kültür Kitabevi, İstanbul, 1969, s. 59-63. Ayrıca bkz. Fevziye Abdullah Tansel, “Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884)”, *Belleten*, Cilt XVIII, Sayı 66, 1953, 223-249; Cafer Ulu, “Osmanlıda Alfabe Tartışmaları ve Latin Alfabesinin Kabulü Sürecinde Mustafa Kemal’in Çıktığı Yurt Gezileri: Tekirdağ Örneği”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 33, Sayı 55, 2014, 277-302, s. 278-279.

⁸¹⁰ Bkz. Ziya Gökalp, “Yeni Lisan – Osmanlı İmlâsının Tarihi I”, *Genç Kalemler*, Cilt 2, Sayı 10, 1 Teşrin-i Evvel 1327 [14 Ekim 1911], içinde *Genç Kalemler Dergisi*, s. 236-239; Ziya Gökalp, “Osmanlı İmlâsının Tarihi II”, *Genç Kalemler*, Cilt 2, Sayı 11, 23 Teşrin-i Evvel 1327 [5 Kasım 1911], içinde *Genç Kalemler Dergisi*, s. 282-285.

atılmasını savunuyorlardı. Fakat, başka dillerden Türkçe'ye girmiş ve kabul görmüş mevcut kelimelere de dokunulmamalıydı.⁸¹¹

Lisan hareketinin bir diğer kolu da bu sırada İstanbul'da bulunuyordu. Sonradan Türk Yurdu'na ve oradan da Türk Ocağı'na katılacak/dönüşecek olan Türk Derneği mensupları da dilde sadeleşmenin bayraktarlığını yapıyorlardı. Fakat, ağırlıklı olarak Rusya Müslümanlarından oluşan bu grup ile Selanik'tekilerin arasında mühim bir fark vardı. Türk Derneği'nde toplananlar, Türkçe'nin diğer Türkî lisanlarla yakınlaşmasını temenni ediyor, İslam öncesi öz Türkçe'den sözcükler alarak bütün yabancı kelimelerin Türkçe'den atılmasını istiyorlardı. *Genç Kalemler* bu grubu, Türkçeyi anlaşılmayan bir halden bir diğerine sevk etmekle itham ediyorlardı.⁸¹² Ayrıca, *İstimzac* adlı yayınladıkları bir kitabı devrin diğer yazarlarına gönderip onlardan fikirlerini sordular. Kendi taraftarlarını çoğaltmak için bir anket başlatarak, okuyucularından kendi lisan hareketlerine değin görüşlerini istiyor, içlerinden seçmece yaparak okuyuculardan gelen mektupları yayınlıyor ve kendi savunusunu yaptıkları usule inancı pekiştirmeye çalışıyorlardı. Bu yol sayesinde, Hamdullah Suphi, Raif Necdet ve Şehabettin Süleyman Beyler bu harekete dair desteklerini bildiren birer mektup gönderdiler.⁸¹³

Aynı zamanda, Ömer Seyfettin mecmuada yayınladığı hikayeleriyle yeni lisanın ilk uygulamacılarından oluyor, *Primo Türk Çocuğu* adlı hikayesinde, Türklük bilincini, milli iktisadı, Türk adetlerini, orduyu ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni iç içe katarak yeni hayatın umdelerini okuyucularına aşılamaya çalışıyordu.⁸¹⁴

Türkçecilik hareketine katılan bir diğer yayın mecrası ise *Şehbâl*'di. Sayfalarında bol miktarda dönemine göre mükemmel fotoğraflara yer vererek ülke

⁸¹¹ Genç Kalemler Tahrir Heyeti [Ali Canip Yöntem ve Ziya Gökalp], "Yeni Lisan", *Genç Kalemler*, Cilt 2, Sayı 8, 10 Ağustos 1327 [23 Ağustos 1911], içinde *Genç Kalemler Dergisi*, s. 209-213.

⁸¹² Genç Kalemler Tahrir Heyeti [Ali Canip Yöntem ve Ziya Gökalp], "Yeni Lisan", *Genç Kalemler*, Cilt 2, Sayı 8, 10 Ağustos 1327 [23 Ağustos 1911], içinde *Genç Kalemler Dergisi*, s. 209-213.

⁸¹³ "Yeni Lisan", *Genç Kalemler*, Cilt 2, Sayı 12, 18 Teşrin-i Sani 1327 [1 Aralık 1911], içinde *Genç Kalemler Dergisi*, s. 299-302. Ayrıca bkz. "Yeni Lisan", *Genç Kalemler*, Cilt 3, Sayı 13, 5 Kanun-ı Evvel 1327 [18 Aralık 1911], içinde *Genç Kalemler Dergisi*, s. 315-316; "Yeni Lisan", *Genç Kalemler*, Cilt 3, Sayı 15, 1 Şubat 1327 [14 Şubat 1912], içinde *Genç Kalemler Dergisi*, s. 347-348.

⁸¹⁴ Ömer Seyfeddin, "Primo Türk Çocuğu", *Genç Kalemler*, Cilt 3, Sayı 13, 5 Kanun-ı Evvel 1327 [18 Aralık 1911], içinde *Genç Kalemler Dergisi*, s. 316-330.

genelindeki gelişmeleri okuyucularına görsel olarak aktaran *Şehbâl* 28 Mart 1911’de okuyucularına yeni bir yarışma başlattığını duyurdu. *Şehbâl* açtığı yarışmanın maksadını şöyle duyuruyordu: “Lisanımızda gayr-i mevcut bazı ıslahat-ı lazimenin zemin-i vaz’ ve ibdâ’ını hazırlamak, Osmanlı kütüphanesi-i ‘ulûm ve sanayiine birkaç yeni ve kıymetli eser intizâmını teshil ve teşvik etmek âlem-i sanatımıza ve bâ-husus onun mûsikî ve tiyatro gibi şu’bâtına biraz hayat verecek teşebbüsâta meslek dahilinde vasıta olmak...” Bu maksatlarla *Şehbâl* üç ayrı yarışma başlatı. Birincisi, *Aida*, *Carmen* ve *La Mascotte* operalarından birinin orijinal beste ve vezne sadık kalınarak çevirilmesi idi. İkincisi, Theodule Armond Ribot’un *Emrâz-ı Hafıza*, *Emrâz-ı İrade* ve *Emrâz-ı Şahsiyet* eserlerinden birinin Türkçe’ye tercümesi isteniyordu. Sonuncu yarışma ise zikredilen on iki kelimeye Türkçe karşılık önerilmesi idi: “*Bibliographie, boycottage, caprice, caricature, clup, conferance, concert, decor, monologue, paradoxe, surprise, taximetre.*”⁸¹⁵

Bu sırada, *Sırat-ı Müstakim* her ne kadar kavmiyetçilik/milliyetçilik karşıtı yayınlarına devam etse de,⁸¹⁶ lisan hareketine kendi önerisi ile katılıyor, dilde kullanılmayan Arapça ve Farsça sözcüklerin lügatlerden toplanıp Türkçe’ye sokulmasında karşılaşılan aşırılıkları eleştiren yazılara kapısını açıyordu.⁸¹⁷ Öte yandan, her iki Türkçü cepheye göre bu konuda çok daha mutedil bir yol izliyordu. Zira, Mehmet Akif Bey (Ersoy) de *Sırat-ı Müstakim*’de aruz vezninin inceliklerini anlatıyor ve lisanın kullanımını bu surette güzelleştirmenin imkanına dikkat çekiyordu.⁸¹⁸

Tartışmalar sadece lisanın şekliyle sınırlı kalmamıştı. Aynı zamanda alfabe tartışmaları da tekrar gün yüzüne çıkmıştı. Arap elifbasının Türkçe’ye göre ıslahı ya da başka bir alfabeye geçilmesi gerekiyordu. Latince’nin Türkçe için uygunluğu giderek daha fazla benimsenen bir görüştü. Öte yandan, mevcut şartlar altında alfabede

⁸¹⁵ “Müسابakalarımız”, *Şehbâl*, Sayı 36, 15 Mart 1327 [28 Mart 1911], s. 222.

⁸¹⁶ Mehmed Fahreddin, “Makalat – Tevhîd ve İttihâd”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 7, Sayı 180, 2 Şubat 1327 [15 Şubat 1912], içinde *Meşrutîyet’ten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sırâtımüstakîm Mecmuası*, Cilt 7, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, 2016, s. 350-352.

⁸¹⁷ İspartalı Hakkı, “Lisan – Dilimiz İçinde... Hurda Şeyler 7 – Lügat Alma İşî”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 7, Sayı 178, 12 Kanun-i Sani 1327 [1 Şubat 1912], içinde *Sırâtımüstakîm Mecmuası*, Cilt 7, s. 323-324.

⁸¹⁸ Mehmed Akif, “Edebiyat – Edebiyat Bahisleri – İnşâd, *Sırat-ı Müstakim*”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 7, Sayı 179, 26 Kanun-i Sani 1327 [8 Şubat 1912], içinde *Sırâtımüstakîm Mecmuası*, Cilt 7, s. 333-334.

değişiklik yapılması bir türlü bir öncelik halini alamadı. 16 Şubat 1912’de “Tadîl-i Hurûf ve Tamîm-i Maarif” adı altında Recaizade Mahmut Ekrem Bey’in çağırısıyla Darülfünun Konferans Salonunda bir toplantı düzenlendi. Kabineden Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Islahat-ı Maliye Komisyonundan Ata Bey, Defter-i Hakani Nazırı Mahmut Esat Efendi, Doktor Milaşlı İsmail Hakkı, Doktor Muallim Necmettin Arif, Ispartalı Hakkı, Bedros Zeki, Celal Nuri (İleri), Doktor Saib, Celaledddin, Ali Nusret Beyler ve daha pek çok yazarlar ve muallimler katıldı. Netice olarak, yazının değiştirilmesi esası kabul edilerek bunun için bir encümen de teşkil edildi.⁸¹⁹

Türkçülük hareketleri, İTC’ye yakın duran diğer cemiyetlerin kurulmasıyla daha etkin bir toplumsal sahaya taşındı. Yurtdışında eğitim alacak öğrenciler için Türk Talebesi Derneği; yurtdışında eğitim alan Türk öğrencilerin milli şuurunu yükseltmek için kurulan Lozan-Türk Yurdu Cemiyeti⁸²⁰ bunların en önde gelenleri arasındaydılar. Bunlardan başka Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti de İTC’nin bir uzvu haline geldi.⁸²¹ Donanma Cemiyeti’nin gayesi Osmanlı donanmasının güçlendirilmesine yardımcı olmak için halktan destek toplamaktı. 1911 Trablusgarp Harbi ve 1912 Balkan Harbi sırasında Osmanlı Akdeniz ve Ege sahalarının korunmasında karşılaşılan güçlükler karşısında cemiyetin önemi birkaç kat daha arttı. Cemiyet, toplumu ajite etmek ve güçlü bir donanmanın mevcudiyeti için katkıda bulunmaya çağırmak hususunda halk üzerinde olumlu bir tesir yapmıştı. İTC bu kamusal desteği kendi ürünü haline getirmekte tabii ki gecikmedi. İTC’nin taşraya yayılan kulüpleri vesilesiyle Donanma Cemiyeti’nin Anadolu teşkilatlanması güçlendirildi. Böylelikle İTC ona sunduğu imkanlarla, Donanma Cemiyeti’ni yarı resmi bir surette kendisine bağladı.⁸²² Öyle ki, elindeki politik iktidar kaynaklarını cemiyeti güçlendirmek için sarf etmekten de geri durmadı. 11 Ocak 1914’te bütün memurların o ayki maaşlarının Donanma-yı Osmanî Cemiyeti’ne iane olarak verilmesi kanun hükmünde düzenlenmişti.⁸²³ Bundan başka, bütün memurların ve öğrencilerin

⁸¹⁹ “Ta’dîl-i Hurûf ve Ta’mîm-i Maârif Hakkındaki İctimâ”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 7, Sayı 181, 9 Şubat 1327 [22 Şubat 1912], içinde *Sıratı müstakîm Mecmuası*, Cilt 7, s. 373-374.

⁸²⁰ “Selanik, Edirne, İstanbul, İzmir Cemiyat-ı İlmiyye-i İslamiyyelerine”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 7, Sayı 180, 2 Şubat 1327 [15 Şubat 1912], içinde *Sıratı müstakîm Mecmuası*, Cilt 7, s. 358. Ayrıca bkz. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler, C. 1, s. 464-467.

⁸²¹ Nurşen Gök, “Donanma Cemiyeti’nin Anadolu’da Örgütlenmesine İlişkin Gözlemler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 27, Sayı 43, 2008, 77-94, özellikle s. 80-81.

⁸²² Nurşen Gök, “Donanma Cemiyeti’nin Anadolu’da Örgütlenmesine İlişkin Gözlemler”, s.81.

⁸²³ Bahriye Nezareti’nin bu konudaki bir tebligatı için bkz. BOA/HR.SFR.3/704/10.

resmî ve şahsî yazışmalarında kullandıkları pulları zayi etmeyip, gelir elde edebilmesi için Donanma Cemiyeti'ne göndermeleri isteniyordu. Harbiye Nezareti bu talimatı Hariçteki sefaretlere kadar iletmişti.⁸²⁴ Halkın ianeyi arttırmasını teşvik maksadıyla Donanma Cemiyeti namına kartpostallar düzenleniyor, sergiler yapılıyordu.⁸²⁵

İTC'nin Donanma Cemiyeti'ne desteğini hızlandırması yanı sıra, 1 Şubat 1913'te İTC'nin asker kanadının millet-i müsellaha iddiasını halka telkin etmek ve yaymak üzere İttihatçıların desteğiyle bir de Müdafaa-i Milliye Cemiyeti kuruldu.⁸²⁶ Bu cemiyet, İTC'nin ilk resmî paramiliter teşkilatı olarak vücut buldu. Daha nizamnamesinin ilk maddesinde, cemiyetin Osmanlı Ordusuna destek olmak maksadıyla bir müdafaa-i milliye ordusu kuracağı belirtiliyordu: "Ordu-yı Osmanî'ye muktezi levazımın temini ve sevkıyatın tashîl ve tesrî'-i icrası ve her türlü vesait-i tedâfiyenin istihzâr ve istikmâli hususlarında müzâherat ve bir müdafaa-i milliye ordusu teşkiliyle muavenet eylemek cemiyetin vazife-i asliyesini teşkil eder." Cemiyetin vazifesi ise nizamnamede halktan yardım toplamak, hastaneler kurmak, gönüllü alaylar oluşturmak ve "halkın tenvîr-i efkârı [halkın aydınlatılması]" olarak tanımlanmıştı. Cemiyetin merkezi İstanbul'da olacak, fakat bundan başka her yerde şubeleri bulunacaktı.⁸²⁷ Bu vesileyle Balkan Harbi'nin ve Babıali Baskını ile hükümetin değişmesi sonucu Edirne'nin geri alınması ümitlerinin yarattığı heyecan kuvvetlendirilip korunmaya çalışılıyordu.⁸²⁸ Cemiyetin kurucuları arasında Talat, Mithat Şükrü (Bleda), Hüseyin Cahit (Yalçın), Ömer Naci, Aka Gündüz, Mehmet Emin (Yudakul), Dr. Esat (Işık), Ahmet Agayev, Cavit, Ali Haydar Mithat, Necmettin Molla (Kocataş) Beyler, Emanuel Karaso ve Ubeydullah Efendi gibi İttihatçı isimler yer aldı. Hatta, cemiyette başlangıçta muhaliflere de yer verilerek, cemiyetin siyaset üstü olduğu gösterilmeye çalışıldı. Bu kapsamda Prens Sebahattin ve Ömer Lütfi Fikri

⁸²⁴ "Harbiye Nazırı Namına Müsteşar Sait(?)'ten Londra Sefiri Tevfik Paşa Hazretlerine", 28 Kanun-ı Sani [1]914 [10 Şubat 1914], BOA/HR.SFR.3/707/1.

⁸²⁵ BOA/ŞD./34/18.

⁸²⁶ Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, s. 305-306.

⁸²⁷ Osmanlı Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Nizamnamesi, 1328 [1913], BOA/ŞD./38/15/5.

⁸²⁸ Örnek olarak Balkan Harbi sırasında cemiyetin Üsküdar Şubesi tarafından hayata geçirilen uygulamalar hakkında bkz. Ayşe Zamacı, "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Üsküdar Şubesi'nin Balkan Harbi'ndeki Faaliyetleri", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu*, haz. Coşkun Yılmaz, Cilt I, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 2018, 217-235. Bolu Şubesi'nin 1913-1919 arası faaliyetleri için bkz. Erol Evcin, "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Bolu Şube-i Merkeziyesi ve Faaliyetleri (1913-1919)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 43, 2018, 1-50.

Beyler ile Damat Ferit ve Müşir Fuat Paşalar da cemiyetin üyesi olarak duyuruldu.⁸²⁹ Halbuki fiiliyatta hiç de öyle olmadı.

13 Ağustos 1914'te cemiyetin nizamnamesi değiştirildi. Aynı zamanda, cemiyet Sultan Mehmet Reşat'ın ve veliahdın himayesine alındı. Cemiyetin yeni Nizamname-i Esasisinin birinci maddesinde, cemiyetin yürüteceği faaliyetlerde, büyük bir değişiklik olmamakla birlikte, ifade şöyle değişmişti:

“İşbu cemiye Memalik-i Mütemeddine-i sairede olduğu gibi terbiye-i millie ve sıhhat-i umumiye ihtimam ile milletin seviye-i fikriye ve faaliyet-i hayatiyetini inkişaf ve takviye ettirecek ve bütün mileti hayat-ı mesaiye alıştırarak ve leddü'l-hâce meydan-ı harbe koşabilecek kuvveti, idmanı, inşirahı verecek esbab-ı terbiyeyi tehiye ve temin etmek ve âlâm ve mesaib-i harbin tekinine muavenet ve milletin refah ve saadet-i haline alakadarü'l-imkan gayret etmeğe mükelleftir.”⁸³⁰

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin kuruluşu üzerinden birkaç gün henüz geçmişti ki Britanya'nın Basra'dan sorumlu konsolosu 11 Şubat 1913'te, Talat Bey'in İTC Merkez-i Umumisinden valilere, belediye başkanlarına ve İTC merkezlerine gönderdiği talimatla her yerde bu teşkilatın kurulması talimatını gönderdiğini bildiriyordu. Bunun için merkezler kurulması ve bu merkezlere sarf edilmek üzere halktan yardım toplanması isteniyordu.⁸³¹

“Millet-i müsellaha” tasavvuru ve Müslüman-Türk milliyetçiliği savunusu, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve onun devamında kurulan diğer paramiliter gençlik örgütleriyle kendilerine kamusal bir uzlaşma noktası bulmuları. Ziya Gökalp'in marşını bestelediği Türk Gücü Cemiyeti Haziran 1913'te İTC nizamnamesinde yer verilen bir keşşaflık/izcilik örgütü olarak faaliyete geçmişti. Cemiyetin ilk idare heyetinin reisi Cemal Bey'ydı (İstanbul Muhafızı, sonra Paşa ünvanıyla Bahriye Nazırı). Atıf Bey, Falih Rıfkı (Atay) Bey, Tevfik Rüştü (Aras) Bey gibi Cemal Paşa'nın etrafında olan isimler de cemiyetin idare heyetindelerdi.⁸³²

⁸²⁹ Nazım H. Polat, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 25-28.

⁸³⁰ Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt I, s. 421-428.

⁸³¹ TNA, FO 602/52, Dosya No. 24, Kısım 2, s. 61.

⁸³² Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt I, s. 430-431.

28 Mayıs 1914'te bir adım daha öteye gidilerek, Heyet-i Vükela kararıyla Harbiye Nezareti uhdesinde Osmanlı Güç Dernekleri kuruldu.⁸³³ Derneğe dair kaleme alınan kanunname, derneğin nizamnamesi, talimatnamesi ve kılık kıyafet üzerine yönergesi kolordular müstakil fırkalar ve jandarma kumandanlığına ve ayrıca vilayetlere ve müstakil sancaklara gönderilerek ivedilikle her yerde bu derneklerin teşkilatlanması emredildi.⁸³⁴ Ülke çapında kurulacak bu derneklerle gençler askeri eğitimden geçirilerek askere hazırlanacaklar, ileride mükemmel birer asker olacaklardı. Heyet-i Vükela kararının Harbiye Nezareti'ne tebliğinde, Güç Derneklerinin amacı “Genç evlad-ı memleketin madden ve manen vatan müdafaasına hazırlamak ve ölünceye kadar kavi ve sağlam bir vatanperver hasletini muhafaza etmesini temin eylemek maksadıyla” şeklinde ifade ediliyordu.⁸³⁵ Bu hususta bütün yapılması gerekenler nizamname, tüzük ve yönergelerde belirlenmiş ve her yere kafi miktarda bunlardan gönderilmişti. Nezaret, en ücra köylere kadar bu derneklerin yayılmasını istiyor, okullara da bu derneklerin kurulmasını tebliğ ediyordu. Harbiye Nazırı Enver Paşa bütün Osmanlıları vatan savunmasına iştirake çağırın ve bulundukları mahallerde Güç Derneği açmaya teşvik eden bir beyanname hazırlayarak, bunu da Dahiliye Nezareti aracılığıyla bütün devlet teşkilatına gönderdi.⁸³⁶ Dahiliye Nezareti ilgili beyannamenin gazetelerde neşredilmesini, her köyün cami ve duvarına asılmasını buyuruyordu.⁸³⁷

Güç Dernekleri ile ilgili yazışmalarda, anasır siyasetine dair bir ifadeye rastlanılmamakta. Fakat, Osmanlı Arşivi'nde, uygulamada, gayrimüslim teşkilatların Güç Derneklerinden dışlandıklarını anlamaya yarayacak dosyalara erişmek mümkün. Dahiliye Nezareti'nin 24 Haziran 1914 tarihli bir yazısı gayrimüslimlerin kurdukları bu gibi teşkilatlar karşısında devletin tavrını görmeye müsaade ediyor:

“Dersaadet'te Kadıköy'ünde bir Ermeni kulübünde güya izcilik teşkilatını taklit maksadıyla fakat talebeye şapka giydirilmiş olarak ve

⁸³³ BOA/İ.MMS./188/18.

⁸³⁴ BOA/DH.EUM.MH./87/137. Talim sırasında gençlerin nasıl giyineceklerinin belirlendiği kılık yönergesi için bkz. *Güç Derneğinin Kılığı*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1330 [1914], BOA/DH.İ.UM.EK./88/64. Güç Dernekleri kanunnamesi için bkz. BOA/DH.EUM.EMN./104/65. Nizamname layihası ve nizamname için bkz. BOA/DH.SYS./99/5.

⁸³⁵ BOA/MV./235/87; BOA/BEO/4288/321592.

⁸³⁶ “Güç Dernekleri – Osmanlı Milletine Harbiye Nezaretinin Beyannamesi”, BOA/DH.MB.HPS.M./15-30/1.

⁸³⁷ BOA/DH.MB.HPS.M./15/30/3.

Ermenice yazıları muhtevi hususî sancaklarla gezdikleri ve bazı mekâtib-i hususiyede dahi Rumca kumandalar vererek talimler yapıldığı görülmekte olup halbuki bu gibi izcilik teşkilatının ihdasına ve kumanda ile idman talimleri icrasına ancak ordu-yı hümayundaki talim ve terbiyeye hazırlık maksadıyla cevaz verilebilir ise de tatbik ve icrasına irade-i seniyye-i cenab-ı padişahî şerefsüdûr buyurulmuş Osmanlı Güç Dernekleri Nizamnamesinin sekizinci maddesi mucibince hususî ve müstakil bir halde teşkil edecek bu gibi cemiyetlerin teşkilatlarından evvel Harbiye Nezareti'nin rey-i istihsal olunur.”

İlgili yazının devamında Dahiliye Nezareti tarafından bu gibi teşkilatların menedilmeleri ve icraatta bulunmalarına mani olunulması buyuruluyordu.⁸³⁸ Güç Dernekleri, I. Dünya Savaşı sırasında ise, artan askerî ihtiyaçlarının karşılanması maksadıyla, 12 yaş ve üzeri bütün Osmanlıların katılımlarının zorunlu olduğu Genç Dernekleri halini aldı.⁸³⁹ Beden terbiyesi, jimnastik gibi spor faaliyetleri vesilesiyle İTC ideolojide milliyetçilik ve *millet-i müsellaha* (silahlı millet) arasında doktrin ve eylem birliği kurmuş oluyordu. Genç Derneklerinin ilhamı Von der Goltz'un Almanya'da kurulmasına önyak olduğu Genç Almanya Derneği (Jundeutschlandbund) idi. Bu doğrultuda Almanya'dan bu iş için gönderilen Miralay Von Hoff, derneğin amacını gençlere askerliği sevdirmek ve onları askerliğe alıştırmak olarak tanımlıyordu. Bunun için asıl maksat, gençlere askeri bir eğitim vermek değil, onları ruhen ve bedenlen askerliğe hazırlamaktı. Ordunun içerisinde rençber, çiftçi, seyis, demirci ve daha pek çok meslek kolundan fertlerin bir arada olduğu, fakat her birinin kendi kültürünce hareket ettiği belirtiliyordu. Emre itaat etseler bile her birisi aynı çeviklikte değildi. Kimi emirleri ivedilikle ve atiklikle yerine getiriyordu, kimi aheste aheste... Basına verilen bir demeçte, bu vaziyetin insanların kültürel aidiyetlerindeki farklılıklardan kaynaklandığı belirtiliyor ve gençlerin “mütecannis” kültürel niteliklerle yetiştirilmelerinin askerlik açısından önemi vurgulanıyordu. Dolayısıyla basında servis edilen fotoğraflar her ne kadar beden terbiyesini öne çıkarıyorlarsa da, derneklerin asıl odağı tüm gençlere ideolojik bir bütünlük aşılama idi. Gençlerin şiddetle değil, pedagojik usullerle rızalarını kazanmak üzere eğitilmeleri isteniyordu.

⁸³⁸ BOA/DH.HMŞ./30/89/1.

⁸³⁹ Genç Dernekleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt I, s. 440-442.

Genç Derneklerinin çıkarmaya başladığı mecmuanın ilk sayısında Selim Sırrı Bey şu ifadelerle yer veriyordu:

“İşte vatan yavrularını becerikli, kâvî, vazifesini bilir, vatan ve millet hisleri ile meşbû’ bir hale getirmek, onları bedenî ve ahlakî terbiye nokta-i nazarından hayata hazırlamak maksadı ile Harbiye Nazırı Paşa Hazretlerinin teşebbüsü ve Padişahımız Efendimiz Hazretlerinin idareleri ile Genç Dernekleri teşkil etmiş ve bu mühim teşkilatı yapmak üzere Fon Hof Paşa Almanya’dan memleketimize celb ve davet edilmiştir. Fon Hof Paşa’nın en büyük meziyeti sanat-ı askerliğe vukufu kadar çocuk terbiyesinden anlar bir mürebbi olmasıdır. Onun Türk gençleride inkişafını arzu ettiği evsâf şunlardır: Fıkr-i teşebbüs, nüfuz-ı nazar, isabet-i karar, kudret, sıhhat, kuvvet ve tahammül.”⁸⁴⁰

İTC ve İTC’nin himayesinde olan mektepler başta olmak üzere bu tür paramiliter gençlik organizasyonları kısa sürede her yere yayılmaya başladı.⁸⁴¹ *Şehbâl* mecmuası, 14 Temmuz 1913’te Ufa Medrese-i Aliyye-i Diniye öğrencilerinin jimnastik faaliyetlerini, 28 Mayıs 1914’te ise “Terakki-i Hakikin Fidanlığında: İstikbalin Türkleri Yetiştirilirken” başlığıyla Bursa İttihat ve Terakki Mektebi öğrencilerinin üzerlerinde askeri üniformaya benzeyen kıyafetleri ve ellerinde mızraklarla yaptıkları bir idmanı fotoğraflıyordu.⁸⁴²

Aslında beden terbiyesi ile bir milletin inşası projesinin öncü adımları daha 1910 Temmuz ayında atılmıştı. Meşrutiyetin ilanından sonra cemiyet namına İstanbul’da asayiş sağlamaya için gönüllü hareket eden Selim Sırrı (Tarcan) Bey, cemiyetin Merkez-i Umumisi tarafından uyarıldıktan sonra İsveç’e gidip beden terbiyesi üzerine eğitim aldı. Döndüğünde ise siyasete bulaştığı gerekçesiyle Harbiye Nezareti’nden istifa ettirildi. Bunun yerine Maarif Nazırı Emrullah Efendi kendisini Osmanlı vilayetlerinde görev yapmak üzere Terbiye-i Bedeniye müfettişliğine aldı.

⁸⁴⁰ Selim Sırrı (Tarcan) “Genç Dernekleri veya Keşşaf Telakkileri”, *Osmanlı Genç Dernekleri*, Cilt 1, Sayı 1, 1333 [1 Eylül 1917], 3-6, s. 3.

⁸⁴¹ 1 Eylül 1917 tarihi itibarıyla Osmanlı Genç Dernekleri İmparatorluk genelinde toplam 806 Genç Derneği teşekkül edilebilmiş olduğunu duyuruyordu. Şubeleri gösterir cetvel için bkz. “Osmanlı Genç Derneklerinin Bidayet-i Teşkilinden Temmuz Evâsıtına Kadar Vilayât ve Müstakil Sancakların Merkez ve Mülhakâtında Teşkil Etmiş Olunan Genç Derneklerinin Mikdarını Nâtik Cedvel”, *Osmanlı Genç Dernekleri*, Cilt 1, Sayı 1, 1333 [1 Eylül 1917], s. 14-15.

⁸⁴² “Müşahabe”, *Şehbâl*, 11 Temmuz 1329 [14 Temmuz 1913] Sayı 78, s. 104; “Bursa İttihat ve Terakki Mektebi”, *Şehbâl*, 15 Mayıs 1330 [28 Mayıs 1914], Sayı 97, s. 4.

Selim Sırrı Bey'den beklenen şey, mekteplerde beden terbiyesi üzerine eğitimler vermek, öğretmenleri yetiştirmek ve beden terbiyesini bütün mekteplere yaymaktır. Öte yandan, bu eğitimler için İlmîye teşkilatı gönüllü değildi. Medreselerde beden derslerinin tatbiki türlü zorluklar doğurmaktaydı. Şeyhülislam özellikle de kız öğrencilere beden dersi verilmesini bid'at olarak yorumluyordu. Selim Sırrı Tarcan Medresetü'l-vaizîn sınıflarında jimnastik dersi verilebilmesini ancak dönemin Evkaf Nazırı Mustafa Hayri Efendi vasıtasıyla sağlayabildi ki bu okulların öğrencileri yalnızca sarıklı ve cübbeli erkeklerden oluşuyordu ve öğrenciler kıyafetlerini jimnastik için terk etmeye hevesli değillerdi.⁸⁴³

Temelde İslam, Osmanlı ve Alman subayları tarafından da uzun bir müddet, orduda ihtiyaç duyulan ortak ruhu yaratabilecek *illisio* olarak görüldü. Von der Goltz İslam'daki gazilik ve şehitlik mefhumlarının askere aşıladığı iman gücünden söz ediyor, İslam'ın millet-i müsellaha için paha biçilmez bir rolü olabileceğini vurguluyordu.⁸⁴⁴ Benzer bir duruşu, Mustafa Kemal Bey (Atatürk), arkadaşı ve meslektaşı Nuri Bey (Nuri Conker)'in kitabı *Zabit ve Kumandan*'a dair görüşlerini belirtmek için kaleme aldığı *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal* isimli eserinde sergiliyordu. İslam'ın askerlerin cephede kendilerine verilen emirleri tereddütsüz yerine getirmeleri ve cephede ölüme karşı gözlerini kapatarak ileri atılmalarındaki rolünü olumluyordu.⁸⁴⁵

Halbuki İslam, her ne kadar askere ihtiyaç duyduğu motivasyonu sağlayabilecek bir inanç sistemi kurabilir gibi gözükyorsa da, *millet-i müsellahanın* özü itibari ile de ideolojik açıdan onunla çatışıyordu. Zira, millet-i müsellaha savunusu esasını Darwinizmden alıyordu: Ortak duygu ve değerlerle kuşatılmış, sağlam ve dinç dimağları taşıyan sağlam ve dinç bedenler üstünde yükselecek bir toplum. Bu şartlar altında bir inanç olarak İslam'dan istifade mümkün gibi gözükse de, millet-i müsellahanın özü itibari ile Türk milliyetçiliğine karşı çıkan İslamcılarla uzun vadeli bir birlikteliği zaten düşünülemezdi. Ordunun, millet-i müsellahanın ihtiyacı olan ideolojik ivme için İslamcılardan ziyade, İslamcılığı da dışlamayan fakat İslam ile

⁸⁴³ Selim Sırrı Tarcan, "Hatıralarım", 46-52, bir fotoğraf için ayrıca bkz. s. 71.

⁸⁴⁴ Kemal Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s. 354.

⁸⁴⁵ Celal Esat Arseven, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, haz. Ekrem Işın, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 125.

Türklüğü kendi potasında eriten bir tür milliyetçilik tasavvuruyla daha rahat uzlaşabilmesi de bu açıdan pek doğaldı.⁸⁴⁶

Bu birlikteliğin kaidelerini gösteren belirli başlı örnekler sunmak pekala mümkündür. Bunun için ordunun 1913 sonrasında ilgilendiği sosyal ekonomik ve sosyal kültürel faaliyetlere kısa bir bakış atmak yeterli. Bu anlamda Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığının erken döneminde gözüken ilk atılımı alfabenin ıslahı noktasında oldu. Bir komisyon kurarak Türkçe'ye uygun olacak şekilde alfabenin ıslahının tartışılmasını ve kaidelerinin belirlenmesini istedi. İTC'nin meşhur Maarif Nazırı Emrullah Efendi, Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, Celal Esat (Arseven) Bey, Milaslı İsmail Hakkı Bey gibi isimler Hafız Hakkı Paşa'nın riyasetinde kurulan bu komisyonda bir araya getirildiler. Komisyon Arap harflerinin ıslahının güç olduğu üzerinde durarak Latin alfabesine geçişi çözüm olarak görüyordu. Fakat, bu değişimi yapabilmek günün koşullarında zordu. Enver Paşa'nın ısrarı sonucunda daha sonra Enveriye olarak adlandırılacak, hurûf-ı munfasıla (ayrı yazılan harfler) esasına dayalı bir yazı sistemi geliştirildi.⁸⁴⁷ Buna göre, hiçbir harf birleştirilmeyecek ve -uzun ya da kısa sesli olsun- bütün sesli harfler kelime içerisinde yazılacak, Türkçe'de kullanılan her bir ses bir harf ile ifade edilecekti.⁸⁴⁸ Böylelikle Türkçenin inkişafı yolunda mühim bir adım atılabilirdi. Enver Paşa Harbiye Nezaretinin hazırlattığı yeni haritalarda ve hatta yazışmalarda dahi bu yeni harfler kullanılmaya başlandı.⁸⁴⁹ Ordudan başlayarak

⁸⁴⁶ Erken cumhuriyet devrinde milliyetçiliğin kültürel imgelerden biri halini alacak olan, kadın ve erkeğin bir arada oynayabildiği Sarızebek dansı da yine bu dönemde milli bir dans olarak Selim Sırrı Bey tarafından icat edilmişti. Bkz. Selim Sırrı Tarcan, "Hatıralarım", s. 53-60. Paramiliter örgütler için ayrıca bkz. Erol Akcan, *İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022. Ayrıca bkz. Cemil Aydın, *The Idea of the Muslim World: A Global Intellectual History*, Harvard University Press, Cambridge, 2017; M. Talha Çiçek, "Birinci Dünya Savaşında Suriye'de Pan-İslâmîst Propaganda: Eş-Şark Gazetesi Örneği", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, Sayı 17, 2018, s. 107-126; M. Talha Çiçek, "Visions of Islamic Unity: A Comparison of Djemal Pasha's *al-Sharq* and Sharif Husayn's *al-Qibla* Periodicals", *Die Welt des Islams*, Sayı 54, 2014, s. 460-482; Adeeb Khalid, "Pan-Islamism in Practise: The Rhetoric of Muslim Unity and Its Uses", *Late Ottoman Society – The International Legacy*, haz. Elisabeth Özdalga, Routledge, Londra ve New York, 2005, s. 203-223; Erol Ülker, "Contextualising Turkification: Nation Building in the Late Ottoman Empire, 1908-18", *Nations and Nationalism*, Cilt 11, Sayı 4, 2005, s. 613-636.

⁸⁴⁷ Celal Esat Arseven, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, s. 125.

⁸⁴⁸ Bkz. *Orduda Yeni Elifba*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1330 [1914].

⁸⁴⁹ Mustafa Kemal Paşa da Harbiye Nezareti ile yazışmalarında bu yeni alfabeyi kullanmıştı. ATASE'den sağladığı yazışma örnekleri ve değerlendirmesi için bkz. Sadık Emre Karakuş, "Enver Paşa'nın Alfabe Denemesi: Ordu Elifbası", *Tarih Okulu Dergisi*, Cilt 11, Sayı XXXVI, 2018, 443-484.

alfabeyi ıslah etmek niyetindeydi. Fakat I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle buna fırsat olmadı ve eski yazıya geri dönüldü.⁸⁵⁰

5.2. İTC İktidarının Kendini Yeniden Üretim Aracı Olarak Ordu, Siyaset, Ekonomi ve İdeoloji

I. Dünya Savaşı yıllarına gelince, askerlerin, sivillerle benzer düşünceler bile, sivillerin programından ayrı olarak, onların milli iktisat siyasetine karşın kendi formüllerini geliştirmiş olduklarına önceden de değinilmişti. Bu hadisenin üzerinde tekrar durulmayacak. Fakat şunu özellikle vurgulamalı ki savaş sırasında ordunun iase ihtiyacını temin için girişilen teşebbüsler dört senelik zaman zarfında, İTC'nin sivil grubunda yer alan ve benzer ideolojik bir davayı kendine mesele edinen Kara Kemal, K r Ali İhsan ve Memduh Şevket (Esental) gibi figürlerin teşebbüsleri ile iktisadî çıkarları bakımından büyük ölçüde çatı mı sa bile, bu çatışmalar İTC mahfillerinde temel paydada geliştirdikleri ortaklıkları sonlandırmamı tır. İktisadî menfaatlerinin çatışmasına rağmen nasıl ortak bir zeminde kalmayı ba arabildikleri noktasında belki de I. Dünya Savaşı sırasında güttükleri ideolojik ve politik ortaklık bir cevap niteliği taşıyabilir.

Ordunun kültürel faaliyetleri I. Dünya Savaşı yıllarında da devam etmiştir. Bu faaliyetlerde de yine asker ve sivil İttihatçı eyleyicilerin arasında ideolojik ve kültürel bir ortaklık ve uyum bulunduğunu söylemek mümkündür. I. Dünya Savaşı yıllarında, İTC Merkez-i Umumi  yeleri ve kabinesini en çok meşgul eden mesele, Türkiye'nin savaştan sonra ekonomik ve politik tam ba ımsızlı ını teminat altına almaktan ibaretti. Bunun önündeki en büyük engelin, 1908'de siyasal iktidarla hemhal olmaya ba ladıkları günden beri Osmanlı'nın yabancı devletlere verdiği kapitülasyonlar olduğunu tespit etmişlerdi.⁸⁵¹ Kapitülasyonları savaş öncesinde kaldırmak için radikal bir adım atamamı lardı. Büyük Devletlerin büsbütün karşısında bulunmaktan ka ınmı lardı. Harbin başlamasıyla birlikte ise İTC kabinesi tek taraflı olarak kapitülasyonların ilga edildiğini duyurdu. Fakat bu duyuruya Osmanlı'nın müttefiki Almanya dahi tepki gösterdi.⁸⁵² Savaş sırasında tek taraflı alınan bu kararı savaştan

⁸⁵⁰ Celal Esat Arseven, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, s. 125.

⁸⁵¹ İTC'nin kapitülasyonların ilgası için  alı aca ı siyasi programında da gösterilmişti. Bkz. *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir – 1329 Senesi Umumi Kongresinde Tanzim ve Kabul Olunmu tur*, 1330 [1914] – 1333 [1917], s. 3.

⁸⁵² Mehmet Emin Elmacı, *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*, s.151-159, 160-161.

sonra nasıl sürdürebilecekleri İttihatçıların birinci sorunu olarak devamlı gündemlerinde kaldı. Kapitülasyonların İTC'nin siyasal bağımsızlık talepleri önüne koyduğu üç temel engel şunlardı: Kapitülasyonlarla korunan yabancı mahkemeler, yabancı okullar ve gümrük. Bu doğrultuda, yabancıların kapitülasyonların devamına dair savaş sonrasında ileri sürmeleri olası olan temel argümanlarını haksız çıkaracak kapsamlı bir reform hareketine kalkışmayı denediler. Ziya Gökalp çevresinin önerdiği Evkaf Nezaretinin lağvı ve vakıf okullarının Maarif Vekaleti'ne bağlanması; Şeyhülislam'ın kabineden çıkarılması ve bütün adlî yetkilerinin Adliye Nezareti'ne devredilmesi, kapitülasyonların lağvını meşrulaştırabilecek en etkili formül olarak diğer liderler tarafından da kabul edildi. Buna karşılık gayrimüslimlerin cemaat teşkilatı da lağvedilecek, mektepler tamamen Maarif Nezaretine bağlanacak, ibadethaneler bakanlığın sorumluluğuna girecek, ruhbanın maaşları doğrudan bakanlıktan ödenecekti.⁸⁵³

Enver Paşa Harbiye Nazırlığı sırasında, Avrupa kamuoyundaki Türk imajının değiştirilebilmesi için çaba sarf ederek İTC'nin sivil liderlerine büyük bir destek vermiş oluyordu. Bu doğrultuda en önemli iki hamlesi, birincisi bir atölye kurarak Osmanlı ressamlarını burada himaye altına almak ve onlara diğer sanatsal faaliyetlerinin yanı sıra Osmanlı zaferlerini konu edinen resimler sipariş etmek oldu. İkincisi ise, Celal Esat Bey'in girişimi ile yazılan bir Türk operasının (ki Celal Bey opera dese bile aslında bu oyun bir operet niteliğindedir) masraflarını karşılayıp İttifak devletlerinde turneye çıkmalarını sağlamak oldu.⁸⁵⁴

İTC, Meşrutiyetin devriminden sonra hemen bütün toplumsal kesimlerle ilişki kurmak ve kendisi ile farklı sınıflardan halk zümreleri ile organik bir bağ geliştirebilmek üzere daha çok sayıda toplumsal örgütlenmeler oluşturmuştu. 1910'da Edirne'de İTC Heyet-i Merkeziyesi himayesinde faaliyet gösteren Osmanlı Fakir Çocuklarına Yardım Cemiyeti,⁸⁵⁵ İTC Merkez-i Umumisinin himayesinde kurularak İTC ve köylü arasındaki rabıtaı kuvvetlendirmeyi maksat edinen Köylü Bilgi

⁸⁵³ BOA/HSDHADB/4/4, s. 5, 8; BOA/HSDHADB/4/7, s. 2.

⁸⁵⁴ Celal Esat Arseven hatıralarında Avrupa'da müttefiklerde dahi gözüken Barbar Türk imajını değiştirmek için bu gibi teşebbüslerde bulunduklarını belirtmektedir. Bkz. Celal Esat Arseven, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, s. 126-135.

⁸⁵⁵ *Şehbâl*, Sayı 30, 15 Teşrin-i Sanki 1326 [28 Kasım 1910], s. 115.

Cemiyeti,⁸⁵⁶ Türkçülüğün milli eğitim politikasında belirleyici olması maksadıyla teşekkül eden Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti⁸⁵⁷ ve Türk milliyetçiliğini halk arasında kültürel yoldan yaymayı maksat edinen Halka Doğru Cemiyeti⁸⁵⁸ gibi örgütler bu anlamda en başta zikredilmesi lazım gelenlerdir.

İTC dört koldan genişlettiği teşkilat ağlarıyla, *de facto* gelişen toplumsal iktidar ilişkilerini *de jure* haline koymaya çalışmış olsa da, belirtmek gerekir ki örgütün iktidar alanında serpilten alternatif grupların her birisi bu resmi teşkilat yapısında birbirlerine mükemmel bir uyum arz etmediler. İslamcılar ve Türk milliyetçileri arasındaki ideolojik tartışmalar giderek arttığı gibi, Balkan Harbi vesilesiyle İstanbul'a gelen İttihatçılardan sonra Türkçülerin de kendi aralarında zannedilenden daha çok farklılıklar barındırdıkları ortaya çıktı. Tüm bu farklılıklar, Merkez-i Umuminin bütün cemiyet teşkilatına hakim olabilmesini zorlaştırdı. İTC'nin iktidar sermayesini yeniden biçimlendirmek pahasına yönetici elitler, bu gruplar arasında bir tercihte bulunma zahmetiyle karşı karşıya kaldılar.

Resmi yapı, eyleyicilerin telkinlerinin örgüt mensuplarına ulaştırılmasını sağlayan etkili bir operatör olarak iş görse bile, eyleyicilerin bütün telkinleri, örgüt aktörlerinin kendi toplumsal konumlarıyla kusursuz bir uyum arz etmez.⁸⁵⁹ İktidar *habitusuna* yabancı oldukları ölçüde elitler ve aktörler eyleyicilerin telkinlerini yaymakta güçlük çeker ve hatta toplumsal güçleri ölçüsünce çeşitli direnç stratejileri geliştirebilirler. Eğer kendi amaç, hedef ve çıkarları, eyleyicilerin telkinleri vesilesiyle bir nebze billurlaşarak görünür olmaya başlayan iktidar sermayesinden tamamen ya da kısmen dışlanmış görünüyor, yani örgütün iktidar sermayesi onların güç iddiasında oldukları toplumsal alanlarda arzu ettikleri etkiyi yaratabilmelerine katkı sağlamıyor

⁸⁵⁶ Kurucuları arasında Kazım Nami (Duru) Bey'in adı özellikle dikkati çekmektedir. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 1, s. 447.

⁸⁵⁷ Mithat Şükrü (Bleda), Hüseyinzade Ali ve eski Halep Valisi Galip Bey gibi etkili İttihatçılar kurucular arasındadırlar. Bkz. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 1, s. 447-448.

⁸⁵⁸ Rahmi Bey ve İTC'nin İzmir Mesul Murahhası Celal (Bayar) Beyler bu cemiyetin kurucularındandır. Bkz. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 1, s. 392.

⁸⁵⁹ Herbert Simon örgütlerin iki farklı yapıyı bir arada ihtiva ettiklerini söyler: Örgüt üyelerinin davranışlarını tasarlamaya yarayan biçimsel ve bundan ayrı olarak örgüt üyelerinin kendi bireysel ilişkilerinden oluşan doğal örgütlenmeler. Simon, buradan yola çıkarak, örgütlerde alınan kararların örgütte var olan bu iki örgütsel yapıya doğrudan bağlı olduğunu ve örgüt içi çatışmalarda farklı örgütlerde, farklı oranlarda iç içe geçen bu iki toplumsal yapının önemli bir rolü olduğunu düşünür. Bkz. Herbert A. Simon, Donald W. Smithburg, Victor A. Thompson, *Kamu Yönetimi*, s. 71-82; James G. March, Herbert A. Simon, *Örgütler*, çev. Ömer Bozkurt, Oğuz Onaran, Sevinç Matbaası, Ankara, 1975, s. 129-153.

ve hatta, bu etkiyi kendi güçleriyle gerçekleştirebilmelerine dahi imkan vermiyorsa, o elit ve aktörler örgüt içi sosyal ilişkiler ağı içerisinde yeniden konum almaya başlarlar. Böyle bir durum karşısında, elitler ve/veya aktörler koşullara göre ya faaliyetlerini durdurup pasif tutum alır, ya örgütten ayrılır ve dışarıda ayrı bir yapılanma inşa eder, ya örgüt içinde açık veya örtülü rekabete başlar ya da eyleycilere karşı durmayı kendi becerilerinin dışında veya menfaatlerine aykırı olarak görüp iktidar *habitusuna* yine de boyun eğerek kendi çıkar alanlarını değiştirir ve kendi sermayelerini iktidar *habitusunu* meşrulaştıracak şekilde sarfa çaba harcamaya girişirler.⁸⁶⁰

Spesifik bir toplumsal alanda eyleycilerin amaç, hedef ve menfaatlerinden o veya bu ölçüde ayıksı örgütsel faaliyetler gösteren çıkar grupları örgüt içerisinde müstakil güç odakları/grupları haline dönmeye başlarlar. Eyleyici zümrenin telkinlerinden farklı tür ve seviyelerde gerçekleştirdikleri faaliyetler neticesinde etkide bulundukları toplumsal alan/alanlar üzerinde de bu grupların kendi müstakil güç alanları ortaya çıkar. Güç odakları örgütün iktidar alanında örgüt içinde eyleycilere alternatif olma iddiasında bulunan muhalif bir örgütlenme halinde genelleştiklerindeyse örgüt içinde bir hizipleşme başlarlar. Hizipler kendi güç alanlarını eyleycilerin kontrolünde olan iktidar alanı hilafında sağlamlaştırıp geliştirerek iktidar *habitusunu* işlevsizleştirmeye ve giderek onun yerini almaya çalışırlar. Bu yüzden, örgütün iktidar alanında da ikilik meydana çıkar.

Hizipten farklı olarak, bir güç grubunun mücadelesi, örgüt içinde iktidar habitusu ile kaçınılmaz ve dönüşü olmayan bir çatışmanın varlığı anlamını taşımaz. Güç odakları, eyleycilerin tamamından ya da bütün faaliyetlerinden değil fakat kendi güç alanlarını kendi aleyhlerinde dönüştürmeye çalıştıklarına kanaat getirdikleri çıkar grupları ve onların müdahalelerine karşı sınırlı bir toplumsal alanda mücadele

⁸⁶⁰ Gary Yukl toplumsal ilişki sürecinde etkileme/telkin faaliyetlerinin hedefi olan aktörlerin

sergilerler. Kararlara ve uygulamalara etkide bulunan yöneticilerin ve/veya yönetici elitlerin yalnız biri veya birkaçının eyleyici zümredeki varlığını yahut onların faaliyetlerini kendi amaç, hedef ve çıkarlarına aykırı gördüklerinde, örgütün bütün eyleyici zümresine karşı değil, yalnızca iktidar sermayesinin oluşumunda gösterdikleri faaliyetlerden rahatsız oldukları kişilerin ve onların çevrelerinin kendi iddiasında oldukları güç alanlarındaki faaliyetlerine karşı rekabette bulunurlar. Güç alanlarının kapsamını oluşturan toplumsal alanları biçimlendirmeye yarayan toplumsal iktidar kaynakları üzerindeki kontrol kabiliyetlerini, kendilerine rakip olarak gördükleri figürlerin aleyhinde artırmayı hedeflerler. Bunun için o alanlarda ihtiyaçlarına cevap verecek yeni iktidar araçları ve sosyal ilişkiler de geliştirmeye ve bu sayede, o alanla yakın ilişkide olan toplumsal *habitus*ları daha fazla etkilemeye gayret edip daha fazla güç kazanmaya çabalarlar.

Güç grupları alternatifleri olarak gördükleri rakip çıkar grubunun iktidar kaynakları üzerindeki etkisini azaltmak içinse, rakibinin sahip olduğu araçların toplumsal meşruiyetini sarsacak aksiyonlar almaya ve hatta yeterli güçleri varsa rakiplerinin araçlarını da kendi lehlerinde dönüştürmeye ya da o araçları da büsbütün ele geçirerek o alan/alanlardaki toplumsal iktidar kaynaklarına erişimi sağlayan bütün iktidar araçları üzerinde kendi tekellerini oluşturmaya teşebbüs ederler. Bu sayede, kendi güç alanlarını tahkim ederek, yeniden dönüşmeye açık olan örgütün iktidar alanındaki rollerini güçlendirmeye odaklanırlar. Başarılı oldukları takdirde, rakiplerinin örgütün sermaye havuzundaki özgül ağırlıkları ve payları azalırken kendilerinininkiyse artış gösterir. Bu yoldan örgüt içindeki alter kin n

iktidar *habitusuna* potansiyel bir tehdit olarak algılanıp tepeden bir müdahale ile saf dışı bırakılmalarına değin...

Örgütün faillerinden oluşan grupların iktidar güçleri toplumsal alanlardan devşirebildikleri güçlere bağlıdır. Fakat alan, her zaman tek bir failin ya da fail grubunun etkisi altında biçimlenmez. Beşeri anlamda farklı örgütlü ve örgütsel yapılardan türemiş pek çok failin aynı anda yürüttükleri irili ufaklı faaliyetlerden ortaya çıkan uzlaş ve çatışmanın etkisi altında değışir ve dönüşür. Ayrıca, zamana ve koşullara bağlı olarak ortaya çıkan ve bütünüyle faillerin kontrolünde gerçekleşmeyen coğrafi, siyasal, sosyal, askeri, kültürel, iktisadi her türlü gelişme bir alandaki önceliklerin değışip dönüşmesinde faillerin eylemlerinden daha belirleyicidir. Doğal afetler, savaşlar, kıtlıklar, büyük yangınlar, demografik değışimler, diplomatik krizler, ekonomik bunalımlar gibi farklı seviye ve türlerde toplumsal infiallere sebep olan gelişmeler bireylerin toplumsal ihtiyaçlarının önceliklerini de değıştirir. Bu olası kırılmalarla birlikte, toplumsal alan ve dolayısıyla, toplumsal alana tabi olan bireylerin sahip oldukları sermayelerinin nisbî değeri de zorunlu bir değışime maruz kalır. Sonuç olarak, faillerin değışime uyum sağlama başarılarına paralel şekilde toplumsal iktidar güçleri değışir, ve tabii

kanalları çoğalttığından örgütün iktidar potansiyelini güçlendirmeye ve hareket kabiliyetini artırmaya yarar. Failler kendi *habitus*ları ve iktidar *habitusu* arasındaki farklılıklar fazlaysa bile, yine de mevcut faaliyetlerini eyleyicilere karşı büsbütün açık bir rekabete kalkışmaksızın sürdürüyorlarsa, *doxa* ve *illusio* arasındaki uyum vesilesiyle iktidar *habitusu* ile kısmî de olsa örtülü bir uzlaşma içerisindeler, demektir. Bu pasif uzlaşma, hem onlara hem de yönetici elitlere gerektiğinde birbirleriyle somut iş birlikleri yapabilecekleri açık bir kapı bırakır.⁸⁶² Dahası, aralarındaki rekabet, çıkar ve güç gruplarının toplumsal alanlarda daha fazla efor harcamalarını temin eder. Böylece, örgüt etrafındaki toplumsal örgütselleşme deneyimleri de artarak çeşitlenir. Örgüte tabi çıkar ve güç gruplarının her biri kendi etki ve güç alanlarını yapılandırdıkça, örgütün mevcut iktidar alanının meşruiyetini farklı toplumsal alanlara doğru genişletip güçlendirmeyi de sürdürürler. Örgütün mevcut iktidar sermayesinde baskın bir payları olmadığında bile failler, ilişkide oldukları *habitus*ları etkilemeyi sürdürdükleri müddetçe örgütün sermaye havuzuna güç aktarmaya devam ederler. Bu sayede, toplumsal alanlarda meydana gelebilecek dönüşümler karşısında örgütün ihtiyaç duyabileceği sermaye gücü de potansiyel olarak sermaye havuzunda hazır bulundurulmuş olur. Faillerin bu faaliyetleri, örgütsel bir “artı-değer” ortaya çıkarır. Eyleyiciler, kendi başlarına tahakküm kuramayacakları ya da değişen koşullar karşısında etkilerinin giderek azaldığı toplumsal alanlarda ilgili çıkar ve güç gruplarının meydana getirdiği artı-değerden istifade ederler. Gelişmelere ve koşullara göre, dayandıkları iktidar sermayesini güçlendirebilmek için iktidar gücüne ihtiyaç duydukları alanlar üzerinde etki sahibi olan çıkar ve güç gruplarıyla belirli seviyelerde uzlaşıp anlaşarak belirli toplumsal alanlarda türlü ortaklık, iş birliği ve ittifaklar geliştirmeye yönelirler.

1911 senesi, politik iktidar kaynaklarının paylaşımı hususunda İttihatçıların giderek su üzerine çıkan anlaşmazlıkları sebebiyle İTC’nin mevcut yönetici elitlerine karşı Hizb-i Cedid denen bir hareketi doğurdu. Daha önce izah edildiği üzere Hizb-i Cedid, İTC’nin fırka grubunda bir depreme sebebiyet vermişti. Her ne kadar “Mevad-ı Aşere” olarak adlandırılan on maddelik bir sözleşme dahilinde 1911 Umumi Kongresinde hiziplerin sona erdiği duyurulduysa bile, Umumi Kongre’nin akabinde

⁸⁶² Mintzberg bunu örgüt içerisinde resmi ve resmi olmayan yapılar arasındaki güç eşitsizliğinin bir faydası olarak tanımlar. Henry Mintzberg, “The Organization as Political Arena”, s. 133-154.

önce Ahali Fırkası, sonra da Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF) kurularak, muhalifler İTC'den ayrılıp kendi bağımsız politikalarını yürütmeye başlamışlardı.⁸⁶³ Halbuki, HİF içinde de bir bütünlük yoktu. Sadaret makamına gelen Kamil Paşa ile HİF içerisindeki sivrilmiş figürlerin arasındaki anlaşmazlıklar pek fazlaydı. HİF mensubu olan Rıza Nur, diğer gruplarla anlaşamıyor, HİF'i de eleştirdikleri İTC'ye benzeterek her türden ve her gayeden insanı bir araya getiren programsız, amaçsız bir örgüt olarak tanımlıyordu.⁸⁶⁴ Öyle ki, Babıali Baskını gerçekleşmeseydi, iki gün sonra HİF içinden bir grubun Kamil Paşa kabinesini devirerek hükümeti yeniden kuracağına yönelik bir iddia dahi mevcuttur.⁸⁶⁵

İTC içerisinde sonraki tarihlerde iktidar sermayesini zarara uğratacak boyutta bir hizipleşmeye bir daha rastlanmaz. Fakat cemiyetin toplumsal tabanının genişliği, örgüt içerisindeki çıkar gruplarının zaman zaman birbirleriyle rekabet etmeye başlayarak İTC çatısı altında ayrı güç grupları halinde evrilmelerine sebep olmuştur. Balkan Harbi'ne değin üstü örtük bir surette gelişen Türkçüler ve İslamcılar arasındaki rekabet, İTC Merkez-i Umumisinin Selanik'ten İstanbul'a taşındığı yıllarda hız kazanmıştır.

İTC'nin politik iktidar kaynaklarına sivil İttihatçılar kadar asker İttihatçılar da sirayet etmeyi denemişlerdir. Atıf (Kamçıl) ve Yakup Cemil, hem Mahmut Şevket Paşa kabinesinde hem de Sait Halim Paşa kabinesinde Talat Bey'in Dahiliye Nezareti'ne geçmesine karşı çıkmışlar, onun yerine Cemal Bey'i (Paşa) bu makamda görmek istediklerini belirtmişlerdi. Halbuki, Cemal Bey ve Talat Bey kendilerinden yaşça biraz daha genç olan bu fedai zabitanın talebine rağmen aralarında anlaşmanın bir yolunu bulmuşlar, Cemal Bey'in vakti gelince Bahriye Nezareti'ne ve Enver Bey'in de Harbiye Nezareti'ne getirilmesinin daha uygun olduğu konusunda uzlaşmışlardı.⁸⁶⁶

Gerçekten de politik iktidar kaynaklarının devlet örgütlenmesindeki en tepe noktası olarak görülebilecek olan kabinedeki sivil-asker dağılımına bakıldığında,

⁸⁶³ Mevad-ı Aşare için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt I, s. 100-104.

⁸⁶⁴ Değerlendirmeleri için bkz. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt II, s. 320-420; Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu Nasıl Öldü*, haz. İlhami Yalınkılıç, Kitabevi, İstanbul, 1996.

⁸⁶⁵ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflası – Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, haz. Ahmet Eryüksel, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991, s. 20; Süleyman Kani İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye (1909-1918)*, s. 416-422.

⁸⁶⁶ Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 34-48.

asker İttihatçıların politik iktidar kaynaklarında siviller kadar güçlü ve kalıcı olarak yerleşemedikleri görülür. I. Dünya Savaşı sırasında İttifak devletlerinin kabinelerinde gözükken militarizasyon Osmanlı özelinde gözlemlenmez. Siviller kabinede her zaman sayıca daha ağırlıklı kalmış ve askerler yalnızca kendi uzmanlık alanlarıyla ilintili olan Harbiye ve Bahriye Nezaretlerinde kalmışlardır. Siviller İmparatorluğun içtimai ve politik modernizasyonu ile ilgilenirlerken, askerler de ordunun ıslahı ve modernizasyonu ile uğraşmışlar; birbirlerinin yetki alanlarına birbirlerine rağmen sirayet edememişler, fakat, savaş sırasında askerin ve sivilin yetki alanlarının ve dolayısıyla çıkarlarının kesiştiği toplumsal alanlarda istişare ve fikir teatisi ile hareket etmek zorunda kaldıkları bir idare usulü belirlemeye çalışmışlardır.⁸⁶⁷ Üstelik, Başkumandanlık Vekaleti vesilesiyle padişahın sıfatlarından birine haiz olduğu için Meclis’e karşı sorumlu olduğu hakikatinden rahatsızlık duysa bile, Enver Paşa zaman zaman meclisin talebi üzerine Meclis-i Mebusan’a gelip izah vermek mecburiyetinde kalmıştır.⁸⁶⁸ Bu tür eylemler kendisine İTC’nin sivil liderleriyle uzlaşısını sürdürmek zorunda olduğunu da sürekli hatırlatmış olsa gerek.

Bunun dışında, Birleşik Krallık arşivlerinden, savaş boyunca Talat ve Enver Paşaların İtilaf devletleriyle belirlenecek politikada ayrı ayrı hareket etmiş olabileceklerine dair bir izlenim edinmek mümkündür. Fakat yeteri kadar tetkik edilirse, bu ayrı hareket tarzlarının bir sivil-asker hizbine ne derecede işaret edebileceği tereddütlü bir hal alır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun seferberlik ilan ettiği günlerde Birleşik Krallık Osmanlıların savaş dahil olmaması için var güçleriyle çalışmaktaydılar. İstanbul’da Sir Mallet, Sait Halim Paşa ve Talat Bey ile kurduğu temaslardan dolayı aslında oldukça umutluydu. Bir diğer yandan da, Ağustos 1914’te İngiltere’nin İzmir Başkonsolosu Heathcote-Smith Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesini engellemesi için Rahmi Bey’i İstanbul’a gidip Talat Bey ile görüşmeye ikna etmişti. Rahmi Bey geri geldiğinde ona İTC’nin savaşa dair tutumuyla ilgili detaylı bir tafsilat sağladı. Rahmi Bey’in aktardığına göre, İTC’de halihazırda üç ayrı kol mevcuttu. Birinci grup Enver Bey çevresinde toplanan askerlerdi ve Almanya’nın yanında savaşa girilmesini

⁸⁶⁷ Erik Jan Zürcher, “Young Turk Governance in the Ottoman Empire during the First World War”, s. 897-913.

⁸⁶⁸ Bkz. Ömer Faruk Güneşilmez, “Enver Paşa’nın I. Dünya Savaşı Süresince Meclis-i Mebusan Konuşmaları” (1914-1918), *Atatürk Dergisi*, Cilt 13, Sayı 1, 2024, 12-20.

savunuyorlardı. İkinci grup ise savaş boyunca tarafsızlığın korunmasını isteyen gruptu ve Maliye Nazırı Cavit Bey bu grupta başı çekiyordu. Üçüncü grup ise partiyi bir bütün haline tutmaya çalışıyor ve iki grup arasında uzlaşma sağlamaya çalışıyordu. Bu grubun başında ise Talat Bey vardı ve Rahmi Bey kendisinin de bu gruba tabi olduğunu söylüyordu. Üçüncü grubun amacı gizliydi. Net bir konum almamış gibi görünüyorlardı. Bu sırada, şovenist olan birinci grubun isteklerini yerine getirerek

bir dostu olduğunu vurgulayarak, İngiltere’den de destek görmek istediklerini söylüyordu.

Almanya Türkiye’ye ve İTC’ye büyük bir destek sağlamıştı. Kamil Paşa hükümeti düştükten sonra neredeyse iflas durumunda olan maliyeyi toparlayabilmek için ihtiyaç duyulan borcu ancak Almanya’dan alabilmişti. Hatta, Almanya’dan borç alınırken İTC’nin elinde kalan son taşınmaz mal varlığı olan Selanik’teki Beyaz Kule/Hürriyet Bahçesi’ni bedel olarak gösterilmek istenmiş, fakat Almanya bunu bile gerekli görmemiş, İttihatçıların teklifini geri çevirmişti. Öte yandan, ilk başta kapısını çaldıkları İngiltere ve Fransa ise finansman konusunda ne hükümete ne de İTC’ye kesinlikle yardıma yanaşmamışlardı. İngiltere Meşrutiyetin ilanından beri İTC’ye pek nahoş bir tutum sergilemekteydi ve İttihatçıların sempatisini giderek kaybediyordu. Halbuki İngiltere Türkiye’ye karşı Almanya’nın yaptığı gibi iyi niyet göstermeye kalkışacak olsa bu İttihatçılardan çok çabuk karşılık görebilirdi. Bunun yerine İngiltere Çanakkale Boğazı açıklarında abluka başlatıp bütün dünyaya Türkiye’ye düşmanca tavır takındığını anons ediyordu. Bu tutumunu terk etmesi durumunda şüphesiz üçüncü grubun işini kolaylaştırırdı.⁸⁶⁹

Rahmi Bey’in konuşması gerçekte son derece politik olmakla beraber, son derece samimiydi de. Öte yandan, Talat ve Enver’in aralarında bir görüş ayrılığı varmış gibi göstererek, İttihatçıların Osmanlı’nın diplomatik iletişim kanallarını artırmak istedikleri de düşünülebilir. Zira, bu süreçte ikilinin birbirlerinden bağımsız hareket ettiklerini söylemek gerçekçi değildir. Keza, aynı dönemde Enver Paşa Rusya sefirine Almanya ile bir anlaşma imzaladıklarını ve fakat bu anlaşmanın savaşa girmek konusunda kendilerini bağlayıcı olmadığını bildiriyordu. Eğer Rusya Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak bütünlüğünü taahhüt eder, tam bağımsızlığını destekler ve Osmanlı’ya muavenette bulunarak iyi niyetini ispat ederse, Enver Paşa Osmanlı’daki Alman subayları hemen evlerine gönderebileceğini garanti ediyordu. Rusya bu yönde bir adım atarsa, Osmanlı ordusu Balkanlarda Rusya’yı destekleyebilirdi.⁸⁷⁰

⁸⁶⁹ TNA/FO 195/2459, 396-403, 424-427.

⁸⁷⁰ Rusya’nın İstanbul Elçisi Girs’ten Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov’a, 9 Ağustos 1914, no. 650, içinde *Rus Dışişleri Arşivi’nin Belgelerinde Osmanlı’nın Cihan Harbi’ne Girişi*, çev. ve haz. Azad Ağaoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 37-38. Ayrıca bkz. Rusya’nın İstanbul Elçisi Girs’ten Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov’a, 3 Ağustos 1914, no. 618, içinde *Rus Dışişleri Arşivi’nin Belgelerinde...*, 25-26; Rusya’nın İstanbul Elçisi Girs’ten Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov’a, 4 Ağustos 1914, no 621, içinde *Rus Dışişleri Arşivi’nin Belgelerinde...*, s. 26-27; Rusya’nın İstanbul

Öte yandan, Almanya da Osmanlı'nın bir an evvel savaşa dahil olması için son derece baskıcı davranıyordu. Bu baskı karşısında Sait Halim Paşa, Halil Bey, Talat Bey ve Enver Paşa sürekli yeni gerekçeler ileri sürerek Osmanlı'nın savaşa girmeye henüz hazır olmadığına Almanya'yı ikna etmeye çalışıyorlardı (Bu arada belirtmek gerekir ki Halil Bey bu dönemde kabinenin üyesi değildi. Fakat savaşa girilmesi sırasında, gerek İtilaf devletleriyle ve gerekse de Almanya ile müzakereleri kabine üyesi gibi İTC'nin görevlendirmesiyle o yürütmüş, kabine toplantılarında da sürekli yer almış ve müdahil davranmıştı.⁸⁷¹). Hatta, Almanya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi Hans Freiherr von Wangenheim de hükümetine Osmanlıların savaşa girebilmesi için bütün hazırlıklarını tamamlamaları gerektiğini yoksa savaş sırasında Almanya'nın sırtına yeni bir yük alabileceğini telkin ediyordu.⁸⁷² Halbuki Almanya'nın kararı gün geçtikçe katileşiyordu. Paris önünde savaşın tıkanması Rusya cephesinde Almanya'yı zayıf düşürmüştü. Almanya'nın ana cephedeki yükün bir kısmını omuzlaması için Osmanlı'ya ihtiyacı vardı. Osmanlı'nın savaştan daha fazla kaçamamasının sebebi bu anlamda Enver Paşa'nın koşulsuz beslediği bir Alman sevgisi/hayranlığı değil,⁸⁷³ savaşın Osmanlı'nın kendi bağımsızlığı için vermek zorunda olduğu kaçınılmaz bir hayat mücadelesi olarak belirmiş olmasındandı.⁸⁷⁴

Savaşa nasıl girildiği ile ilgili olarak Cavit Bey'in 1919'da savaş suçlarından dolayı sorgulandığı Meclis-i Mebusan soruşturmalarından da tamamlayıcı bir bilgi ediniliyor. Cavit Bey'in ifadesine göre, İngiltere, Rusya ve Fransa'dan Osmanlı'nın

Elçisi Girs'ten Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a, 5 Ağustos 1914, no 628, içinde *Rus Dışişleri Arşivi'nin Belgelerinde...*, s. 27-28; Rusya'nın İstanbul Elçisi Girs'ten Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a, 5 Ağustos 1914, no 629, içinde *Rus Dışişleri Arşivi'nin Belgelerinde...*, s. 28.

⁸⁷¹ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları*, Cilt I, haz. Erol Şadi Erdinç, s. 2259-260.

⁸⁷² Mustafa Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde – Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi?*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 188-189.

⁸⁷³ Enver 27 Temmuz 1911 tarihli bir mektubunda, Almanya'nın her geçen gün İngiltere'yi biraz daha geçtiğini, bunun İngiltere üzerinde menfi bir etki yaptığını belirtir. Ona göre, Osmanlı'nın menfaatleri Almanya'ya yaklaşmasını gerektirmektedir. Zira, Almanya'nın da Osmanlı'dan iktisadi menfaatleri olmakla birlikte, bu menfaatlerinden hiçbirisi Osmanlı topraklarını elde etmek üzerine kurulu değildir. Aksine, çıkacak bir umumi savaşta, Enver, yalnız güçlü bir Türkiye'nin Almanya'ya yardım edebileceğini ve Almanya'nın da bunu çok iyi bildiğini belirtir. Almanya'ya karşı duyduğu sevginin de tamamen bundan ibaret olduğunu söyler. Bkz. 27 nolu mektup, Enver Paşa, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 60-61.

⁸⁷⁴ Harpten sonra 9 Ekim 1919'da Harbiye Nazırı Mustafa Kemal Paşa'dan Cihan Harbine katılmanın hata olduğuna dair bir beyanda bulunup İttihatçıları tahkir etmesini istemişti. Fakat, Mustafa Kemal Paşa, bu talebe karşı çıkarak, o zaman Osmanlı'nın Almanya yanında savaşa girmesinin bir ölüm kalım meselesi olduğu minvalinde bir yanıt vermişti. Bkz. Mustafa Kemal Paşa'dan Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya, 10 Kasım 1919, içinde Mustafa Kemal [Atatürk], *Nutuk Cilt III – Vesikalar*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1962, s. 1079.

savaşa girmemesi için onun toprak bütünlüğünü taahhüt etmeleri ve ayrıca kapitülasyonların ilgasını da kabul etmeleri istenmişti. İtilaf devletlerinin sefirleri müşterek olarak 17 Ağustos'ta savaş müddetince Osmanlı'nın toprak bütünlüğü ile ilgili yazılı taahhüdü Babıali'ye sundular. Fakat, kapitülasyonların ilgasına soğuk baktılar. Cavit Bey'in ifadelerine göre, eğer İtilaf devletleri gereken fedakarlığı yapıp kapitülasyonları ilga etmiş olsalardı, Osmanlı'nın savaşa girme lüzumunu hissettiği gerekçeler büyük ölçüde ortadan kalkmış olacaktı. Fakat buna yanaşmamış olmaları, kabinede savaşa girmek isteyen askerlerin elini kuvvetlendirmiş, bu meselede savaş karşıtı ve savaş yanlılarının arasında mutedil bir politika takip edenler de savaşa girmeye meyletmeye başlamışlardı.⁸⁷⁵ Cavit Bey bahsettiği gruplarda hangi isimlerin bulunduğu dair bir ifadede bulunmaz. Sadece askerlerin savaş yanlısı olduklarını belirtmekle iktifa eder. Ancak Rahmi Bey'in İzmir Konsolosuna verdiği bilgilerden söz konusu gruplar da netlik kazanmış olur. Demektir ki, Talat Bey ve çevresinden bazıları giderek Enver Paşa'nın tutumunu desteklemeye başlamışlardır.

Osmanlı'nın fiilen harbe girmesi, Enver Paşa'nın Yavuz ve Midilli'nin Karadeniz'e açılmasına verdiği müsaadeyle olduğu muhakkaksa da,⁸⁷⁶ kabinede bu vakada başka kimlerin onunla ortaklık yaptığı bilinmiyor. Baştan beri savaş karşıtı olduğu için Cavit Bey harbe girilmesini bir emrivaki olarak telakki etmiş ve kabineden istifa etmişti. Fakat, İTC'nin diğer yönetici elitleri kabinede sabit kaldılar. Üstelik, önceden haberleri olsun ya da olmasın Talat Bey, Halil Bey ve Cemal Paşa'nın zaten Osmanlı'nın tam bağımsızlığı için kendini savunma hakkı olduğunu düşündükleri ve gerekirse harbe iştirak noktasında taraftar durdukları da artık netleşmişti.⁸⁷⁷

Savaş sırasında Talat ve Enver iki ayrı koldan diplomatik oyunlarını sürdürerek Osmanlı için daha avantajlı koşullar aradılar. Rahmi Bey'in İzmir Başkonsolosuna ifade ettiği Talat Bey'in Osmanlı için uygun barış koşulları arayışı, Osmanlı savaşa fiilen dahil olduktan sonar da devam etti. Daha 1915 Ocak ayı gibi erken bir tarihte

⁸⁷⁵ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargulamaları*, Cilt I, haz. Erol Şadi Erdinç, s. 247-248.

⁸⁷⁶ Hafız Hakkı Paşa, Enver Paşa'nın vaktiyle harp emrini yazıp kapalı bir zarfla kasaya kaldırdığını belirtir. Karadeniz manevralarına çıkmadan önce, bu zarfı kasadan alarak, zamanı geldiğinde açılmak üzere Amiral Souchon'a vermiştir. Bkz. Hafız Hakkı, *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*, haz. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 42-43. Emrin suretini ilk olarak 1929'da Almanya'da bir gazete tarafından neşredilir. Ahmet İhsan Tokgöz hatıralarında ilk kez Türkçe olarak bu emir suretini okuyucularıyla paylaşır. Bkz. Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, s. 360-361.

⁸⁷⁷ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargulamaları*, Cilt I, haz. Erol Şadi Erdinç, s. 248-261.

İttihatçılar, Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliğinde bıraktığı bir memuruna Petrograd (St. Petersburg) ile iletişim kurmak istediklerini bildirmişler fakat Rusya'dan ret cevabı almışlardı. Bunun üzerine ise Fransa ve İngiltere ile görüşmek istemişler, fakat bundan da sonuç alamamışlardı. 1915 Eylül ayında ise Stockholm Sefiri Mustafa Şekip Bey (Tunç) Japon meslektaşıyla iletişim kurarak İtilaf devletlerinin Osmanlı'yla ayrı bir barış görüşmesi yapmak isteyip istemediklerini yokladı. Fakat, birkaç gün sonra, Bulgaristan ve Osmanlı'nın anlaşıklarını, böylece Alman ve Osmanlı İmparatorlukları arasında kara yolunun açıldığını ve Alman askerlerinin İstanbul'a gelişlerinin Osmanlı'nın kaderini mühürlediğini bildirdi. Bir diğer teklif ise 1916 Şubat ayında İzmir Valisi Rahmi Bey aracılığıyla iletilti, fakat buradan da bir sonuç çıkmadı. İki ay sonra Prens Sabahattin Bey ve Şerif Paşa Talat Bey'in ricası üzerine İngiltere'nin Fransa'daki Büyükelçisi ile irtibat kurdular. İstanbul'un Osmanlı'da kalması şartı dışında hiçbir ön koşul olmaksızın hükümetin ayrı bir barış görüşmesine hazır olduğunu tekrar ettiler.⁸⁷⁸ Fakat, İngiltere bu sırada Heathcote Smith aracılığıyla Rahmi Bey'e bir darbe yapıp Osmanlı'yı savaştan çekmesini teklif ediyordu.⁸⁷⁹

1916 Temmuz ayında Talat Bey tarafından İsviçre'ye gönderilen üç kişilik bir komisyon bu defa da İngiltere'nin Bern konsolosu ile görüştüler. Fakat, Britanya hükümeti bu heyetin İstanbul hükümeti tarafından resmen yetkilendirildiğini ispatlamadığı takdirde böyle bir görüşmeyi başlatmayacağını duyurdu. Rusya'nın devrimden sonra savaştan çekilmesi, Britanya'nın elini zorlaştırmıştı. Bu koşullar altında, Amerikan Elçisi Morgenthau'nun arabuluculuğunda Osmanlı ve İtilaf devletleri arasında yeni bir ayrı barış teşebbüsünde bulunuldu. Morgenthau İttihatçıların bir miktar para karşılığında savaştan çekilebileceklerini bildiriyordu. Fakat bu görüşmeler de sonuçsuz kaldı.

1917 Temmuz ayında ise Talat ve III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa, Dr. Nureddin Ali (Berkol) ve Eski Maden Müdürü Hakkı Halid Beyler aracılığıyla İsviçre'deki Britanya diplomatlarına yeniden müracaat ettiler. Bu defa şartları Suriye, Mezopotamya ve Ermenistan'dan çekilmeleri karşılığında Balkan Savaşı sırasında Bulgaristan'a kaptırdıkları Makedonya topraklarının kendilerine geri verileceğinin taahhüt edilmesiydi. Talat ve Vehip Paşalar İngiltere bu şartları kabul ederse orduda

⁸⁷⁸ TNA/CAB 1/25/24, s. 161-163.

⁸⁷⁹ Heathcote Smith'ten Rahmi Bey'e, 20 Nisan 1916, içinde Murat Bardakçı, *İttihadçı'nın Sandığı*, s. 382-384.

ayaklanma başlatacaklar, Mezopotamya'daki taarruzu durduracaklar ve Kafkas Ordusu'nu Bulgaristan'a çevireceklerdi. Bu teklifi daha detaylı görüşmek üzere Parlamento Üyesi Aubrey Herbert İsviçre'ye gönderildi. Dr. Nureddin ve Hakkı Halid Beyler ona, Zürih'te düzenlenen bir konferanstan yeni döndüklerini, Bern'deki Osmanlı Şehbenderi Fuat Selim Bey, Sofya Şehbenderi Fethi Bey (Okyar) ve daha pek çok etkili İttihatçının Enver Paşa'nın politikasından şikayetçi olduklarını ve ivedilikle devletin Anglo-Türk bir istikamete doğru dönmesi gerektiği konusunda hem fikir olduklarını bildirdiler. Dr. Nureddin konferansa katılanlar tarafından yetkilendirildiğini belirterek, İngiltere'nin olumlu görüşünü aldığı takdirde İstanbul'da Talat Paşa ile buluşacağını söyledi. Dr. Nureddin Britanya hükümetinden hiçbir cevap alamadı fakat İstanbul'a döndükten sonra Hakkı Halid Bey aracılığıyla Britanya hükümetinin İsviçre-Bern'deki Büyükelçisi Sir Horace Rumbold'a çektiği telgrafla sonraki adımları atmaya hazır olduklarını bildirdi. Ancak Sir Rumbold Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda, Osmanlı'nın Mezopotamya'da düzenlemek için hazırlıkta bulunduğu sefer sonuçlanmadan Talat Paşa'nın somut bir adım atmayacağını düşündüğünü bildiriyordu.⁸⁸⁰

Bu sırada, Talat Bey'in dolaylı olarak kalkıştığı bu tür girişimlerinden Enver Paşa'nın haberdar olmaması güçtür. Zira, İsviçre'de bulunan Osmanlı diplomat ve ajanları yalnız Talat Bey'in çevresindekilerden ibaret değildi. Enver Paşa'ya bağlı olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın temsilcileri de propaganda ve istihbarat vazifeleriyle İsviçre şehirlerinde aktif görevde bulunuyorlardı.⁸⁸¹ Ayrıca, Yusuf Hikmet Bayur 31 Mart 1917'de Britanya Başbakanı Lloyd George tarafından vuku bulan bir münferit sulh teşebbüsünün de Fuat Selim Bey aracılığıyla hükümete iletildiğini, bu teklifin 10 Nisan 1917 günü İTC Merkez-i Umumisinde görüşüldüğünü ve fakat Enver Paşa'nın ısrarıyla, görüşmelerin ancak umumi sulh teklifiyle yapılabileceği kararının alındığını

⁸⁸⁰ Tüm bu teşebbüslerin Britanya Arşivindeki bir özeti için bkz. TNA/CAB 1/25/24, s. 161-163. Ayrıca Britanya hükümetinin 1917 senesi ortasından itibaren Türklerle ayrı bir barış yapılmasının uygun olup olmadığına dair aldığı memorandumlar için bkz. Memorandum by Sir L. Mallet, 17 Temmuz 1917, UK Parliamentary Archives [PA]/DAV/64; Memorandum by Sir Mark Sykes, 29 Ağustos 1917, PA/DAV/64; Minutes by Sir G. Clerk and Sir R. Graham, 31 Temmuz 1917 ve 1 Ağustos 1917; PA/DAV/64; Memorandum by Lord Milner, 12 Kasım 1917, PA/DAV/64; Memorandum by Mr. Ryan, 13 Haziran 1917, TNA/CAB 1/25/6/46; Memorandum by Aubrey Herbert - The Possibility of a Separate Peace with Turkey, 29 Haziran 1917, TNA/CAB 24/21/75, s. 323-330.

⁸⁸¹ Bu konuda bilgi için bkz. BOA/HR.SYS./2395/8.

aktarır.⁸⁸² Dahası, müttefikler de Talat ve Enver'in arasının açık olduğuna dair şüphelilerdi. Yunanistan üzerinden alınan bilgiler, Talat ve Enver danışıklı çalıştıklarını gösteriyordu.⁸⁸³

1917 yılı sonunda Osmanlı İmparatorluğu Ortadoğu coğrafyasında güç bir vaziyete düşmüştü. Arap İsyanı ve ilerleyen İngiliz kuvvetleri karşısında, Talat Paşa ve çevresi Osmanlı'nın kaybettiği topraklar geri alınmaksızın Almanya'nın olumlu ya da olumsuz olarak savaşı bitirme olasılığı üzerine endişeye kapılmışlardı. Almanya Rusya cephesinden çektiği bütün kuvvetlerle birlikte Fransa'da gücünü yeniden toparlamayı ve Amerika Avrupa cephesinde savaşa fiilen müdahil olmadan, bir an evvel İtilaf devletlerine karşı son bir darbe vurmayı tasavvur ediyordu. Fakat, buna karşın Talat Paşa, Almanya'yı önce Mezopotamya'da kaybedilen yerlerin geri alınması için destek vermeye zorluyordu.⁸⁸⁴

Bu koşullar altında, Osmanlı İmparatorluğu ile Britanya'nın arasında münferit sulh yapılmasına ilişkin son bir girişimin merkezinde de Enver Paşa bulunmuştur. 1917'de Yunanistan'ı savaşa çekebilmek için Britanya hükümeti namına faaliyette bulunan ve nihayetinde Kral karşıtlarının bir darbeyle iktidarı almalarıyla sonuçlanan bir darbeyi teşvik ederek başarıya ulaşan, meşhur silah simsarı Basil Zaharoff, bu defa da Lloyd George tarafından Enver Paşa ile iletişime geçmekle vazifelendirildi. Akabinde yine İngiltere hükümetinden aldığı yeni bir görevle Osmanlı ile ayrı barış (sulh-ı münferit) yapılmasını temin etmek için Enver Paşa'nın temsilcisi Abdülkerim⁸⁸⁵ ile temas kurmaya başladı. İki bir kaç görüşmeden sonra, bir miktar para karşısında Enver Paşa'nın savaştan çekileceği taahhüdü üzerine anlaşmış göründüler. Abdülkerim Zaharoff ile Enver Paşa ve Cavit Bey'i bir araya getirecek ve anlaşma sonuca erdirilecekti.⁸⁸⁶ Anlaşmalarına göre, Britanya denizaltılarının Çanakkale'den serbestçe geçip İstanbul'a ulaşmaları sağlanacak, denizaltılar burada Yavuz ve Midilli'yi torpidoyla batıracaklar ve geri döneceklerdi. Bunun için Britanya

⁸⁸² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt III, Kısım IV, s. 148-158.

⁸⁸³ TNA/CAB 1/25/6/45.

⁸⁸⁴ TPA/LG/F/6/1/5.

⁸⁸⁵ Belgelerde Abdülkerim Bey'in kim olduğu ya da ünvanı/elkabıyla ilgili hiçbir detay bulunmuyor. Ayrıca bu bilgiyi İngiliz arşivi dışında teyit edemedik. Dolayısıyla bu hadiseye temkinli yaklaşılması gerekmele birlikte, İTC'nin savaş sırasında uyguladığı arka kapı diplomasisine de aykırı durmuyor. Üstelik, Zaharoff'un hareketlerinin İngiliz sefaretlerince de takip edilerek hükümetin bu konularda da bilgilendirilmiş olması, hadisenin vukuundan tereddüt etme gereğini azaltıyor.

⁸⁸⁶ TPA/LG/F/6/1/6.

beş milyon dolar ödeyecekti. İkincisi, Osmanlı orduları Filistin'den ve Hayfa'dan Daraa'ya çekileceklerdi. Bunun için de Britanya iki milyon dolar ödeyecekti. İstanbul ve Boğazlar Osmanlı'da kalacak, Arabistan bağımsız olacaktı. Mezopotamya ve Filistin ise manda haline geleceklerdi. Ermenistan ve Suriye'ye ise özerklik verilecekti. Kapitülasyonların kalktığı kabul edilecek ve Türkiye'ye finansman sağlamak konusunda cömert davranılacaktı.⁸⁸⁷

29 Ocak 1918'e gelindiğinde Zaharoff nihayet Enver Paşa ile temas etme imkanı yakaladı. Fakat Enver Paşa kendisinin belirtilen taahhütleri yerine getiremeyeceğini, Almanların Çanakkale Boğazına hakim olduklarını, Filistin'de de ne kadar geri çekilebileceğinden tereddütlü olduğunu belirterek anlaşmadan vazgeçtiğini iletti. Para mevzusunda da sinirli olduğunu, zira kendisinin böyle bir şeyi kabul etmediğini, bunun Abdülkerim'in bir teşebbüsünden ibaret olduğunu belirterek, kendisine gönderilen parayı da iade etti. Enver Paşa Zaharoff'a, eğer İngiltere bu koşulları 1917 yazında kabul etseydi çoktan anlaşmanın sağlanmış olacağını, fakat şimdi Almanya'nın son bir darbe için hazırlanmakta olduğunu ve ayrıca Osmanlı'nın Ortadoğu topraklarını da taahhüt altına aldığını, dolayısıyla şartların değişmiş olduğunu ve bu koşullarda Talat Paşa'yı ikna etmenin de güç olduğunu söylüyordu.⁸⁸⁸

Lloyd George'un özel bir girişimi olarak devam eden Enver Paşa ve Zaharoff temasları sırasında iki farklı hattan iki ayrı barış teşebbüsü daha yürütülmekteydi. Birinci teşebbüs, İzmir Valisi Rahmi Bey'le yapılan görüşmelerden meydana geliyordu. Heatcote Smith eski dostuyla ilki 26 Kasım ikincisi ise 2 Aralık 1917'de olmak üzere iki ayrı görüşme yaptı. Rahmi Bey Heatcote'a Almanların şu anda Osmanlı için faydalı olduklarını, Osmanlı'yı Büyük Devletler arsasına yeniden kazandırdıklarını, fakat Almanların faydasının sona erdiğini görür görmez Talat Paşa'nın da Enver Paşa'nın da Alman nüfuzundan kurtulmak için yeni fırsat arayışlarına çıkacaklarını belirtiyordu. Bununla beraber, Rusya'nın savaştan çekilmesi esasen Osmanlı'nın savaş sırasındaki en büyük ve meşru endişesinin ortadan kalkmış olduğu anlamına geldiğini, İngiltere de buna hazırsa Talat ve Enver Paşaların da ikna edilebileceklerini, fakat bu konuda onlar olmaksızın tek başına karar veremeyeceğini, yani İngiltere'nin net bir karar vermesi gerektiğini söyledi. Eğer İngiltere'nin kararı

⁸⁸⁷ TPA/LG/F/6/1/7; TPA/LG/F/6/1/16(b)

⁸⁸⁸ İlgili görüşmeler Osmanlı'nın mütareke talebine değin devam edecektir. Ancak farklı bir sonuç alınamayacaktır. Bkz. TPA/LG/F/6/1.

pozitif olursa, Rahmi Bey'in gelecekte Talat Paşa'dan kabineyi devralması yüksek bir ihtimaldi.⁸⁸⁹

İkincisi ise İsviçre Bern'de vuku buldu. Zira, Britanya'nın teklifiyle savaş esirlerinin durumlarının iyileştirilmesi ve esir takası konularında görüşmek üzere Osmanlı delegasyonu Bern'de bulunuyordu. Konferans 4 Aralık'ta başlamış uzlaşılan maddeler doğrultusunda da 28 Aralık 1917'de iki taraf arasında imzalanan anlaşmayla son bulmuştu. Sir Rumbold Osmanlı Heyeti Reisi Ahmet Muhtar (Mollaoğlu) Bey ile münferit sulh için temas kurdu. Muhtar Bey İngiltere ile şartları müzakere etti. İstanbul Türklerde kalacak, boğazlar serbest olacak; bağımsız bir Ermenistan kurulmayacak, fakat Ermenistan'a göçmek isteyen Ermenilerin ihtiyaçları Osmanlı hükümeti tarafından karşılanacak; Arabistan'ın bağımsızlığı tanınacak; Mezopotamya'nın durumu Arap meselesine paralel olarak taraflar arasında görüşülerek kararlaştırılacak; Suriye ve Filistin'e özerklik tanınacaktı. Bu koşulları uygun gören Muhtar Bey Britanya'dan yetkili birini Bern'e göndermesini istedi. Fakat Dışişleri Bakanı Balfour dışişlerindeki nüfuzlu diplomatların da görüşünü aldıktan sonra beklemeye karar

⁸⁸⁹ TNA/FO 371/3057/237648. Rahmi Bey'in kendi yerine sadarete geçebileceğini savaşın sonuna iyice yaklaşmış bulundukları sırada, 5 Eylül 1918'de Talat Paşa da Cavit Bey'e itiraf ediyordu. Hatta, Rahmi Bey Talat Paşa'dan Hariciye Nazırlığını istemişti. Almanya'ya karşı kötü bir tesir yaratacak olmasaydı, Talat Paşa onun bu isteğini tereddütsüz yerine getirecekti. Fakat bundan kaçınmak için yeni kuracağı kabinede onu açıkta bırakacağını, eğer başka bir siyaset takibine ihtiyaç hissedilirse, Rahmi'nin riyaseti altında bir kabine teşkil olunabileceğini belirtiyordu. Bu arada, Kafkasya meselesinin alacağı hale göre de, bir yandan Halil Bey'i gelecekte bir kabine teşkil etmesi için hazırlanmaya teşvik ediyordu. Bkz. Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt III, s. 544-545. Mustafa Kemal Paşa'nın da 1916'daki Yakup Cemil hadisesi itibarıyla Enver Paşa'nın yerine Harbiye Nezaretine gelmeye yönelik bir niyeti olduğunu ortaya koyan türlü aksiyonları mevcuttu. Şükrü Hanioglu, Mustafa Kemal Paşa'nın adının sürekli hükümete karşı yapılacak ihtilal girişimlerinde yer aldığını belirterek, onun Cemal Paşa ve Ali Fethi Bey ile ortak çalıştığını ve mevcut kabineyi değiştirmeye yönelik eline geçen her fırsattan bir şekilde istifade etmeyi denediğini gösterir. Buna göre, Mustafa Kemal Paşa ve Fethi Bey kabinede yer alan İttihatçıların arasını açmaya çalışarak, bu değişim için bir fırsat yakalamaya çalışmış olabilirler. Bu ihtimal gerçekten de Mustafa Kemal, Talat, Cemal ve Enver denklemine dair var olan önermelerden en kuvvetli olanıdır. Fakat, Hanioglu bu vaziyetin İttihatçı liderler tarafından da fark edildiğini belirtir. Yine de iyi bir komutan olan Mustafa Kemal Paşa'dan savaşta istifade edilmeye devam edilir. Zira, Hanioglu Mustafa Kemal'in İTC'nin fedai takımından kendisine sempati besleyen bir dost çevresine sahip olduğunu belirtir. Dahası, Enver Paşa'nın harpten sonra yurtdışına giderken Harbiye Nezaretine mutlaka Mustafa Kemal Paşa'nın getirilmesi gerektiğini tavsiye ettiğine dair birtakım iddialar da vardır. Bu iddianın doğru olması ihtimalini de yüksek karşılamak gerek. Zira, İttihatçı liderler harpten sonra yurt dışına hareket ederlerken, kendilerinden sonra Cavit Bey'in, Fethi Bey'in ve Rahmi Bey'in mutlaka kabinede olmaları gerektiğini belirtiyorlardı. Talat Bey Cavit Bey'in kabinede olmasına maliyeye hakim olan tek isim o olduğu için önem veriyordu. Diğer isimlere ise alternatif programları olabileceği için. Cavit Bey'in günlüklerinde zikrettiği bu program üzerine düşünülürse, ordu içinde de Mustafa Kemal Paşa'nın Enver Paşa'nın gelecekteki bir alternatifi olarak kenarda tutulmuş olması ihtimalini de göz önüne almak gerekir. Bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Atatürk*, s. 249-261; Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt III, s. 566-591.

verdi.⁸⁹⁰ Zira, İTC hükümeti de daha ileri bir adım atabilecek pozisyonda değildi. Muhtar Bey'in uygun bir fırsat eline geçerse münferit sulh akdi yapılması için İngiltere hükümetiyle müzakere edebilmek namına hükümetten izin istediğine dair bir haber Londra basınına yansıdı. Hariciye Nazırı Ahmet Nesimî (Sayman) Bey derhal Lahey'e telgraf çekerek söz konusu haberin tekzip edilmesi için girişimde bulunmalarını istiyordu.⁸⁹¹ Bu tür bir ifşa ile daha önce Avusturya İmparatorluğu ve Bulgar Krallığı da karşılaşmışlar, müttefikler söz konusu devletlerin münferit sulh teşebbüsünü engellemek için kendi aralarında zorlu bir görüşme yapmışlardı.⁸⁹² Barış koşullarında ileri gidilmediği müddetçe İngiltere bu tür haberleri İttifak kuvvetlerini birbirine düşürmek için kullanıyordu. Fakat, Osmanlı'nın müttefikleriyle anlaşmazlığa düşmesi İTC hükümetinin hiç de arzu edeceği bir sonuç olmazdı.

Halbuki bütün bu sulh teşebbüslerinin gerçekte bir blöf olması çok olasıydı. Belki gerek Talat ve gerekse de Enver İtilaf devletleriyle yaptıkları görüşmeler vesilesiyle Almanya'ya karşı ellerinde bir koz yaratmak istiyorlar ya da belki de her geri çekilişlerinde İtilaf kuvvetlerinin moralini zayıflattıklarını düşünüyorlardı. Ya da tıpkı Britanya gibi, Osmanlı savaşında İttihatçılar ellerini güçlü hissettikleri her gelişmede İtilaf kuvvetlerinin savaşa son vermek ve geri adım atmak gibi bir niyetleri olup olmadığını yoklayarak, kendi lehlerine bir anlaşma yapmanın yolunu arıyorlardı. Her ne gerekçe ile olursa olsun Osmanlı'nın fiilen savaştan çekildiğini ilanına kadar, hiçbir görüşme son aşamaya kadar ilerletilmedi.⁸⁹³

Enver Paşa ile Talat Paşa'nın arasında I. Dünya Savaşı yıllarında düşmanlık geliştiğini belirten kaynaklar varsa da, ne hükümetin politikalarında ne de

⁸⁹⁰ TNA/FO 371/3057/241322; TNA/FO 371/3388/20082.

⁸⁹¹ BOA/HR.SYS./2444/61.

⁸⁹² BOA/HR.SFR.04./286/5; BOA/HR.SFR.04./286/63; BOA/HR.SFR.04./286/33; BOA/HR.SFR.04./286/3.

⁸⁹³ Ayrı barış görüşmeleri üzerine en detaylı inceleme ve kritik Jonathan Schneer tarafından yapılmıştır. Öte yandan, dipnotlarında gösterdiği evrak kayıt/fon bilgilerinde sebebi anlaşılamayan bir karışıklık mevcuttur. Bu karışıklık İngilizce orijinal nüshasından Türkçe tercümeyle de olduğu gibi aktarılmıştır. Okuyucu kaynaklara gitmek isterse, bu fon numaralarını düzeltmek mecburiyetindedir. Bkz. Jonathan Schneer, *Balfour Deklarasyonu – Arap-İsrail Çatışmasının Kökenleri*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 257 Diğer çalışmalar için ayrıca bkz. Yuluğ Tekin Kurat, "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan Çekilmesi İçin Yapılan Gizli Girişimler", *XII. Türk Tarih Kongresi Ayrıbasım*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 1125-1131; Kaya Tuncer Çağlayan, *İngiliz Belgelerine Göre İngiltere ve Osmanlı Arasında Ayrı Barış Girişimleri (1917-1918)*, Palmiye Kitapları, Samsun, 2003.

uygulamalarında bunun somut bir tezahürüne rastlanmamaktadır.⁸⁹⁴ İkili arasında zaman zaman türlü meseleler üzerine anlaşmazlıkların vuku bulmuş olması çok olasıdır. Fakat, birbirlerine düşmelerini gerektirecek bir olayın yaşandığına dair somut bir delil yoktur.

Enver Paşa ve Talat Paşa'nın harbin son senelerinde aralarının açıldığına dair vuku bulmuş şayialardan en kuvvetlisini sunan Yusuf Hikmet Bayur olmuştur. Bayur, inkılap tarihi üzerine kaleme aldığı hacimli eserinde, 1917 senesinde Enver Paşa'nın kabineyi devirerek askerlerden müteşekkil bir kabine kurmak istediği doğrultusunda hazırlık içinde olduğunu belirtir. Enver Paşa, bu maksatla, İstanbul'da on bin kişilik gizli bir kuvvet temin etmiştir. Bu askerler, dikkat çekmesinler diye, Enver Paşa tarafından kasıtlı olarak farklı yerlere dağıtılmışlardı. Darbeden sonra kurulacak kabinenin herkes tarafından onaylanacak isimlerden oluşmasını arzu eden Enver Paşa, en yakınlarından olan İsmail Hakkı Paşa'yı Aralık 1917'de Mustafa Kemal Paşa ile görüşüp bu teşebbüs için onu ikna etmeye gönderir. Mustafa Kemal Paşa kendisine getirilen nazırlık teklifini dikkatlice dinler. Fakat kati bir cevap vermek için İsmail Hakkı Paşa'dan biraz daha vakit ister bir tavır takınır.

Bu sırada, Fethi Bey Sofya Sefirliğini bırakıp İstanbul'a geleli henüz çok az bir vakit geçmiştir. Fethi Bey Sofya'dan, Talat Paşa'ya mebus olmak istediğine dair bir mektup yollamış, kabul edilmediği takdirde, bunu kendisine karşı emniyetsizlik telakki edeceğini belirterek Merkez-i Umumiye bir emrivaki karşısında bırakmıştır. Düşman kazanmaktan çekinen İttihatçı liderler, Fethi Bey'in arzusunu yerine getirmişler, onu İstanbul'a almışlardır. Mustafa Kemal Paşa İsmail Hakkı Paşa ile başından geçenleri ivedilikle İstanbul'a henüz gelmiş olan arkadaşı Fethi Bey'e aktarır. İkili meseleyi Merkez-i Umumiye gidip Talat Paşa'ya açmaya karar verirler. Fethi Bey önden, Mustafa Kemal Paşa da onun peşinden giderek, Talat Paşa'ya Enver Paşa'nın kendisine karşı bir darbe hazırlığında olduğunu anlatırlar. Bu habere pek aldırış etmez gözüke bile, onları savdıktan sonra Talat Paşa derhal Enver Paşa ile yüzleşir. Enver Paşa Talat Paşa'ya, bu kuvveti, Yakup Cemil hadisesinden sonra olası bir müşkülata karşı İstanbul'u korumak üzere hazırladığını, hükümete karşı bir darbe planını aklının ucundan bile geçiremeyeceğini söyler. Talat Paşa ona ikna olmuş gibi

⁸⁹⁴ Bkz. Ziya Şakir Soku, *Paşalar – Talat, Enver, Cemal*, haz. Hande Yavuz Topaç ve Yusuf K. Ünal, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2010.

görünür, ancak olmamıştır. Enver Paşa'nın hazırlıklarına karşı tedbiren, o da Kara Kemal ile birleşip esnaf teşkilatından doğan silahlı bir fedai örgütü vücuda getirir.⁸⁹⁵

Bu hadiseye ait kesin bir vesika o gün olmadığı gibi, bugün de mevcut değildir. Zira, o gün böyle bir hadiseyi Mustafa Kemal Paşa belgeleyebilmiş olsa vaziyetin kesinlikle farklı olacağı düşünülebilir. Bununla beraber, hadiseye doğrudan şahit olmasalar bile, sıcağı sıcağına olayların/diyalogların yakınında bulunan üçüncü tanıkların anekdotları mevcut. Bu tanıklardan ilki Mustafa Kemal Paşa'nın yaveri Salih (Bozok) Bey. Salih Bey, hatıralarını 1941'de Atatürk ile yazışmaları ve geçmişte tuttuğu notlarından derleyerek yayınlamıştır. Salih Bey'e göre, İsmail Hakkı ile görüşmesinden sonra, Mustafa Kemal Paşa olayı Fethi Bey'e aktarmış. Fethi Bey de önce Talat Paşa ile yalnız görüşmüş. Akabinde, her ikisi de Dr. Nazım ve Kara Kemal'in de hazır bulundukları halde, Talat Paşa'nın evine davet edilmişler. Mustafa Kemal Paşa burada kimliğinin kesinlikle gizli kalması hususunda hazır bulunanlardan söz alarak İsmail Hakkı Paşa ile olan konuşmasını aktarmış. Fakat, Talat Paşa, Enver Paşa'ya karşı itimadının tam olduğunu bildirerek, bu işin ancak İsmail Hakkı Paşa'nın kendi tertibi olabileceğine inandığını ve bu yüzden Enver Paşa'nın karşısına çıkıp İsmail Hakkı Paşa'yı emekliye ayırmasını isteyeceğini belirtmiş. Birkaç gün sonra Enver Paşa'ya bir işi için uğrayan Mustafa Kemal Paşa, Talat Paşa'nın kendisini aldattığını, bütün olup biteni Enver Paşa'ya açıkça anlattığını fark etmiş. Hatta bu, kanıt olmaksızın İsmail Hakkı Paşa'ya suç istinat ettiği için İdare-i Örfiye elinde idam mahkumiyetini bile getirebilir, diye endişeye kapılmış.⁸⁹⁶

Aynı hadise, bundan başka bir de, Cavit Bey'in günlüklerinde yer alıyor. Cavit Bey bu hadiseyi Talat Paşa'dan 15 Aralık 1915 günü dinlediğini belirtir. Aktardığına göre, Cavit Bey Talat Paşa'yı o gün kederli bir halde bulmuştur. Günlüğünde, İsmail Hakkı Paşa'nın bir darbe planı içinde olduğuna Talat Paşa'nın kati surette inanmış olduğunu iletiyor. 17 Aralık'ta ise Talat Paşa'nın Enver Paşa ile görüşmüş olduğunu, onun Enver Paşa'nın bu işte hiçbir dahlinin olmadığına ikna olduğunu, fakat Enver Paşa'nın kendisine verdiği teminata rağmen İsmail Hakkı Paşa'nın masumiyetine inanmamakta ısrar ettiğini kaydediyor. Cavit Bey'in fikri ise tam aksi yönde, Talat Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya inanarak aldandığı şeklindedir. Buna rağmen, Talat

⁸⁹⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt III, Kısım IV, s. 158-163.

⁸⁹⁶ Salih Bozok, *Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor*, haz. Can Dündar, Doğan Kitap, İstanbul, 2011, s. 60-65.

kavmiyetçiliği yasakladığını beyan etti. Ama, kavmiyetçiliği eleştirmesine rağmen, temkinli bir hareketle, ümmetten türetilen milliyet bahsine dair suskun kaldı. Onun bu tutumu diğer düşünürlerin de tabi olarak gözünden kaçmamıştı. Nüzhet Sabit, Musa Kazım Efendi'ye bir eleştiri yazısı kaleme alarak onun kavmiyet kavramıyla neyi kastettiğini açıklamasını, milliyetçiliğe de karşı aynı tutumda olup olmadığını net bir şekilde ortaya koymasını talep etti. Nüzhet Sabit'in yazısını takiben *Sebilürreşad*'dan Babanzade Ahmet Naim Bey tartışmaya katıldı. Uzun bir yazıyla, Türkçülüğün her iki versiyonuna da tüm kuvvetiyle hücum etti. Yazısında, "Halis Türkçüler[in] (...), telkin etmek istedikleri şey açıkça dinsizlik mefkûresidir. (...) Türkçü İslamcılar [ise] ne serden ve ne de yardan geçemiyorlar." diyordu. Kavmiyetçiler ve milliyetçiler el ele vermiş, İslam milletini parçalıyorlardı. Ahmet Naim'in yazısına cevap ise bu sefer *Türk Yurdu*'ndan, Ahmet Agayev'den geliyordu. Agayev, İslam'ın kavmiyetçiliği değil, asabiyeyi ya da başka bir deyişle kabile ruhunu yasakladığını belirtiyor, peygamberin de Araplarda kabile ruhunu sonlandırarak Arapları birleştirdiğini söyleyerek, İslamiyet de "kavmiyet esasını yıkarak değil, onu temin ederek i'tilâ etmiş" diyordu.⁹²⁵

Ziya Gökalp'in İstanbul'a gelişi aslında ilk kez 1912 seçimlerinde Ergani Mebusu seçilmesiyle oldu. Fakat dört ay sonra Meclis-i Mebusan feshedilince bir daha mebusluk tekliflerini kabul etmedi. Bunun yerine, İstanbul'daki Türkçü mecraları bir araya getirecek telkin ve irşat faaliyetleriyle meşgul olmayı seçti.⁹²⁶ Diğer bütün Türkçüleri İTC çatısı altında toparlamak istedi. Bu maksatla Türkçülerin bütün diğer mecralarıyla iletişim ve etkileşim kurarak, Türkçülük üzerine serbest tartışmaları teşvik etti. 1913'ten sonra artan milli heyecan sonucu, özellikle gençler üzerinde geniş çaplı bir etki alanı kurdu.⁹²⁷ Türkçülere Darülfünun kapılarını açtı ve onları ilgili fakültelere hoca olarak istihdam ettirdi. Yahya Kemal (Beyatlı)'nın tavsiyesi ile

⁹²⁵ Bkz. İsmail Kara, "İslam'da Dava-yı Kavmiyet'in Esas Meselesi Ne İdi?", *Babanzade Ahmet Naim – Hayatı, Eserleri, Fikirleri*, haz. Cüneyt Kaya ve İsmail Kara, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 198-210.

⁹²⁶ Ziya Gökalp'in bu devirde etkisi altına aldığı genç talebelerinden Mehmet Emin Erişirgil, bu irşat hareketlerinden dolayı Gökalp'i devrin Sokrates'i olarak takdim eder. Bkz. Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*, s. 16-17. Ayrıca bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yazılı Vesikalara Göre Ziyagökalp Müzesi ve Ziya Gökalp*, s. 63-65.

⁹²⁷ Mesela, öğrenciliği sırasında aruz vezninde yazdığı şiirlerle ünlenen Orhan Seyfi (Orhon) Gökalp'in telkiniyle hece vezninde yazmaya başlamıştı. Bkz. Alim Kahraman, "Orhon, Orhan Seyfi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 33, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2007, 389-390.

Büyük Ada'ya taşındı. Onu takiben başka Türkçü isimler de onun peşinden Ada'ya gelmeye başladılar. Ahmet Agayev (Ağaoğlu), Hamdullah Suphi, Celal Sahir, Köprülüzade Fuat, Necmettin Sadık, Ahmet Refik ve Halim Sabit gibi isimlerle burada devamlı görüşmeye başladı.⁹²⁸ 1912 itibariyle *Türk Yurdu*'nun İstanbul Cağaloğlu'nda bulunan küçük idarehanesi, Türk Ocağı, Darülfünun ve İTC'nin Merkez-i Umumi binasının alt katında bulunan *Yeni Mecmua* Gökalp'in Türkçülerle buluşma mecraları halini aldılar. Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali, Ömer Seyfettin, Kazım Nami, Ali Canip (Yöntem), Şerafettin Yaltkaya gibi isimler bu mecralarda Gökalp'e eşlik ettiler.⁹²⁹ Gökalp, zamanla fikirleriyle onları da etkisi altına almaya başladı. Örneğin, Köprülüzade Fuat Bey (Fuat Köprülü), başta *Genç Kalemler*'in başını çektiği “yeni lisan” akımına karşı şiddetli ve satirik yazılar kaleme alırken, şimdi Gökalp'in tesiri ile *Yeni Mecmua*'da Türkçülüğü müdafaaya başlayacaktı.⁹³⁰ O zamanın gençleri olan Necmettin Sadık Bey (Sadak), İsmail Hakkı Bey (Baltacıoğlu), Köprülüzade Mehmet Fuat Bey (Köprülü), Mehmet Bey (Erişirgil), Hilmi Ziya Bey (Ülken), Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu gibi figürler uzmanlaştıkları farklı alanlarda, ileride Gökalp'in sentezlerini analitik bir derinlikte yeniden değerlendirmeye alacaklar, Gökalp'in düşüncelerinden yer yer ayrılacaklarsa bile, Türkiye'nin düşünce tarihinde Gökalp okulu olarak adlandırılabilir bir kuşağı temsil edeceklerdi.⁹³¹ Gökalp I. Dünya Savaşı sırasında İTC'nin himayesindeki Türkçü yayın organlarını yalnızca İttihatçılara açmadı, aynı zamanda İTC'li olmayan ve hatta ona muhalif olan gençleri de bu yayın mecralarında kendi lehine kazanma arayışında oldu. Onun bu önerisi diğer İttihatçı liderlerde de karşılık buldu. 1916'dan sonra, *Yeni Mecmua* çatısı altında geniş bir yazı heyeti toplamayı başarmıştı. Talat ve Cemal'e karşı en sert yazılardan birkaçını kaleme alan ve Mahmut Şevket Paşa suikastından sonra diğer muhalifler gibi Sinop'a sürgüne

⁹²⁸ Yahya Kemal (Beyatlı), *Siyâsî ve Edebî Portreler*, s. 13-14.

⁹²⁹ Fuat Köprülü, “Ziya Gökalp Etrafında Hatıralar”, *İş – Türkiye Harsî ve İctimaî Araştırmalar Derneği Tarafından Neşrolunur Aylık Felsefe, Ahlâk ve İctimaiyat Mecmuası*, Cilt XX, Sayı 10, 1954, s. 2-4.

⁹³⁰ Köprülüzade Mehmed Fuad, “Tahassüsât-ı Sanat – Yeni Lisân” *Servet-i Fünun*, Cilt 42, Sayı 1082, 16 Şubat 1327 [1 Mart 1912], s. 369. Kazım Nami (Duru) ve Ziya Gökalp'in Köprülü'ye cevapları için bkz. Kazım Nami, “Yeni Lisan – Hasta Bir Mantığın Psikolojisi”, *Genç Kalemler*, Cilt 3, Sayı 17-18, Mart 1328 [Mart 1912] içinde *Genç Kalemler Dergisi*, s. 403-409. Mehmet Fuat Köprülü için ayrıca bkz. Halil Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983.

⁹³¹ Bu husustaki çeşitli görüş ve incelemeler için şuraya bkz. *Türk Düşünce Geleneğinde Ziya Gökalp, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve Hilmi Ziya Ülken*, ed. Nevin Güngör Ergen, Esra Burcu, Birsan Şahin ve Müge Kamanlıoğlu, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2007.

yollanan Refik Halit Bey (Karay) dahi Gökalp'in tavsiyesiyle İstanbul'a çağırıldı. Kendisinin bundan sonra İttihatçılarla birlikte çalışması koşuluyla, bizzat Dahiliye Nezareti tarafından sürgün cezası kaldırıldı.⁹³²

1918'de affa uğrayan sürgünlerden birisi de Ahmet Ferit (Tek) Bey'di. Ahmet Ferit Bey 1912'nin sonunda, Meclis-i Mebusan'ın feshedildiği ve İTC'nin muhalefete düştüğü sırada, 5 Temmuz 1912 tarihinde Milli Meşrutiyet Fırkasını kurarak Türkçü bir siyasete başlamıştı. Yusuf Akçura, Mehmet Ali (Aynî) ve Cami (Baykurt) Beyler de ona bu partinin kuruluşunda başta eşlik ediyorlardı. Ahmet Ferit Bey, partinin yayın organı olarak çıkardığı *İfham*'da Mahmut Şevket Paşa suikastıyla ilgili yayınladığı ve İTC'ye de bu hususta eleştirel davrandığı bir yazısı sebebiyle sürgüne gönderilenler arasına katılmıştı. 1918'de Talat Paşa tarafından İstanbul'a çağırıldı ve 15 Temmuz'da Ukrayna'ya büyükelçi olarak tayin edildi.⁹³³

I. Dünya Savaşı yıllarında yayın mecraları iyice daralmıştı. İdare-i Örfiye eliyle İTC'nin güncel politik argümanları önünde engel teşkil etme potansiyeli olan diğer bütün yayın organları kapatılmıştı. Zaten, bu devirde bir gazetenin hükümet desteği olmaksızın kendi kendini çevirebilmesi dahi çok güçtü.⁹³⁴ Hayatını devam ettirenlerse yazarların yükselen enflasyon karşısında geçimlerini sağlayabilecekleri kifayette telif ödemesi yapamıyorlardı. İTC'nin himayesi altında olan *Türk Yurdu*, *İslam Mecmuası* ve özellikle de *Yeni Mecmua* tek istisna yayın mecralarıydılar.⁹³⁵

Gökalp'in elindeki imkanlar sadece yayın organlarından ibaret değildi. Yazılarını beğendiği Türkçü yazarlara Darülfünun'da da uygun kürsülerde yer açtı ve bir geçim kapısı yarattı. Fikirlerini ve yazılarını beğendiği Yahya Kemal (Beyatlı), Orhan Seyfi (Orhon) gibi yazarlar bu takımdandılar.⁹³⁶ Öte yandan, herkesi bir araya getirme fikri bütün entelektüeller tarafından pozitif karşılanmadı. Yusuf Akçura ile dil konusunda yaşadıkları çatışma, Türkçülüğün kapsamı hususuna da yansdı. Yusuf Akçura'nın Osmanlı İmparatorluğu haricinde yaşayan bütün Müslüman Türklerin kucaklanması gerektiği anlayışına karşılık, Gökalp Osmanlı İmparatorluğu ile sınırlı

⁹³² Bu sırada Dahiliye Nezaretine Cemal Paşa vekalet ediyordu. Refik Halit Bey doğrudan Cemal Paşa ile görüşüp el sıkıştı. Bkz. Refik Halid Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 71-76.

⁹³³ Emel Esin, "Ahmet Ferit Tek", *Türk Kültürü*, Sayı 110, 1971, s. 137-142.

⁹³⁴ Celal Nuri'nin hükümet desteği ile Beyoğlu'nda bir gazete çıkarma isteği için Cavit Bey'e yazdığı mektuba bkz. Murat Bardakçı, *İttihadçının Sandığı*, s. 85-87.

⁹³⁵ Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım (1905-1950)*, s. 47.

⁹³⁶ Yahya Kemal (Beyatlı), *Siyâsî ve Edebî Portreler*, s. 13.

Diğer Türk milliyetçisi siyasal alımlama biçimlerinin kamusal görünürlüğü zayıfladıktan sonra, Gökâlp'in sentezi daha fazla güç kazandı. Taraftarları çoğaldı ve Arap coğrafyasında Osmanlı ordularının müşkül bir vaziyet almasından sonra İTC Merkez-i Umumisinde de eli daha fazla kuvvetlendi. Arap İsyanı iç politikada ittihad-ı İslam'ın kendiliğinden ikinci plana düşmesine sebep olmuştu. İTC'nin 1908'den beri muğlak bıraktığı ideolojik formasyonu Balkan Harbinden itibaren zaten Türk milliyetçiliği lehine kuvvetli bir dönüşüm geçirmekteydi. Arap coğrafyası geri alınabilse bile, İttihatçılar artık Türklerin ve Arapların birbiriyle kaynaşabileceklerine dair inançlarını yitirmişler, İslam unsurlarının tek bir devletin çatısı altında nasıl yaşayabileceklerine dair alternatif model arayışları üzerine de düşünmeye başlamışlardı. Bunlardan en çok öne çıkanı Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi bir Türk-Arap İmparatorluğu teşkil edilebileceği görüşüydü.

İslam unsurlarının birlikte yaşaması için ittihad-ı İslam siyasetinin Osmanlı'yı bir arada tutmakta başarısız olduğu önce Arnavutluk İsyanı, sonra da Arap İsyanı ile kanıtlandı. Haziran 1916 itibariyle Arapların bağımsızlık talebiyle İngiltere ile müttefik olmaları İttihatçılar için büyük bir moral kaybıydı. Üstelik aşıkardı da. Arap aşiret reisleri ve özellikle de Şerif Hüseyin ile irtibat kurup Arap isyanını tetikleyen İngiliz istihbarat takımından olan Hindistan Ordusu İstihbarat Subayı Binbaşı Norman E. Bray, 25 Mart 1917 tarihli yirmi sekiz sayfalık teferruatlı raporuyla bunu Britanya Hariciyesine tüm detaylarıyla birlikte ilan etmiş oluyordu. Türkler ve Almanlar ittihad-ı anasırda başarısız olmuşlardı. Şimdi Türkler Afganistan ile Arabistan'dan daha fazla ilgileniyorlardı.⁹⁵⁰

Bu iç politikada İTC'nin iltisaklı olduğu basın organlarına da yansdı. 1916 kışın sonu ve ilkbaharın başında Merkez-i Umumi çevreleri kabinedeki İslamcıları iktidar habitusundan dışlamak için daha cesur adımlar atmaya başlamışlardı. Bu sürecin Şeyhülislam, Adliye Nazırı ve Sadrazam'ın sıra ile kabineden istifalarıyla

lazımdır. Bilahere pek muzır olacaktır.” Bkz. Dahiliye Nazırı Talat Bey'den 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya, içinde Ziya Şakir, *Paşalar*, s. 58-59.

⁹⁵⁰ Binbaşı Norman E. Bray, Ortadoğu'da Albay C.E. Wilson'un takımındandı. Raporunda Türkiye'nin ittihad-ı İslam amacına ulaşmasının artık imkansız olduğunu vurguluyordu. Alman ve Osmanlı İmparatorluklarının bu doğrultuda hedeflerine ulaşmalarına artık imkan kalmamıştı. Türkler ve Almanlar ittihad-ı İslam politikasında başarısız olmuşlardı. Türkiye şimdi Afganistan ile Arabistan'dan daha çok ilgileniyordu. Bundan böyle ittihad-ı İslam ancak savaştan sonra Britanya'nın kontrolünde olan Müslüman devletlerin halklarının iç politikalarında motivasyonel bir araç olarak iş görebilir ve Britanya'nın elini zora sokabilirdi. Ama birleşik bir İslam İmparatorluğu'nun önü tıkanmıştı. Bkz. TNA/FO 371/3057/103481.

devam ettiği yukarıda belirtilmişti. Fakat aynı zamanda, 1916 Haziran ayında İslamcı siyasetçi ve düşünürlerin sahip oldukları en esaslı yayın mecrası, *Sebilürreşad* da İdare-i Örfiye eliyle kapatıldı.⁹⁵¹

29 Kasım 1916’da Dahiliye Nazırı Talat Bey’in derlediği bilgilere göre, 1915’teki zorunlu Ermeni tehciri sonrasında, 972.246 Ermeni’den bir kısmı hayatını kaybetmiş bir kısmı da yurt dışına göçmüştü. 924.158 Ermeni ise gittikleri yerlerde azınlık teşkil edecekleri şekilde farklı vilayet ve sancaklara gönderilmişlerdi. Çeşitli vilayet ve livalarda toplam 10.269 Ermeni yetimi himaye altına alınmıştı. Buna mukabil Balkan Harbinden sonra İmparatorluğun Bulgar ve Rum nüfusunda da ciddi bir düşüş yaşanmıştı. Osmanlı topraklarında kalan Rumların ve Bulgarların mühim bir kısmı da Yunanistan ve Bulgaristan’a firar ve hicret etmişlerdi. Bununla beraber, yalnız Balkan Harbinden önce Osmanlı’ya gelen muhacir sayısı 926.022 olarak tespit edilmişti. Balkan Harbinden sonra gelen muhacirlerin sayısı 339.079 olarak bulunmuştu. I. Dünya Savaşı’nda Rusya hududundaki Osmanlı yenilgisiyle birlikte bu sayı her geçen gün artmaya devam ediyordu. şu tablo İmparatorluğa ciddi bir maddi yüke sebebiyet verdiği gibi, Anadolu’da asayiş sorunlarını da doğurmuştu.⁹⁵² Ancak, Anadolu artık Müslüman Türk ve Kürt nüfusun domine ettiği daha homojen bir nüfusa sahip bulunuyordu.

Vaziyetin telkin ettiği kuvvet, İTC’nin 1916 Umumi Kongresinde kabul edilen yeni siyasi programda da kendini hissettirdi. Aslında programda yer alan maddelerin neredeyse tamamı harbin yarattığı sorunları hafifletmek maksadıyla alınacak önemlere dair hükümetin izleyeceği yolu tayin ediyordu. Fakat özellikle Evkaf Nezareti ve Meşihat’a dair programa alınan reform maddeleri bir devrim niteliği taşıyordu.

1916 Siyasi Programında, lağvedilen ecnebilere ait imtiyazların iade edilmesine kesinlikle meydan verilmeyeceği özellikle vurgulandı. Bununla birlikte, Daire-i Meşihat’ın yalnız dinî kurum ve işlerin tanzimiyle meşgul olacağı ve teşkilatına ait masrafın devlet bütçesinden ayrılacağı belirtildi. Bu doğrultuda, siyasi programın 17. maddesinde İslam ümmetinin dinî terbiyesinin takviye ve yükseltilmesine hizmet etmelerini temin maksadıyla medreseler de ıslah edilecekti.

⁹⁵¹ Adem Efe, “Sebilürreşâd”, s. 251-253.

⁹⁵² İlgili istatistik ve raporlar için bkz. Murat Bardakçı, *Talat Paşa’nın Evrak-ı Metrûkesi*, s. 30-143.

Evkaf Nezareti Sadaret'e bağılı bir müdüriyet haline getirilecek, vakıf okulları da Maarif Nezareti'ne terk olunacaktı.⁹⁵³ Özel okullar ve (gayrimüslim cemaatlere ait) cemaat okulları hükümetin nezareti altına alınacaktı. Tahsil-i iptidai (ilköğretim) zorunlu olacak ve yalnızca umumi mekteplerde yapılacaktı. Bu okulların dili her yerin mahalli dilinde olacak fakat Türkçe öğretilmesi de zorunlu olacaktı.⁹⁵⁴

1916 Umumi Kongresinden sonra, ekim ayı itibariyle, Kara Kemal, Halil (Menteşe), Hacı Adil (Arda), Ziya Gökalp, Hüseyin Cahit (Yalçın), Dr. Nazım ve Talat Beyler Kızıl/Kırmızı Konak'ın çatısı altında mahrem toplantılar yapmaya başladılar. Yaklaşık yedi ay boyunca devam eden bu toplantıların maksadı İTC'nin meslek-i siyasi ve içtimaiyesini belirgin bir hale koymaktı.

25 Mart 1917'de Halil Bey toplantıda hazır bulunanlara, "Cemiyetimiz şirkettir [(içtimai) müteşebbis anlamında], şehremanetidir [hükümet anlamında, fırka grubunu kastediyor], hem ihtilalcidir, hem hükümeti vardır. Bu nasıl bir teşkilattır? Bence biz böyle şekillere ehemmiyet vereceğimize esaslara emniyet verelim ve doğru bir meslek-i siyaset tatbik edelim." diyor fakat ekliyordu: "İslamiyet'i millî ve asrî bir şekle sokmak lazımdır ve faydalıdır. Gayemizi tayine meslek-i siyasiyemizi doğrultalım."⁹⁵⁵

Talat Paşa da Halil Bey'e ilaveten ihtilal ve inkılabın henüz bitmediğini belirtiyordu. Talat Paşa'nın kendi ifadelerine göre, İTC başlangıçta hukuk-ı beşer (insan hakları) esasını kabul etmiş, fakat sonra gelişen olaylar memleketin buna müsait olunmadığını kanıtlamıştı. Muhtelif unsurlar ayrılıkçı hareketlerde bulunmuşlar, kendi programlarını takip etmişlerdi. Fakat İTC geçen zaman zarfında, başta belirlediği bu programın yerine ne koyacağına dair bir karar verememişti. Meydana gelen coğrafi değişimler siyasal vaziyete de etki etmiş, şimdi elde bir tek Arap unsuru kalmıştı. "Evvelce başka diyorduk, başka düşünüyorduk. Şimdi bir unsur-ı aslî vardır, ona istinad edeceğiz, diyoruz."⁹⁵⁶

Tartışmalarda öne çıkan isim Ziya Gökalp oldu. İTC'nin temel alacağı ideolojik esaslar onun önerileri ve izahları etrafında tartışmaya açıldı. Buna bağılı

⁹⁵³ BOA/HSDHADB/4/13, s. 2-3.

⁹⁵⁴ BOA/HSDHADB/4/13, s. 5.

⁹⁵⁵ BOA/HSDHADB/4/2, s. 9.

⁹⁵⁶ BOA/HSDHADB/4/2, s. 10.

olarak alınan kararlarla İTC'nin kendisine baz aldığı/alacağı temel esasları belirten program, toplantılar sonrası oluşan karar zaptına geçilmiştir. Türkçüğün uygulama aşamasını gösteren ideolojik formülasyonun kıymetine istinaden, bu karar zaptını burada aynen aktarmak istiyorum. Köşeli parantezlerin içerisinde yer alan mealler şahsımıza aittir:

“İttihat ve Terakki Fırkası'nın gaye-i idaresi asrî bir devlet teşkil etmektir. Bu gayeye vasıl olmak için üç ana prensip kabul edilmiştir.

- 1- Millî bir devletin tesisine çalışılacaktır.
- 2- Devletin fevkinde bir kuvvet olmayacaktır.
- 3- Devlet hukuk-ı efrat karşısında kendisini takyîd edecektir [sınırlayacaktır].

Birinci ana prensipten ber-vech-i âtî [aşağıdaki] tâlî [alt/yan] prensipler çıkarılmıştır:

- 1- Osmanlı memleketi mıntika-i teşrî'ye ve mıntika-i teâmüliye namıyla iki mıntıkaya tefrîk olunacaktır.
- 2- Devlet Türk milliyet ve zihniyetine istinat eder.
- 3- Arapların gayrı anâsır-ı Müslime [Araplardan başka Müslüman unsurlar] Türklüğe temsîl [asimile] edilecektir.
- 4- Anâsır-ı gayr-i Müslimenin Osmanlılığa intibakı (adaptation) [adaptasyon] talep olunacaktır.
- 5- Millî devletin vezâîfi [vazifeleri] tefrîk edilecektir:
 - 1- Heyet-i Umumiyenin dâhilî ve hâricî sandığını muhafaza ve müdafaa etmek
 - 2- Vezâîf-i Zabdiye
 - 3- Vezâîf-i İktisadiye
 - 4- Vezâîf-i Hayriye

Birinci tâlî prensibin lâzım-ı gayr-ı müfârikı [ayrılması mümkün olmayacak şekilde gerekli]: Mıntika-i teâmüliyede âdât [adetler] ve teâmülât [teamüller] tetkik olunarak bu dairede bir idare tesis olunacak ve bu idarenin gayesi buralarda devletin velâyet-i 'âmmesini [kamusal hak ve yetkilerini] istihsâl ve teşmîle [elde etme ve genişletmeye] mün'atîf [yönelik] olacaktır. Mıntika-i teşrî'yedeki aşâir [aşiretler] iskân edilecektir.

Binâenaleyh: 1. Millî tedrisata, 2. Millî teşkilata müsaade olunmayacaktır.

İkinci ana prensipten ber-vech-i âtî tâlî prensipler çıkarılmıştır:

1- Anâsır-ı gayr-i Müslimenin cemaat teşkilatı lağvedilecektir.

Milel-i gayr-i Müslimenin [Gayrimüslim milletlerin] cemaat teşkilatı dört noktada görülüyor.

1- Hakk-ı kazâ [yargı hakkı]

2- Maarif-i umûmiyede kontrol [Cemaat mektepleri kastediliyor]

3- Bütçe ve evkâf vezâifeleri

4- Meclis-i Cismânî teşkilatı”⁹⁵⁷

Karar zaptında yer alan açıklamalarda ise “kavî [güçlü] bir devlet mütecânis [tek cins] bir millettendir olur.” hakikatine iştirak edildiği bildiriliyordu.⁹⁵⁸ Buna göre, Osmanlı İmparatorluğu muhtelif unsurlardan oluştuğundan, sosyal ve siyasi hayatı da *cemiyet*, *ümme*t ve *millet* şeklinde ortaya çıkıyordu. Bu demektir ki, Gökâlp’in Türk milletinin niteliklerini belirleyen kaideleri bu toplantılarda İTC liderleri tarafından da kabul görmüştü. Gökâlp burada “Bir fırka â’lasına çalışacağımız Türklüktür. Bir diğeri Müslümanlıktır. Bir diğeri Osmanlılıktır. Bir diğeri daha kozmopolit düşünüyor, vatanî gayem insaniyettir.” sözleriyle, Türk milliyetçiliğinde tecessüm eden sosyolojik sentezinde vardığı son evrimci kanaatlerini diğerklerine telkin ediyordu.⁹⁵⁹ Toplantılar sırasında Türklüğü ve Türkçülüğü tanımlayan temel unsurları hayli detaylıca tartışmaya koymuş, diğerklerine bu umdelerini açıklayabilmek için çok dil dökmüştü.

Karar zaptının açıklamalar kısmında, toplantıda hazır bulunanların benimsediği millet inancı şöyle betimlendi: Türk, Arap, Rum, Ermeni, Kürt, Çerkes ve daha başka unsurlardan oluşan bir Osmanlı cemiyeti mevcuttu. Cemiyet hayatının ayırt edici yönü hukuk-ı siyasiye yönünden bütün unsurların müşterek ve *müsavî* (eşit) olmalarıydı. Fakat bu cemiyet hayatında din birliği, lisan birliği, tesâlüb (kan karıştırma), tesânüd-i iktisadî (iktisadi dayanışma) yoktu. Ümme

⁹⁵⁷ BOA/HSDHADB/4/11, s. 1-4.

⁹⁵⁸ BOA/HSDHADB/4/12, s. 1.

⁹⁵⁹ BOA/HSDHADB/4/4, s. 1.

hayatının ayırt edici özelliği ise lisan birliği, din birliği, kan karıştırma ve iktisadî dayanışmayı temin etmesiydi. “İttihat ve Terakki Fırkası bu hal karşısında anâsır siyaseti takibine kendisini mecbur” görmüştü.⁹⁶⁰

Laz, Kürt ve Çerkes unsurlarda ise dört kaideye de imkan vardı. Dolayısıyla her biri ivedilikle temsîl edilmelilerdi.⁹⁶¹ Ancak Gayrimüslim unsurlar, Türklerle en başta din birliğine sahip olamayacakları ve kan da karıştırmadıkları için temessül edilemezler, yani tamamen Türkleştirilemezlerdi. Fakat, onların da Türklüğe intibakları, yani adaptasyonları talep olunabilirdi. Türkleri kendi dindaşlarından ayırmayan, Türkçe konuşan, Türklerle iktisadî hayatta ortaklık kuran, Türklerle kendi milletlerini müsavi tutan kişiler Osmanlılığa intibak etmiş sayılacaklardı. Türk harsına hizmet edenlere “iyi gözle” bakılacaktı. Gayrimüslimlerin cemaat teşkilatı tamamen kaldırılacak, ruhbanın maaşları dahi devlet tarafından ödenecekti.⁹⁶² Türkçe dışında bir lisanla yazılmış kitap ve gazete basmak, iptidai eğitim [ilköğretim] kitapları hariç, yasaklanacaktı. Gayrimüslimler yalnız iptidai derecesinde okul açabilecekler, bu okullarda kendi lisanlarını kullanmakla beraber Türkçe öğretimine önem verecekler, kendi milli tarihlerini ise okutamayacaklardı.⁹⁶³

Türk olmayan Müslümanlarla ilgili takip edilecek politikada Araplar ise ayrı bir yer tuttu. Zira, Arap İsyanı İttihatçıların gizli bir gündemle bile olsa Araplara dair izlenecek milli siyaseti tayin edebilmelerini güçleştirdi. Talat Paşa Araplarla ilgili yapılacaklar için önce önlerini görmeleri gerektiğini bildiriyordu.⁹⁶⁴ Yine de ileride yeniden masaya yatırılmak üzere, prensipte üzerine şimdiden anlaşılan maddeler bu mahrem programa dahil edildi.

Araplar için takip edilecek politika *intibak/tetabuk* ya da *temsîl/temessül* olarak değil, *telif* olarak adlandırıldı. Buna göre, şehirlerde yaşayan ve göçebe/çölde yaşayan Araplar için uygulama ikiye ayrılacaktı. Ahalinin yerleşik olduğu yerlere *muntaka-i teşrî’iye* adı veriliyordu. Buralarda Türk harsının tesisine çalışılacaktı. “Türk harsının tesisi bir Arap’ı Türk his ve fikriyle düşündürmek, Türk ilim ve marifetiyle yaşatmak, ihtiyac-ı terakki ve teâlî hissedince onu Türklük içinde eritecek bir terbiye vermek”

⁹⁶⁰ BOA/HSDHADB/4/12, s. 1-2.

⁹⁶¹ BOA/HSDHADB/4/4, s. 10; BOA/HSDHADB/4/12, s. 3.

⁹⁶² BOA/HSDHADB/4/12, s. 2. Ayrıca bkz. 23 Teşrîn-i Evvel 1332 [5 Kasım 1916] tarihli toplantı zabıt ve tutanakları, BOA/HSDHADB/4/4, s. 7-9.

⁹⁶³ BOA/HSDHADB/4/12, s. 3.

⁹⁶⁴ BOA/HSDHADB/4/4, s. 14.

demekti. Modern Türk okulları açılacak, bu şehirlerde Türklerin yaşadıkları yerlere yatırım yapılacak, buralarda devlet eliyle Türklerin iktisaden ilerlemesi teşvik edilecek ve Türk şehirleri Araplar için birer cazibe merkezi halini alacaktı. Çöller göçebe Arap aşiretlerine tahsis edilecek ve bunların hudutları tayin olunacaktı. Buralar *mintaka-i teâmüliye* adı altında, örfе göre biçimlenecek özel idare statüsünde olacaklardı. Buralarda Arap aşiretleri devletin genel hukukuna tabi olmakla birlikte, onlar buna alıştırılana kadar, devlet aşiretler üzerindeki nüfuzunu şeyhler üzerinden kuracaktı. Arapça olarak yalnız Şam, Beyrut ve Kudüs'te birer gazete çıkmasına müsaade edilecekti. Mısır matbuatının Osmanlı Memleketlerine girmesi ise şiddetle engellenecekti. Yemen, Asir, Necid ve Ahsâ ise müstemleke halinde idare olunacaklardı.⁹⁶⁵

Talat Paşa Şubat 1917'de kabinesini kurarken hükümet programını da bu toplantılarda konuşulan konulara göre tanzim etti. Meclis-i Mebusan ve Ayan'a sunularak hükümet programının ilan edileceği beyannamede yer almak ve almamak üzere açık ve gizli iki ayrı program hazırlandı. Buna göre, "Kabine, hukuk-ı efrada son derece riayet edecektir, bilâ istisna her ferd-i Osmanî Kanun-ı Esasi ile bahşolunan hukuktan müstefid olacaktır." maddesi beyannameye koyulurken, şu maddeyi beyannameden hariçte tutarak gizlemeyi tercih etti:

"Devletin bekasını teessüsünden beri temin eden ve Müslümanlığı müstakil bir devlet halinde muhafaza edece Türk unsuru, bu vazife-i mukaddeseyi güçlûkle ifa edebilecek derecede ezilmiştir. Bu unsurların inkırazı Memleket-i Osmaniye'yi ve Müslümanlığı ve hilafeti tehlikeye düşürebilir. İşte bu nokta-i nazardan, kabine Türk unsurunun kabiliyeti derecesinde iktisaden ve ictimaeen kuvvetlenmesini kendisine esas ittihaz edecek ve bütçelerin tanziminde bu ciheti nazar-ı dikkate alacaktır. Hukuk-ı esasiyede diğer anasırın müsavâtı kabul edilmiştir; Türk milletini ilmî ve ictimaî olarak yükseltmek ve gençlerine hiss-i millî vermek için, ancak maarif nezareti ancak diğer anasır-ı İslamiye üzerinde su-i tesir etmeyecek bir şekilde

⁹⁶⁵ BOA/HSDHADB/4/12, s. 3-4.

çalışacaktır. Hususî teşebbüslere hükümet hiçbir veçhile müzaharet etmeyecektir.”⁹⁶⁶

Yine söz konusu olan mahrem toplantıların önemli bir gündemi de Evkaf Mektepler ve Meşihat makamının konumuydu. Bu hususlarda, artık ivedi bir adım atılmasının muhakkak olduğu görüşülüyordu. Meşihat yalnız din işleriyle meşgul olmalı, hukuk ve yasama işlerinden el çekmeliydi. Eğitim ve öğretimde birliğin sağlanabilmesi için de mektepler tamamen Maarif Nezaretinin elinde toplanmalıydı. Burada kritik olan şudur ki, Şeyhülislam Şer’î kanun yapma yetkisine sahipti. Üstelik bunun için Meclis-i Mebusan’a gitmeleri gerekmiyordu. Sultanın iradesi yeterli oluyordu. Halbuki bu kabinede ikilik yaratıyordu. Türkçülük milli bir mefkure hamlesi olacaksa, onun hilafına İslamî kurumları bir rakip olarak yükseltmeye çalışan Meşihat’ın Merkez-i Umumiden bağımsız, alternatif bir program takip etmesine İttihatçıların müsaade etmek istememeleri gayet normaldi. Bu doğrultuda 1917’de Meşihat ile ilgili 1916 programında öngörülen değişiklikler de hızlıca hayata geçirileceklerdi.⁹⁶⁷

İslam ve İslamiyet’e bu yeni milli hayatta atfedilen yeni role gelince, dinin Türk milletinin karakterini tamamlayan dört temel unsurdan biri olduğu yukarıda görüldü. Fakat bu demek değildir ki, İslam hayatı olduğu gibi bırakılıyordu. Aksine, İslamî hayatın da bu yeni hayata göre yenilenmesi gerekiyordu. Kanunlar Kur’an’ın açık hükümlerine aykırı bir surette düzenlenemeyeceklerdi. Fakat, şeriat kanunlarını belirleyen fıkıh, yeni hayatta örfe üstün tutulmayacaktı. Zira, İslam demek fıkıhçılık demek değildi. Fıkıh ilmi İslam’ın ikinci asrında ortaya çıkmış, İslam. En yüksek devirlerini fıkıh ilmi gelişmeden önce yaşamıştı. Kanunlar tanzim edilirken, fıkıh değil, örf nazar-ı dikkate alınacaktı. Demek ki fıkıh olmadan da bugünün örfçüleri canlı bir İslam hayatı tesis edebilirlerdi. Bu sırada, ibadethanelerin bakımına daha ciddi bir surette eğilinmesi gerekiyordu. Meşihat’ın hukuk ile ilgili yetkileri elinden alındığına göre, Şeyhülislam ve dairesi artık bütün mesaisini dinî hayatın inkişafı için harcaıyabilirdi. Müezzinlerin seçimine dikkat edilmesi lazımdı. Bu iş için sesi güzel

⁹⁶⁶ Program taslağı aslı ve transliterasyonu ile birlikte Murat Bardakçı tarafından yayınlanmıştır. Fakat Murat Bey’in transliterasyonundaki “bu derecelerin” diye aktarılan söz öbeğini belgenin aslında bütçeleri olarak gördüğümünden, yukarıdaki alıntıya öyle yerleştirdim. Bkz. Murat Bardakçı, *Talât Paşa’nın Evrak-ı Metrûkesi*, s. 172-173.

⁹⁶⁷ Bu konu ile ilgili özellikle bkz. Barış Bahçeci, *Türk Hukukunda II. Meşrutiyet (1908-1920) – Panoramik Bir Dönem İncelemesi*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2023.

olanların alınmasına özen gösterilmeli, ezan insanların ruhuna dokunmalıydı. İbadethaneler çağa uygun ve modern düzenlemelerden geçmeliydi. Buralar bilhassa temiz ve bakımlı tutulmalıydı. Mesela camilerde kişiye özel seccadeler temin edilebilir ve yürüme yolları ibadet alanlarından ayrılabilirdi. Bundan başka, Kur'an'ın da Türkçe'ye tercüme edilmesi, ayrıca hutbe ve vaazların da halkın anlayabileceği şekilde Türkçe verilmesi gerekiyordu.⁹⁶⁸

Bu hususlara bakıldığında, İslamcıların Gökalp ve çevresiyle billurlaşan İTC Merkez-i Umumisine yönelik getirdiği eleştirilerde kendilerince bir haklılık payı olduğu da açığa çıkar. Zira, Gökalp ya da İTC'nin mevcut yönetici elitleri laik bir düzenlemeyi esas almıyorlardı. Fakat, İslam'ı olduğu gibi bırakmaya da niyetleri yoktu. 1916-1917'deki mahrem toplantıların zabıt ve tutanakları Gökalp ve çevresindeki siyasal Türkçülerin İslam'ı da Türkleştirmek gibi bir amaçları olduğunu ortaya koyuyor.

Bu toplantılardan sonra İTC'nin yönetici elitleri Zekeriya (Sertel) Bey ile Sabiha (Sertel) Hanım'ın evleneceklerini duyunca sevinçten dört köşe olmuşlardı. Dr. Nazım Bey Zekeriya Bey'i Merkez-i Umumiye çağırarak kendisini tebrik etti: "Sen belki farkında değilsin, dedi, fakat yüzyıllardan beri birbirine yan bakan iki toplumun birleşip kaynaşmasına yol açıyorsun. Dönmelik kastına ölüm yumruğunu indiriyorsun. Biz bu olayı gereği gibi değerlendirmeli ve Türklerle Dönmelerin birleşmesini bu vesileyle kutlamalıyız. Bunu milli ve tarihi bir olay gibi değerlendirmek gerek." dedi.⁹⁶⁹

İTC Merkez-i Umumisi hemen ikilinin izdivacını sahiplendi. Nikah töreninde Sabiha Hanım'ın vekili Talat Paşa, Zekeriya Bey'in vekili ise Tefik Rüştü (Aras) Bey oldular. Ertesi gün bütün gazeteler bu nikahı sayfalarında ön plana çıkararak haber yaptılar. Zekeriya Bey'in belirttiğine göre, Sabiha Hanım ile evlilikleri gerçekten de bir örnek teşkil etti ve onlardan sonra Dönme ve Türklerden pek çok evlenenler oldu.⁹⁷⁰

⁹⁶⁸ BOA/HSDHADB/4/12, s. 7; BOA/HSDHADB/4/7, s. 6; BOA/HSDHADB/4/2, s. 11; BOA/HSDHADB/4/10, s. 3-4; BOA/HSDHADB/4/4, s. 6; BOA/HSDHADB/4/11, s. 6; BOA/HSDHADB/4/3, s. 5; BOA/HSDHADB/4/9, s. 5.

⁹⁶⁹ Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, s. 70.

⁹⁷⁰ Zekeriya Bey Dönme topluluklarında ilk çözümlerin, bu topluluklar Selanik'ten İstanbul'a geldikten sonra ortaya çıkmaya başladığını belirtir. Dönmeler İstanbul'da Selanik'teki gibi kapalı bir kast hayatı sürememişlerdir. Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, s. 67-71.

Zekeriya Sertel bu nikahtan sonra İttihatçı liderlerin radarına girdi. Kendisine Muhacirin ve Aşayir Müdürlüğü adıyla kurulan dairede iş verildi. Bu dairenin Umum Müdürü (Genel Müdürü) Avrupa'daki tahsilinden dönünce bu pozisyona tayin edilmiş olan Şükrü (Kaya) Bey'di. Onun yönlendirmesi ile Zekeriya Bey, birincisi aşiretlerin sayısı, nasıl ve nerede yaşadıkları gibi konuları içeren ve ikincisi de tarikatlar üzerine olan iki detaylı rapor hazırlayacaktı.⁹⁷¹

Bu tür tetkikler 1913'ten sonra İTC'nin teşvikiyle hız kazanmıştı. Bugün elde bulunan Ziya Gökalp'ın Diyarbakır aşiretleri üzerine hazırladığı tafsilatlı bir araştırması bu tür çalışmaların en başında zikredilebilir.⁹⁷² Bundan başka dikkat çeken çalışmalardan bir diğeri ise, Habil Adem'in (ki bu Naci İsmail Pelister'in müstear adıydı) Doktor Friç diye uydurduğu bir isimle 1918'de yayınladığı *Kürtler – Tarihi ve İçtimaî Tedkikat* adlı kitaptır.⁹⁷³ Naci İsmail Pelister gerçekte istihbaratçıydı. 1908'de Emniyet- Umumiye Müdüriyeti'nde Tercüme Bürosu'nda çalışmaya başlamış,

halindeki bir raporda ise Fransa'da, Belçika'da, İngiltere'de, Prusya'da, Amerika'da ve Rusya'da farklı dini ve etnik cemaatlara karşı geliştirilen uygulamalar tetkik edilmektedir. Bu raporun ekinde bir de Petersburg Sefaret-i Seniyesi İmamı tarafından yazıldığı belirtilen Rusya'nın Müslüman unsurlarla ilişkisini nasıl tanzim ettiğine dair başka bir layiha sureti dikkat çekmektedir.⁹⁷⁵ Son olarak Baha Said Bey'in hazırladığı *Alevî-Bektaşî, Ahî ve Nusayrî Zümreleri* isimli kitap bu araştırma ve tetkikler arasında telakki edilmektedir. Baha Said Bey 1910'lu yıllarda Anadolu'ya yaptığı seyahatler vesilesiyle bu toplulukları markajına almış, bu kitabın malzemesini de o zaman şekillendirmiştir.⁹⁷⁶

1916'ya gelene kadar, özellikle de 1913'ten sonra Türkçülük rüzgarı hem toplumu hem de İTC'yi etkisi altına almayı başarmıştı. İTC milli iktisat, iskan ve demokrasi ve eğitim öğretim faaliyetlerinde adını koymadığı bir Türk-Müslüman milliyetçiliğini uygulamaya koymuştu bile. Öte yandan, İTC'nin iktidar *habitusunun* ayrı toplumsal alanlarda atılan bu adımları, sistemli bir iktidar ideolojisi etrafında formüleştirmesi 1916'yı beklemişti. Ziya Gökalp'in sistemleştirdiği Türk milliyetçiliği formülü, nihayetinde İTC'nin geçmiş politikalarını da kapsayan uzun vadeli bir program halini alıyordu. İTC'nin iktidar *habitusunu* belirleyen ideolojik tercih belirginleşirken bu formüle mesafeli olanlar da yalnız yönetici elitlerin arasından değil, fakat aynı zamanda, bu elitlerin toplumsal iktidar araçlarının engellenmesiyle kamusal alanlardan da dışlanıyorlardı. Asker-sivil çatışması, Enver-Talat çatışması gibi 1914-1918 arasında İTC'nin kendi iç iktidar mücadelesini tasvir eden kaynaklar görülüyor ki devrin halk arasında ilgi çeken şayialarının edebî bir üretim tekniğiyle gerçekleşen olayların içerisinden seçilmiş birkaç sınırlı örneklerle parlatılmasından ibaret kalıyor. İTC'nin karar alma ve icra mekanizmasında sivil ve asker yahut Talat ve Enver arasındaki bir çatışma değil, aksine bu ikilik arasındaki iş birliği ve uzlaşî hakim olmuş, Türk milliyetçiliği de bu siyasal uzlaşîlar doğrultusunda giderek değer kazanıp İTC'nin iktidar *habitusunun* başat ideolojik unsuru halini

⁹⁷⁵ BOA/HSDHADB/4/8.

⁹⁷⁶ Detaylı tartışma için bkz. Baki Öz, *İttihat -Terakki ve Bektaşiler*, Can Yayınları, İstanbul, 2004, s. 227-236.

almıştır. Gerçekten de Talat Paşa'nın kurduğu kabinelere bakılırsa, bu ideoloji ile çelişme ihtimali olan figürler, siyasal alanın da dışına itilmişlerdir.^{977 978}

⁹⁷⁷ Bkz. İhsan Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler*, s. 179.

⁹⁷⁸ Karar alma ve icra mekanizması adını verdiğimiz iktidar düzeneğinin son faaliyet türü olan İktidarı Yayma Faaliyetlerini bildiren diyagram için EK 7'ye bakınız.

SONUÇ

İTC'nin Meşrutiyet devrinde ideolojik, politik, askeri ve iktisadi toplumsal iktidar yapıları ile devlet arasında kurduğu ilişki türü yalnız o günün değil, fakat Türkiye Cumhuriyeti'nin toplumsal ve siyasal yapısını da belirlemekte üstün bir rol oynamıştır. İTC yeni bir toplum ve yeni bir devletin mühendisliğine soyunurken, Türkiye'nin başat kurumsal yapısı da buna göre kurulmuş ve ne olursa olsun bu yapı bugüne kadar pek az değişiklikle varlığını sürdürmüştür. Öte yandan, iktidar stratejileri bazında düşünülecek olursa, İTC'nin kendi devrinde ve kendi lehine iktidarına kök saldırmada ne derece büyük bir başarı elde ettiği de kolaylıkla anlaşılır. Artık var olmayan ve son üyesinin de vefatı üzerinden bir hayli zaman geçmiş olan İTC ile bugün hala duygusal bir bağ kuran türlü siyasal ve/veya kültürel toplulukların varlığı göz önüne alınacak olursa, bu ancak İTC'nin egemen konumda olduğu zaman aralığında politik toplumsal tabanla kurduğu “sahici” organik bağlarla izah edilebilir ki bu bir siyasal parti için küçümsenecek şey değildir.

İTC, erken 20. yüzyıla değin, hiç hız kesmeden genişleyerek büyüyen şehirli bir kamusal beğeni ve tercihler evreninin ürünüydü. İttihatçılar, 19. yüzyılda “modernleşmekte (ve tabii kapitalistleşmekte)” olan diğer bütün ülkeler gibi, giderek genişleyen kamusal alanda yükselen orta sınıfın siyasal taleplerinden doğdular. Kısmen 19. yüzyıl Müslüman orta sınıfının en prestijli toplumsal temsil mekanizması olan Osmanlı bürokrasinin taşıdığı seçkinci/elitist değerleri taşıdılar; kısmen de içinde yetiştikleri eski ve yeninin kamusal alanda ortaya çıkardığı kültürel birleşimlerin halkçı temsilleri halinde ortaya çıktılar. Lidersiz kurulan bir örgütte orta sınıf değerlerinin temsilcileri olarak, yine bu orta sınıfa ait tanımlanabilecek ekonomik, politik, kültürel ve sosyal iktidar araçları geliştirip bunları kontrol ve denetimleri altında tutabilenler örgütün liderleri/eyleyicileri olarak yükseldiler.

İTC ile ilintili olarak kurulan fukara cemiyetleri, muavenet (dayanışma) cemiyetleri, kulüpler, mektepler, gazeteler ve mecmualar İTC'nin kamusal temsil mekanizmaları olmakla beraber, aynı zamanda cemiyetin kamusal görünürlüğünü ve sosyal iktidar ağlarını da tepeden tabana kadar yaymanın araçları oldular. Beden terbiyesi ve jimnastik ile sağlık alanında İTC'nin ortaya koyduğu atılımlar, yalnız

ordunun insan kaynağını hazırlamakla kalmadı, aynı zamanda İTC'nin kendi iktidarını da bir biyo-kontrol ve denetim sistemi ile kemikleştirmesine yaradı.

İTC'nin sembolleştirerek prestij sahibi yaptığı subaylar vesilesiyle ordunun modernleşmesi milli bir mesele halini aldı. Ordu arkasına aldığı bu toplumsal meşruiyetle ihtiyaçları için daha fazla mali kaynak koparma imkanı elde ettiği gibi (hatırlayınız ki bu yine İTC'nin Maliye Nazırlarına rağmen mebusların oylarıyla oldu), İTC de kendi toplumsal konumunu ordu ile kurduğu özdeşlik üzerinden muhalifleri karşısında güçlendirme ve tahkim etme imkanı elde etti. Osmanlı'da siyasal cinayetlerin gündeme geldiği ilk dönem de yine İTC iktidarına konu oldu. Bu hususta, İTC'nin 1908'den önce kurulan fedai teşkilatı, 1908'den sonra isim olarak ortadan kalksa da, bu grupta yer alanlar İTC'de farklı birim ve statülerde varlık gösterip icraatta bulunmaya devam ettiler. İTC siyasal iktidarının sonuna değin askeri iktidar kaynaklarıyla olan irtibatını fiilen hiçbir zaman koparmadı.

Bugünden bakınca, İTC'nin bu ilişkisi bir sivil-asker ittifakı ve iktidarı gibi duruyorsa dahi, İttihatçılar bunu pek öyle algılamıyorlardı. Kara Kemal'in uhdesindeki sivillerden müteşekkil olan esnaf teşkilatları dahi bu dönemde silahlıydı. Ayrıca, İTC'ye bağlı (ya da Teşkilat-ı Mahsusa'ya) sivil çeteler de I. Dünya Savaşı'nda orduyla irtibatlı olarak cephelere destek sağlamışlardı. Bu açılarından bakılacak olursa, İTC iktidarında sivil ve asker arasında bir ittifak halinden çok bir orta sınıf ittifakı vardı. Osmanlı'da orta sınıf değerlerini temsil eden figürleri komitacılıktan değilse bile *millet-i müsellaha* fikrinden ayırmanın imkanı olmadığı gibi, askerleri de kamusal alanda iç içe geçmiş sivil kültürel ve politik mecralardan ayırmak imkanı bulunmadığının bu vesileyle bir kez daha altı çizilmeli. Birahaneler, meyhaneler, kahvehaneler, kafeşantanlar gibi sosyalleşme mekanlarında sivil ve asker İttihatçılar aynı mecraları paylaşıyorlardı. Subaylar o sırada Batı'da ve daha sonra Cumhuriyet devrinde gerçekleşeceği üzere, kendilerine ait kültürel sosyalleşme mekanlarına sahip değillerdi ve toplumdan ayrışık bir kast hayatı yaşamıyorlardı. 19. yüzyılda İstanbul'da Pera ve Galata semtleri nasıl ki siviller için bir cazibe merkeziydi, genç subaylar için de durum bunun aynısıydı. Hatta, II. Abdülhamit, yeni kamusal beğeni tarzını yansıtan genç askerin ve askeri okul öğrencilerinin Pera'da gözükmelerinden tedirgin olmuş, onların bu tür “Batılı” kamusal ortamlardan uzak kalmalarını emir ve iradeleriyle engellemeye çalışmıştı.

İttihatçılar, Yeni Osmanlılardan farklı olarak gerçekten de aşağıda beliren yeni bir toplumsal temsilcileriydiler. Fikirleri Batı düşüncesinden çok, batı düşüncesiyle haşır neşir olmuş Yeni Osmanlı kuşağının kendilerine aktardıklarından geliyordu. Düşünce dünyaları, Yeni Osmanlı hareketine dahil olan Ali Suavi, İbrahim Şinasi, Namık Kemal gibi bir kuşağın ve bu kuşağın paltosundan çıkmış olan Ahmet Rıza, Ahmet Mithat, Tevfik Fikret gibi sonraki dönem aydınlarının halka telkin faaliyetlerinin bir ürünüydü. Dolayısıyla, ağırlıklı olarak Osmanlı'da Tıbbiye, Mülkiye ve Harbiye'de (Kısmen de Baytarlık Mektebinde) eğitim gören gençlerin siyasete katılımları ile devletin Batı'ya dönük yüzü olan Tercüme Bürosu ve hariciyeden yetişmiş olan bürokratlarla aralarındaki en büyük fark, farklı toplumsal kesimlerle aralarında kurulu olan organik toplumsal bağlardı. 1908 Devrimini mümkün kılan ve İTC'yi doğrudan siyasal iktidara gelmeden de politik bakımdan Meşrutiyet devrinin devletin üstündeki en etkili güç unsuru haline getiren de onların bu yanıydı.

İTC 1908'den sonra, esnaf, çiftçi ve işçilerin sosyal ve ekonomik koşulları ile ilgili projeler geliştiren toplumsal unsurlarla da kaynaştı. Esnaf Cemiyetleri, milli şirketler, tasarruf ve emniyet sandıkları, kooperatifler ve en sonunda da İtibar-ı Milli Bankası namıyla kurulan banka teşkilatlanmasıyla kendi sermaye grubunu yaratmayı başardı. İmparatorluk geneline yayılan İttihat ve Terakki mektepleri, kulüplerin çıkardıkları yerel gazete ve mecmualar ile yine kulüplerin düzenledikleri mitingler ve konferanslar İTC'nin kendi organik kitleleriyle bağını korumak için işlevsel araçlar olarak iş gördükleri gibi, aynı zamanda İTC'nin iktidar alanını daha geniş bir toplumsal alana taşıyabilmesini de sağladı.

İTC tabanında birleşen İslamcı, Garpçı, Osmanlıcı ve Türkçü entelektüel, yazar ve edipler vesilesiyle, İttihatçılar hem farklı toplumsal alımlama biçimleriyle temas kurarak iktidar alanının farklı kültürel kamusalılıklara sirayet edebilmesini sağladılar, hem de Tanzimat devrinden beri devlet baskısı altında aranan ve fakat bir türlü bulunamayan organik ve devletçi bir toplumsal yapının gerçekleştirilebilmesi imkanlarını aradılar. Fakat, söz konusu düşünsel tasavvurlar Meclis-i Mebusan'da pragmatik ve politik tartışmalara konu oldukça, entelektüel mecralar da giderek bu ortamın içine çekildiler ve gündeme dair yürüttükleri tartışmalar vesilesiyle aralarındaki büyük farklılıkları da ilan etmiş oldular.

Emerson, Richard M. “Exchange Theory Part I: A Psychological Basis for Social Exchange”, *Sociological Theories in Progress*, Cilt 2, ed. J. Berger, M. Zelditch Jr., B. Anderson, Boston, Houghton Mifflin, 1972, 38-57.

Emerson, Richard M. “Exchange Theory Part II: Exchange Relations and Networks”, *Sociological Theories in Progress*, Cilt 2, ed. J. Berger, M. Zelditch Jr., B. Anderson, Boston, Houghton Mifflin, 1972, 58-87.

_____. “Power-Dependence Relations”, *American Sociological Review*, cilt 27, sayı 1, 1962, 31-41.

Emiroğlu, Kudret. “Trabzon’da Sopalı Seçimler”, *Tarih ve Toplum*, Cilt 17, Sayı 97, 1992.

Emrullah Efendi, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin Bin Üç Yüz Yirmi Yedi Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasi Programa Dair İzahname*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, Konstantiniyye [İstanbul], 1330 [1914].

Emrullah Efendi, “İlm-i Hikmet”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 1, Sayı 23, 15 Kanun-i Sani 1324 [28 Ocak 1909].

_____, “Terbiyeye Dair II”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 1, Sayı 18, 11 Kanun-i Evvel 1324 [24 Aralık 1908].

_____, “Terbiyeye Dair I”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 1, Sayı 17, 4 Kanun-i Evvel 1324 [17 Aralık 1908].

_____, “Terbiye ve Esasları”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 1, Sayı 16, 27 Teşrin-i Sani 1324 [3 Aralık 1908].

_____, “İlm-i Hikmet”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 1, Sayı 14, 13 Teşrin-i Sani 1324 [26 Kasım 1908].

Enver Paşa, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, haz. M. Şükrü Hanioglu, Der Yayınları, İstanbul, 1989.

Erdinç, Erol Şadi. “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti [Fırkası] Nizamnameleri I – Jön Türklük Dönemi Nizamnameleri.” *Simurg*, Sayı 2-3, 2000, 166-315.

Ergut, Ferdan. “Surveillance and the Transformation of Public Sphere in the Ottoman Empire.” *METU Studies in Development*, Sayı 34, 2007, 173-193.

_____. *Modern Devlet ve Polis – Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Erişirgil, Mehmet Emin. *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*. Haz. Aykut Kazancıgil ve Cem Alpar, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984.

- Ertürk, Hüsameddin. *İki Devrin Perde Arkası*, haz. Samih Nafiz Tansu, Pınar Kitabevi, İstanbul, 1969.
- Esatlı, Mustafa Ragıp. *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, haz. Nurer Uğurlu ve diğerleri, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004.
- Es-Seyyid Muhammed Habîb el-Ubeydî, *Payitahtta Nutuklarım – Cemal Paşa'yı Yüceltme Amacıyla Yazılmış Bir Risale – Es-Seyyid Muhammed Habîb El-Ubeydî*, haz. Nevzat Artuç, Kronik Yayınları, İstanbul, 2018.
- Evcin, Erol. “İttihat ve Terakki Bolu Heyet-i Merkeziyesi (1908-1919),” XVIII. Türk Tarih Kongresi, Cilt III, haz. Semiha Nurdan ve Muhammed Özler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, 371-420.
- _____. “Müdafaa-i Milliyye Cemiyeti Bolu Şube-i Merkeziyyesi ve Faaliyetleri (1913-1919).” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 43, 2018, 1-50.
- Eyicil, Ahmet. *Osmanlı İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Nazım Bey 1872-1926*, Dorlion Yayınları, Ankara, 2021.
- Fergan, Eşref Edib. *Mehmet Akif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2010.
- Ferguson, Niall. *Meydan ve Kule – Şebekeler, Hiyerarşiler ve Küresel Güç Mücadelesi*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, 2020.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. *Ziya Gökalp*. M. Sırlar Matbaası, İstanbul, 1955.
- _____. “Pertev Mehmed Said Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 34, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2007.
- Fortna, Benjamin. *Kuşçubaşı Eşref – Efsane Teşkilat-ı Mahsusa Subayının Hayatı*, çev. Selçuk Uygur, Timaş Yayınları, İstanbul, 2020.
- _____. *Mekteb-i Hümayun – Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, çev. Pelin Sıral, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Foucault, Michel. *Özne ve İktidar*, çev. Işık Ergüden & Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2019.
- _____. *İktidarın Gözü*, çev. Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012.
- _____. *Cinselliğin Tarihi*, çev. Hülya Uğur Tanrıöver, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007.
- _____. *Toplumu Savunmak Gerekir*, çev. Şehsuvar Aktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

_____. *Bilginin Arkeolojisi*, çev. Veli Urhan, Ayrıntı Yayıncılık, İstanbul, 2000.

_____. *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge, İstanbul, 1992.

French, John R. P., and Bertram Raven. "The Bases of Social Power." *Studies in Social Power*, edited by Dorwin Cartwright, The Institute for Social Research, University of Michigan, Michigan, 1978, 150-167.

Galanti, Avram. *Türkler ve Yahudiler – Tarihi, Siyasi Tetkik*. Tan Matbaası, İstanbul, 1947.

Gary Yukl. "Power and Interpersonal Influence of Leaders," *Power and Interdependence in Organizations*, ed. Dean Tjosvold, Barbara Wisse. 2010, 207-223.

Gazel, Ahmet Ali. "İkinci Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki Fırkası'nı Bölünme Noktasına Getiren Hızb-i Cedid Hareketi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 16, 2001, 259-268.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, *Anılar 2 – Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Sanisi*, haz. Nuri Akbayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Genç Kalemler Dergisi – Tıpkı Basım, haz. İsmail Parlatır ve Nurullah Çetin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.

Genç Kalemler Tahrir Heyeti [Ali Canip Yöntem ve Ziya Gökalp], "Yeni Lisan", *Genç Kalemler*, Cilt 2, Sayı 8, 10 Ağustos 1327 [23 Ağustos 1911].

Georgeon, François. *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri – Yusuf Akçura (1876-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Geyikdağı, V. Necla. *Foreign Investment in the Ottoman Empire – International Trade and Relations 1854-1914*. I.B. Tauris Publishers, Londra ve New York, 2011.

Giddens, Anthony. *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori*, çev. Ümit Tatlıcan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Goldberg, Harvey. *The Life of Jean Jaurès – A Biography of the Great French Socialist and Intellectual*, the University of Wisconsin Press, Madison, Milwaukee ve Londra, 1968.

Gök, Nurşen. "Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesine İlişkin Gözlemler." *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 27, Sayı 43, 2008, 77-94.

Gökalp, Ziya. *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, hazırlayan Erman Aslanoğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2021.

- _____. “Maarif Meselesi II.” *Muallim*, Cilt I, Sayı 12, 1 Temmuz 1333 [1917], 353-359; içinde *Makaleler V*, haz. Rıza Kardaş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- _____. “Millet Nedir.” *İçtimaiyat Mecmuası*, Cilt 1, Sayı 3, 1917, 146-154.
- _____. “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler”, *Genç Kalemler*, Cilt 2, Sayı 8, 10 Ağustos 1327 [23 Ağustos 1911].
- _____. “Osmanlı İmlâsının Tarihi II”, *Genç Kalemler*, Cilt 2, Sayı 11, 23 Teşrin-i Evvel 1327 [5 Kasım 1911].
- _____. “Yeni Lisan – Osmanlı İmlâsının Tarihi I”, *Genç Kalemler*, Cilt 2, Sayı 10, 1 Teşrin-i Evvel 1327 [14 Ekim 1911].
- Gramsci, Antonio. “The Intellectuals”, *Selections from the Prison Notebooks*, çev. Quintin Hoare ve Geoffrey Nowell Smith, International Publishers, New York, 1992.
- Gündoğdu, Fahriye. “II. Abdülhamid Dönemi Türk Basın Teknolojisi ve Modern Türk Basıncılığına Giriş”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı, 1983, 101-109.
- Güneş, İhsan. *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de Hükümetler – Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- _____. “1912 Seçimleri ve Eskişehir’de Meydana Gelen Olaylar.” *Belleten*, Cilt 56, Sayı 216, 1992, 459-482.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. “Ziya Gökalp’te Turan Fikri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 23, 1979, 215-227.
- Hafız Hakkı, *Hafız Hakkı Paşa’nın Sarıkamış Günlüğü*, haz. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.
- Halıcı, Şaduman. “İttihat ve Terakki Cemiyeti’nde Siyasal Bölünme: Hizb-i Cedid”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt VI, Sayı 15, 2007, 73-109.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Atatürk – Entelektüel Biyografi*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2023.
- _____. *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton ve Oxford, 2010.
- _____. *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük: 1889-1902*, İstanbul, 1986.

- _____. “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 23, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2001, 476-484.
- _____. “Jews in the Young Turk Movement to the 1908 Revolution”, *Jews of the Ottoman Empire*, ed. Avigdor Levy, Princeton: Darwin Press, 1994. 519-526.
- _____. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2006.
- _____. *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, Oxford, 2001.
- _____. *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, New York, 1995.
- _____. “Sunuş”, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, haz. M. Şükrü Hanioglu, Der Yayınları, İstanbul, 1989.
- _____. “Şûrâ-yı Ümmet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 39, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2010, 240-242.
- Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet – Bir Devrin İç Yüzü 1908-1918*, Arba Yayınları, İstanbul, 1989.
- Hatibzade Mehmet Ayetullah, *Kime Rey Verelim? İttihat ve Terakki – Hürriyet ve İtilaf Hangisi İyi*, Matbaa-yı Hayriye ve Şürekası, İstanbul 1328 [1912].
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. *Lectures on Natural Right and Political Science*, çev. J. Michael Stewart ve Peter C. Hodgson, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, California, 1996, 220-315.
- _____. *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1991.
- Holub, Renate. *Antonio Gramsci – Beyond Marxism and Postmodernism*, Routledge, London and New York, 1992.
- Hroch, Miroslav. *Avrupa’da Milli Uyanış – Toplumsal Koşulları ve Toplumların Karşılaştırmalı Analizi*, çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Hatıralarım – İstanbul Trabzon Selanik Suriye*, haz. İsmail Kara, Dergah Yayınları, İstanbul, 2018.
- Iacovella, Angelo. *Gönye ve Hilal: Jön Türkler ve İtalyan Masonluğu*, çev. Ali Akyıldız, Altınordu Yayınları, İstanbul, 2019.

- İspartalı Hakkı, “Lisan – Dilimiz İçinde... Hurda Şeyler 7 – Lügat Alma İşi”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 7, Sayı 178, 12 Kanun-i Sani 1327 [1 Şubat 1912].
- İbar, Gazenfer. *Biz Meşrutiyeti Çok Sevmiştik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.
- İbrahim Hilmi, *11 Nisan İnkılabı – 31 Mart İhtilal-i Askerîsi – Hareket Ordusunun Harekâtı – 11 Nisan Muzafferiyeti – Abdülhamit’in Halli*, Kütüphane-i İslam ve Askerî, İstanbul, 1325 [1909].
- İkinci Meşrutiyetin İlk Ayları ve 31 Mart Olayı İçin Bir Yakın Tarih Belgesi: Volkan Gazetesi*, haz. Ertuğrul Özdağ, İz Yayınları, İstanbul, 1992.
- İlter, Mustafa. *State, Bureaucracy and Power in the Late Otoman Empire (1908-1913)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü, İstanbul, 2021.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*, Cilt 2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969.
- İpek, Muammer. *Bir Eğitim Bakanı Olarak Emrullah Efendi’nin Eğitim Felsefesi, Politikaları ve Uygulamaları 1908-1914*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.
- İnönü, İsmet. *Hatıralar*, haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2023
- İrtem, Süleyman Kâni. *Yıldız ve Jön Türkler – İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, haz. O. Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1999.
- _____. *Meşrutiyetten Mütarekeye (1909-1918)*, haz. O. Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2004.
- İsmail Gasprinski, “Umûmî Mutemer-i İslâmî Yani Müslümanlar Kongresi”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 2, Sayı 42, 11 Haziran 1325 [24 Haziran 1909].
- İsmail Habîb Sevük, *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*, Maarif Vekaleti, Ankara, 1340 [1924].
- İsmail Hakkı Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972.
- İttihâd ve Terakkî Cemiyeti – 332 Senesi Kongresi müzâkerâtıyla bu bâbta yazılan makâlâtı muhtevî risâledir*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1332 [1916].
- Jaeckh, Ernst. “Osmanlı Müslümanlarına Açık Mektup.” *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 7, Sayı 168, içinde *Sırâtı-müstakîm Mecmuası*, Cilt 7, 167-168.

Jessop, Bob. "The Capitalist State and State Power," *The Oxford Handbook of Karl Marx*, ed. Matt Vidal, Tony Smith, Tomas Rotta ve Paul Prew, Oxford University Press, New York, 2019, 299-320.

Kabacalı, Alpay. *Türkiye’de Siyasal Cinayetler*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1993.

Kahraman, Alim. "Orhon, Orhan Seyfi." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 33, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2007, 389-390.

Kansu, Aykut. *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

Kansu, Aykut. *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Kara, İsmail. "İslam’da Dava-yı Kavmiyet’in Esas Meselesi Ne İdi?," *Babanzade Ahmet Naim – Hayatı, Eserleri, Fikirleri*, haz. Cüneyt Kaya ve İsmail Kara, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

_____. *İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1 – Hilafet ve Meşrutiyet*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017.

_____. "Seyyid Bey (Çelebizade Mehmed)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt II, haz. Ekrem Işın ve İsmail Kara, Yapı Kredi Yayınları İstanbul, 1999.

_____. *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, İz Yayınları, İstanbul, 1994.

Karabekir, Kazım. *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

Karakuş. Sadık Emre, "Enver Paşa’nın Alfabe Denemesi: Ordu Elifbası," *Tarih Okulu Dergisi*, Cilt 11, Sayı XXXVI, 2018, 443-484.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi IX. Cilt – İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, haz. Seçil Karal Akgün, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Karay, Refik Halid. *Minelbab İlelmihrab*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2019.

_____. *Bir Ömür Boyunca*, haz. Aslıhan Karay Özdaş, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2009.

Karpat, Kemal. *İslam’ın Siyasallaşması – Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

_____. *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. Timaş Yayınevi, İstanbul, 2010.

_____. *Osmanlı Modernleşmesi – Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, çev. Akile Zorlu Durukan ve Kaan Durukan, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.

- _____. “Jewish Population Movements in the Ottoman Empire 1862-1914.” *The Jews of the Ottoman Empire*, ed. Avigdor Levy, Darwin Press, Princeton, 1994.
- _____. “The Memoirs of N. Batzaria: The Young Turks and Nationalism.” *Middle East Studies*, Cilt 6, Sayı 3, 1975, 276-299.
- Katok, Betül. *Tarihsel Gelişim Süreci İçinde Türkiye’de Marka Tescilinde Hukuki Çerçevenin Oluşumu*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Kaynar, Mete K. “Osmanlı’da Devrim Oldu mu?: II. Meşrutiyet’i Okumak”, *Resmi Tarih Tartışmaları*, Cilt 4, ed. Fikret Başkaya, Özgür Üniversite Kitaplığı, İstanbul, 2008, 9-53.
- Kazanlı Ayaz, “Âlem-i İslam Rusya Müslümanları”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 3, Sayı 53, 27 Ağustos 1325 [9 Eylül 1909].
- Kazıcı, Ziya. “Emrullah Efendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 11, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1995, 165-166.
- Kelekian, Diran. *Dictionnaire Turc-Français*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1911.
- Kerimoğlu, Hasan Taner. *Osmanlı’da Devrim ve Fedakâran-ı Millet – İstibdat Dönemi Sürgün ve Firarilerinin Devr-i Hürriyet’te Mücadeleleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018.
- Keyder, Çağlar. *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.
- Khalid, Adeeb. “Pan-Islamism in Practice: The Rhetoric of Muslim Unity and Its Uses,” *Late Ottoman Society – The International Legacy*, haz. Elisabeth Özdalga, Routledge, Londra ve New York, 2005, 203-223.
- Kırmızı, Abdülhamit. “The Drunken Officials of Abdülhamid II – Alcohol Consumption in the Late Ottoman Bureaucracy.” *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*, Sayı 151, 2022, . 87-104.
- _____. “Jews in the Late Ottoman Bureaucracy.” *Journal of the Ottoman and Turkish Association*, Cilt 8, Sayı 2, 2021, 227-259.
- _____. “Şer’an Olamadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat”, *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası – Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XIX. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, 31-71.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin. *Yazılı Vesikalara Göre Ziyagökalp Müzesi ve Ziya Gökalp – Ziyagökalp Müzesi Kılavuzu – Gökalp Ailesi Kütüğü, Ziya Gökalp’in Kronolojisi ve Gökalp Albümü*. Işıl Matbaası, İstanbul, 1956.

Kızıldoğan, Hüsrev Sami. “Vatan ve Hürriyet = İttihat ve Terakki”, *Belleten*, Cilt I, Sayı 3-4, 619-625.

Kieser, Hans-Lukas. *Talat Paşa: İttihatçılığın Beyni ve Soykırımın Mimarı*, çev. Ayten Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

_____. “Europe’s Sminal Proto-Fascist? Historically Approaching Ziya Gökalp, ‘Mentor of Turkish Nationalism’.” *Die Welt Des Islams*, Sayı 61, 2021, 411-447.

Klein, Janet. *Hamidiye Alayları – İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, çev. Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022.

Koçak, Cemil. “Osmanlı/Türk Siyasî Geleneğinde Modern Bir Toplum Yaratma Projesi Olarak Anayasanın Keşfi”, *Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt I, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, 72-82.

Koloğlu, Orhan. *İslam Âleminde Masonluk*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2019.

_____. *Prusya’dan Enverland’a ve Günümüze Türk-Alman Tarihi*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2018.

_____. *İttihatçılar ve Masonlar*, Gür Yayınları, İstanbul, 1991.

Koptaş, Murat. *Armenian Political Thinking in the Second Constitutional Period: The Case of Krikor Zohrab*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Köprülü, Fuat. “Ziya Gökalp Etrafında Hatıralar”, *İş – Türkiye Harsî ve İçtimai Araştırmalar Derneği Tarafından Neşrolunur Aylık Felsefe, Ahlâk ve İçtimaiyat Mecmuası*, Cilt XX, Sayı 10, 1954.

Kuran, Ahmet Bedevî. *Harbiye Mektebi’nde Hürriyet Mücadelesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

_____. *Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1959.

Kurat, Yuluğ Tekin. “Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’ndan Çekilmesi İçin Yapılan Gizli Girişimler.” *XII. Türk Tarih Kongresi Ayırbaşım*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, 1125-1131.

Kurt, Ümit. *Kanun ve Nizam Dairesinde – Soykırım Teknokratı Mustafa Reşat Mimaroğlu’nun İzinde Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Devlet Mekanizması*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2023.

_____. *Antep 1915 – Soykırım ve Failler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

Kutlu, Sacit. “2008’den 1908’e Görsel Perspektiften Bakmak”, *Düne Bakarak Bugünü Anlamak - 2008’den 1908’e Bakmak*, ed. Mutlu Dursun ve Tutku Vardağlı, Tarem Yayınları, İstanbul, 2009, 126-168

_____. *Avrupa’da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri 1793-1821*, Ankara, 1968.

Kuzucu, Kemalettin. *Kahramanı Yaratmak – İttihadcıların Alemdar Mustafa Paşa’yı Hatırlaması*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018.

_____. “Balkanlar’da Son Osmanlı Padişahı: Sultan V. Mehmed Reşad’ın 1911 Yılındaki Rumeli Seyahati”, *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 2017, 1-39.

Küçük, Abdurrahman. “Dönme”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 9, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1994, 518-520.

Külçe, Süleyman. *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, Dorlion Yayınları, İstanbul, 2024.

Lawler, Edward J. “An Affect Theory of Social Exchange,” *The American Journal of Sociology* 107/2, 2001, 321-352.

_____. “Power Processes in Bargaining,” *The Sociological Quarterly*, Cilt 33, Sayı 1, 1992, 17-34.

Lawler, Edward J., and Chad A. Proell. “The Power Process and Emotion.” *Power and Interdependence in Organizations*, edited by D. Tjosvold and B. van Knippenberg, Cambridge University Press, New York, 2001, 169-185.

Le Bon, Gustave. *Kitleler Psikolojisi*, çev. Yunus Ender, Hayat Yayınları, İstanbul, 1997.

Lermioğlu, Osman Nuri. *Halkın İstemediği İnkılap – Meşrutiyet*. Sabah Kültür Yayınları, İstanbul, 1976.

Lewis, Bernard. *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993.

Liberal Imperialism in Europe, ed. Matthew P. Fitzpatrick, Palgrave Macmillian, New York, 2012.

Lutzker, Michael A. “Max Weber and the Analysis of Modern Bureaucratic Organization: Notes Toward a Theory of Appraisal.” *American Archivist*, cilt 45, sayı 2, 1982, 119-130.

Lynch, Richard A. “Discourse,” *The Cambridge Foucault Lexicon*, ed. Leonard Lawlor and John Nale, Cambridge University Press, Cambridge, 2014.

Mahmut Şevket Paşa, *Sadrazâm ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, Arba Yayınları, İstanbul, 1988.

Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, *Mevâiz*, Cilt 1-8, haz. Sirozlu Hâfız Eşref Edib [Fergan], Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet [İstanbul].

Mann, Michael. *Devletler, Savaş ve Kapitalizm – Politik Sosyoloji İncelemeleri*, çev. Semih Türkoğlu, ed. Güney Çeğin, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

_____. *İktidarın Tarihi – Sınıfların ve Ulus-Devletlerin Yükselişi 1760-1914*, çev. Ali Rıza Güngen, Gülben Şaş ve diğerleri, Phoenix Yayınları, Ankara, 2012.

_____. *İktidarın Tarihi – Başlangıcından 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları*, Cilt I, çev. Esin Saraçoğlu, Soner Torlak ve diğerleri, Phoneix Yayınevi, Ankara, 2012.

_____. *İktidarın Tarihi – Sınıfların ve Ulus-Devletlerin Yükselişi 1760-1914*, Cilt II, çev. Ali Rıza Güngen, Gülben Şaş ve diğerleri, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012.

_____. *İktidarın Tarihi – Küresel İmparatorluklar ve Devrim 1890-1945*, Cilt III, çev. Ali Rıza Güngen, Özgür Balkılıç, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012.

_____. "The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results", *European Journal of Sociology*, Cilt 26, Sayı 2, 1984, 185-213.

March, James G., Simon, Herbert A. *Örgütler*, çev. Ömer Bozkurt, Oğuz Onaran, Sevinç Matbaası, Ankara, 1975.

Mardin, Şerif. *İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

_____. *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri - 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

_____. *Türkiye, İslam ve Sekülerizm – Makaleler 5*, çev. Elçin Gen ve Murat Bozluolcay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

_____. *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

_____. *Türkiye'de Din ve Siyaset*, der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

_____. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan ve İrfan Erdoğan, haz. Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

- Marx, Karl. *Kapital*, II. Cilt, çev. Mehmet Selik, Yordam Kitap, İstanbul, 2021.
- Matheson, Craig. "Understanding the Policy Process: The Work of Henry Mintzberg." *Public Administration Review*, cilt 69, sayı 6, 2009, 1148-1161.
- Mcmurray, Adela, Andrew Pirola-Merlo, James C. Sarros ve M. Mazharul Islam. "Leadership, Climate, Psychological Capital, Commitment, And Wellbeing In A Non-Profit Organization," *Leadership & Organization Development Journal*, cilt 31, sayı 5, 2010, 436-457.
- Meclis-i Mebusan İttihad ve Terakki Fırkası Nizamname-i Dahilisi*, Meclis-i Mebusan Matbaası, İstanbul, 1332 [1916].
- Mehmed Akif, "Edebiyat – Edebiyat Bahisleri – İnşâd, Sırat-ı Müstakim", *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 7, Sayı 179, 26 Kanun-i Sani 1327 [8 Şubat 1912].
- Mehmed Cavid. *Malumat-ı İktisadiye – Mekatib-i İdadiye'nin en son programına muvafık olarak tertib edilmiştir*, Kanaat Kitabhanesi, İstanbul, 1329 [1913].
- _____. *İlm-i İktisat – Mekâtib-i İdadî'ye Mahsus*, Ulum-ı Hazıra Kütübhanesi, İstanbul, 1326 [1910].
- _____. *İhsaiyat*, Ulum-ı Hazıra Kütübhanesi, İstanbul, 1325 [1909].
- _____. *İlm-i İktisat*, Cilt 1-5, Karabet Matbaası, İstanbul, 1315 [1897]-1316 [1898].
- Mehmed Fahreddin, "Makalat – Tevhîd ve İttihâd", *Sırat-ı Müstakim*, Cilt 7, Sayı 180, 2 Şubat 1327 [15 Şubat 1912].
- Mehmed Fazıl Paşa, *Ziya Paşa'nın Zafernâmesine Reddiye ve Tekzihiye*, haz. Hasan Kolcu, Can Yayınları, İstanbul, 1998.
- Menteşe, Halil. *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları*, haz. İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.
- Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sebülürreşâd Mecmuası*, Cilt 9, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, 2017.
- Migdal, Joel S. *Güçlü Toplumlar ve Zayıf Devletler – Üçüncü Dünya'da Devlet-Toplum İlişkileri ve Devlet Kapasiteleri*, çev. Onur İşçi, Vakıf Bank Kültür Yayınları, İstanbul, 2022.
- Miller, Seumas. "Foucault on Discourse and Power," *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, no. 76, 1990, 115-125.

- Mills, C. Wright. *İktidar Seçkinleri*, çev. Ünsal Oskay, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2021.
- Mintzberg, Henry. "The Organization as Political Arena." *Journal of Management Studies*, cilt 22, sayı 2, 1985, 133-154.
- _____. *The Nature of Managerial Work*. Prentice-Hall Inc, New York, 1973, 55-94.
- Mithat Cemal [Kuntay], *Hitabet Dersleri*, Kanaat Kütüphane ve Matbaası, İstanbul, 1330 [1914].
- Morgenthau, Henry. *Ambassador Morgenthau's Story*, Doubleday, Page & Company, New York, 1919.
- Mossensohn, Miri Shefer. "Health as a Social Agent in Ottoman Patronage and Authority." *New Perspectives on Turkey*, Cilt 37, 2007, ss. 147–175.
- Muallim Nâcî, *Lügat-ı Nâcî*, haz. Furkan Öztürk, Beyan Yayınları, İstanbul, 2019.
- Mustafa Kemal [Atatürk]. *Nutuk Cilt III – Vesikalar*. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1962.
- Mustafa Ragıp [Esatlı], *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi – Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü? Balkan Muharebesinden Umumî Harp Sonlarına Kadar İttihat ve Terakki Komitesinde Gizli İhtilâflar*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004.
- Müezzinoğlu, Ersin. *Bir İttihatçı Eğitimci Ahmet Şükrü Bey*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2012.
- Neyyal, Naciye. *Ressam Naciye Neyyal'in Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, haz. Fatma Rezzan Hürmen, Pınar Yayınları, İstanbul, 2000.
- Nietzsche, Friedrich. *Güç İstenci*, çev. Nilüfer Epçeli, Say Yayınları, İstanbul, 2010.
- _____. *Ahlakın Soykütüğü Üzerine*, çev. Ahmet İnam, Say Yayınları, İstanbul, 2010.
- Odabaş, İ. Arda. *Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2021.
- _____. "İttihat ve Terakki Cemiyeti Süleymaniye Kulübü'nün Anadolu Köylüsü İçin Çıkardığı Bir Yayın: Işık", *İstanbul Arel Üniversitesi İletişim Çalışmaları Dergisi*, C.4, S.7, 2015, 13-31.

_____. “Selanik İttihat ve Terakki Üçüncü Kulübü’nün Köylü / Köycü Gazetesi: Vatandaş”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt. 10, sayı 22, 2011, 47-63.

Oğuz Onaran, *Örgütlerde Karar Verme*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.

Olgun, Kenan. “Asker-Siyaset İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası Halaskâr Zabitan Grubu ve Faaliyetleri.” *İlmî Araştırmalar*, Sayı 7, 1999, 157-175.

Olssen, Mark. “Foucault and Marxism: Rewriting the Theory of Historical Materialism,” *Policy Futures in Education* 2, no. 3-4, 2004, 454-482.

Orbay, Rauf. *Rauf Orbay’ın Hatıraları [1914-1945]*. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2005.

Orduda Yeni Elifba. Tanin Matbaası, İstanbul, 1330 [1914].

Orkun, Hüseyin Namık. *Türkçülüğün Tarihi, Kömen Yayınları*, Ankara, 1977.

Osmanlı’da Bir Alman Subayı Colmar Freiherr von der Goltz – Müdafaa-i Milliye ve Asker Mecmuası’ndaki Yazıları, haz. Mehmet Ali Karaman, Berikan Yayınevi, İstanbul, 2020.

Osmanlı İmparatorluğu Madeni Paraları 1839-1922 (AH 1255-1340), haz. Kaan Uslu ve Yavuz Büyüktuncay, Osmanlı Nümismatik Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Nizamname-i Umumisi, 25 Teşrin-i Sani 1324 [8 Aralık 1908].

Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin Nizamnamesi, Selanik, 1325 [1909].

Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin Nizamnamesi, Selanik 1326 [1910].

Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin Nizamnamesi – 1327 Senesi Umumi Kongresince Tanzim Olunmuştur, Rumeli Matbaası, Selanik, 1327 [1911].

Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir – 1329 Senesi Umumi Kongresinde Tanzim ve Kabul Olunmuştur, Muîn Hilal Matbaası, Bursa, 1330 [1914] – 1333 [1917]

Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir - 1332 Senesi Umumi Kongresinde Tadil ve Kabul Edilmiştir, Tanin Matbaası, İstanbul 1332 [1916].

Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir – 1333 Senesi Umumi Kongresinde Tadil ve Kabul Olunmuştur, Tanin Matbaası, İstanbul, 1333 [1917].

Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları Cilt I – Birinci Dünya Savaşı'nda İttihad ve Terakki Hükûmetlerinin Sorumluluğuna Dair Meclis-i Mebûsân Soruşturması, haz. Erol Şadi Erdiñç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları Cilt II – 8 Mart 335 [1919] Tarihli Kararnâme ile Kurulan Dîvân-ı Harb-i Örfî Yargılaması, haz. Erol Şadi Erdiñç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti – Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908), haz. Kudret Emiroğlu ve Çiğdem Önal Emiroğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2017.

Ömer Seyfeddin, “Primo Türk Çocuğu”, *Genç Kalemler*, Cilt 3, Sayı 13, 5 Kanun-ı Evvel 1327 [18 Aralık 1911].

Öz, Baki. *İttihat -Terakki ve Bektaşiler*, Can Yayınları, İstanbul, 2004.

Özbek, Nadir. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet – Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Özen, Saadet. “Hürriyet’in Kahramanları: Mücadelenin İmajları”, Osmanlı İmparatorluğu ve Jön Türk Devrimi, ed. Noémi Lévy-Aksu ve François Georgeon, çev. Rıdvan Yüksel, Timaş Akademi Yayınları, İstanbul, 2022.

Özer Özbozdağı ve Nizam Önen. *İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1911 Kongresi ve Siyasi Programı – İttihat ve Terakki Cemiyetinin En Uzun Yılı*. Detay Yayıncılık, Ankara, 2017.

Özdemir, Bülent. *İngiliz İstihbarat Raporlarında Fişlenen Türkiye*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008.

Özil, Ayşe. “Evrenoszade, Rahmi Bey.” 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*, editörler Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer ve Bill Nasson, Freie Universität Berlin, Berlin, 2018.

Öztürk, Mustafa. *Cavid Bey'in İktisadi Düşüncesi ve Uygulamaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2023.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States – The Lansing Papers 1914-1920, Cilt I, Government Printing Office, Washington, 1939.

Pareto, Vilfredo. *Seçkinlerin Yükselişi ve Düşüşü – Kurumsal Bir Sosyoloji Uygulaması*, çev. Merve Zeynep Doğan, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2018.

- Parsons, Talcott. *Toplumsal Eylemin Yapısı – Yakın Tarihin Bir Grup Avrupalı Yazarına Özel Atıfla Toplumsal Teori Konusunda Özel Bir İnceleme*, Cilt I, çev. Adem Bölükbaşı, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2022.
- Petrosyan, Yuriy Aşatoviç. *Sosyalist Açından Jöntürk Hareketi*, çev. Ayşe Hacıhasanoğlu ve Mazlum Beyhan, Yordam Kitap, İstanbul, 2015.
- Pfeffer, Jeffrey. “Understanding Power in Organizations,” *California Management Review* 34/2, 1992, 29-50.
- Philip, Mark. “Michel Foucault,” *Çağdaş Temel Kuramlar*, der. Quentin Skinner, çev. Ahmet Demirhan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.
- Polat, Hasan Ali. *Yakup Cemil – Hayatı ve Divan-ı Harp Sorgu Tutanağı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022.
- _____. “Halaskâr Zâbitân Müdahalesinden Bâbîâli Baskını’na Osmanlı Bürokrasisinin Siyasetle İmtihanı (Siyasetle İştilgal Edilmeyeceğine Dair Taahhütnameler).” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 65, 2019, 301-341.
- Polat, Nazım H. *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Quartet, Donald. *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*. Cambridge University Press, Cambridge, 1993.
- Quinn, James Brian. “Strategic Change: ‘Logical Incrementalism’.” *Sloan Management Review*, Cilt 20, Sayı 1, 1978, 7-21.
- Ramsaur, Ernest Edmondson. *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton University Press, Princeton, 1957.
- Reyhan, Cenk. “Dil ve Yapı: Osmanlı-Türk Modernleşme Sürecinde Dilsel Dönüşümün Yapısal Dönüşüme Etkisi”, *Memleket Siyaset Yönetim (MSY)*, Cilt 17, Sayı 38, 2022, 443-478.
- Revel, Judith. *Foucault Sözlüğü*, çev. Veli Urhan, Say Yayınları, İstanbul, 2012.
- Rıza Nur. *Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu Nasıl Öldü*, haz. İlhami Yalınkılıç. Kitabevi, İstanbul, 1996.
- _____. *Hayat ve Hatıratım*, Cilt I, haz. Abdurrahman Dilipak, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992.
- _____. *Hayat ve Hatıratım*, Cilt II. Altındağ Yayınevi, İstanbul, 1967.
- Rıza Tevfik (Bölükbaşı). *Biraz da Ben Konuşayım*, haz. Abdullah Uçman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.

- Robert, John Morris. *The Mythology of the Secret Societies*, Charles Scribner's Sons, New York, 1972, s. 1-16, 347-360.
- Rukancı Fatih ve Hakan Anameriç, "Türk Matbaacılığının Önemli İsimlerinden Ahmed İhsan (Tokgöz) ve Matbaası", *Erdem*, Sayı 54, 2009, 149-188.
- Russell, Bertrand. *İktidar*, çev. Mete Ergin, Cem Yayınevi, İstanbul, 2017.
- Said Halim Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı*, çev. Fatih Yücel, Kronik Yayınları, İstanbul, 2019.
- Salâhî, Mehmed. *Kâmûs-ı Osmânî*, Cilt I, haz. Ali Birinci, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019.
- Sami, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1978.
- Sarioğlu, Tarık. "Unutulmuş Bir İttihatçı: İpek Mebusu Hafız İbrahim Efendi ve Meclis-i Mebusan Faaliyetleri." *TBMM'nin Açılışının 100. Yılı: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Demokrasi Uluslararası Sempozyumu*, Cilt II, haz. Nilgün İnce, Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) Yayınları, Ankara, 2021, 1361-1390.
- Sarıyıldız, Gülden. "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri." *Belleten*, Cilt 58, Sayı 222, ss. 329-376.
- Satış, İhsan. "Sadâret'ten Başvekâlet'e Sadrazamlık." *Turkish Studies – International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt 6, Sayı 3, 2011, 1715-1728.
- Selçuk Şirin, Funda. "Türk Aydınının Anadolu'ya Yönelişinde Balkan Savaşlarının Rolü". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 52, 2013, 943-970.
- Selim Sırrı (Tarcan). "Genç Dernekleri veya Keşşaf Telakkileri," *Osmanlı Genç Dernekleri*, Cilt 1, Sayı 1, 1333 [1 Eylül 1917], 3-6.
- Sezgin, Ahmet. "Millî Mücadele Döneminde Müslüman Eğitim Sistemi Bağlamında İzmir'de Cemaat-i İslamiye Teşkilatının Kuruluş Girişimleri." *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt 13, Sayı 2, 2022, 1505-1520.
- Schneer, Jonathan. *Balfour Deklarasyonu – Arap-İsrail Çatışmasının Kökenleri*. Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2012.
- Schull, Kent F. *Osmanlı'da Hapishaneler*, çev. Mehtap Gün Ayrıl, Fol Yayınları, İstanbul, 2023.

- _____. *Prisons in the Late Ottoman Empire – Microcosms of Modernity*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2014.
- Schwartz, David L. “Bourdieu’ü Perspektiften Sosyolojik Analiz için Meta-İlkeler,” *Bourdieu ve Tarihsel Analiz*, der. Philip S. Gorski, çev. Özlem Akkaya, Heretik, Ankara, 2015, 41-64.
- Scott, James. *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, Yale University Press, New Haven CT, 1990.
- _____. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, New Haven CT, 1985.
- Shaw, Stanford J. ve Shaw, Ezel Kural. *The History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cilt 2, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- Shils, Edward. *Center and Periphery: Essays in Macrosociology*, University of Chicago Press, Chicago, 1975.
- Sigas, Nikos. “‘And Every Language that Has Been Voiced Became a Millet’: A Genealogy of the Late Ottoman Millet.” *Die Welt des Islams*, Sayı 62, 2022, 325-359.
- Simavi, Lütfi. *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2006.
- Simon, Herbert A., Donald W. Smithburg, Victor A. Thompson, *Kamu Yönetimi*, çev. Cemal Mihçioğlu, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975.
- Sohrabi, Nader. "Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew about Other Revolutions and Why It Mattered," *Society for Comparative Studies in Society and History*, Cilt 44, Sayı 1, 2002, 45-79.
- Somel, Selçuk Akşin ve Mehmet Kalpaklı. *Türk Tarih Kurumu*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- Sönmez, Erdem. *Ahmed Rıza – Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-i Entelektüel Portresi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.
- Sözen, Edibe. *Söylem*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1999.
- Suner, M. Yılmaz. “1909 Öncesi Türkiye’de Masonluk Tarihi.” *Mimar Sinan*, Sayı 130, 2003, 9-73.
- Süleyman Kani İrtem. *Meşrutiyetten Mütarekeye (1909-1918)*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu. Temel Yayınları, İstanbul, 2004, 416-422.

- Sümer, Çağdaş. *Düzenini Arayan Osmanlı – Eski Rejimden Meşrutiyyet’e Osmanlı’da Siyasal Çatışma ve Rejimler*, Yordam Kitap, İstanbul, 2023.
- Şahin, Kaya. *Empire and Power in the Reign of Süleyman – Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015.
- Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi. *Muhalefetin İflası – Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, haz. Ahmet Eryüksel. Nehir Yayınları, İstanbul, 1991.
- Şiviloğlu, Murat. *The Emergence of Public Opinion – State and Society in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2018.
- Taglia, Stefano. *Osmanlı’da İttihat ve Terakki’nin Fikrî Doğuşu*, çev. Selen Ak, Fol Yayınları, İstanbul, 2023.
- Talat Paşa. *Talat Paşa’nın Anıları*, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2006.
- Tarcan, Selim Sırrı. “Hatıralarım”, *Canlı Tarihler*, Cilt 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946.
- Taştan, Yahya Kemal. *Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.
- Tatlıcan, Ümit ve Çeğin, Güney. “Bourdieu ve Giddens: Habitus veya Yapının İkiliği,” *Ocak ve Zanaat – Pierre Bourdieu Derlemesi*, der. Güney Çeğin, Emrah Göker ve diğerleri, İstanbul: İletişim, 2016, 303-366.
- Teke, Cevdet. Memduh Şevket Esendal (1883-1952), *Türk Siyasi Hayatında Memduh Şevket Esendal*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2021
- _____. *Türk Siyasi Hayatında Memduh Şevket Esendal*. Ayrıca bkz. İsmail Çetişli, *Memduh Şevket Esendal*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. *Cumhuriyetin Harcı I. Kitap: Köktenci Modernitenin Doğuşu*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Tekir, Süleyman. *İttihatçılık – Doğuş*, Kronik Kitap, İstanbul, 2023.
- Temo, İbrahim. *İttihad ve Terakki Anıları*. Haz. Bülent Demirbaş, Arba Yayınları, İstanbul, 2000.
- Tevetoğlu, Fethi. *Ömer Naci*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973.
- Tezer, Şükrü. *Atatürk’ün Hatıra Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

- Thye, Shane R. “A Status Value Theory of Power ‘n Exchange Relations” *American Sociological Review*, cilt 65, sayı 3, 2000, 407-432.
- Tokgöz, Ahmet İhsan. *Matbuat Hatıralarım (1888-1914)*, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- Topal, Alp Eren. *From Decline to Progress: Ottoman Concepts of Reform 1600-1876*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2017.
- Toprak, Zafer. *Atatürk – Kurucu Felsefenin Evrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.
- _____. *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*. Doğan Kitap, İstanbul, 2012.
- Topuzkanamış, Engin. “Max Weber’de Ekonomi, Hukuk ve Rasyonalite.” *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 14, Sayı 2, 2012, 253-274.
- Totonji, Hashim. “II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikalarında Odak ve Aşiret Mektebi.” *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, Sayı 12, 2019, ss. 63-72.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasi Partiler Cilt III – İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*. Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.
- _____. *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt I, Hürriyet Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1988.
- _____. *Türkiye’de Siyasal Partiler I – İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2024.
- _____. *Türkiye’de Siyasî Partiler: 1859-1952*, Cilt I-III, İstanbul, 1952.
- Türkan, E. Vildan. *Bir Osmanlı Maarif Nâzırının Portresi: Emrullah Efendi*, Vakıf Bank Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.
- Türkgeldi, Ali Fuat. *Maruf Simalar*, haz. Selçuk Akşin Somel ve Mehmet Kalpaklı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- _____. *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.
- Uca, Alaattin. *İttihad ve Terakki Liderlerinden Bahaeddin Şakir Bey*, Cilt I. Kömen Yayınları, Konya, 2015.
- Uçak, Zeynep. *Selanik Mebusu Emanuel Karasu – Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri*, Libra Kitap, İstanbul, 2016.

- Us, Mehmet Âsım. *Karikatür – II. Meşrutiyet Döneminin Ünlü Simaları*, haz. Seval Şahin, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2019.
- Uslu, Ateş. *Siyasal Düşüncenin Toplumsal Tarihi – Soyut Evrenselciliğe Karşı Eşitlik ve Talepleri (1789-1917)*, Cilt III, Yordam Kitap, İstanbul, 2022.
- Uşaklıgil, Halid Ziya. *Saray ve Ötesi – Son Hatıralar*, haz. Necati Tonga, Can Yayınları, İstanbul, 2019.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “1908 Yılında İkinci Meşrutiyet’in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar”, *Belleten*, Cilt XX, Sayı 77, 1956, 103-174.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.
- Ülker, Erol. *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Mesleki Temsil ve Sol*, Yordam Kitap, İstanbul, 2023.
- _____. “Contextualising Turkification: Nation Building in the Late Ottoman Empire, 1908-18,” *Nations and Nationalism*, Cilt 11, Sayı 4, 2005, 613-636.
- Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi’nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, haz. Ali Suat Ürgüplü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- Üstel, Füsün. *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.
- Waddington, Kathryn. *Gossip and Organizations*, Routledge, New York, 2012.
- Wallerstein, Immanuel. *Dünya Sistemleri Analizi – Bir Giriş*, çev. Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy, İmge Yayınları, İstanbul, 2011.
- Wasti, Syed Tanvir. “Halil Menteşe – The Quadrumvir.” *Middle Eastern Studies*, Cilt 32, Sayı 3, 1996, 92-105.
- Weber, Max. *Bürokrasi ve Otorite*, çev. H. Bahadır Akın, Adres Yayınları, Ankara, 2020.
- Weber, Max. “The Nature, Conditions, and Development of Bureaucratic Herrschaft.” *Weber’s Rationalism and Modern Society: New Translations on Politics, Bureaucracy, and Social Stratification*, ed. ve çev. Tony Waters, Dagmar Waters, New York, Palgrave Macmillan, 2015, 72-127.
- Vahyi, Recep. *Manzûm Türkiye İtalya Harbi*, içinde Hasan Ulucutsoy, “Trablusgarp Savaşı’nda Propaganda Edebiyatı: Recep Vahyi’nin Manzum Türkiye-İtalyan Harbi (İnceleme-Metin),” *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt VIII, Sayı 1, 2021, 143-173.

Vardar, Galip. *Ya Devlet Başa, Ya Kuzgun Leşe – İttihat ve Terakki*, haz. Samih Nafiz Tansu, Parola Yayınları, İstanbul, 2016.

Vatan Türküleri – Meşâhir-i Üdeba ve Şu'arâ ve Mûsîkî Şinâsânın Mekteblerde Okutturulmak Üzere Tertîb Ettikleri En Münteheb Manzumeleridir, İkbâl Kütüphanesi, İstanbul.

Von der Goltz, Mahmud Şevket Paşa ile İlgili Hatıralarım ve Selanik'teki Günlerimin Tarihçesi, haz. Ömer Hakan Özalp, İşaret Yayınları, İstanbul, 2021.

Yadigâr-ı Hürriyet – Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu'ndan Meşrutiyet Kartpostalları ve Madalyaları, ed. Osman Köker, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Yakut, Kemal. *Mahmut Şevket Paşa ve Dönemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 1998.

Yalçın, Hüseyin Cahit. *Tanin Gazetesi Başmakaleleri – 1 Ağustos 1908-13 Nisan 1909*, haz. Kudret Emiroğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022.

_____. *Tanıdıklarım*, haz. Göktürk Ömer Çakır, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020.

_____. *Siyasal Anılar*, haz. Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.

_____. *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.

_____. *Talat Paşa*. Yedigün Neşriyat, İstanbul, 1943.

Yalman, Ahmet Emin. *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Cilt I, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1997.

Vatandaş, Saniye, and Celalettin Vatandaş. “Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet Dönemi'ne Biyopolitika ve Sporun Siyaseti.” *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 19, Sayı 39, 2023, 1437-1469.

Yağar, Ali Sait. *Türk Edebiyatındaki Yeri ve Önemi Bakımından Mithat Cemal Kuntay'ın “Hitabet Dersleri”*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016.

Yazıcı, Serkan. “II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülük Tartışmaları: Yeni Bir İdeolojinin Keşfi”. *Altay Communities History Issues*, haz. İlhan Şahin, Jack Snowden, M. Bilal Şahin ve diğerleri, İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odalar Birliği Yayını, İstanbul, 2017, 263-277.

- Yenen, Alp ve Öztan, Ramazan Hakkı. “Asiler Devri: Osmanlı İmparatorluğu’nda İhlalci Siyaset”, *Asiler Devri – İmparatorluk Cephelerinde İsyancılar, İhtilalciler ve Çeteciler*, der. Ramazan Hakkı Öztan ve Alp Yenen, çev. Emrullah Ataseven, İletişim Yayınları, İstanbul, 2024.
- Yenen, Alp. “Envisioning Turco-Arab Co-Existence Between Empire and Nationalism”, *Die Welt des Islams*, Cilt 61, Sayı 1, 2021, 72–112.
- Yiğit, Yücel. “İttihat ve Terakki Fırkası İçinde Parti İçi Muhalefet: Hizb-i Cedid Hareketi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt XIV, Sayı 28, 2014, 103-125; Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki, 1908-1913, 130-134.
- Yolal, Mesut. *Osmanlı’da Kumar ve Şans Oyunları (1800-1923)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2021.
- Yukl, Gary. *Örgütlerde Liderlik*, çev. Şahin Çetin, Resul Baltacı ve diğerleri, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2018.
- Yunus Nadi, *İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmanî – 31 Mart-14 Nisan 1325 – Hâdisât, İhtisâsât, Hakâyik*, Matbaa-i Cihan, İstanbul, 1325 [1909].
- Yüce, Rifat. *Kocaeli Tarihi ve Rehberi*, haz. Atilla Oral, Demkar Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Zamacı, Ayşe. “Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Üsküdar Şubesi’nin Balkan Harbi’ndeki Faaliyetleri.” *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu*, haz. Coşkun Yılmaz, Cilt I, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 2018, 217-235.
- Ziya Şakir (Soku). *İttihat ve Terakki – I: Nasıl Doğdu?*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2018.
- _____. *İttihat ve Terakki – II: Nasıl Yaşadı?*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2018.
- _____. *İttihat ve Terakki – III: Nasıl Öldü?*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2018.
- _____. *Mahmud Şevket Paşa*, haz. Serkan Erdal, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2011.
- _____. *Paşalar – Talat, Enver, Cemal*. Haz. Hande Yavuz Topaç ve Yusuf K. Ünal, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2010.
- Zülfükar İpek. *Peymân Gazetesi’nin 1325 (1909) Transkript, Tahlil ve Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2018.
- Zürcher, Eric Jan. *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

_____. “Young Turk Governance in the Ottoman Empire during the First World War”, *Middle Eastern Studies*, Cilt 56, Sayı 6, 2019, 897-913.

_____. *Milli Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, 2016.

_____. “The Vocabulary of Muslim Nationalism”, *International Journal of Sociology of Science*, Sayı 137, 1999, 81-92.

CEVRİMİCİ KAYNAKLAR

Ali Güler, “Ali Rıza Efendi”, *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, çevrim-içi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ali-riza-efendi-1839-1893/?pdf=3868>, Erişim Tarihi: 20 Eylül 2024.

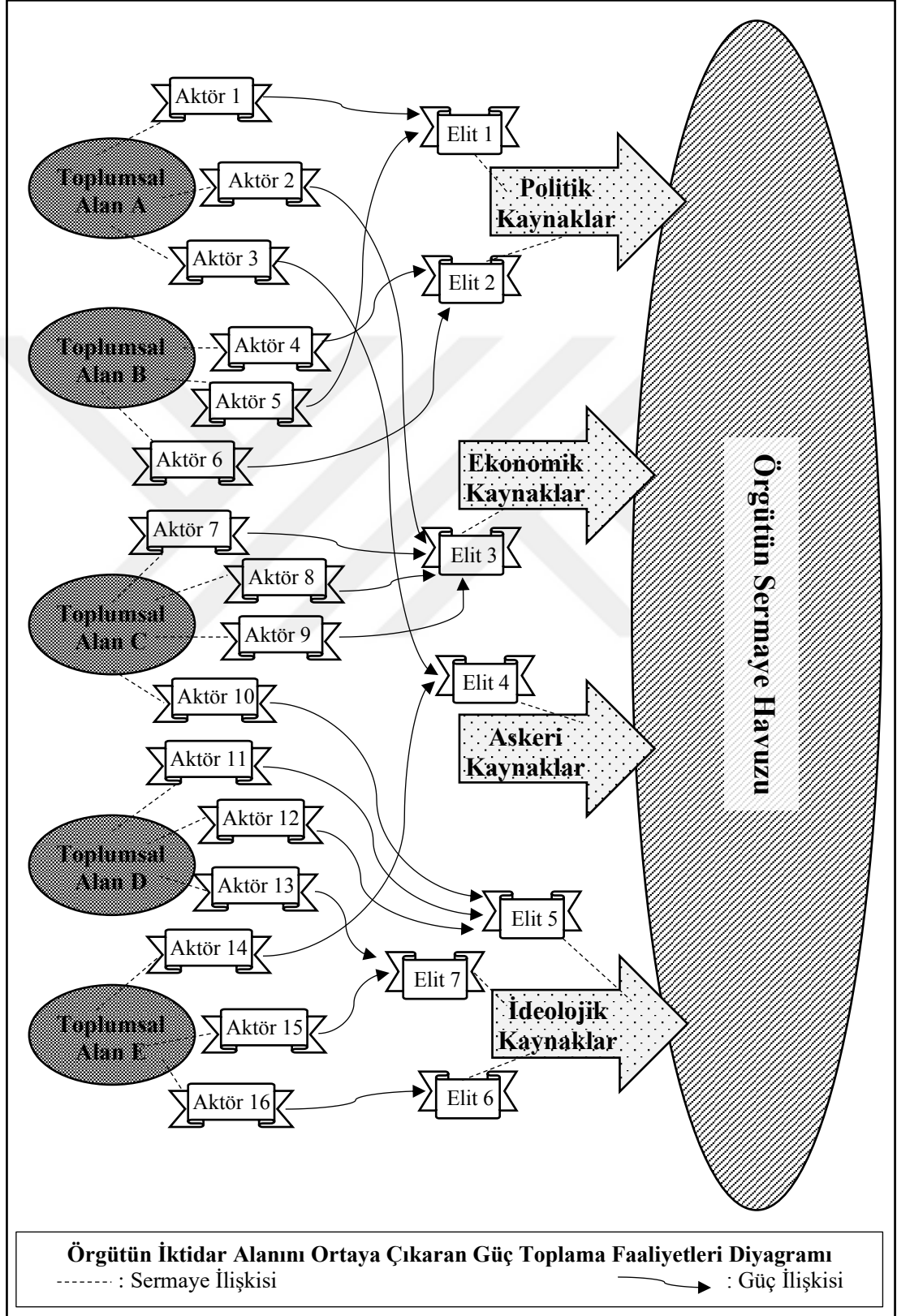
Güncel Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu (TDK), <https://sozluk.gov.tr>, erişim tarihi: 27 Mart 2023.

“Kanunu Esasî’nin 5 Şanab 1327 Tarihli 7, 35 ve 43’üncü Mevadd-ı Muaheddesini Muaddil Kanun, 1876 Kânûn-ı Esâsî – 7 Zilhicce 1293 [1876]”, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876>.

Sevan Nişanyan, *Nişanyan Sözlük*, <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/kadar>, erişim tarihi: 27 Mart 2023.

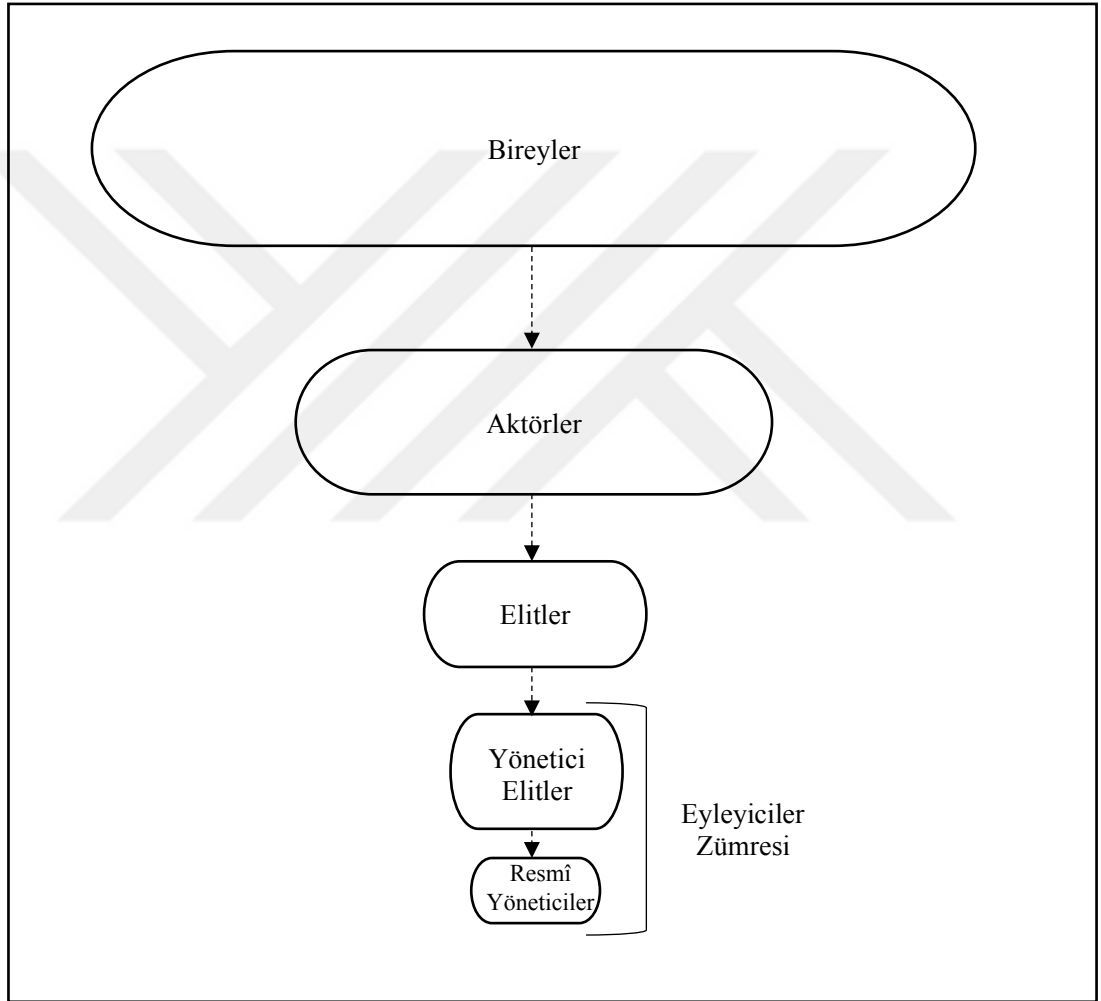
EKLER

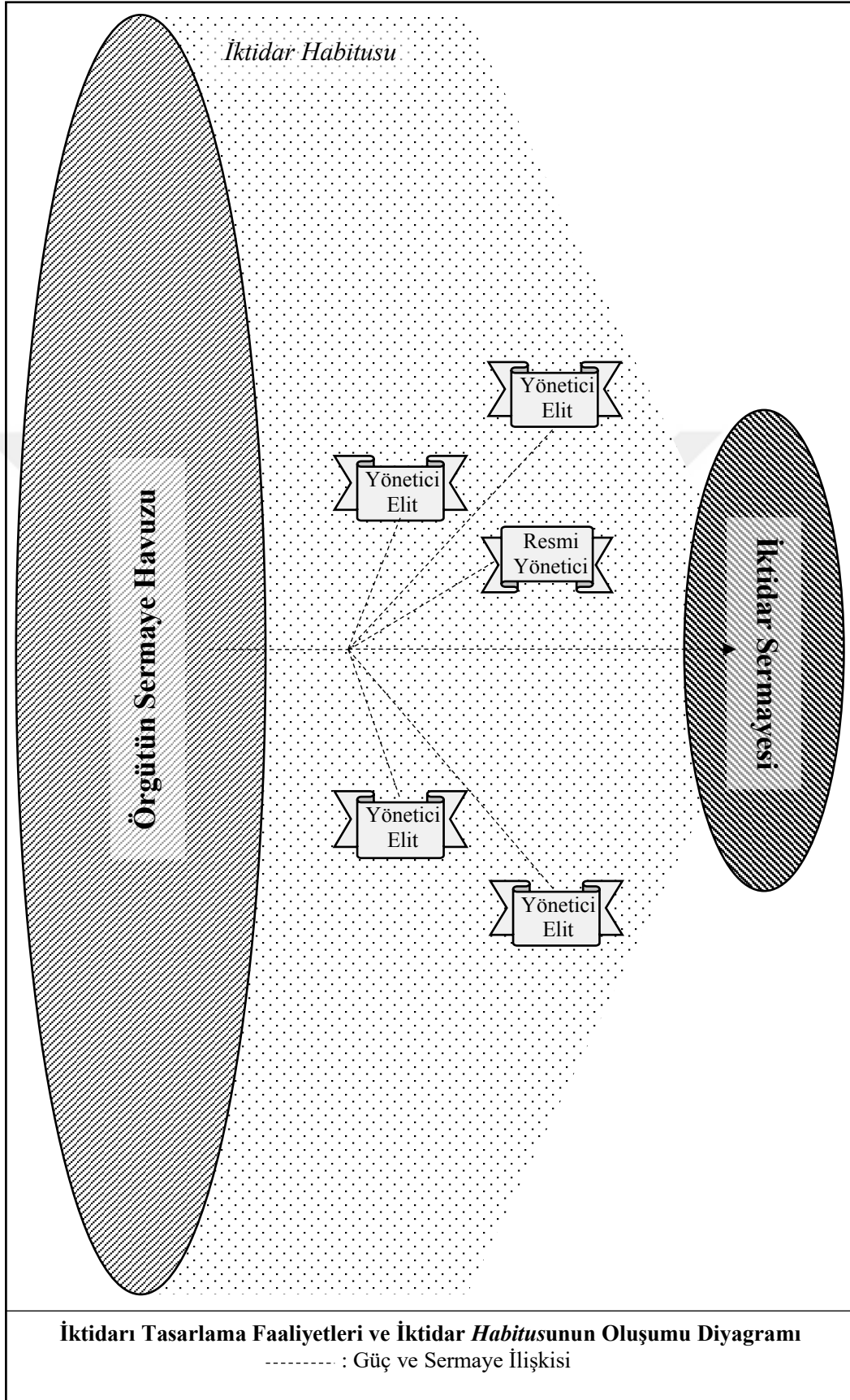
EK 1

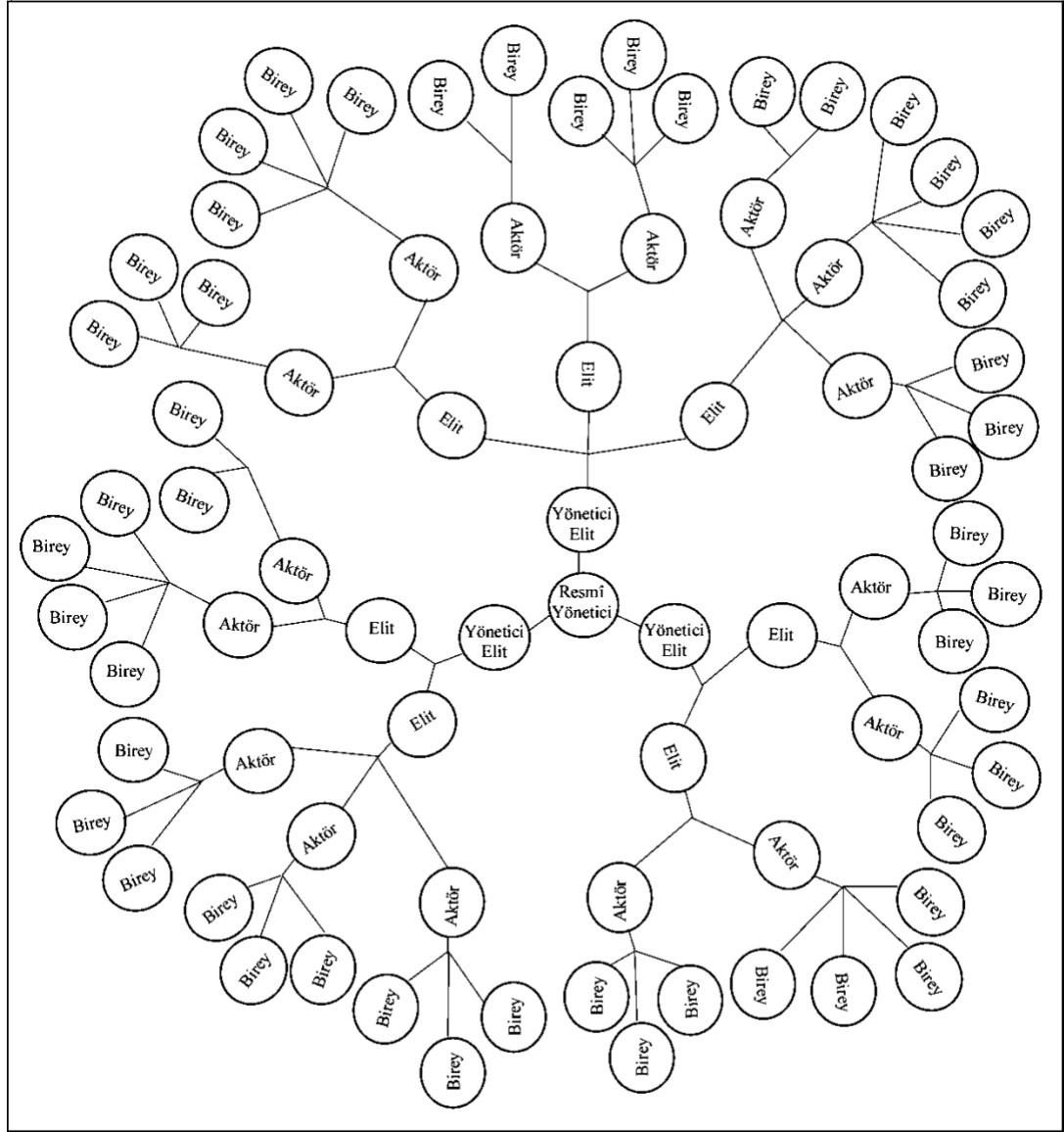
EK 2

Örgütte Güç Dağılımına İlişkin Fail Basamakları

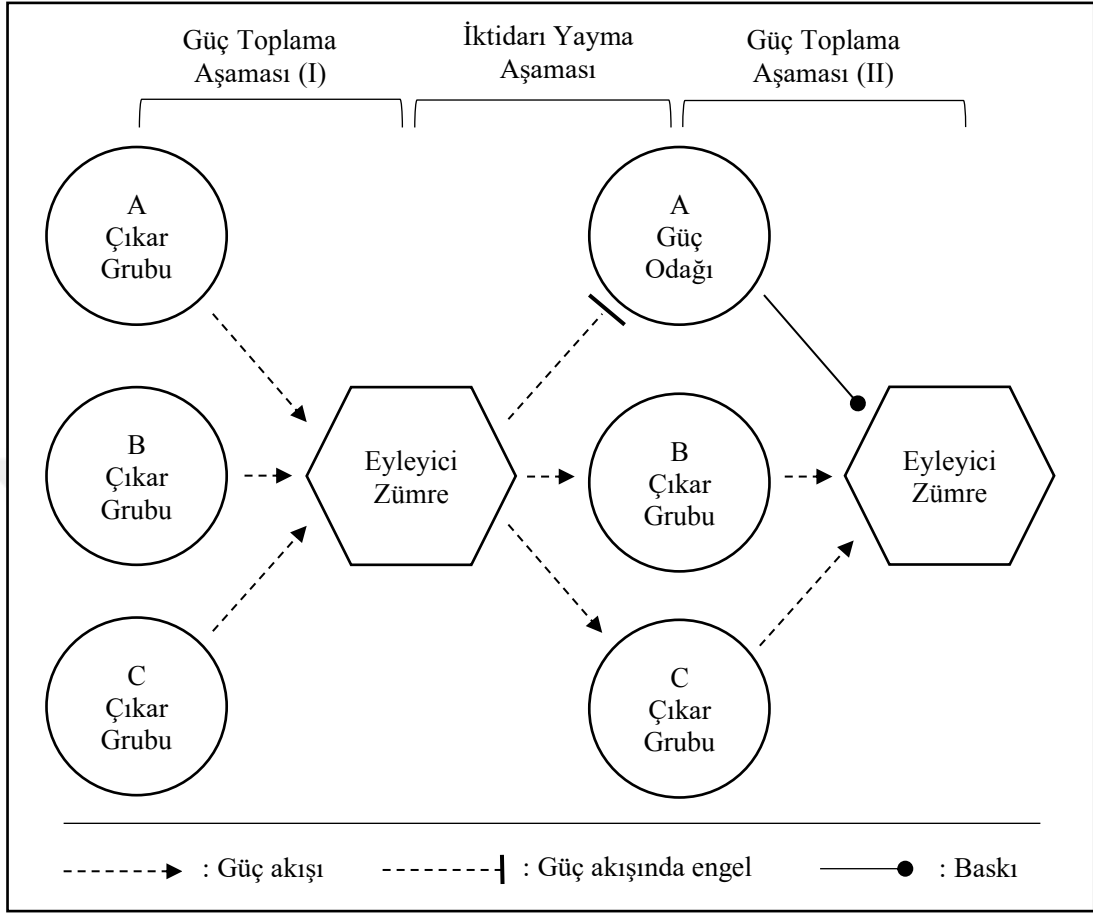

EK 4

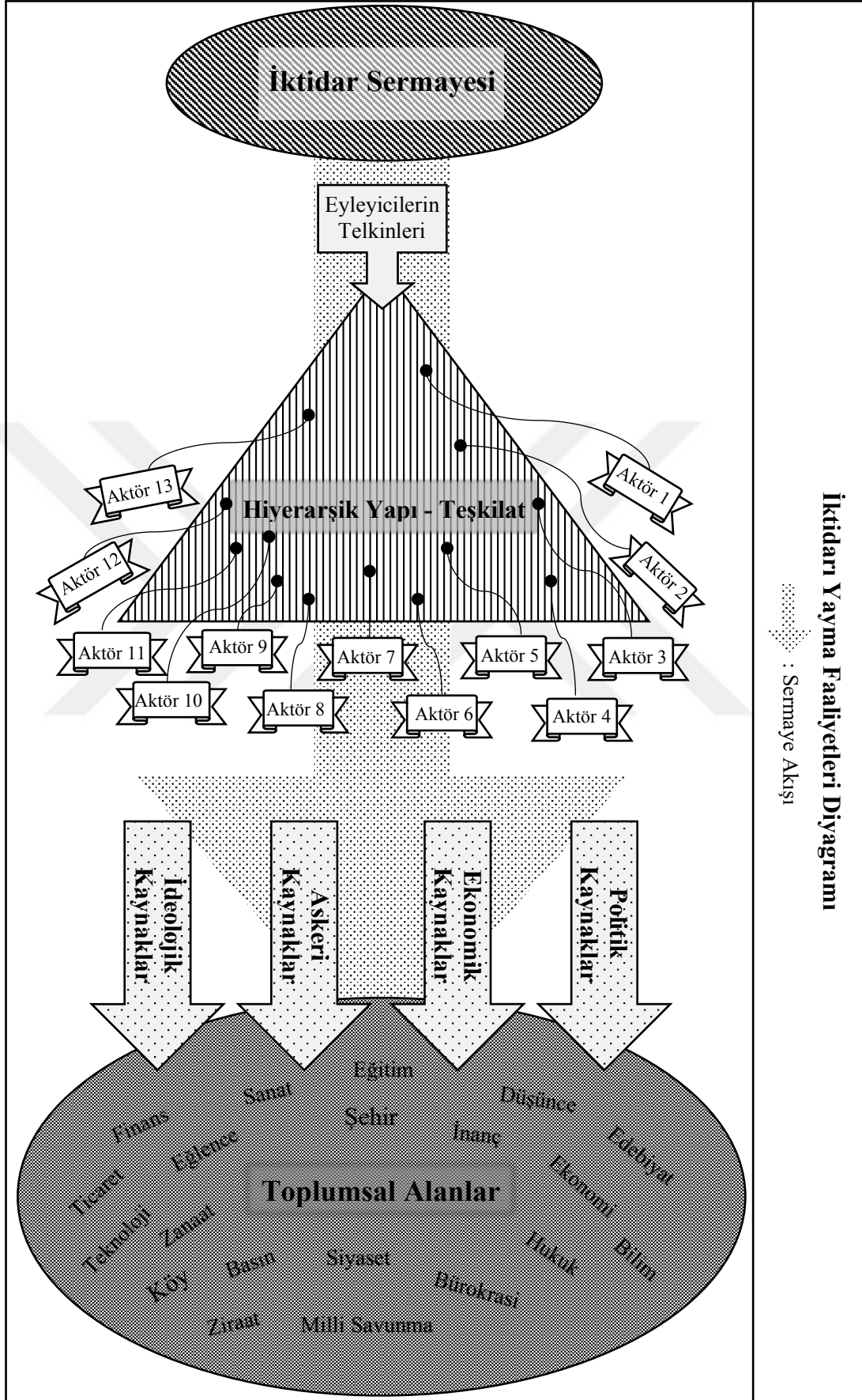
— : Örgütsel hareket etmek için yeterince nedenselleşmiş güç ilişkilerinden oluşan bağlar

EK 5

EK 6

Örgüt İçi Fail Grupları;		
İktidar <i>habitusu</i> ile büyük ölçüde uyumlu faaliyetler yürütüyorlar:	İktidar <i>habitusu</i> ile kısmen ayrışıyor, kısmen uyumlu faaliyetler yürütüyorlar:	İktidar <i>habitusuna</i> büyük ölçüde karşıt ve alternatif faaliyetler yürütüyorlar:
Çıkar grubu	Güç grubu	Hizip

(Toplumsal alanlar vesilesiyle yeniden EK 1'deki diyagrama geri bağlanır.)

ÖZGEÇMİŞ

2017'den beri Kocaeli Üniversitesi Tarih Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır. 2015'te Orta Doğu Teknik Üniversitesi (Ankara, Türkiye) Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Erasmus programı kapsamında 2014'te Szeged Üniversitesi (Szeged, Macaristan) Tarih Bölümü'nde de bir dönem öğrenim gördü. Yüksek lisansını 2018'de yine Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü'nde tamamladı. Bu esnada Bilkent Üniversitesi (Ankara, Türkiye) Tarih Bölümü'nden de özel öğrenci olarak dersler aldı. Yüksek lisans sırasında Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu - Atatürk Kültür Merkezi tarafından desteklendi. Tezi, Libra Kitap tarafından 2019'da "The Emergence of Modern Economic Thought in Turkey: The Case of İbrahim Fazıl Pelin" başlığıyla yayınlandı. Doktorasını, 2017'de çalışmaya başladığı Kocaeli Üniversitesi Tarih Bölümü çatısı altında 2025 yılında, TÜBİTAK tarafından desteklenen "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktidarı ve İktidarı Kullanma Biçimleri (1908-1918) başlıklı tez çalışmasıyla tamamladı. "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kızıl Konak Evrakı" başlıklı kitap çalışması 2021'de Tarih Vakfı Yurt Yayınları tarafından basıldı. 2022'de doktora sırası araştırmacı olarak Birmingham Üniversitesi (Birmingham, Birleşik Krallık) Tarih Bölümü'nde bulundu. 2018-2019 yılları arasında "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Markalaşma ve Marka Tescilinin Analizi (1871-1931)", 2022-2024 arasında "Osmanlı-Türk Modernitesini Kelime, Kavram ve Terimler Üzerinden Okumak (OT2KT)" adlı TÜBİTAK projelerinde çalıştı.